

ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ

ΒΙΩΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΣΗΣ

Κύκλος Σεμιναρίων

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ

Εύτυχία Λιάτα - Άννα Ματθαίου - Πόπη Πολέμη

ΑΘΗΝΑ 2007

Εικόνα εξωφύλλου: Peter Brueghel (1525-1569)
Ἡ γῆ τῆς εὐδαιμονίας (1567)
Μόναχο, Παλαιά Πινακοθήκη

ΒΙΩΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΣΗΣ

© Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα,
τηλ. 210 72 73 554, FAX 210 72 46 212
e-mail: kne@cie.gr

ISBN 978-960-7916-59-4

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

92

ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ

ΒΙΩΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΣΗΣ

Κύκλος Σεμιναρίων

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ

Εύτυχία Λιάτα - Άννα Ματθαίου - Πόπη Πολέμη

ΑΘΗΝΑ 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΟΛΙΓΑ ΑΝΤΙ ΠΟΛΛΩΝ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΥΠΟΜΝΗΣΕΙΣ	
I. Προβλήματα οικονομικής ιστορίας	21
II. Από τίς χρήσεις των πηγών τῆς οικονομικής ιστορίας	38
III. Ἱστορία τῶν κατακτητῶν, Ἱστορία τῶν κατακτημένων	56
2. ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΥΔΑΤΟΣΗΜΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ	
IV. Ἡ μικρὴ ἱστορία τοῦ Χρήστου Μιλιόνη, 1753	75
3. Ο ΒΑΘΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΤΥΠΟΣ ΔΙΑΣΩΣΗΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΣΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ '21	
V. Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, Φωτάκος	107
VI. Μιχαήλ Οικονόμου	122
VII. Κανέλλος Δεληγιάννης καὶ Παναγιώτης Παπατσώνης	141
VIII. Νικόλαος Κ. Κασομούλης. Ὁφείδ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821	163
IX. Καὶ πάλι ὁ Κασομούλης. Ἀπὸ τὴν πολυσημία τοῦ οικονομικοῦ	181
X. Ἀπὸ τό Μακρυγιάννη στὸν Παναγιώτη Σκουζέ	201
XI. Ὁ Παναγιώτης Σκουζές	225
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	241
ΣΥΝΟΡΙΤΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΟΙ	249

Ὀλίγα ἀντί πολλῶν

Ἄενοι μαθητές καί ἀνάως εὐεργετούμενοι ἀπό τίς σεμιναριακές παραδόσεις τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ, θελήσαμε νά μοιραστοῦμε τήν τέρψη πού δεκαετίες τώρα μᾶς παρέχει γενναιόδωρα.

Ἐπικεντρωμένος, ὁ τόμος αὐτός, σέ μία θεματική ἐνότητα, τή βίωση καί καταγραφή τοῦ οικονομικοῦ στά ἀπομνημονεύματα τοῦ '21, δέν εἶναι παρά ἓνα μικρό, ἐλάχιστο δείγμα μιᾶς ἰδιότυπης διδασκαλίας πού ἐπιμένει στή μαρτυρία προκειμένου νά διεμβολίσει τήν ἐπιζητούμενη κατανόηση τῶν μηχανισμῶν. Διδασκαλία ὑπαινικτική, ἡ ὁποία προδίδει μιά βαθύτατη ἱστορική παιδεία, μέ τήν ἐποπτεία καί τήν εὐαισθησία πού ἀπορρέουν ἀπό αὐτήν ἀλλά καί τήν ἀνατροφοδοτοῦν.

Ἐλπίζουμε ἡ πρόγευση πού προσφέρει τούτη ἡ εἰσαγωγή νά ὑπαγορεύσει καί τή συνέχεια. Συνέχεια ἐφικτή, καθὼς οἱ «ἀθηναϊκές», τουλάχιστον, παραδόσεις μαγνητοφωνοῦνται συστηματικά καί ἐπιδέχονται ἀνάλογες «χρήσεις».

Συνένοχο στό σχέδιό μας εἶχαμε ἀπό τήν πρώτη στιγμή, τήν ἀνοιξη τοῦ 1999, τόν Φίλιππο Ἡλιού. Ὁ θάνατος δέν θά τοῦ στερήσει τό δικαίωμα νά βρῖσκεται μαζί μας σέ αὐτό τό προλογικό σημείωμα. Καλωσορίζοντας τήν Ἑλληνική Οἰκονομική Ἱστορία, Δεκέμβριο τοῦ 2003, εἶχε ἔγκαιρα γράφει γιά τόν φίλο καί ὁμότεχνο ὅσα ταιριάζουν ἀπολύτως καί ἐδῶ:

«Σπάνια ἔχω συναντήσει – ἢ, γιά νά τό πῶ ἀκριβέστερα, ὑπερέλαχιστους ἱστορικούς ἔχω γνωρίσει – στά πολλά, τώρα πιά, χρόνια θητείας μου στίς ἱστορικές σπουδές, πού νά εἶναι ἔτσι στενά καί ἀδιάσπαστα ταυτισμένοι μέ τό ἀντικείμενό τους, μέ τήν ὄντως οὐσα ἱστορία, ὄχι τίς πηγές της μόνο οὔτε τίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες καί τίς ἀπόκρυφες δομές. Ἀλλά μέ τόν παλμό καί τήν ἀνάσα τῶν πραγμάτων καί τῶν πραγματικοτήτων, ὅπως μπορεῖ κανεῖς νά τίς συλλάβει μέσα ἀπό πολλαπλές ἀποκρυπτογραφήσεις, ἀέναντες διασταυρώσεις καί ἀνατροπές, μέ δημιουργικές ὑπερβάσεις, πού δέν φοβοῦνται τήν

ἀναίρεση καί δέν διατάζουν ἐμπρός στίς πιό ρηξικέλευθες τομές καί τίς πιό περίτεχνες ρήξεις.

Μέ ἕναν ιδιότυπο, τελείως προσωπικό, ἀφαιρετικό λόγο — πού μερικές φορές θυμίζει προσεκτική καί ἐντιμη αὐτολογοχρησία, πράγμα πού θά μᾶς παρέπεμπε στούς ἀνελεύθερους ὄρους πνευματικῆς δημιουργίας πού ἐπικρατοῦσαν κατά τήν πρώτη καί μακρά περίοδο τῆς ζωῆς του καί τίς ἀπαρχές τῶν ιστοριογραφικῶν του ἐπιδόσεων —, μέ ἕναν ιδιότυπο ἀφαιρετικό λόγο, λοιπόν, ὁ Σπύρος Ἀσδραχάς ὀδηγεῖται καί ὀδηγεῖ σέ σύνθετες λύσεις, σέ ὑποτυπώσεις πού ἐμπεριέχουν τήν ἀντίθεση καί τήν παραπληρωματικότητα, ἀποφεύγουν τίς μονοσήμαντες ἀπαντήσεις, γιατί, προφανῶς, γνωρίζει ὅτι ἡ ιστοριογραφία ἔχει ὡς πρῶτο καί ἔσχατο ὀρίζοντα πραγματικότητας πολυσήμαντες καί πολυπεριεκτικές. Καί πολλούς πληθυντικούς.

Ὅδηγεῖται, ἔτσι, χωρίς ἴσως καί νά τό ἐπιζητεῖ, πρὸς τίς «ἀσέβειες τοῦ ιστορικοῦ», πρὸς ἀνατροπές πού εἶναι θέσεις καί ἀναθεωρήσεις ἀπό τή φύση τους ἐπαναστατικές καί μόνο γιά τόν ἀπλό λόγο ὅτι ἐπιδιώκουν νά εἶναι ἀπομυθοποιημένες καί, στό μέτρο τοῦ ἐφικτοῦ, ἀντικειμενικές.

Σκέπτομαι, πολλές φορές, τό εὖρος καί τό βάθος τοῦ ιστοριογραφικοῦ τοπίου πρὶν σαράντα, περίπου, χρόνια στά θέματα τῆς νεοελληνικῆς οικονομικῆς ἱστορίας. Καί στή θεώρηση αὐτή περιλαμβάνω καί τόν Ἀνδρέαδῆ καί τόν Μάξιμο καί τόν Σβορώνο. Τῆ σπάνι τῶν μελετῶν τήν συνοδεύει ὁ χρονολογημένος μεθοδολογικός ὀρίζοντας, κατά κανόνα μαρξιστικῆς ἀφετηρίας καί ἐμπνευσης. Οἱ ἔμποροι τῆς Τουρκοκρατίας (καί τοῦ 19ου αἰῶνα) μεταλλαγμένοι σέ καπιταλιστές πού ὀδηγοῦν στήν ἀστική ἐπανάσταση. Ὁ καπιταλισμός πού διαδέχεται τόν φεουδαλισμό καί τά λοιπά.

Ἐκτοτε τά πράγματα ἔχουν ἀλλάξει ριζικά. Οἱ μελέτες τῆς οικονομικῆς ἱστορίας πολλαπλασιάστηκαν καί ἡ θεματολογία τους διευρύνθηκε μέ ἐντυπωσιαχοῦς τρόπους. Σέ πάρα πολύ μεγάλο βαθμό αὐτό ὀφείλεται, ἰδίως, στόν Σπύρο Ἀσδραχά: ὄχι μόνο στίς μελέτες του, ἀλλά καί στή διδασκαλία του καί τήν ἀκτινοβολία του μέσα ἀπό θεσμικά πλαίσια πού δημιουργήθηκαν στό μέτρο τῶν ἐνδιαφερόντων του καί τῶν περιεργειῶν του. Καί τῆς γενναιοδωρίας του.

Πολλαπλασιάστηκαν, ἀλλά καί ἀναπροσανατολίστηκαν. Ἡ ζήτηση τοῦ ἀντικειμενικοῦ, ἡ διερεύνηση τοῦ συγκεκριμένου, ἡ συν-

δυναστική τῶν πηγῶν καί τῶν πάσης φύσεως τεκμηρίων ὀδήγησε πρὸς μιὰ νέου τύπου ἱστοριογραφία, πού ἐνέχει καί ἐμπεριέχει τή θεωρία της, ὄχι ὡς λόγο αὐτόνομο καί ἀνεξάρτητο, ἀλλά ὡς ἐνσωματωμένη κατάκτηση, πού προκύπτει ἀπό τίς ἀποκρυπτογραφήσεις τῶν μηχανισμῶν, τήν ἐπαρκή κατασκευή καί ἀνάγνωση τῶν σειραϊκῶν συνόλων καί τίς διαρκεῖς συγκριτικές θεωρήσεις.

Τό οἰκονομικό πού ἐκβάλλει στό κοινωνικό καί περιβάλλει τό πολιτισμικό, περιέχοντάς το, ἀποκτᾶ ἔτσι μιὰ νέα σημαντικότητα, πού περιθωριοποιεῖ ἀπαξιώνοντας νά ἀσχοληθεῖ μέ τίς ὅποιες «θεωρίες» δέν στηρίζονται στήν ἱστορικότητα τῶν κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων. Καί τίς συναφεῖς συνδηλώσεις.

Ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι αὐτῆς τῆς νέας τροπῆς πού ἔλαβαν τά πράγματα βασιικός συντελεστής – θά τολμοῦσα νά πῶ: ὁ βασιικός συντελεστής, στάθηκε ὁ Σπύρος Ἀσδραχάς».

Φ.Η. - Ε.Α. - Α.Μ. - Π.Π.

Εἰσαγωγή

Ἡ ἰδέα νά ἀρθρωθεῖ τοῦτο τό βιβλίον ἀνήκει στίς φίλες καί ὁμότεχνες Εὐτυχία Λιάτα, Ἄννα Ματθαίου καί Πόπη Πολέμη: αὐτές ἐπέλεξαν τά κείμενα πού τό συγκροτοῦν καί ἀνάλαβαν ὅλη τήν ἐκδοτική φροντίδα, ἐπικουρούμενες στήν τελική φάση τῆς ἐκτύπωσης ἀπό τό προσεκτικό μάτι μιᾶς ἄλλης παλαιᾶς φίλης καί ὁμότεχνης, τῆς Ρόδης Σταμούλη. Οἱ εὐχαριστίες μου θά ἦταν ἐλάχιστο ἀντίδωρο γιά τήν ἔγνοια καί τήν ἐμπιστοσύνη τους. Θά σχολιάσω ἀργότερα τήν τελευταία λέξη.

Αὐτά τά κείμενα εἶναι ἐπεξεργασμένες ἀπομαγνητοφωνήσεις λίγων ἀπό τίς «παραδόσεις» πού ἐγκαινίασα τό 1974 στό Παρίσι καί τίς συνεχίζω ὡς σήμερα στό Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν ἀκριβέστερα παραδόσεις οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἀπό τήν 31η Ἰανουαρίου 1994 ὡς τήν 28η Μαρτίου τοῦ 1995, μέ μιᾶ ἐξαίρεση, τό κείμενο ἀρ. IV, πού εἶναι μιᾶ ὁμιλία πού ἔγινε στήν Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ τήν 5η καί 6η Ὀκτωβρίου 1994. Ὅλες αὐτές οἱ παραδόσεις ἦταν προφορικές, δέν στηρίζονταν σέ κανένα γραφτό: ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἀπομαγνητοφωνημένου κειμένου γιά μένα ἦταν ἀπλῶς κάπως χρονοβόρα, ἀλλά γιά τή Δήμητρα Ρέγγλη, πού τό στοιχειοθετοῦσε, ἦταν ἐπίπονη· τήν εὐχαριστῶ γιά τήν ἀγόγγυστη συμπαράστασή της, καθώς καί τήν Κωνσταντίνα Σιμωνετᾶτου πού ἔφερε σέ πέρασ τή σελιδοποίηση. Ὁ Πασχάλης Κιτρομηλίδης εἶχε τήν προθυμία νά συγκαταλέξει αὐτό τό βιβλίον στίς ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν. Ἄς δεχθεῖ κι ἀπό δῶ τίς εὐχαριστίες μου.

Χρησιμοποίησα τή λέξη «παραδόσεις» ὑπακούοντας στίς καθιερωμένες συμβατικότητες πού, κάποτε, εὐνοοῦν τή συνεννόηση: γιά μένα πρόκειται γιά συναντήσεις ἀνθρώπων πού νοσηματοδοτοῦν μέ διαφορετικούς ἀλλά συγκλίνοντες τρόπους τήν ἱστορία, δηλαδή τή χρονικότητα. Χρειαζέται, λοιπόν, νά δώσω κάποιες ἐξηγήσεις γιά τό ἐπάγγελμα τοῦ «δασκάλου» πού ἡ τύχη ἔφερε νά ἀσκήσω μιάν ὀλόκληρη ζωή: δέν προτίθεται νά τό χρονογραφῆσω οὔτε νά ἐξομολογηθῶ. Θά ἤθελα, ὡστόσο, νά δηλώσω ὅτι ποτέ δέν μου πέρασε ἀπό τό νοῦ ὅτι θά ἔπρεπε

νά μεταδώσω γνώσεις: αντίθετα, πήρα τό θάρρος νά διδάξω τήν ἄγνοιά μου, ἀλλοιῶς νά καταστήσω τήν ἄγνοιά μου ἐφαλτήριο γιά τήν παραγωγή γνώσεων καί κατανοήσεων· καί νά μοιραστῶ αὐτό τό παιχνίδι μέ ἀνθρώπους πού διακατέχονταν ἀπό τίς ἴδιες ἔγνοιες ἢ ἦταν ἔτοιμοι νά τίς συμμεριστοῦν. Κάποιοι μέ ἐμπιστεύθηκαν. Εἶναι τό σχόλιο πού προανήγγειλα.

Ἡ ἐμπιστοσύνη τους δέν εἶναι μιά συνηγορία γιά μένα, ἀλλά ἕνα δεῖγμα μέθεξης σέ ὅσα καί ἐγώ πίστεψα, ἀκολουθώντας μιά μακρά διανοητική καί ἠθική παράδοση, στόν κορνιαχτό τῆς ὁποίας δέν εἶμαι παρά ἕνας δυσδιάκριτος κόκκος. Αὐτή ἡ μέθεξη καί τό παράγωγό της, ἡ ἐμπιστοσύνη, δημιούργησαν μιά φιλότητα πού κράτησε πολύ καί κρατεῖ ἀκόμη, χωρίς νά χρειαστεῖ γιά στήριγμα τόν ἀντίποδά της, τό νεῖκος. Αὐτά τά φιλικά μου πρόσωπα μέ βοήθησαν νά νιώθω ὅτι ἔχω ἕναν κάποιο βαθμό ἐλευθερίας καί νά ἀποτολμῶ τήν ἀναγωγή τῆς ἀβελιότητος σέ ἐρμηνευτικό ἔναυσμα ἢ, μετριοτέρα, σέ περιέργεια.

Ὅταν φανταζόμουν ἢ μισοχάραζα αὐτές τίς εἰσαγωγικές γραμμές, σχεδιάζα μέσα μου μιά κάπως μακρά ἀφήγηση, ἐπικεντρωμένη στούς τρόπους μέ τούς ὁποίους θεωροῦσα, καί συνεχίζω νά θεωρῶ, ὅτι μπορεῖ νά εὐδωθεῖ ἡ ἐπικοινωνία σέ ἕναν τύπο ἱστορικῶν σπουδῶν, ὅπου συμμετέχουν ἄτομα διαφορετικῆς πνευματικῆς καί ἐγκύκλιος σκευῆς, διακατεχόμενα ὅμως, καθῶς ἔλεγα, ἀπό τήν αἴσθηση τῆς χρονικότητος, δηλαδή ἀπό τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἱστοριογραφία εἶναι ἀναγώγιμη σέ διανοητικό ὄργανο. Δεύτερες σκέψεις μέ ἔπεισαν ὅτι εἶναι γιά ἄλλοτε ἢ γιά ἄλλους ὁ λόγος αὐτός. Ἔτσι δέν ἀπομένει παρά νά πῶ δυό λόγια γιά τά κείμενα πού ἀνθολογοῦνται σ' αὐτό τό βιβλίο.

Διευκρίνισα ἤδη ὅτι πρόκειται γιά λόγο προφορικό: οἱ δεύτερες φροντίδες δέν ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ἀποσβῆσαν τήν προφορικότητα, οὔτε ὁ ἴδιος θά ἤθελα νά ἀποσβεστεῖ. Δυστυχῶς δέν ἦταν δυνατό νά ἀναπαραχθοῦν οἱ παρεμβάσεις ὅσων συμμετεῖχαν στίς συναντήσεις μας, κυρίως γιατί οἱ δικές μου ἀπαντήσεις, καί μάλιστα οἱ παρεκβάσεις, δέν προσέτανε πολλά πράγματα σέ ὅ,τι εἶχε προκαλέσει τίς παρεμβάσεις αὐτές. Δέν συντρέχει, βέβαια, κανείς λόγος νά μείνω στά ὑπολογικά ἢ τεχνικά ζητήματα. Ἀντιθέτως, ἀξίζει, ἴσως, τόν κόπο νά ἀναφερθῶ, ὅσο γίνεται πῶς σύντομα, στό σκεπτικό πού ὑπέβαλε τήν ἐπιβολή τῆς θεματικῆς καί τόν τρόπο τῆς πραγμάτευσης. Θά ἐπιμείνω περισσότερο στή θεματική καί λιγότερο στήν πραγμάτευση.

Δέν χρειάζεται να πῶ τίποτε ὡς πρὸς τὰ προτασσόμενα μεθοδολογικά αὐτόδηλα. Ἡ ἀναφορά μου σέ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ἀπομνημονευματογράφων ἢ ἱστορικῶν τοῦ '21 ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς γενικότερης ἀναφορᾶς σέ κείμενα προγενέστερα ἢ μεταγενέστερα, μάλιστα ὡς πρὸς τὰ τελευταῖα λογοτεχνικά, πού δέν πραγματεύονται τό οικονομικό, ἀλλά ἐνέχουν, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο τό οικονομικό στό ἀφήγημά τους. Ὁ ἐμφανέστερος ἢ μετριασμένος αὐτοβιογραφικός τόνος αὐτῶν τῶν κειμένων ὑπαγόρευσε τή συμπερίληψη ἑνός κατ' ἐξοχήν αὐτοβιογραφικοῦ, τοῦ χρονικοῦ τοῦ Παναγιώτη Σκουζέ. Δέν πρόκειται φυσικά γιά μιᾶ πραγματέυση πού ἀποβλέπει στήν ἄγρα οικονομικῶν πληροφοριῶν, ἀλλά γιά μιᾶ προσπάθεια ἀνίχνευσης κάποιων ἀπὸ τούς ὅρους πού διέπουν τήν πρόσληψη τοῦ οικονομικοῦ, ὅροι ὑποκειμενικοί κατὰ τὰ φαινόμενα ἀλλά στήν οὐσία συλλογικοί, ἄρα κοινωνικοί. Κάποτε τό οικονομικό δέν ἐξαγγέλλεται ἀπὸ τίς μαρτυρίες πού ἔχω χρησιμοποιήσει, μέ ἐνδεικτικό παράδειγμα τίς σελίδες πού ἀναφέρονται στό Χρῆστο Μιλιόνη. Ἐξυπακούεται ὅτι ἡ πρόσληψη τοῦ οικονομικοῦ παραπέμπει σέ οικονομικές νοοτροπίες καί στήν πολυσημία, φυσικά, πού συνεπάγεται ὁ ὅρος αὐτός, μέ ἔξεργο συστατικό της στοιχεῖο τήν κοινωνική λειτουργία τῶν οικονομικῶν ἀξιών, ὅπως μάλιστα ἡ τελευταία ἐξειδικεύεται στίς ἀλληλεγγυότητες, στή συγκρότηση τῶν ἱεραρχιῶν καί τοῦ κύρους.

Δέν περιττεῖται, ἴσως, νά σημειώσω ὅτι τὰ γραφτά τῶν ἀνθρώπων τοῦ '21 ἦταν ἀπὸ τήν ἴδια τους τή φύση ὑποχρεωμένα νά ἀναφερθοῦν μέ ποικίλους τρόπους ἢ ἀπὸ ποικίλες ἀφορμές στό οικονομικό, χωρίς ὡστόσο ἡ ἀναφορά αὐτή νά γίνεται κανόνας γιά τό σύνολο τῶν ἀπομνημονεύσεων. Ὅταν ἡ ἀφήγηση ὑποτάσσει τήν αὐτοβιογραφία ἢ τήν προσωπική μαρτυρία σέ ἕνα ἱστοριογραφικό σχέδιο, ὅπως συμβαίνει, γιά παράδειγμα μέ τό Φραντζῆ ἢ τό Φωτάκο, τό οικονομικό εἰσάγεται στήν ἐξιστόρηση ὡς περιγραφικό ἢ καί ἐρμηνευτικό στοιχεῖο, χωρίς βέβαια νά ἀνάγεται σέ πρωταρχική αἰτία τῶν συμβάντων πού ἐξιστοροῦνται, μολοντί διαπλέκεται μέ τίς κοινωνικές αἰτίες τῶν συμβάντων αὐτῶν. Ἡ ἴδια πρόβαση, μέ λιγότερη ὡστόσο συστηματικότητα, ἰσχύει καί γιά τό ἀπομνημόνευμα, σέ τρόπο ὡστε ἡ ἀναφορά στό οικονομικό νά συνιστᾷ ἕναν κοινὸ τόπο πού, μέ διαβαθμίσεις καί ἀντιτιθέμενες ἀξιολογήσεις, ἐκφράζει μιᾶ γενική του πρόσληψη, συνυφασμένη πάντα μέ τίς κοινωνικές του συνδηλώσεις. Οἱ ἀφηγήσεις πού θέλουν νά ἐνταχθοῦν στό κύκλωμα τῆς ἱστορίας ὡς μεθοδικῆς καί ἐρμηνείας τῶν συμβάντων,

δίνουν τό μέτρο τῆς συνειδητῆς ἐνσωμάτωσης τῆς οἰκονομίας στήν ἱστοριογραφική πρόβαση. Οἱ καλοί ὡστόσο μάρτυρες γιά τά δικά μας ζητούμενα εἶναι ὅσοι ἀφήνουν νά ἐμφιλοχωρήσει στήν ἀφήγησή τους τό οἰκονομικό καί τά ὑποκείμενά του, χωρίς νά ὑπόκειται σέ κάποιο οἰονεὶ θεωρητικό πρότυπο ἢ σέ κάποιες ἀπό τίς ἐμπειρικές του ἐφαρμογές. Αὐτό τό οἰκονομικό πού διολισθαίνει στίς ἀφήγησεις θέλησαν νά ἀναδείξουν οἱ δικές μου προσεγγίσεις σέ ὀρισμένες ἀπό τίς καταθέσεις τῶν ἀνθρώπων συντελεστῶν τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821.

Εἶναι καταθέσεις βιωματικές, γι' αὐτό καί ἡ καταγραφή καί περισσότερο ἡ μνεία τοῦ οἰκονομικοῦ συνέλκει τή βίωσή του. Προσωπικῆς προέλευσης ἢ δήλωση ἢ ἡ ὑποδήλωση τῆς βίωσης αὐτῆς, δέν παύει νά ἔχει συλλογική τονικότητα, παραπέμποντας ὅμως σέ διαφορετικά συστήματα ἀξιῶν, ὅσο κι ἂν ὅλα τους καταλήγουν στήν καταξίωση τῆς οἰκονομικῆς ἰσχύος. Οἱ πηγές τῆς εἶναι πολλαπλές κι αὐτές καθορίζουν τούς κοινωνικούς, σύμφυτους μέ τούς ἐξουσιαστικούς, ρόλους τῶν φορέων τῆς, πηγές ἐκτεινόμενες ἀπό τήν ἐξάσκηση βίας ὡς τή συμμετοχή στίς θεσμοθετημένες στρατιωτικές καί πολιτικές λειτουργίες καί στά συναφῆ οἰκονομικά τους πλεονεκτήματα, ἀλλά καί πηγές, μέ μικρότερη παρουσία στίς μαρτυρίες μας, ἐμπορικές καί βιοτεχνικές. Ἡ ἀναφορά στό οἰκονομικό καί στή βίωσή του, ἀπό τή μιά μαρτυρία στήν ἄλλη, ἀφήνει νά ἀναδυθοῦν διαφορετικοί καί παράλληλοι κόσμοι: οἱ παγιωμένες πολὺ πρὶν ἀπὸ τήν Ἐπανάσταση αὐθεντίες, ἀρχοντικές καί ἀρματολικές, οἱ νέες ἡγεσίες πού διαμορφώνονται στά χρόνια τοῦ Ἀγώνα ἢ δικαιώνουν τίς παλαιές τους ἐξουσίες, ἀκόμη καί οἱ προσωπικές τύχες μέσα στή μεταβολή τῶν ὄρων τῆς ζωῆς, τό πέρασμα ἀπὸ τήν καταστροφή στήν ἀνασυγκρότηση ἢ τή διαφοροποίηση τῆς οἰκονομικῆς φυσιογνωμίας τῶν ἀτόμων. Ἐπαναλαμβάνω, ὅλα αὐτά ὑποδεικνύονται, ἀναδύονται ἀπὸ τίς διάσπαρτες μαρτυρίες, δέν ὀργανώνονται σ' αὐτές σέ νοηματική ἀλληλουχία.

Τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι στή συνείδηση τῶν ἀνθρώπων πού μαρτυροῦν δέν ὑπάρχει ἡ ἀλληλουχία αὐτή, ὅτι δηλαδή ἀγνοοῦν τούς οἰκονομικούς μηχανισμούς καί τίς συνέπειές τους στό σύστημα σχέσεων στό ὁποῖο εἶχαν ὑπαχθεῖ: σημαίνει μόνο ὅτι ἡ ἀφήγησις ἢ ἡ ἐξιστόρηση ὑπακούει σέ ἰδιαίτερες μνημονικές ἢ ἱστοριογραφικές τροπικότητες. Σέ πολλές περιπτώσεις, κυρίως στά Ἐνθυμήματα τοῦ Κασομούλη, ἀναδύεται ἕνας ὀλόκληρος κόσμος οἰκονομικῶν καταστάσεων, οἰκονομικῶν ἐπιλογῶν

καί πρακτικῶν μέ τρόπο σχεδόν συνειρμικό: σημασία πάντως ἔχει τό γεγονός ὅτι ἡ ἀναφορά σέ μή οικονομικές καταστάσεις συνεπιφέρει τήν ἀναφορά στούς οικονομικούς ὄρους αὐτῶν τῶν καταστάσεων. Εἶναι ἐμφανές ὅτι ὁ τρόπος παρείσφρησης τῆς οικονομίας στήν ἀφήγηση προσφέρει ἐναύσματα γιά τήν ἀνασυγκρότησή της μέσω τῆς βίωσής της καί μέσω τῆς ἀποσπασματικῆς της «διάσωσης». Δέν νομίζω ὅτι χρειάζεται νά ἐπιμείνω πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή: ὅσα κείμενα ἀνθολογοῦνται σ' αὐτό τό βιβλίο δείχνουν σέ ποιό βαθμό ὑπῆρξε ἀνταπόκριση στό δυναμικό ἀνάπτυγμα, στίς δυνατές ἐκβολές, αὐτῶν τῶν ἐναυσμάτων.

Χρειάζεται ὥστόσο νά πῶ δυό λόγια ὡς πρὸς τήν πραγματέυση τῶν ζητημάτων πού μέ ἀπασχόλησαν κατά τίς συναντήσεις μου μέ τούς φίλους καί ὁμότεχνους. Πρῶτο, θεώρησα ὅτι θά ἔπρεπε νά παραχωρήσω μεγάλο χῶρο στή μαρτυρία: ἔτσι ἐξηγοῦνται τά, κάποτε σχοινοτενῆ, παραθέματα. Δεύτερο, δέν ἔκρινα ὡς ἀναγκαστική προϋπόθεση τῆ συμπερίληψης μιᾶς, ἐν πολλοῖς ἀμήχανης, βιβλιογραφίας, μέ ἐξαίρεση ἓνα καί μόνο κείμενο, ἐκεῖνο πού ἀναφέρεται στόν Χρῆστο Μιλίονη, γιὰτί ὅσα σ' αὐτό ἐξιστοροῦνται ἐπιβάλλουν τήν τεκμηρίωσή τους: δέν συμβαίνει νά μιλά, ὅπως οἱ ἄλλοι μάρτυρες, ὁ ἴδιος, ἄλλοι μιλοῦν γι' αὐτόν καί γιά τόν κόσμο του. Τρίτο, δέν ἔκρινα ὅτι θά ἐξυπηρετοῦσε σέ τίποτε ἡ ὑπόμνηση τῶν ἀφορμῶν τῆς δικῆς μου πρόβασης: οἱ πηγές της, λίγες ἢ περισσότερες ἀπό λίγες, ἔχουν ἤδη ἀναχωνευθεῖ σέ κοινούς θεωρητικούς ἢ μεθοδικούς τόπους. Ἐξυπακούεται ὅτι δέν διεκδικῶ καμιά πρωτοτυπία ὡς πρὸς τίς ὅποιες σκέψεις μου ὑπέβαλαν οἱ μαρτυρίες πού προσπάθησα νά κατανοήσω: ἂν θά 'θελα νά διεκδικήσω κάτι, αὐτό θά ἦταν τό μερίδιο πού μου πέφτει στήν πνευματική σύμπτωση πού ἔχει ἀνακύψει στήν πολύχρονη, γιά τά μέτρα τῆς βιολογικῆς ζωῆς, διάρχεια τῶν συναντήσεών μου μέ τους ὁμόθυμους συνορίτες καί κοινωνούς πού ἔγιναν, νομίζω, φίλοι.

Τέλος, ἄς σημειώσω ὅτι αὐτό τό μικρό βιβλίο, πού οἱ σχεδιαστές του τό εἶχαν ἤδη συγχροτήσει πρὶν πολλά χρόνια καί ἡ δική μου ραστώνη τό καθυστέρησε, ἔμελλε νά τό προλογίσει ὁ Φίλιππος Ἡλιού: νά τό ἀφιερῶσω σήμερα στή Σικιά του δέν εἶναι παρά πενιχρό ἀντιχάρισμα πού δέν ἀντιστοιχεῖ σέ ὅσα χρέη ὀφείλουμε στήν πνευματική του κληρονομιά.

1

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΥΠΟΜΝΗΣΕΙΣ

Προβλήματα οικονομικής ιστορίας

Μέ πολλούς από εσᾶς ἔχουμε κουβεντιάσει, μέ μερικούς δουλέψαμε μαζί ἀμεσότερα ἢ ἐμμεσότερα, καί ὡς πρὸς αὐτὴ τὴν κατηγορία, ἂν θέλετε, πρόκειται γιὰ μία καινούργια συνάντηση. Γιὰ ἄλλους εἶναι συνέχεια συναντήσεων πού δέν διακόπηκαν ποτέ καί γιὰ κάποιους εἶναι καινούργιες συναντήσεις. Γιὰ μένα εἶναι μιὰ πράξη ἀντίστασης. Γιατί εἶναι μιὰ πράξη ἀντίστασης; Γιατί θεωρῶ ὅτι στὴν παγίδα ὅπου ἔχουν πέσει οἱ κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες, ὄχι μόνον οἱ ιστορικοί, μέ ὅλες αὐτές τίς ἱστορίες τῆς ὀργανωμένης καί χρηματοδοτούμενης ἔρευνας, στόχος τῆς ὁποίας εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς σοβαρῆς ὑποδομῆς, τεχνοδομῆς, καί ἀντικείμενο τῆς ὁποίας εἶναι ὀρισμένα κοινωνικά ἀγαθὰ, σέ αὐτὴ τὴν ἱστορία ἀπὸ τῆ δική μου τὴν πλευρά βλέπω ὅτι ἡ μόνη δυνατὴ ἀπάντηση εἶναι νά προσπαθήσουμε νά φτιάξουμε δίκτυα καί νά φτιάξουμε ἕναν ἰστό ἐπικοινωνίας πού νά περνάει παράλληλα πάνω ἢ κάτω ἀπὸ τοὺς καταναγκασμοὺς στοὺς ὁποίους ἀναφέρθηκα.

Καταναγκασμοὶ πού διακρίνονται σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα' στό ἐπίπεδο τοῦ τρόπου πού πάει νά ὀργανωθεῖ ἡ ἔρευνα, στοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους θεσμοθετήθηκε ἢ θεσμοθετεῖται ἡ πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση, στοὺς τρόπους, τελικῶς, μέ τοὺς ὁποίους διαμορφώνονται φεύτικες συγκρούσεις ἀνάμεσα σέ ἀληθινές ἢ φεύτικες ἐπισημονικές, κοινωνικές ἢ πολιτικές αὐθεντίες.

Σκέφτηκα ὅτι ἡ καλύτερη ἀπάντηση θά ἦταν μιὰ συνάντηση μέ ἀντικείμενο ζητήματα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἀπασχολοῦν σέ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε περίπου νά γίνονται ὑπαρξιακά, καί αὐτὴ ἡ συνάντηση νά προσπαθήσει νά ξεφύγει ἀπὸ τὸ παγιδευμένο ἔδαφος στό ὁποῖο βαδίζουν οἱ κοινωνικές ἐπιστῆμες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ζητᾶνε κάποιες ἀνύπαρκτες ἀποδοτικότητες παραγωγῆς ἐνός ἐμπορευματοποιήσιμου ἀποτελέσματος, μέ μέγιστο κίνδυνο νά ὑποκαθίσταται ἡ ἔννοια τῆς μελέτης μέ τὴν ἔννοια τῆς ἔρευνας, μέ ἀκόμα πῖο μέγιστο κίνδυνο νά ὀνομάζεται ἡ ἐκλαϊκευση, ὕψηλὴ ἢ

χαμηλή, έρευνα, γιατί ή αγορά σου ζητάει εκλαίκευση. Δέν χρειάζεται νά επιμείνω έδω περισσότερο, νομίζω ότι ή συνεννόηση είναι εύκολη.

“Όπως είδατε, υπάρχει ένας τίτλος πού φαίνεται πάρα πολύ γενικός καί πολύ φιλόδοξος: «Ζητήματα Οικονομικής Ιστορίας». “Όσοι από έσας τυχαίνει νά έχουμε ξανασυναντηθει ξέρουμε πάρα πολύ καλά ότι είμαι αντίθετος τού έωλου θεωρητικού λόγου. ‘Ως εκ τούτου μάλλον ή γενικότητα τού τίτλου υποδηλώνει κάτι διαφορετικό παρά έναν θεωρητικό λόγο περί οικονομικής ιστορίας. ‘Επιμένω νά λέω ότι ό ιστορικός είναι κατ’ έξοχήν ένας εμπειριστής’ δουλεύει μέ «ρεάλια» καί όπωσδήποτε ό ιστορικός – όλοι οι κοινωνικοί επιστήμονες, αλλά μιλώ γιά τόν ιστορικό τώρα – αποβλέπει μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα νά επιτυγχάνει τό μέγιστο δυνατό τών διασταυρώσεων διαφορετικών σκεπτικών, θά έλεγα άκόμα, διαφορετικών εύαισθησιών ένόψει μιās κατανόησης τών πραγμάτων καί μιās αυτοκατανόησης.

Δέν πιστεύω φυσικά ότι ή ιστορία είναι κάτι πού μπορεϊ νά βοηθήσει τούς οικονομολόγους ή τούς διαχειριστές τής οικονομίας νά κάνουν καλύτερα παζάρια, ή τούς πολιτικούς νά εφαρμόσουν καλύτερους τρόπους έξαπάτησης τών ψηφοφόρων’ δέν ξέρω τίποτε από όλα αυτά. ‘Η ιστορία είναι ένας από τούς τρόπους πού τό άτομο αντιλαμβάνεται τά όρια τής έλευθερίας του καί αντιλαμβάνεται τό βάρος τής τεχνολογίας.

‘Ως πρός τήν οικονομική ιστορία, είναι γνωστό ότι τό νόημά της δέν είναι μονοσήμαντο. Μερικοί θεωροϋν πώς ή οικονομική ιστορία είναι ή ιστορία τής οικονομίας, άλλοι θεωροϋν ότι ή οικονομική ιστορία θά πρέπει νά στρέφεται σέ κάποια κομβικά σημεία, εκεί όπου συμβαίνουν αλλαγές. Λίγο πολύ ή οικονομική ιστορία γίνεται μακροοικονομική, μικροοικονομική καί εγκλωβίζεται στό οικονομικό. ‘Εγώ θά έλεγα ότι ή οικονομική ιστορία είναι μιά ιστορία, πού διά τού οικονομικού πηγαίνει νά φωτίσει τήν ιστορία, πηγαίνει νά προσφέρει κάποιες δυνατότητες αυτοσυνειδησίας στά τωρινά υποκείμενα τής ιστορίας. Αυτό δέν σημαίνει ότι δέν υπάρχουν κομβικά σημεία στήν ιστορία καί ότι αυτά τά κομβικά σημεία δέν ξεδιεικύνονται, δέν εξατομικεύονται καί στό πεδίο τών οικονομικών γεγονότων. Σέ καμία περίπτωση όμως δέν θά ύπήγαγα τήν αναζήτηση τού οικονομικού στήν εύρεση ή έφεύρεση κάποιων τομών, κάποιων σημείων πού οδηγούν σέ διαφοροποιήσεις, σέ αλλαγές. Τά σημεία αυτά υπάρχουν, αλλά δέν υπάρχουν μόνο τά σημεία αυτά.

Είναι προφανές ότι μ’ αυτά πού λέγω άναφέρομαι στό ρόλο πού δια-

δραματίζουν οι διάρκειες στην ιστορία, στο έκτόπισμα που έχουν οι διάρκειες στην ιστορία. Έπιπρόσθετα ήθελα να επαναλάβω έναν άλλο κοινό τόπο: οικονομική ιστορία με ένα πεδίο παρατήρησης. Τό πεδίο παρατήρησης στή δική μου περίπτωση είναι ένας χώρος που επιδέχεται έναν κατηγορηματικό προσδιορισμό: ελληνικός. Στην πραγματικότητα είναι πάρα πολύ δύσκολο να προτάξεις ένα επίθετο στο χώρο, στο πεδίο παρατήρησης.

Ο Καταρτζής πίστευε ότι — και δέν είναι δικό του εφεύρημα — οι άνθρωποι ζούν με τίς συνειδητοποιήσεις. “Ένας Γάλλος θά έλεγε ότι ζούν με προκαταλήψεις, εάν θέλετε, οι όποτες κάνουν να δεχόμαστε ως αληθινά κάποια πράγματα που δέν είναι πάντοτε αληθινά. Καθώς τό δικό μου πεδίο παρατήρησης συμπίπτει κατά μέγιστο βαθμό με αυτό που λέμε ελληνικός χώρος, θά μπορούσαμε να μιλάμε μονοσήμαντα για Έλληνική Οικονομική Ιστορία στην περίοδο τής Όθωμανικής κυριαρχίας. Δέν υπάρχει μεγαλύτερος παραλογισμός από αυτόν, αν τόν «εθνικό» προσδιορισμό δέν τόν συνόδευαν και άλλοι, πολιτικοί μάλιστα δίπλα στους οικονομικούς. Θά επανέλθουμε στο ζήτημα αυτό σε κάποια από τίς συναντήσεις μας. Θά μπορούσαμε να μιλάμε για μιά ελληνόφωνη παιδεία, για μιά έλληνοκεντρική παιδεία, για μιά αυτότελους ελληνικού προσανατολισμού παιδεία σύμφωνα, αλλά για μιά ελληνική οικονομία στή διάρκεια τής τουρκοκρατίας είναι παραλογισμός για μιά ελληνική οικονομία στή διάρκεια τών λατινικών κυριαρχιών είναι επίσης παραλογισμός και δέν ξέρω μήν τυχόν επίσης ήταν ένας παραλογισμός, εάν μιλούσαμε για βενετική οικονομία γενικώς και αορίστως, για όθωμανική οικονομία γενικώς και αορίστως.

Θά μπορούσαν φυσικά να μπουνε γεωγραφικοί προσδιορισμοί μερικότεροι: οικονομία τής Ελλάδας, είναι παραλογισμός για τήν εποχή εκείνη, τής Ρωμιούσης είναι παραλογισμός, γιατί θά μās παρέπεμπε στή Ρωμανία, τής όποίας τά όρια είναι πάρα πολύ ρευστά, και όπου όπωσδήποτε είτε Ρωμανία είτε Ρωμιούση είτε δέν ξέρω ποιός άλλος γεωγραφικός προσδιορισμός τής εποχής εκείνης δέν σημαίνει τίποτε φυσικά για τό σημερινό δέκτη. Και πραγματικά, για να μιλήσουμε με τό χέρι στην καρδιά, είναι πάρα πολύ δύσκολο να βάλεις έναν επιθετικό προσδιορισμό, άναφερόμενο είτε στή γεωγραφία είτε στους χαρακτήρες με τούς όποιους θά μπορούσε να όριστούν όσοι πληθυσμοί είναι ύποκειμένα αυτής τής οικονομίας.

Μιά λύση θά ήταν νά φτάναμε σέ μερικεύσεις γεωγραφικές: ή Πελοπόννησος είναι ή Πελοπόννησος, ή Θράκη είναι ή Θράκη· αλλά εάν ήθελε κανείς νά ξεπεράσει κάτι πού προχείρως θά μπορούσαμε νά τό ονομάσουμε περιφέρεια, χωρίς νά τό έχουμε όρίσει, χωρίς νά έχουμε δεϊ εάν πρόκειται γιά περιφέρεια, καί σέ αυτή τήν περίπτωση πάλι θά πηγαίναμε σέ κάποιες φεύτικες κατασκευές τού τύπου: διαπεριφερειακές, νότιο-τάδε ή βόρειο-τάδε οικονομίες. Θά μπορούσε, φυσικά, κανείς νά άντλήσει τό κατηγορήμα αυτό μέσα από έναν άλλο χώρο, από τόν ίδιο τό χώρο τού οικονομικού. Όπότε νά μιλήσει — άς κάνουμε κάποιες συμβάσεις — γιά προκαπιταλιστική οικονομία τών περιοχών τής Όθωμανικής αυτοκρατορίας, τών άνατολικών, δυτικών, ευρωπαϊκών, άσιατικών, γιά προκαπιταλιστική οικονομία τών βενετικών κήσεων στήν Άνατολή· όπως καταλαβαίνετε, όμως, όλα αυτά είναι άπλούστα τεχνάσματα καί δέν αναφέρονται στό πραγματικό, δέν καλύπτουν τίς άπαντήσεις στίς όποιες ζητάει κανείς αυτή τή ρευστότητα τών πραγματικοτήτων. Ένδεχομένως νά μήν πρόκειται γιά ρευστότητα, νά πρόκειται γιά άλλου τύπου πραγματικότητα, τής όποιάς δέν έχουμε θελήσει νά συλλάβουμε τούς πρακτικούς χαρακτήρες, τήν ούσία.

Άπό τόν ένα κοινό τόπο στόν άλλο, θά μιλάμε γιά οικονομία καί πρίν πούμε μέσες άκρες τί πράγμα είναι αυτή ή οικονομία, άναφερόμαστε στό χώρο, τό είπαμε, άναφερόμαστε σέ κάποια πληθυσμικά σύνολα. Αυτά τά πληθυσμικά σύνολα δέν μάς άφορούν καθ' έαυτά, αλλά στό βαθμό όπου είναι δυνατόν νά προσδιοριστούν μέσω τού οικονομικού, νά προσληφθούν ως συντελεστές, ως υποκείμενα, παθητικά ή ένεργητικά ή καί τά δύο μαζί, τού οικονομικού. Άπό αυτή τήν άποψη πάλι παρουσιάζονται τά ίδια προβλήματα. Αυτά τά ανθρώπινα σύνολα πώς θά τά χαρακτηρίζουμε; Οι κλασικοί δρόμοι είναι δύο: ό ένας χαρακτηρισμός διά τού οικονομικού, νά μιλήσουμε γιά άγροτικά σύνολα, νά μιλήσουμε γιά άστικά σύνολα, νά μιλήσουμε γιά έμπορικά ύποσύνολα, γιά κυνηγετικά σύνολα, γιά κτηνοτροφικά σύνολα καί πάει λέγοντας ή νά μιλήσουμε γιά άλβανικά σύνολα, γιά έλληνικά σύνολα, σλαβικά σύνολα, λατινογενή σύνολα. Σέ αυτή τήν όπτική θά έλεγε κανείς ότι δέν έχει παρά νά διαλέξει. Καί άφού πρόκειται γιά οικονομική ιστορία καλύτερα νά επιλέγαμε τούς οικονομικούς προσδιορισμούς καί νά μέναμε στά άγροτικά, νά μέναμε στά έμπορικά, ναυτιλιακά καί πάει ξανά λέγοντας.

Πλησιάζοντας όμως πιό κοντά κανείς τά πράγματα, θά έβλεπε ότι

οί οικονομικές αφαιρέσεις, οικονομικής προέλευσης αφαιρέσεις, δέν είναι καί τόσο επιχειρησιακές, όταν πλέον μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ οἰκονομία ὡς ἔκφραση τῆς καθόλου ἱστορίας. Ἐκεῖ ὅπου τό κατηγορήμα ὁ «βλάχος» φαίνεται πῶς δέν εἶναι επιχειρησιακό γιά μιά οἰκονομική ἱστορία, ἀπό τήν ὥρα ὅπου ὑπάρχει ἕνας συσχετισμός μεταξύ βλάχων καί κτηνοτροφίας, τά πράγματα δέν εἶναι τόσο πολύ ἀποστασιοποίησιμα.

Ἄπό τήν ὥρα ὅπου τό κατηγορήμα «τσιγγάνος» δέν μοιάζει επιχειρησιακό γιά τήν οἰκονομική ἱστορία, θά μπορούσε νά ἐκλείψει τό κατηγορήμα «τσιγγάνος»· ἄν ὅμως οἱ τσιγγάνοι ἐλέγχουν, ὑπηρετοῦν ἕνα μέρος τῆς βιοτεχνίας καί μάλιστα τίς βιοτεχνίες ἐκεῖνες πού ἔχουν νά κάνουν μέ τήν κτηνοτροφία, μέ τήν ἀγροτική καλλιέργεια, βλέπετε ὅτι πάλι βρισκόμαστε μπροστά στό ἴδιο πρόβλημα. Δέν εἶναι τόσο πολύ εὐκολο νά ὀρίσουμε μέ ἕνα καί μόνο κριτήριο αὐτά τά πληθυσμικά σύνολα. Τά θεωρῶ πῶς εἶναι πληθυσμικά σύνολα οὕτως ὥστε νά εἶναι οὐδέτερη ἡ διατύπωση καί νά μῆ γεννάει ἀπό τήν ἀρχή ἀντιρρήσεις ἢ ἀνάγκες μιᾶς περαιτέρω διασαφήνισης καί ἐνός ἀκριβέστερου προσδιορισμοῦ.

Μέ τήν ἴδια λογική θά μπορούσαμε νά δοῦμε τήν ἀντοχή κάποιων ἄλλων ἐργαλείων, νοηματικῶν ἐργαλείων, τά ὅποια φυσικά δέν εἶναι παρά ἡ μεταφορά στό ἐπίπεδο τῶν συλλογισμῶν πραγμάτων πού ἔχουν τελειῶς φυσική ὑπόσταση. Πόσες φορές δέν πέρασε στή φράση: «οἰκογενειακή ἐκμετάλλευση», μέ τήν ἔννοια ὅτι μιά οἰκονομία βιώνεται, πραγματοποιεῖται μέσω τῆς ἐργασίας τήν ὅποια καταβάλλει ἡ οἰκογένεια ὡς σύνολο. Καί πόσες φορές αὐτή ἡ ἔννοια τῆς οἰκογενειακῆς ἐκμετάλλευσης δέν ταυτίστηκε μέ τή μικρή ἰδιοκτησία. Τί ὠραῖα, τί ὠραῖο ἐργαλεῖο, τό ὅποιο θά ἦταν δυνατό νά μᾶς ὀδηγήσει σέ ἔννοιολογήσεις, οἱ ὅποιες θά ἦταν ἐξυπηρετικές γιά τήν ἱστορική μας πλέον πρόβαση. Μικρή λεπτομέρεια, ὅτι ἕνας ἀτομικός κληρὸς μπορεῖ νά καλλιεργεῖται ἀπό μιά οἰκογένεια· μιά μικρή ἐπιχείρηση βιοτεχνική ἢ καί μιά μεγάλη βιομηχανική μπορεῖ νά λειτουργήσει μέσα ἀπό τό οἰκογενειακό σύστημα, στενὸ ἢ εὐρύτερο· μιά οἰκογένεια μπορεῖ νά καλλιεργεῖ τή γῆ ἐνός τρίτου, νά ἔχουμε τά μισακάρικα, τά τριτάρικα συστήματα, τίς ἀγροληψίες· μιά οἰκογένεια μπορεῖ νά καλλιεργεῖ φεουδαλικές γαῖες καί — τελευταῖο παράδειγμα — μιά οἰκογένεια μπορεῖ νά ἐνωματῶνεται στό τσελιγκάτο. Συνεπῶς, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς οἰκογένειας, ἄν δέν ἱστοριοποιηθεῖ, ἄν δέν κατηγοριοποιηθεῖ ὡς πρὸς τήν οἰκονομία της, δέν εἶναι καί τόσο ἀπόλυτο ἐργαλεῖο.

Μένοντας στο ίδιο παράδειγμα. Οικογενειακή εκμετάλλευση από τή μιά μεριά: μπορούμε νά υποθέσουμε ότι είμαστε σέ θέση νά διακρίνουμε τούς ρόλους τῆς οικογένειας ἀνάλογα μέ τό πεδίο δράσης τῆς, ἀνάλογα μέ τούς ὄρους πού ισχύουν στό πεδίο δράσης τῆς καί συγχρονικῶς ἢ διαχρονικῶς νά δοῦμε πῶς παίζει τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο ρόλο· συγχρονικῶς ὅτι μπορεῖ νά καλλιεργεῖ τήν ξένη γῆ καί παραλλήλως νά καλλιεργεῖ τή δική τῆς, ἢ ἄλλες οικογένειες νά καλλιεργοῦν ἀποκλειστικά τήν ξένη γῆ, ἄλλες συγχρονικῶς νά καλλιεργοῦν τή δική τους γῆ, διαχρονικῶς νά καλλιεργοῦν περισσότερο φεουδαλικές γαῖες σέ μιά στιγμή, λιγότερες φεουδαλικές γαῖες σέ μιάν ἄλλη στιγμή· ἄς υποθέσουμε ὅτι ὅλα αὐτά τά ξεκαθαρίζουμε καί τά καθορίζουμε. Καί σέ αὐτή τήν ὑπόθεση ἡ οικογένεια εἶναι ἕνα ἐργαλεῖο οικονομικό καί τίποτε ἄλλο.

Ἡ οικογένεια ὅμως παραπέμπει στίς συγγένειες· οἱ συγγένειες ἀρθρώνονται, ὅπως εἶναι γνωστό, σέ συστήματα σχέσεων: βλέπουμε ὅτι ὑπάρχει ἕνα σύστημα διαδοχῆς, ὑπάρχει ἢ δέν ὑπάρχει ἕνα σχῆμα προτίμησης κατά τή μεταβίβαση τῶν ἀγαθῶν, ὑπάρχει ἢ δέν ὑπάρχει ἕνα σύστημα προτίμησης πού ἔχει νά κάνει μέ τίς ἡλικίες, ὑπάρχει ἢ δέν ὑπάρχει μιά κατανομή ἀνάμεσα στά ἀγαθὰ πού προέρχονται ἀπό τή θηλυγονική ἢ τήν ἀρρενογονική γραμμή τῆς οικογένειας. Βλέπουμε δηλαδή ὅτι ἡ οικογένεια παίρνει μιά πρόσθετη διάσταση, ὅπου τό οικονομικό ἐνέχεται στήν οικογένεια, ἐνέχεται ὅμως μέ ἕναν τρόπο διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνον στόν ὁποῖο ἀναφέρθηκα προηγουμένως, προκειμένου νά ὑποδείξουμε χονδρικά καί ἀόριστα τήν ἐργαλειοποίηση τῆς οικογένειας. Ἐργαλειοποίηση μέσα σέ μιά ἱστορική, δηλαδή ἱστοριογραφική, ἀναλυτική πρόβαση. Ἔτσι καί ἐδῶ οἱ ἴδιες οἱ ἔννοιες ἔχουν τήν ἱστορικότητά τους, τή σχετικότητά τους, ἀλλά ἡ σχετικότητα αὐτή δέν εἶναι ἑνός καί τοῦ ἴδιου τύπου.

Μέ τόν ἴδιο τρόπο θά μπορούσαμε νά χρησιμοποιήσουμε, καί χρησιμοποιοῦμε πάντα στίς δουλειές μας, ἄλλα ἐργαλεῖα σκέψης, τά ὁποῖα δέν εἶναι παρά ἡ ἀφαίρεση — ἐπαναλαμβάνω — τῶν πραγματικότητων: ἕνα ἀπ' αὐτά εἶναι τό νόμισμα, οἱ ἐκχρηματισμένες ἢ οἱ μὴ ἐκχρηματισμένες σχέσεις. Ὡς πρός τό νόμισμα θά μπορούσαμε ἢ δέν θά μπορούσαμε νά συκρατήσουμε κάποιες του καίριες καί διαιώνιες λειτουργίες· μιά, τουλάχιστον, θά μπορούσαμε, ὑποτίθεται, νά τήν συκρατήσουμε: ὅτι δηλαδή εἶναι τό γενικό ἰσοδύναμο. Ἡ ἀνάγκη ἑνός γενικοῦ ἰσοδύναμου ὑπάρχει πρίν ἀκόμα ὑπάρξει τό νόμισμα, εἴτε αὐτό τό γενι-

κό ισοδύναμο εκφράζεται με βοϊδοτόμαρα, όπως στον Όμηρο, είτε εκφράζεται με κοχύλια, όπως στην Πολυνησία, είτε εκφράζεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Η ανάγκη του γενικού ισοδύναμου, των αξιών προφανώς. Άλλα ποιων αξιών; Κάποια προϊόντα ανθρώπινης δράσης, της ανθρώπινης εργασίας, μπορεί να αποτελούν αξίες, αλλά και να μην αποτελούν αξίες, να μην μπαίνουν στο σύστημα των αξιών.

Ώρες-ώρες καλό είναι να θυμάται κανείς τά πολιτισμικά λείψανα, που φέρονται με τό όνομα «παροιμίες»: «ή τιμή, τιμή δέν έχει και χαρά στον πού τήν έχει». Η τιμή αποτελεί μιά αξία, δέν έχει όμως μιά νομισματική αξία. Ωστόσο, είναι πάρα πολύ γνωστό ότι ή τιμή εξαγοράζεται δέν εξαγοράζεται μονάχα σήμερα, εξαγοράζεται πάντοτε.

Άνάγκη, λοιπόν, ιστορικοποίησης όλων των διανοητικών εργαλείων που χρησιμοποιούμε και άνάγκη ιστορικοποίησης όλων των πραγματικοτήτων στις όποιες αναφέρονται τά διανοητικά μας εργαλεία, τά όποια έν πολλοίς δέν είναι παρά ή λογική άφάιρηση των πραγματικοτήτων.

Ύστερα από αυτούς τούς κοινούς τόπους, άς φανταστούμε λίγο τό πεδίο στοχασμού πού διαλέγω ή διαλέγουμε. Άς μείνουμε στις συμβατικότητες κι άς πούμε ότι είναι ένας χώρος πού κατά κάποιον τρόπο μάς είναι προσιτός. Μάς είναι προσιτός, γιατί συμβαίνει να ύπάρχει δύναμη ή δυνατότητα της επικοινωνίας, ένας γλωσσικός χώρος. Αυτός ό γλωσσικός χώρος θά μπορούσε να είναι ένα κομμάτι των Βαλκανίων — πείτε πώς είμαστε μονόγλωσσοι, θά μπορούσαμε με τή μιά μας και μόνη γλώσσα πού διαθέτουμε, τά ελληνικά, να έρθουμε σε μιά μορφή επικοινωνίας — ένα κομμάτι του μικρασιατικού χώρου και κάποιοι άλλοι διάσπαρτοι, ή Άλεξάνδρεια του 19ου αιώνα, κάποια γειτονιά της Βιέννης τον 18ο αιώνα, μιά άλλη γειτονιά της Βούδας ή της Πέστης τον ίδιο και τον παλαιότερο αιώνα, όπωσδήποτε κάποια σημεία της Βενετίας. Άς θυμίσουμε ότι αυτή ή γλώσσα κάποτε ήταν οικουμενική, ότι πλέον έχει μερικευτεί ή οικουμενικότητά της και έχει γίνει γλώσσα των έλίτ — οι έμποροι ξέρουν ή πρέπει να μάθουν ελληνικά, οι λόγιοι όλοι ξέρουν ελληνικά — δέν είναι όμως ή οικουμενική γλώσσα με τήν όποία διαδόθηκε μιά θρησκεία.

Θά μπορούσαμε να πούμε ότι ένας άλλος τρόπος να όρίσουμε τό χώρο είναι να βρούμε — πάντα από τήν πλευρά του οικονομικού — κοινούς μηχανισμούς πού ισχύουν σ' αυτόν: άν όμως επικεντρώσουμε τήν προσοχή μας άποκλειστικά και μόνο στους μηχανισμούς, ό χώρος στον

όποιο ἐνδέχεται νά ἰσχύουν αὐτοί οἱ μηχανισμοί ἴσως νά μὴν ἦταν ταυτίσμιος μέ τό χῶρο ἐκεῖνο στόν ὅποιο ἐνδέχεται νά ὑπάρχει ἡ δυνατότητα τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας, μέ τό χῶρο ἐκεῖνο στόν ὅποιο ἐνδέχεται νά ὑπάρχει ἡ δυνατότητα τῆς θρησκευτικῆς ἐπικοινωνίας ἀνεξαρρέτως γλώσσας –μπορεῖ νά ἐκφραστῆί μέ κάποια σημάδια– μέ τό χῶρο ἐκεῖνον ὅπου μπορεῖ νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐπικοινωνία μέσω κοινῶν ἀρχιτεκτονικῶν τρόπων ἢ μέ ἐκεῖνο τό χῶρο ὅπου μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐπικοινωνία μέσω μιᾶς ἰδιότυπης γλώσσας· ἔχουμε καί τέτοιες. Ἐπιπλέον: οἱ γλώσσες οἱ συνθηματικές· γενικευμένη περίπτωση, ἡ *lingua franca*, μιᾶ γλώσσα μέ τήν ὁποία μποροῦν νά ἐπικοινωνήσουν ἄνθρωποι πού ἡ μητρική τους γλώσσα, ἡ γλώσσα τοῦ πολιτισμοῦ τους, εἶναι τελείως διαφορετική ἀκόμη, ἡ *lingua stradiotesca*. Μέ *lingua franca* μποροῦν νά συνηθοῦν Ἄραβες, Ἴταλοί, Ἕλληνες, Ἀλβανοί, θαλασσινοί Ἀλβανοί τῶν ἀκτῶν καί τῶν νησιῶν.

Ὡστόσο, ὁ χῶρος, τά πεδία στά ὁποῖα ἐπαληθεύονται κάποιοι κοινοί οικονομικοί μηχανισμοί, δέν εἶναι ἀναγκαστικά ταυτίσμιος μέ τούς χώρους στούς ὁποίους ἐπαληθεύονται ἄλλα φαινόμενα. Φαίνεται πώς τοῦτο ἀντιφάσκει μέ αὐτό πού ἔλεγα προηγουμένως, ὅτι ἀπό μόνα τους τά οικονομικά φαινόμενα δέν προσφέρονται σέ ὀριοθετήσεις ἱκανές νά ἀπαντήσουν σέ αἰτήματα μιᾶς ἱστορίας πού θέλει νά εἶναι συνολική, θέλει νά εἶναι καθολική.

Ἴσως νά μπορούσαμε νά μιλήσουμε σέ μιᾶ πρώτη φάση γιά ὑπερκειμένα ἐπίπεδα πού ἔχουν ἐπάλληλα σημεῖα. Ἄν τραβήξουμε κάποιες ἐγκάρσιες τομές, θά βροῦμε κοινούς χώρους, χωρίς ὅμως οἱ κοινοί χῶροι νά ἀφοροῦν ὅλο τους τό εὖρος σέ κάθε διάταξη ἐπιπέδων. Γίνεται κατανοητό ὅτι μέ τά ζητήματα αὐτά θά φτάσουμε στό κατεξοχήν ζήτημα κάθε ἱστορίας, στά ἐπίπεδα τῆς ἀφαίρεσης.

Ἄς μείνουμε στήν ὑπόθεση ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ οικονομικοί μηχανισμοί ἰσχύουν γιά πεδία, τά ὁποῖα δέν ἐνέχουν τό καθολικό εὖρος: ἐνέχουν μιᾶ σειρά ἰδιοτήτων πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά νά ποῦμε ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἓνα καί τό ἴδιο ἱστορικό μῶρφωμα, ἐπιδεχόμενο πλέον τοῦ ἑνός προσδιορισμοῦ. Πρόκειται γιά προσδιορισμούς πού ἔχουν νά κάνουν μέ τόν πληθυσμό καί τή σύστασή του, μέ τόν πολιτισμό καί τή γλώσσα του, πού ἔχουν νά κάνουν μέ τούς τρόπους. Λείπει τό ὁμότροπο ἐκεῖνο, πού θά ἐπέτρεπε νά ποῦμε ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ὁμοιογενῆ φαινόμενα.

Σέ άκραϊό βαθμό άφάιρησης άς ποϋμε πώς είχαμε νά χρησιμοποιήσουμε τίς έννοιες «φεουδαλική οίκονομία», «καπιταλιστική οίκονομία» — τήν τελευταία τή βρίσκεις σέ πεδία μέ τά όποια δέν έχει καμία σχέση. Ή άναφορά στίς έννοιες αυτές δείχνει τό μέγιστο επίπεδο άφάιρησης, μέσα από τήν όποία είναι άναγκασμένη νά προχωράει ή ιστορία: οί γενικές καί γενικευτικές έννοιες, όπως καπιταλισμός, φεουδαλισμός, γαιοκτησία, αυτοκαλλιέργεια κλπ. χρησιμοποιοϋνται σέ ένα πολύ ύψηλό βαθμό άφάιρησης. Τό ίδιο συμβαίνει για τή νομισματική κυκλοφορία, τό ίδιο συμβαίνει για τίς χερσαίες επικοινωνίες, για τίς θαλάσσιες επικοινωνίες, όσο καί άν φαίνεται πώς άναφορές σέ χερσαίες ή θαλάσσιες επικοινωνίες ενέχουν ύψηλότερο βαθμό μερίκευσης από ό,τι οί πιό γενικές έννοιες: κυκλοφορία άγαθών, νομισματική κυκλοφορία, τρόποι παραγωγής, «ταξικές διαθρώσεις».

Αυτά είναι ώραϊα καί λέγονται εύκολα. Τό ενδιαφέρον όμως είναι νά βγαίνουν μέσα από τόν τρόπο μέ τόν όποιο έχει άποτυπωθεϊ τό παρελθόν. Ή ιστορία είναι άποκλειστικά μελέτη του παρελθόντος καί ως φουτουρολογία δέν είναι παρά μία διαφοροποιημένη προβολή του παρελθόντος. Στην ιστορία δέν ύπάρχει θέμα πρόβλεψης. Ύπάρχει ή δυνατότητα διατύπωσης πιθανοτήτων, οί όποίες πολλές φορές δέν είναι σέ θέση νά συνυπολογίσουν όλους τούς συντελεστές τής ιστορίας, δηλαδή τών ανθρωπίνων πράξεων, για τόν άπλούστατο λόγο ότι μπορεί νά συμβεί, τήν ώρα πού πιθανολογοϋμε, νά έχουν υποβαθμιστεϊ κάποιιο από τούς συντελεστές τών ανθρωπίνων πράξεων.

Νά μέ συγχωρεϊτε πού γίνομαι πολύ σύγχρονος. Θυμᾶστε τή διάσταση πού πῆρε στή γιουγκοσλαβική σύγκρουση ή θρησκευτική ύψη τής σύγκρουσης: όρθόδοξοι, καθολικοί τότε. Σήμερα μπῆκε μία τρίτη θρησκεία στό επίκεντρο καί όλα αυτά έχουν περάσει σέ δεύτερη μοίρα: δέν μιλάμε για καθολικούς, δέν μιλάμε για όρθόδοξους, δέν μιλάμε — παρά σέ μία τελείως άφηρημένη σημασία — για μουσουλμάνους.

“Όταν κάνει κανείς παρεκβάσεις είναι δύσκολο νά βρει τό τέχνασμα για νά βγει άπ’ αυτές. Οί παρεκβάσεις δέν ήταν τυχαίες, πάντοτε δένονταν μέ κάποιιο προηγούμενο καί πραγματικά ή παρέκβαση δένεται μέ κάτι πού ήδη έχει λεχθεϊ. Κι εκείνο τό όποιο ήδη έχει λεχθεϊ καί πού έχει σημασία, είναι νά φανταστοϋμε τό χῶρο στόν όποιο πρόκειται νά άφιερωθοϋν αυτές οί συναντήσεις: δένεται μέ τήν πρώτη παρατήρηση, τί ζητάμε από τήν οίκονομική ιστορία. Τίς τομές; Ή ζητάμε κάτι

περισσότερο, πού ταυτίζεται με την προσπάθεια της εξήγησης των ανθρώπινων πράξεων, στο βαθμό όπου οι ανθρώπινες πράξεις συνδέονται κι ορισμένες ταυτίζονται με το οικονομικό; Προσθέτω ότι τώρα δέν θεωρώ ως προϋπόθεση — μπορεί νά φτάσω νά τό θεωρήσω ως προϋπόθεση — ότι τό οικονομικό είναι τό ήγεμονικό στοιχείο μέσα στην ιστορική κίνηση ή μέσα στην ιστορική άκίνησία, μέσα στην κίνηση των χρόνων ή μέσα στην άκίνησία των χρόνων.

Γιά νά ξρθουμε λίγο στή δική μας ιστοριογραφία: στίς καλύτερές της περιπτώσεις δεχότανε πώς ή ιστορία κινείται από πολλούς παράγοντες, ανάμεσά τους καί οι οικονομικοί καί, ανάλογα, στή μιά περίπτωση τό επάνω χέρι έχει ο ένας, στην άλλη τό έχει ο άλλος. Η ιστοριογραφία πού έχει ως αντικείμενο αυτό πού ονομάζουμε νεώτερο έλληνισμό, ήταν ένας συνδυασμός αναζήτησης τομών καί τελεολογίας. Όλα τά πράγματα, ό,τι συνέβη από μιά στιγμή καί ύστερα, συμβολικά από τό 1453 κι ύστερα, ήταν μιά σειρά συγκλινουσών πορειών ένόφει τής έλληνικής επανάστασης. Μέσα σέ αυτό τό πρίσμα μελετάει κανείς τίς ναυτιλιακές δραστηριότητες, μέσα σέ αυτό τό πρίσμα μελετάει κανείς τίς πνευματικές δραστηριότητες, μέσα από τό ίδιο πρίσμα μελετάει κανείς τίς έμμο- νέες, όπως λόγου χάρη τίς εκφράζει ή εκκλησιαστική δομή, πού έγγράφηκε κι αυτή σέ αυτό τό δυναμικό σχήμα — στά κεφάλια των ανθρώπων δυναμικό σχήμα — ως στοιχείο ενεργητικής συντήρησης.

Τά πράγματα θά μπερδεύονταν κάπως, εάν εξέταζε κανείς τούς τρόπους μέ τούς όποιους οι άνθρωποι πραγματοποιοῦσαν τή ζωή τους, στή μονοτονία των άγροτικών έργων καί ήμερών, στή μονοτονία των στοιχειωδών κατασκευών τής βιοτεχνίας· αλλά ξαφνικά, μέσα σέ αυτές τίς μονότονες κατασκευές, υπάρχουν καί κάποια χρωματιστά νήματα, πού μάς άνοίγουν τήν πύλη γιά τήν καπιταλιστική ανάπτυξη. Υπαινίσσομαι τήν έρμηνεία του παραδείγματος των Θεσσαλικών κωμοπόλεων, των Άμπελακίων κλπ. Σέ αυτή τήν περίπτωση, καθώς δέν ευοδώνεται τό δυναμικό σχήμα πού οδηγεί σέ μιά έθνική επανάσταση, ευοδώνεται ένα άλλο σχήμα, πού οδηγεί σέ μιά ταξική επανάσταση; Έτσι προκύπτει τό δίλημμα: έχουμε μιά επανάσταση· τί είναι αυτή ή επανάσταση; Γιατί όχι μιά ταξική επανάσταση; Στή συζήτηση, εάν ή επανάσταση του '21 ήταν άγροτική ή αστική επανάσταση κι επειδή ήταν άγροτική ή αστική επανάσταση γι' αυτό τό λόγο ήταν καί έθνική, έγω δέν έχω νά πώ τίποτε πρίν άναστοχαστώ αυτή τήν επανάσταση: ξέρω πώς ύπήρξε μιά

επανάσταση και μιά ημέρα ίσως όλοι μαζί προτείνουμε ή τά ίδια πράγματα, πού έχουν ήδη προταθεί, ή κάποια διαφορετικά.

Δέν θέλω νά πώ μέ όλα αυτά ότι θά πρέπει νά οδηγηθούμε σέ μιά στιγμή πνευματικής άθωότητας, δηλαδή ήλιθιότητας, παρθένοι νά ξαναδοϋμε τά πράγματα μέ καινούργια μάτια. Θέλω, άπλούστατα, νά κάνουμε όλοι μιά προσπάθεια, πού θά μᾶς επιτρέψει νά δοϋμε άν από τίς επαναλήψεις μέσα στό χρόνο, από τίς επαναλήψεις τών ίδιων κινήσεων, από τίς επαναλήψεις τής ίδιας τής σχέσης του ανθρώπου μέ τή γη, του ανθρώπου μέ τή θάλασσα, του ανθρώπου μέ τήν ύλη, ύπάρχει τό ένδεχόμενο για κάποιους λόγους έσωτερικούς ή έξωτερικούς νά οδηγηθούμε σέ αλλαγή του τρόπου μέ τόν όποιο είχε αποκατασταθεί ή σχέση μας μέ τή γη, μέ τή θάλασσα, μέ τήν ύλη άν αυτοί οι λόγοι είναι έσωτερικοί του συστήματος ή είναι έξωτερικοί λόγοι. Καί στην περίπτωση όπου είναι έξωτερικοί, ποιά είναι ή επίπτωσή τους στό συνολικό σύστημα; Τό μεταλλάσσουν ή τό σύστημα είναι τόσο ισχυρό ώστε νά μπορέσει νά τους απορροφήσει; Για νά μη μένουμε πάντοτε στον άέρα, ένα παράδειγμα — τό φέρνω χωρίς νά δώσουμε τήν άπάντηση. "Όλος ο κόσμος ξέρει ότι ή καλλιέργεια τής σταφίδας όφείλεται στην έξωτερική ζήτηση. "Αν δέν ύπήρχε έξωτερική ζήτηση, ή σταφίδα θά ύπήρχε ως προϊόν, αλλά δέν θά είχε τήν έκταση πού έλαβε σέ όρισμένες περιοχές. Θά λέγαμε ότι πρόκειται για φαινόμενο συγκυριακό. 'Η συγκυρία όμως αυτή κρατάει πάρα πολλά χρόνια' πρόκειται λοιπόν για δομικό πλέον στοιχείο τής άγροτικής οικονομίας, του τρόπου μέ τόν όποιο τά προϊόντα περνούν στό κύκλωμα τής έμπορίας.

Καθώς σέ όλο τόν κόσμο, τόν ευρωπαϊκό τουλάχιστον, ή καλλιέργεια του άμπελιού συμβαδίζει μέ τήν κυριότητα επάνω στό άμπέλι, δέν μπορείς νά έχεις τεράστια άμπέλια μέ τόν ίδιο τρόπο πού έχεις τεράστια σταροχώραφα. 'Η σταφιδοκαλλιέργεια συμβαδίζει μέ τήν άγροτική κτήση, εκεί όπου στή χώρα μας έχουμε σταφιδοκαλλιέργεια. 'Αφήνουμε στην άκρη τούς τρόπους μέ τούς όποιους δημιουργείται αυτή ή άτομική κτήση, οι έμφυτεύσεις. Τό αίτούμενο θά ήταν νά ξέρουμε άν αυτό επαναστατικοποίησε τήν άγροτική οικονομία ή άν ή άγροτική οικονομία είχε τέτοιες άντοχές, ώστε νά μπορέσει νά ένσωματώσει τή διολίσθηση στό συνολικό σύστημα χωρίς τό μερικό σύστημα νά ταραχτεί. Δέν δίνω άπάντηση. Φέρνω τό παράδειγμα αυτό για νά εικονογραφήσω εκείνο πού έλεγα προηγουμένως για τόν τρόπο μέ τόν όποιο

θά έπρεπε νά προχωρήσουμε στήν εξέταση τών κοινωνικών φαινομένων.

Ξαναερχόμαστε σέ αὐτή τήν πρόταση, νά φανταστοῦμε λίγο τό χῶρο, μέ τόν ὅποιο θά ἀσχοληθοῦμε. Σέ ποιά στιγμή; "Αν τόν φανταστοῦμε στήν ἀγροτική του στιγμή, προϋπάρχει τῆς δικῆς μας χρονολογικῆς ἀφετηρίας. Ἡ δική μας χρονολογική ἀφετηρία εἶναι κάπου στόν 15ο αἰώνα κακῶς, γιατί τά φαινόμενα πού ἔχουμε μπροστά μας εἶναι πολύ παλαιότερα τοῦ 15ου αἰώνα. Γιά σημαντικούς λόγους σταματᾶμε τήν ὥρα πού φτιάξαμε ἔθνική ἐπικράτεια. Γιατί; Ἴσως γιατί βαριόμαστε νά φάχνουμε ἄλλου τύπου τεκμήρια, πού υπάρχουν ἀπό τήν ὥρα ὅπου ἔχουμε ἔθνική ἐπικράτεια, δηλαδή ἀπό τήν ὥρα ὅπου ὁ χῶρος αὐτός ἤ κομμάτι τοῦ χῶρου μορφώθηκε σέ αὐτόνομη κρατική ὑπόσταση.

Ἡ ἀγροτική μονοτονία εἶναι τό κύριο καί χτυπητό γνώρισμα αὐτοῦ τοῦ χῶρου. "Αν δοῦμε τή σύνθεση αὐτῆς τῆς ἀγροτικῆς δραστηριότητας πού ἐμφανίζεται στό χῶρο καί μέ πολύ ἀφαίρεση φτάσουμε σέ μιά τυπολογία, θά διαπιστώσουμε ὅτι, μέ μικρή ἐξάιρεση τήν εἰσαγωγή τοῦ καλαμποκιοῦ καί ἀργότερα τῆς πατάτας — ἀλλά αὐτή συμπίπτει μέ τό χρονολογικό καταληκτικῆς μας ὄριο —, βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά συνεχῆ ἐπανάληψη τών ἴδιων καλλιεργειῶν, κάποτε σέ μιά ὑποχώρηση ὀρισμένων καί σέ μιά ἐπανεμφάνιση πάλι τών ἰδίων. Τό ἀμπέλι ὑπάρχει: ἀφοῦ ὑπάρχει τό ἀμπέλι, μπορεῖ νά ὑπάρξει καί ἡ σταφίδα, γιατί φαίνεται ὅτι ἡ σταφίδα εἶναι πανάρχαιο εἶδος πού καλλιεργεῖται στόν τόπο· τά σιτηρά καί ἡ κτηνοτροφία τό ἴδιο.

Οἱ τρόποι μέ τούς ὁποίους πραγματοποιεῖται ἡ παραγωγή εἶναι πάντοτε οἱ ἴδιοι: μιά οἰκογένεια πού δουλεύει μιά γῆ πού ἀνήκει στήν ἴδια, πού ἀνήκει στό κράτος, πού ἀνήκει σέ ἕναν ἰδιώτη, σέ ἕνα μοναστήρι, σέ ἕνα θεσμό. Εἶναι μιά οἰκονομία ὅπου ἀπαραίτητος ὅρος γιά τήν οἰκογένεια εἶναι νά ἔχει δύναμη ἔλξης, δηλαδή βόδια ἢ κάτι ἄλλο πού ἀντικαθιστᾶ τά βόδια, μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ὁ Ἡσίοδος συμβούλευε τόν καλό γεωργό: τό πρῶτο πράγμα πού εἶχε νά κάμει ἦταν ν' ἀποκτήσει βόες ἀροτῆρες καί γυναίκα γιά νά τούς ἀκολουθεῖ, δηλαδή νά τούς κατευθύνει καί νά τούς κεντράει. Ἡ εἰκόνα ἀλλάζει καί εἶναι ὁ ἄνδρας πού κατευθύνει καί κεντράει τά βόδια. Στή δική μας τή στιγμή εἶναι πραγματικά ὁ ἄνδρας ἐκεῖνος πού ἔχει τή βουκέντρα καί κεντράει τά βόδια καί ὀργώνει.

Λοιπόν, εἶναι ἡ μεγάλη μονοτονία, πού λέγαμε προηγουμένως, τών οἰκογενειακῶν ἐκμεταλλεύσεων. Ὑπάρχουν καί ἄλλες μονοτονίες καί

ισάριθμα ἐρωτήματα: τί γίνεται μέ τούς χώρους εκείνους πού δέν ἔχουν ἐπάρκεια στά προϊόντα διατροφῆς καί πού ἐπιδέχονται ἕναν γεωγραφικό προσδιορισμό, εἶναι νησιωτικές κοινωνίες ἢ βουνίσσιες κοινωνίες; ἀπό μία στιγμή καί ὕστερα βλέπουμε ὅτι βρισκόμαστε μπροστά σέ μία κυκλοφορία τῶν ἀγαθῶν. Ἡ λογική τοῦ συστήματος λέει ὅτι, ἂν δέν ὑπῆρχε ἡ κυκλοφορία, δέν θά μπορούσε νά υπάρξει τό σύστημα. Θά ἐπανεέλθουμε σέ αὐτό τό κεφάλαιο, ἐλπίζω κάποτε.

Ἡ συστηματική, τώρα, δουλειά, γιά παράδειγμα οἱ χαρτογραφῆσεις, πιθανότατα θά ἦταν μία πάρα πολύ χρήσιμη δουλειά: θά ξέραμε ποιά εἶναι τά ὄρια τῆς ἐλιᾶς, θά ξέραμε ποιές εἶναι οἱ ζῶνες τῆς σίκαλης, ποιές εἶναι οἱ ζῶνες τοῦ σιταριοῦ, ποιές εἶναι οἱ ζῶνες τοῦ κριθαριοῦ; πάρα πολύ χρήσιμα καί ὠραία πράγματα. Ἐπίσης, ἐνδέχεται γιά κάποιες στιγμές νά ξέραμε καί μέσες-ἄκρες ποιά εἶναι τά πληθυσμικά ἀναστήματα τῶν ἀνθρώπινων συγκεντρώσεων, οἱ ὁποῖες πραγματοποιοῦν τήν παραγωγή.

Ἄς συμφωνήσουμε, ὅτι γιά ὀρισμένες στιγμές, γιά τόν 15ο, γιά τόν 16ο αἰώνα, εἶναι δυνατό νά κάνουμε τίς χαρτογραφῆσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου: θά μᾶς ἐξεϊκόνιζαν ὀρισμένα φαινόμενα, πού δέν θά δείχνανε οὔτε κίνηση οὔτε ἀκίνησι· θά δείχνανε μία διαδικασία ἐξισοροπήσεων. Ἄς δεχτοῦμε κι αὐτή τήν πρόταση ὡς μία ὑπόθεση καί ἄς μῆν ἐπιμείνομε ὡς πρὸς αὐτό.

Καθώς ὅμως εἴμαστε ἄνθρωποι περίεργοι καί διαβάζουμε, καί ὄχι πάντα ὅ,τι εἶναι τῆς μόδας, θά εἴχαμε ἐρωτήματα τοῦ τύπου: Ἐχομε διαπιστώσει ὅτι ἡ παραγωγή πραγματοποιεῖται μέσω τῆς οἰκογένειας. Ἐχομε κάποιες ἐνδείξεις ὅτι ἡ παραγωγή δέν εἶναι μοιρασμένη μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο, ὅπως ὁ ὀρθός λόγος τοῦ Ντεκάρτ. Θά μπορούσε νά γεννηθεῖ τό ἐρώτημα — ἐπειδή ἔτυχε νά διαβάσουμε κάποτε ἕνα ἄρθρο τοῦ Witold Kula, τό ὁποῖο δείχνει ὅτι ὑπάρχουν κάποιες αἰτίες, πού ὀρίζουν τό μέγεθος τῆς οἰκογένειας σέ σχέση μέ τήν παραγωγή, ὄχι καθ' ἑαυτήν, ἀλλά σέ σχέση μέ τίς τύχες τῆς παραγωγῆς, δηλαδή μέ τίς δυνατότητες ἡ παραγωγή ἀπό φυσική ἀξία νά γίνει ἀνταλλακτική περνώντας στήν ἀγορά —: ποιός ἀποφασίζει γιά τήν περιεκτικότητα τῆς οἰκογένειας, δηλαδή γιά μία οἰκογένεια μέ πολλά ἢ λίγα παιδιά; Ἐνδέχεται νά εἶναι ἡ ἴδια ἡ οἰκογένεια; ἀλλά καί ἐκεῖνος στόν ὁποῖον εἶναι ὑποτελής ἡ οἰκογένεια, μπορεῖ νά ἀσκήσει μία πολιτική πολυτεχνίας;

Ξέρουμε όμως όλοι ότι για τις ιστορικές στιγμές για τις όποιες είναι δυνατό να κάνουμε τή χαρτογράφηση τών καλλιιεργειών, τήν άποτύπωση τών πληθυσμικών μεγεθών, δέν εΐμαστε σέ θέση να γνωρίζουμε τή σύνθεση, τό δυναμικό τών οικογενειών' συνεπώς τό έρώτημα μένει πραγματικά στόν άέρα. Δέν ξέρουμε, έλλείψει τεκμηρίων, έλλείψει ληξιαρχικών βιβλίων, ένιαύσιων στατιστικών, πού δέν έκαναν τά κράτη καί δέν είχαν λόγο να κάνουν τέτοιες στατιστικές, δέν ξέρουμε πόσο γεννοΐσαν οί άνθρωποι, πόσα παιδιά επιβίωσαν' άν στή Βόρειο Πελοπόννησο ή στή Ζάκυνθο μιά καλλιέργεια πού θέλει ανθρώπινα χέρια καί πού τό προϊόν της περνάει στό κύκλωμα του έμπορίου καί προσκομίζει χρηματικά εισοδήματα στήν οικογένεια καί για τήν όποία μπορεί να μήν συμφέρι ή χρησιμοποίηση μισθωτής εργασίας, μήν τυχόν για τούς λόγους αυτούς οί άνθρωποι γεννοΐν πολλά παιδιά. "Άλλο παράδειγμα, μήν τυχόν κάποιες πολεμικές κοινωνίες έχουν λόγους να γεννοΐν πολλά παιδιά, γιατί όσο περισσότερα παιδιά τόσο περισσότερα όπλα καί μήν τυχόν κάποια από τά παιδιά αυτά προκρίνουν ως επαγγελματικά τελέσφορη τήν άγαμία; 'Άλλά δέν έχουμε τά τεκμήρια, δέν μπορούμε να άπαντήσουμε, μένει έωλο τό έρώτημα, χωρίς τούτο να θέλει να πεί ότι δέν τό ύποδεικνύουν οί πηγές τών πληροφοριών μας.

Πάλι έδω έχουμε να κάνουμε μέ μιά οικονομική ιστορία ή, άν θέλετε άλλοιως, μέ μιά ιστορία μέσω του οικονομικού ή, ακόμη, μέ μιά οικονομία ένόφει τής ιστορίας, πού θά χώλαινε συνεχώς, καθώς όρισμένες προβάσεις, όρισμένες αναλύσεις, θά ήταν αδύνατες. Συνήθως έρχεται ό γνωστός αντίλογος' τόν ύφίστανται για παράδειγμα οί άσχολούμενοι μέ τήν ιστορική δημογραφία καί μέ τήν οικονομική ιστορία: έφόσον δέν μπορείς να εφαρμόσεις τό α ή τό β, τότε σταμάτα να κάνεις οικονομική ιστορία, σταμάτα να κάνεις ιστορική δημογραφία' δέν είναι οί στατιστικές σου όρθές.

Κάτι άπ' αυτά πού λέγαμε μπορεί να λεχθει καί για τήν οικονομική ιστορία, όπως προσπαθούμε να τήν έννοήσουμε τή στιγμή αυτή. Μικρή λεπτομέρεια, ότι προηγουμένως είχαμε παραδεχτεί ότι υπάρχουν μονοτονίες καί ότι είναι δυνατή ή άποκατάσταση μιάς τυπολογίας. Για παράδειγμα ότι βρισκόμαστε μπροστά σέ τύπους εκμεταλλεύσεων όπου υπάρχει διαθεσιμότητα γής, ότι υπάρχουν μορφές κυριότητας στή γή πού επιτρέπουν τή δημιουργία μεγάλης ιδιοκτησίας, ότι σέ αυτή τή μεγάλη ιδιοκτησία δουλεύουν υπό μορφή άγροληπτών — διηνεκούς

τύπου, μή διηνεκοῦς τύπου, δέν μᾶς ἐνδιαφέρει — κάποιοι πού συμπεριφέρονται ὡς οἰκογένειες· κάθε οἰκογένεια ἔχει ἓνα κομμάτι αὐτοῦ τοῦ μεγάλου κτήματος, πού τό ὀνομάζουμε ἀπό μιά στιγμή καί ὕστερα τσιφλίκι, καί τό ὁποῖο ἐπιτρέπει στόν κύριο τῆς γῆς νά ἀπολαμβάνει φυσικές ἀξίες περισσότερες ἀπό ὅσες μπορεῖ νά καταβροχθίσει. Αὐτή τήν κατάσταση τήν ἔχουμε ζήσει περίπου ὡς τίς μέρες μας, οἱ πατεράδες μας ὅπωςδήποτε τήν ἔχουν ζήσει.

Ἐκεῖνο τό ὁποῖο δέν μπορούμε νά τό κάνουμε γιά τούς ἀγρότες τοῦ 15ου, τοῦ 16ου αἰώνα, γιά τούς ὁποίους δέν μπορούμε νά ἀποκαταστήσουμε τό σύστημα τῶν καλλιεργειῶν ἢ τό χάρτη τῶν καλλιεργειῶν, μπορούμε νά τό κάνουμε γιά τούς ἀγρότες τοῦ φθίνοντος 19ου, τοῦ 20οῦ αἰώνα καί νά δοῦμε: ὑπάρχει ἡ ἴδια δημογραφική συμπεριφορά στόν κάμπο τῆς Θεσσαλίας μέ τήν ἀντίστοιχη στήν Εὐρυτανία; Δέν ξέρω ἐάν ὑπάρχει ἡ ἴδια δημογραφική συμπεριφορά. Ὅπωςδήποτε, καί ἐάν εἶναι ἡ ἴδια δημογραφική συμπεριφορά, δέν ξέρω ἐάν ἡ βούληση τῆς τεκνοποιίας στομῶνεται ἀπό τούς καταναγκασμούς πού ἐπιβάλλει ἡ φύση, οἱ ὄροι ὑγιεινῆς καί τά συναφῆ. Ὅλα αὐτά εἶναι πρὸς εὔρεση. Ξέρω πάρα πολύ καλά ὅμως ὅτι οἱ Καραγκούνηδες, ἓνα μέρος τῶν Καραγκούνηδων, παντρεύονται γυναῖκες μεγαλύτερης ἡλικίας ἀπό τούς γαμπρούς. Ἐνδεχομένως νά ἐγγράφεται κι αὐτό στό σκεπτικό τῆς σχέσης δημογραφίας καί οἰκονομικῆς ιστορίας. Θά ἦταν φρόνιμο, ἀντί νά σβήνουν μέ μιά μονοκοנדυλιά οἱ ἱστορικοί καί ὀρισμένοι μὴ ἱστορικοί τούς λαογράφους, νά ἀξιοποιούσαν ἓνα γνωστικό κεφάλαιο πού μᾶς ἔχουν προσκομίσει οἱ λαογράφοι καί νά συναποκομίσουν ἀπ' αὐτό ἀπαρχές ἀπαντήσεων γιά τὰ ζητήματα αὐτά. Ἀκόμη, ἀντί ἡ ἀνθρωπολογική ματιά νά περιορίζεται στό συγχρονικό, σέ ἐκεῖνο πού μπορεῖ νά παρατηρήσει, ἄς κάνει μιά ἀναγωγή στόν εὐρύτερο ἱστορικό χρόνο.

Στήν ὀπτική αὐτή μιά σειρά ὑποθέσεων ἔρευνας μπορεῖ νά εἰσαχθεῖ σέ ἓνα πεδίο παρατήρησης, πού ἡ χρονολογία του δέν ἐπιτρέπει τή συγχρονική μελέτη τῶν φαινομένων· καθώς ὅμως τὰ φαινόμενα ἀνήκουν στή μεγάλη διαχρονία, οἱ διαπιστώσεις πού μπορεῖ νά γίνουν γιά μιά μεταγενέστερη ἐποχή, πού ποιοτικά ὅμως ἀνήκει στήν πρὸς μελέτη, μπορούν νά εἶναι κάλλιστα ἐπιχειρησιακές καί χρησιμοποίησιμες. Τουλᾶχιστον, γιά τή διατύπωση ἐρωτημάτων, πού θά ὀδηγήσουν μέ τή σειρά τους σέ κάποιες πιθανότητες, ὀρισμένες ἀπό τίς ὁποῖες θά ἔχουν μεγαλύτερο συντελεστή ἀπό ὅ,τι οἱ ὑπόλοιπες. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ χρόνος αὐτῆς

τῆς οικονομικῆς ἱστορίας δέν εἶναι ἐνιαῶς, εἶναι πολλαπλός· ὅτι ὁ χρόνος παρατήρησης ἐνέχει χρόνους πού ὑφίστανται πρὶν ἀπὸ τὴν παρατήρηση καὶ συνεχίζονται μετὰ τὴν παρατήρηση. Εἶναι ὑπόθεση τοῦ ἱστορικοῦ νά παίρνει κομμάτια τοῦ χρόνου πού εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο παρατήρησης καὶ νά τὰ μεταφέρει στό χρόνο τοῦ πεδίου παρατήρησης.

Ἐάν εἶχαμε ἐδῶ ἓνα γεωπῶνο ἢ γεωλόγο, θά μπορούσαμε νά τοὺς θέσουμε τὸ ἐρώτημα: σέ ποῖο βαθμὸ ἢ συγχρονικὴ παρατήρηση θά ἐπέτρεπε κάποιες διαπιστώσεις γιὰ μερικούς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴ σημερινὴ παρατήρηση ἀναφορικά μέ τὰ ἐδάφη πού ἐξετάζουμε; Σέ ποῖο βαθμὸ ἢ σημερινὴ σύσταση τῆς πεδιάδας τῶν Σερρῶν, πού τὴ βρέχουν δύο ποτάμια, θά ἐπέτρεπε νά φανταστοῦμε τὴ γονιμότητα ἢ μὴ γονιμότητά της μερικούς αἰῶνες πρὶν; Πρόκειται γιὰ τίς συνήθεις διεπιστημονικοῦ τύπου ἀναζητήσεις, διαφορετικές ἀπὸ ἐκείνες ὅπου καθένas μέσα ἀπὸ τὴν εἰδικότητά του κάνει τὴν ἀφήγησή του ὡς πρὸς τὸ ὑπὸ παρατήρηση ἀντικείμενο καὶ κατόπιν ὁ ἀναγνώστης βλέπει ἓνα καπέλο γεωγραφικὸ, ἓνα ἄλλο ἱστορικὸ, κοινωνιολογικὸ, ἀνθρωπολογικὸ, ἓνα ἀκόμη καπέλο πολιτισμικὸ καὶ τὸ μόνο πού δέν βλέπει εἶναι τὸ κεφάλι ἢ τὰ κεφάλια, στὰ ὁποῖα τὰ στηρίζουν αὐτὰ τὰ καπέλα, δηλαδή τὸ ζητούμενο μέσα ἀπὸ διαφορετικὲς προσπελάσεις πού ὅλες μαζί ἀρθρώνουν τὴν ἐνότητά του.

Εἶναι φανερό ὅτι ὑπαινίσσομαι τὴν ἀνάγκη τοῦ ἱστορικοῦ γιὰ τὴν ὑπέρβαση τῶν μεθοδολογικῶν περιορισμῶν του, χωρὶς γι' αὐτὸ νά ἀποδιαρθρώνει τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο σκέπτεται, δηλαδή χωρὶς νά ἀποδιοργανῶνεται διανοητικά. Οἱ ὑπερβάσεις τῶν ἐπιστημολογικῶν καταναγκασμῶν δέν καλοῦν τὸν ἱστορικὸ νά γίνεи φιλόσοφος τῆς ἱστορίας καὶ νά ξεμπλέξει μιὰ καὶ καλὴ ἀπὸ τίς ἀμετακίνητες ὑποχρεώσεις πού τοῦ ἐπιβάλλει τὸ ἐπάγγελμα. Τὸν καλοῦν νά δοκιμαστῆι στό ἐπιμέρους: ἢ σύνθεση πλέον δέν μπορεῖ νά γίνεи παρά σέ πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἀφαίρεσης. Σύνθεση, πού θά συλλαμβάνει καὶ θά ἀξιοποιεῖ, «διασώζοντας» ὅλα τὰ τεπραγμένα στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ στό ἴδιο μέτρο, δέν φαίνεται νά εἶναι πιά ἐφικτὴ στό ἀτομικὸ ἐπίπεδο, ἄν προϋπόθεσή της εἶναι ταυτοχρόνως ἡ εὐρεση καὶ ἡ ἐρμηνεία. Τώρα τὸ κάθε συλλογικὸ σῶμα ἔχει καὶ ζητάει τὴ δική του ἱστορία, γι' αὐτὸ καὶ ἡ σύνθεση μπορεῖ νά γίνεиται μόναχa σέ ἓνα ἐπίπεδο ὑψηλῆς ἀφαίρεσης.

Μέ κάποια συγκεκριμένα πράγματα ἔχουμε μεγαλύτερη οἰκειότητα· τὴ σχέση μας μέ τὰ πράγματα αὐτὰ τὴ λέμε εἰδίκευση: κάποιος εἶναι εἰδικός στο ἐμπόριο τῆς Σμύρνης. Ὁχι. Τὸ ἐμπόριο τῆς Σμύρνης εἶναι μιὰ κλει-

δαρότρυπα μέσα από τήν ὁποία μπορεῖς νά δεῖς τόν κόσμον. Ἄλλά τό ἐμπόριο τῆς Σμύρνης θά τό ξέρεις στά κατέκαστά του, μέ τά πρόσωπά του, μέ τά ἀγαθά του, μέ τίς διακινήσεις του· θά εἶναι ὅμως μιά κλειδαρότρυπα μέσα ἀπό τήν ὁποία θά βλέπεις τόν κόσμον καί δέν θά προσπαθεῖς νά δεῖς τό ἐμπόριο τῆς Σμύρνης μέσα μόνο ἀπό τό μεγάλο χωνί τοῦ κόσμου. Ἐχεις ἐποπτεία τοῦ κόσμου καί τόν βλέπεις ἀπό τή Σμύρνη.

Ἐχεις ἐποπτεία τῆς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας στήν Ἀγγλία καί μέσω τῆς ἐποπτείας αὐτῆς θά δεῖς ἕνα μύλο μηχανοκίνητο, πού χτίστηκε στό τάδε σημεῖο τοῦ ὀρίζοντα ἤ, μέ τόν ἴδιο τρόπο, θά δεῖς ὅτι κάποιος γύριζε καί μάζευε μαλλιά γιά νά τά πουλήσει στή Σμύρνη καί ἀπό ἐκεῖ νά μποῦν στό καράβι καί νά πᾶνε στό Ἄμστερνταμ. Θά δεῖς τήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου πού μαζεύει μαλλιά ὡς μιά δική του ἐπιλογή, ἕνα δικό του καταναγκασμό, πού ὑπάρχει πρῖν ἀπό τή ζήτηση τῆς ὑφαντουργίας στήν α ἢ στήν β χώρα καί ὅτι ἡ ζήτηση αὐτή προσφέρει μιά δίοδο στά μαλλιά, τά ὁποία ἀλλοιῶς θά χρησιμοποιοῦνταν γιά τήν κατασκευή προϊόντων, πού ἐνδεχομένως νά μένανε ἐκτός τοῦ κυκλώματος τῆς μακρινῆς ἐμπορίας. Τό αἰτούμενο θά εἶναι πάλι ἡ τύχη αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, πού φτιάχνει τό μύλο, πού μαζεύει τά μαλλιά, πού κουρεύει τά πρόβατα, πού κάνει τίς καλλιέργειες· ἡ δική του ἡ τύχη καί ὄχι ἀποκλειστικά ἡ δική του συμβολή στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου στό Ἄμστερνταμ ἢ στή Μασσαλία ἢ ὅπουδήποτε ἄλλου θέλετε. Γιατί τό αἰτούμενο τῆς ἱστορίας εἶναι ἀκριβῶς νά μήν ὑποτάσσεται στίς ἡγεμονίες, νά βλέπει τά ὑποκείμενα τῆς ἱστορίας μέσα στή δική τους τή μοῖρα, χωρίς νά ἀποκοτοῦν ὑποχρεωτικά συνείδηση τοῦ τί συμβαίνει μέσα στή διαδικασία τῆς ἄνισης διαπλοκῆς τους μέ τίς ἡγεμονίες αὐτές.

Τά πεδία δοκιμῆς τοῦ οἰκονομικοῦ ἱστορικοῦ εἶναι τεράστια. Θά ἤθελα, ξεφεύγοντας ἀπό τίς γενικότητες στίς ὁποῖες ἀναλωθήκαμε σήμερα, νά φτάναμε σέ μιά σύγκλιση ἐνδιαφερόντων, πού δέν ἔχουν ὑποδουλωθεῖ σέ ὀπτικές, σέ ἐρμηνεῖς, πού ἐνδεχομένως νά εἶναι οἱ μόνες δυνατότες, στίς ὁποῖες ὅμως θά πρέπει νά φτάσουμε οἱ ἴδιοι μέσα ἀπό τήν ἱστοριογραφική πράξη, συνεπῶς μέσα ἀπό τήν ἐρευνητική πράξη, διαμορφώνοντας τίς ὑποθέσεις μας μέ τή σύγκλιση θεωρίας καί ἱστορικῆς μαρτυρίας καί ἐλέγχοντας τήν πρώτη μέ τή δεύτερη, μέ δύο λόγια ἀποδεσμεύοντας λογικές ἀπό τήν κατανοητική καταγραφή τῶν πεδίων τῆς ἱστορίας.

II

Ἐκ τῶν πηγῶν τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας

Εἶναι δεδομένο ὅτι κάθε εἰδικὸς ξεκινᾷ τὶς διερευνήσεις του μὲ ἓνα ἐρμηνευτικὸ σχῆμα, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ μὲ λέξεις, μὲ φράσεις, μὲ ὅρους, πού ἔχουνε τὸ ἴδιο σημαϊνόμενο γιὰ ὅλους τοὺς δέκτες του. Ἐὰν ἐπαναλάβουμε ὅτι οἱ λέξεις μὲ τὶς ὁποῖες ἐκφράζουμε σχέσεις, καταστάσεις, ἔχουν ἱστορικότητα: χρειάζεται νὰ ἀποκαθίσταται αὐτὴ ἡ ἱστορικότητα, γιατί εἶναι προφανές ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ παγιθεῖ ἀπὸ τὸ σημαϊνόμενο, τὸ περιεχόμενο τῶν λέξεων, καὶ νὰ ἀπολήξει ἀσυνειδήτως σὲ προσλήψεις τοῦ παρελθόντος, πού δὲν ἀντιστοιχοῦν στὴν πραγματικότητα τοῦ παρελθόντος ἢ ἀφίστανται ἀπ' αὐτή.

Ἐκ τῶν τρέχουσες ἔννοιες θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἡ φράση ὅτι οἱ γαιοπρόσοδοι τὸν 15ο ἢ τὸν 16ο αἰῶνα συνίστανται στὴν ἐκτέλεση ἑνὸς συμβολαίου, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τόσο τμῆμα τῆς συγχομιδῆς θὰ πηγαίνει στὸν κύριο τῆς γῆς. Ὁ πῖο ἀπλὸς ὀρισμὸς τῆς γαιοπροσόδου εἶναι ἀκριβῶς τὸ τμῆμα τῆς παραγωγῆς, τὸ ὁποῖο πηγαίνει στὸν κύριο τοῦ ἐδάφους γιὰ μόνον τὸ λόγο ὅτι εἶναι κύριος τοῦ ἐδάφους. Ὡστόσο, ἡ ἔννοια γαιοπρόσοδος, ἡ ἔννοια πρόσοδος, ἔχουν διαφορετικὸ περιεχόμενο, διαφορετικὸ σημαϊνόμενο ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομία στὴν ὁποία ἐντάσσονται. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ ὅτι, ἀφοῦ μιὰ σειρά ὄρων καὶ ἔννοιῶν δημιουργήθηκαν στὸ πλαίσιο ἢ ἐνόψει τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, δὲν θὰ ἦταν οἰκεία ἢ μεταφορὰ αὐτῶν τῶν ὄρων σὲ προκαπιταλιστικὴ, ὅπωςδήποτε μὴ καπιταλιστικὴ οἰκονομία. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὸ ἰδανικότερο θὰ ἦταν νὰ χρησιμοποιῶνται οἱ ὅροι τῆς ἐποχῆς. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ καὶ στὸ βαθμὸ ὅπου ὁ ἱστορικὸς λόγος δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι ἐρμητικὸς, ἀλλὰ νὰ εἶναι προσληπτός, θὰ φτάναμε στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, ἰδίως στὴν περίπτωσι ὅπου τὰ σημαϊνόμενα εἶναι διαχρονικά.

Αυτός ο λόγος θά ήταν τελείως έρμητικός. 'Από τήν ώρα όπου θά πήγαινε κανείς νά εξηγήσει αυτές τίς λέξεις, πάλι θά χρησιμοποιούσε κάποιες άλλες λέξεις, οι όποιες, αναγκαστικά, δέν θά 'ταν οι λέξεις πού χρησιμοποιούνταν στά συγχρονικά κείμενα. 'Εκείνο πού μένει είναι νά γίνονται οι αναγκαίες διασαφήσεις πού θά προσδίδουν στίς έννοιες τήν ιστορικότητά τους καί στίς σχέσεις τίς πραγματικότητας πού δηλώνονταν μέ τίς λέξεις αυτές' πού θά προσδιορίζουν τή θέση τους μέσα σέ ένα δεδομένο σύστημα, τό όποιο θά πρέπει νά είναι περιγράψιμο, ώστε ό ιστορικός λόγος νά μήν είναι ένας λόγος άπευθυνόμενος στους άποκλειστικούς γνώστες ενός όρισμένου κομματιού του παρελθόντος' αντίθετως νά είναι ένας λόγος προσλήψιμος από οιονδήποτε επικοινωνει μέ τό περιεχόμενο αυτού του λόγου: μέ τίς έννοιες, για παράδειγμα, έγγειες σχέσεις, παραγωγή, πληθυσμός, κατανομή του εισοδήματος. 'Εκείνο πού χρειάζεται είναι νά δειχθει τί σημασία έχει για κάθε εποχή ό όρος κατανομή του εισοδήματος, έγγειες σχέσεις καί τά λοιπά.

Τά έρμηνευτικά σχήματα, συνήθως, είναι παρατηρήματα' ξεκινάνε από τήν παρατήρηση μιās κατάστασης μέσα στό χρόνο καί άποκτούν γενικευτική ικανότητα. Συνήθως, είναι τό παρόν εκείνο πού δίνει τό μέγιστο των στοιχείων, τά όποια έπιτρέπουν στόν παρατηρητή νά διακρίνει σχέσεις, εξαρτήσεις, συναλληλίες, παραλληλίες, πού μπορούν νά γίνουν διανοητικά εργαλεία για τή γνώση του παρελθόντος. Αυτά είναι εύνόητα.

Βέβαια, τό πρώτο πού έχει νά κάμει κανείς είναι νά φτιάξει τό ιδανικό θεματολόγιο βάσει του όποίου θά αναχθει στήν άγρα πληροφοριών, για νά τροφοδοτήσει μέ αυτές τό θεματολόγιο. Είναι επίσης εύκολο νά διατυπώσει μία ή περισσότερες ύποθέσεις, ώστε οι άγρεύσιμες πληροφορίες νά αναχθουν σέ έρμηνευτικές προτάσεις. Δηλαδή, νά πει μελετώ μία περιοχή, μου χρειάζεται συνεπώς νά μάθω τά όριά της, τήν παραγωγή της, τόν πληθυσμό της, τό σύστημα συγγενειών, τήν ηλικία γάμου, τήν ηλικία θανάτου, τίς σχέσεις εργασίας, τίς σχέσεις μέ τήν εκκλησία, τίς συμπεριφορές καί άλλα πολλά, ό,τι δηλαδή είναι παρατηρήσιμο στό συγχρονικό επίπεδο. Μοιάζει ότι είναι πολύ ώρατο: φτιάχνεται ένα δίκτυο, ένας ιδανικός καμβάς' θά κληθούμε νά τόν τροφοδοτήσουμε μέ πληροφορίες.

Είναι αυτόδηλο ότι αυτού του τύπου τά έρωτηματολόγια ανοίγουν τό δρόμο για νά καταργηθει ή δυνατότητα του ιστορικού νά άποκτήσει

τό δικό του σκεπτικό καί τό δικό του λόγο, τή δική του έκφραση. Ἡ συνήθης ἐπιχειρηματολογία διατείνεται ὅτι ὀρισμένα ἀπ' αὐτά τά θέματα δέν μποροῦν νά διερευνηθοῦν, γιατί τά στοιχεῖα, οἱ μαρτυρίες δέν προσφέρονται σέ πραγματεύσεις ἀνταποκρινόμενες στή θεματική τῶν σύγχρονων ἐρωτηματολογίων καί στήν τεχνική πού ἡ θεματική αὐτή συνεπάγεται. Ὁ ἀντίλογος εἶναι ἀπλός: νά καταργηθεῖ ἡ πρόβαση πού ἐπιβάλλει τό «συστηματικό» σύγχρονο ἐρωτηματολόγιο, καί ἀντί γι' αὐτή νά υἱοθετηθεῖ ἄλλου τύπου πρόβαση, πού ἐνδεχομένως νά ἀναδείξει κάποια ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ συγχρονικοῦ ἐρωτηματολογίου.

Συνεχίζοντας πρός τήν ἴδια κατεύθυνση: πού θά ἀναζητήσουμε τίς πληροφορίες αὐτές; Προφανῶς στίς πηγές. Συνήθως τίς ἀναζητοῦμε στή βιβλιογραφία. Κατ' ἀρχήν ἡ βιβλιογραφία εἶναι μία ἀφετηρία: καλό θά ἦταν νά τήν ξεχνάει κανείς, νά πηγαίνει στίς πηγές, νά ξαναπηγαίνει στή βιβλιογραφία, νά ἐλέγχει τή βιβλιογραφία βάσει τῶν πηγῶν ὑπάρχει μία τέτοια ὑπεροπτική στάση, ἀλλά δέν εἶναι αὐτό τό προκείμενο.

Λοιπόν, στίς πηγές. Γιά τούς πολιτισμούς πού θεωροῦνται ὡς ἀξιόλογοι, γιά χρονικές στιγμές ὅπου ὁ γραπτός πολιτισμός ἦταν στήν ἀνθησική του, μεταξύ τῶν πηγῶν αὐτῶν ὑπάρχουν καί κάποιες ἱστορίες, οἱ ὁποῖες προβάλλουν καί τήν ἰδέα πού εἶχαν γιά τήν ἱστορία οἱ συγγραφεῖς τους. Κατασκευάζουμε μία ἱστορία βάσει κάποιων ἰδεῶν πού ἔχουμε γιά τήν ἱστορία. Γιά παράδειγμα ἡ ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου: φανταστεῖτε ὅτι δέν εἶχε διασωθεῖ ὄλος ὁ Θουκυδίδης καί ὅτι ἔλειπε τό πρῶτο βιβλίο. Θά εἶχαμε μπροστά μας ἕναν ἱστορικό, γιά τόν ὁποῖο ἱστορία σημαίνει τακτική, ὀργανωμένη ἀφήγηση συμβάντων, πολιτικῶν καί πολεμικῶν, μέ ἕνα ἀκόμη πρόσθετο χαρακτηριστικό στοιχεῖο μέσω τοῦ τεχνάσματος τῶν δημηγοριῶν, τήν έκφραση κάποιων ἀντιλήψεων ἀναφορικά μέ τήν πολιτεία ἀλλά καί τήν πολιτική πρακτική. Μέσες-ἄκρες ἐκεῖ θά σταματοῦσε ὁ Θουκυδίδης.

Θά μπορούσαν, φυσικά, νά τονισθοῦνε κάποια ἄλλα στοιχεῖα πού ὅμως δέν ἔχουν νά κάνουν τόσο μέ τήν εἰκόνα τῆς ἱστορίας ὅσο μέ τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἐκφράζεται ἡ ἱστορία, λόγου χάρη ἡ ἐπίκληση τοῦ ψυχολογικοῦ παράγοντα ἢ ἡ ἀκρίβεια, ἢ σαφήνεια. Κυρίως θά ἦταν, αὐτό πού λέμε, συμβαντολογική ἱστορία ὁ Θουκυδίδης. Μέ λίγη καλή θέληση θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι ὅλη ἡ πρόσληψη τῆς ἱστορίας, στό βαθμό ὅπου δέν ἔχει τήν ἀνθρωπολογική ματιά τοῦ Ἡροδότου, εἶναι μία συμβαντολογική ἱστορία, ὅπως ἡ ἱστορία τοῦ Ἀρριανοῦ.

Ὡστόσο, στό πρῶτο βιβλίο ὁ Θουκυδίδης κάνει λόγο γιά τή γεωγραφία, γιά τό κλίμα, τό λεπτόγεων τῆς Ἀττικῆς, κάνει λόγο γιά τούς οικονομικούς ὄρους, γιά μιά σειρά πραγμάτων, πού δέν ἐντάσσονται στή βραχυχρονική ἱστορία, πού εἶναι ἡ ἱστορία τῶν ἐτῶν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τό «λεπτόγεων» τῆς Ἀττικῆς μπαίνει σέ μιά διάρκεια πού ὑπέρκειται καί εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή διάρκεια τοῦ πολέμου γιά νά ἐρμηνευθεῖ ἡ διάρκεια τοῦ πολέμου θά πρέπει νά γίνει ἐπίκληση στά στοιχεῖα ἐκεῖνα τά ὁποῖα ἐπικαλέσθηκα, πού εἶναι οἱ μάχες, εἶναι ἡ διάταξη τῶν στρατευμάτων, ὁ λοιμός καί τά λοιπά. Τό λεπτόγεων δέν καθορίζει τό βέλος τοῦ χρόνου στό ὁποῖο ἐκτυλίσσονται τά γεγονότα· στό σκεπτικό ὅμως τοῦ συγγραφέα ὑπάρχει, καί μαζί μ' αὐτό ὅλη ἡ θεματική καί ὅλη ἡ συλλογιστική τοῦ πρώτου βιβλίου. Δηλαδή, κάλλιστα μπορεῖ νά γίνει μῖα μπρωντελικῶς τύπου ἀνάγνωση τοῦ Θουκυδίδη· ἡ μικρή διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος τόμος τῆς *Μεσογείου* εἶναι τό πρῶτο βιβλίο καί δέν εἶναι μοιρασμένη ἡ μικρή διάρκεια μέ τή μεσαία καί τή μεγάλη ἔτσι ἰσόποσα, ὅπως εἶναι στή *Μεσόγειο* τοῦ Μπρωντέλ, πού ὁ δεύτερος τόμος τῆς εἶναι στή γραμμή τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Θουκυδίδη τῆς συμβαντολογικῆς ἱστορίας.

Δέσμιοι, λοιπόν, μιᾶς ἱστοριογραφικῆς ἀντίληψης ἀλλά καί ταυτοχρόνως πονηρά δέσμιοι. Γιατί, ἂν κανεῖς ἐπιστρατεύσει τίς σχολικές του ἀναμνήσεις, τελικῶς θά δεῖ ὅτι ἔχει ἀκούσει τά πάντα γιά τό Θουκυδίδη, ἐκτός ἀπό αὐτά πού θά τά λέγαμε μπρωντελική ἀνάγνωση τοῦ Θουκυδίδη, δηλαδή τά μπρωντελικά στοιχεῖα στό Θουκυδίδη ἢ τά θουκυδίδεια στοιχεῖα τοῦ Μπρωντέλ. Ἔτσι εἴμαστε δέσμιοι καί τῆς ἐρμηνείας τῶν πηγῶν· πραγματικά ὁ ἱστορικός δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι δέσμιος. Ἐκεῖνο πού χρειάζεται νά κάνει εἶναι νά ἐπιχειρεῖ νά φτιάχνει τίς προϋποθέσεις γιά κάποιες κινήσεις ἐλευθερίας. Ποιοί εἶναι οἱ τύποι τῶν κινήσεων αὐτῶν;

Θά ἤθελα, στή συνέχεια, νά σταματήσουμε αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν προβληματική· δέν θά πῶ τίποτα τό πρωτότυπο, ἀλλά ἴσως νά διαπιστωθεῖ ὅτι εἶναι χρησιμότερο νά μὴ θηρεύσουμε τήν πρωτοτυπία. Ἴσως εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος ἐναντίον τῆς λησμονιᾶς τό μὴ κυνηγητό τῆς πρωτοτυπίας. Γιατί ὑπάρχει καί ἓνα παιχνίδι λησμονιᾶς.

Λέγαμε κάποτε ὅτι εἶναι περισσότερο κουτό παρά «συστηματικό», ξεκινώντας κανεῖς νά γράφει ἓνα βιβλίο, νά ὑπολογίσει πόσες σελίδες θά ἔχει, νά πάρει τόσες λευκές κόλλες χαρτιοῦ, νά τίς διαιρέσει σέ κεφα-

λαια, νά πεϊ, τό κάθε κεφάλαιο θά ἔχει τόσες σελίδες, νά βάλει τούς τίτλους τῶν κεφαλαίων καί τῶν ὑποκεφαλαίων καί πάει λέγοντας. "Ἐνα βιβλίο μπορεῖ νά τό ξεκινήσεις ἔτσι, νά τό φανταστεῖς ἀπό 'κεῖ καί πέρα θά φάχνεις γιά νά τό τροφοδοτήσεις. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ συγγραφική ἀπαίτηση ἐξυπακούεται ὅτι χρειάζεται νά ὑπάρχει στό μυαλό μας, ὅταν καταπιανόμαστε μέ μία ἐρευνητική ὑπόθεση' νά ὑπάρχει στό μυαλό μας ὡς δυνατολογικό πλέγμα καί τίποτα παραπέρα. 'Από 'κεῖ κι ὕστερα, μέ ὅλες αὐτές τίς ἐξωπηγαϊκές πληροφορίες, ὅπως τίς λένε, δηλαδή ὅλη μας τήν παιδεία πού δέν προέρχεται ἀπό τήν ἀνάγνωση τῶν καθεάστα πηγῶν, ὅσες ἀφοροῦν τό συγκεκριμένο θέμα, νά ἀναζητοῦμε σχήματα τέτοια πού νά ἀνταποκρίνονται στό δυνατολογικό δίκτυο, ἀλλά νά μήν ὑποδουλώνονται σ' αὐτό, νά τό ἀνατρέπουν ἢ νά τό ἀναδιαρθρώνουν. Δέν χρειάζεται νά κάνει κανεῖς τόσο δρόμο γιά νά ἀκούσει ὅτι ὁ ἱστορικός εἶναι ὑπόφορος στίς πηγές, ἐξαρτημένος ἀπό τόν τύπο τῶν πηγῶν. "Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό αὐτή τήν ἀπλή πρόταση, ὅτι ὁ ἱστορικός εἶναι ἐξαρτημένος ἀπό τόν τύπο τῶν πηγῶν. Εἶναι ἐπίσης αὐτονόητο ὅτι οἱ πηγές μποροῦν νά καταταχθοῦν.

"Ἄς μείνουμε στό χῶρο τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας. Εἶναι κάποιες πηγές, πού θά μπορούσαμε νά τίς κατατάξουμε ἀνάλογα μέ τήν προέλευσή τους: ἀποφάσεις ὑπουργῶν, κυβερνήσεων, γιά τό δασμολόγιο, γιά τό α, γιά τό β, καί ἄλλα πολλά' ἢ θά μπορούσαμε νά τίς κατατάσσαμε μέ ἕναν ἀπλοϊκότερο τρόπο καί, νομίζω, πολύ πιο ἀποτελεσματικό, ἰδίως ὅσο πηγαίνουμε πρὸς τά πίσω, ὁπότε οἱ πηγές εἶναι σχετικῶς λιγότερες, σπανιότερες. Νά πεϊ κανεῖς ὅτι ἔχουμε πηγές πού κατά κάποιον τρόπο ἀντανακλοῦν τήν πραγματικότητα ὡς ἕνα σύνολο, συνεκτικό ἢ ὄχι, πραγματικότητων: εἶναι ἡ περιγραφή τῶν ὁρίων ἑνός χωραφιοῦ, ἕνας κατάλογος μέ τίς εἰσοδηματικές δυνατότητες ἑνός πληθυσμοῦ. Εἶναι πηγές πού σκέφτονται γιά τίς οἰκονομικές πραγματικότητες, ὁ Μπεκαρία, οἱ Φυσιοκράτες, οἱ ἄνθρωποι πού σκέφτονται γιά τήν οἰκονομία, εἶναι ὁ Γκαλιάνι καί τόσοι ἄλλοι' δέ σταματάει ἡ ἀπαρίθμηση. Εἶναι καί κάποιες ἄλλες πηγές, κάποια ἄλλα γραπτά, πού προκύπτουν ἀπό τή γνώση τῶν πραγματικότητων, ὅτι ἡ τάδε περιοχὴ βγάξει βρώμη, ἔχει μιὰ λίμνη, ἔχει δρόμους, δέν ἔχει δρόμους, καί ἀπό τή γνώση κάποιων θεωριῶν γιά τό πῶς πραγματοποιεῖται καί πῶς κινεῖται ἡ οἰκονομία' προκύπτει μιὰ πρόταση γιά τό δέον γενέσθαι, μιὰ συμβουλή. Οἱ συμβουλές αὐτές κάποτε, συνήθως, μεταγράφονται σέ

συνεχῆ λόγο, πού τό ἕνα του πόδι τό ἔχει στή θεωρία καί τό ἄλλο του πόδι τό ἔχει στή γνώση τῶν πραγματικότητων.

Τέτοιος λόγος παράγεται ἀπό διαφορετικά ὑποκείμενα κάθε φορά, ἀπό τούς συμβούλους τῆς ἀύλης γιά τά οικονομικά ζητήματα, ἀπό τούς ὑπουργούς, ἀπό τούς βουλευτές, ἀπό τά σωματεῖα, ἀπό πλείστους καί διαφορετικούς φορεῖς. Εἶναι ἔκδηλο ὅτι σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, πίσω ἀπό τό λόγο, ὑπάρχει καί ἡ ἐξυπηρέτηση ἑνός καλῶς ἐννοούμενου συμφέροντος· κάποτε αὐτό τό συμφέρον ταυτίζεται μέ τή λογική τῆς κυρίαρχης οἰκονομίας, μέ τή λογική μιᾶς οἰκονομίας πού συνέβη νά εἶναι ἡ κυρίαρχη. Καί ὁ ἀντίλογος πάλι τό ἴδιο. Ἡ μπορεῖ νά εἶναι ἀπαντήσεις ἑνός μηχανικοῦ πού καλεῖται νά κάνει ἕνα σχέδιο γιά τή διάνοιξη ἑνός δρόμου καί ὁ ὁποῖος παίρνει ὑπόψη του διάφορα στοιχεῖα, ὅτι ὁ δρόμος πρέπει νά περνάει ἀπό τόν κατοικημένο χῶρο ἢ ὄχι, ὅποτε ὁ δρόμος τί ἐξυπηρετεῖ; Ἐξυπηρετεῖ κοντινοῦς οικισμούς πού μπορεῖ νά εἶναι ἐνταυτῶ παραγωγικές μονάδες, καί τότε ὁ παράγοντας αὐτός προσδιορίζει τήν ταχύτητα, ἡ ἐνδιαφέρει ἡ σύνδεση κάποιων κόμβων καί ἀφήνει τούς ὑπόλοιπους ἀπ' ἔξω, καί τότε ὁ παράγοντας ταχύτητα ἀποκτάει μεγαλύτερη δύναμη στή συλλογιστική του. Πρόκειται γιά μιᾶ συμβουλή, πού λαμβάνει ὑπόψη οἰκονομικές πραγματικότητες καί οἰκονομικούς στόχους, γιά μιᾶ συμβουλή πού λέει ὅτι πρέπει νά φορολογηθοῦν τά μεσαῖα εἰσοδήματα, νά εὐνοηθοῦν τά ὑψηλά, ὥστε νά γίνονται ἐπενδύσεις, ἢ λέει νά φορολογηθοῦν τά ὑψηλά καί νά εὐνοηθοῦν τά μεσαῖα γιά νά ἀνασάνουν οἱ ἄνθρωποι, νά γίνουν νοικοκυραῖοι.

Θά μπορούσε κανεῖς, χοντρικά, νά πεῖ ὅτι οἱ πηγές τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, οἱ κύριες πηγές, μποροῦν νά τοποθετηθοῦν σ' αὐτά τά τρία ἐπίπεδα. Κοντά στό νοῦ κι ἡ γνώση ὅτι ὑπάρχουν ἄλλες πληροφορίες, πού ἡ πρόθεσή τους δέν εἶναι νά ἀναφερθοῦν στό οἰκονομικό· εἶναι ἀναγκασμένες νά περάσουν ἀπό τό οἰκονομικό: τίς θηρεύουμε, τήν κάθε μία χωριστά, γιατί δέν ἀνήκουνε σέ ἕνα συνεχτικό σύνολο.

Κάπως ἀξιοπερίεργη ἡ δουλειά τοῦ ἱστορικοῦ. Παίρνει μιᾶ πληροφορία, γιατί ἔτυχε νά περάσει κάποιος ἀπό ἕνα χωριό, καί λέει ὅτι ἔχει τόσα σπίτια, μιᾶ ἐκκλησία, βγάξει καλαμπόκι — ἄρα εἶναι ἀπό τά τέλη τοῦ ιη' αἰῶνα κι ὕστερα —, βγάξει σιτάρια, ἔχει ἀμπέλια. Βρίσκει ἀκόμη τοῦτο τό χωριό σέ μιᾶ ἀπογραφή, ὅπου ὑπάρχουν ἕνας σωρός ἀπό ἄλλα χωριά, παίρνει ἀπό τά στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς δυό πληροφορίες, καί πάει λέγοντας. Ξαφνικά βρίσκεται νά ἔχει ἕνα σύνολο πλη-

ροφοριῶν γιὰ τοῦτο τό χωριό· πολύ ὠραῖο καί πολύ χρήσιμο.

Ὡστόσο, αὐτό τό σύνολο τῶν πληροφοριῶν δέν σοῦ ἐπιτρέπει ἀπ' αὐτές καί μόνο τίς πληροφορίες νά ἀναγάγεις τοῦτο τό χωριό σέ ἰδεότυπο, σέ παραδειγμα. Δέν μπορεῖς νά πεῖς τί εἶναι, γιατί δέν ἔχεις τή δυνατότητα νά τό ἐντάξεις σέ ἕνα ἄλλο σύστημα. Μερικά δῆθεν συστηματικά πνεύματα μᾶς συμβουλεύουν: πολλοί ἱστορικοί μποροῦν νά ἀσχοληθοῦν ὁ καθένας μέ ἕνα χωριό· ἄς τά βάλουν ὅλα κάτω καί τότε θά δοῦμε, ἐάν εἶναι δυνατόν νά ἀναχθοῦμε σέ παραδείγματα, νά ἀναχθοῦμε σέ ἰδεότυπους, δηλαδή νά περάσουμε στή γενίκευση. Κι αὐτό μπορεῖ νά γίνει, κι αὐτό μπορεῖ νά συμβεῖ καί νά περιμένουμε πάντα νά συγκεντρωθοῦνε ὅλα τά χωριά τοῦ κόσμου· πάντα θά λείπει κάποιος καί θά ὑπάρχει ἡ ἔνσταση ὅτι, μιά καί ξέρομε τήν πραγματικότητα γιὰ 15, ὑπάρχουν ἄλλα 35, δέν μπορεῖτε νά βγάλετε κανένα συμπέρασμα.

Ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι αὐτό τό ἀκοῦτε· τό ἀκοῦτε κάθε φορά πού πᾶτε νά ὑποστηρίξετε τή διδακτορική σας διατριβή, τό ἀκοῦτε κάθε φορά πού πᾶτε νά συνεργαστεῖτε μέ τόν καθηγητή σας στή διάρκεια τῆς ἐκπόνησης τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς, τό ἀκοῦτε κάθε φορά πού δημοσιεύετε ἕνα ἄρθρο, κάθε φορά πού μιλάτε σέ κάποιον ἀκαδημαϊκό χώρο: ναί, πολύ ὠραία, ἀλλά τί γίνεται μέ τά ὑπόλοιπα χωριά, τά ὑπόλοιπα νησιά, τίς ὑπόλοιπες πόλεις, τά ὑπόλοιπα κοπάδια; Ἄκοῦτε ἐπίσης, μιά ἄλλη στερεότυπη παρατήρηση ἢ συμβουλή: θά ὑπάρχει ἕνας τρόπος ἐνσωμάτωσης τοῦ χωριοῦ σας σ' ἕνα εὐρύτερο σύνολο. Ποίος εἶναι ὁ τρόπος ἐνσωμάτωσης; Τά μεγάλα κινήματα τῆς ἱστορίας τή στιγμή τῆς παρατήρησής σας στό δικό σας κουτσοχώρι: τί γίνεται στήν Ἀμερική, στήν Ἀγγλία καί σέ ὅλον τόν κόσμο· τότε, καί τό χωριό σας παίρνει τή θέση του στήν παγκόσμια ἱστορία καί τά ἔργα τῶν οἰκητόρων του στόν διεθνή καταμερισμό ἐργασίας, καί ἄλλα τιαυτά.

Πέρα ἀπ' αὐτές τίς δυνατότητες, πού εἶναι ἄχρως συμπαθητικές καί πολλαπλῶν χρήσεων — μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενα εὐθυμογραφημάτων ἢ τραγωδιῶν — ἴσως νά ὑπάρχουν καί κάποια ἀπλούστερα σχήματα, πού ξεκινᾶνε ἀπό τή χοντρική καί ἀπλοϊκή διαίρεση τῶν πηγῶν τῆς οικονομικῆς ἱστορίας ἀνάλογα μέ τό τί θέλουν νά ποῦν. Στήν περίπτωση αὐτή, οἱ πηγές, στήν πράξη συμβαίνει αὐτό, εἴτε καταγράφουν ἕνα σύνολο ἢ ἕνα κομμάτι ενός συνόλου, ἀλλά ὅπωςδήποτε καταγράφουν μιά σειρά καταστάσεων, ὑπακούοντας στήν ἴδια λογική γιὰ ὅλες τίς περιπτώσεις, εἴτε ἀρθρώνουν ἕνα θεωρητικό λόγο γιὰ τό τί εἶναι

οικονομία, και τότε πάλι έχουμε μία λογική, ένα σκεπτικό, ένα σύστημα θεωρητικό ή συνδυάζουν τό ένα μέ τό άλλο — αυτό κρυσταλλώνεται στό ρόλο του οικονομικοῦ συμβούλου — και τότε πάλι έχουμε ένα συνεκτικό σύστημα.

Σέ όλες τίς περιπτώσεις μπορούμε νά αναχθοῦμε σέ ιστοριογραφικές κατασκευές, πού ἐπέχουν θέση παραδείγματος — παράδειγμα και ὄχι ξόμπλι — ἡ ιδεοτύπων ἢ ὅπως ἀλλοιῶς θέλετε νά τό ὀνομάσετε. Ἄς ἐρ-
θουμε ξανά στά πιά συγκεκριμένα παραδείγματα, στά πιά οἰκεῖα.

Λέγαμε ἄλλοτε ὅτι τό πεδίο παρατήρησης εἶναι ἕνας χῶρος πού, μέ πολλή συμβατικότητα, θά τόν λέγαμε ἐλληνόφωνο, μετέπειτα ἐλλαδικό, ἐλληνικές περιοχές τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, νότια Βαλκανική, ὅπως θέλετε. Γι' αὐτόν τό χῶρο έχουμε κάποιου τύπου μαρτυρίες, πού δυστυχῶς δέν εἶναι ἐπικαλύψιμες: δηλαδή, γιά τήν ἴδια χρονική στιγμή και γιά τόν ἴδιο τόπο δέν συμβαίνει νά έχουμε τοῦ ἴδιου τύπου μαρτυρίες, πού ἡ μία νά μπορεῖ νά ἐπικαθῆσει στήν ἄλλη. Ὅταν λέγω τοῦ ἴδιου χρόνου, ἐννοῶ ἕναν εὐρύ χρόνο. Γιά παράδειγμα, δέν ἔχετε μία τουρκική καταστίχωση στήν ὁποία θά ἐπικαθῆσει μία φραγκική ἢ βενετική καταστίχωση.

Συμβαίνει σέ ἄλλες περιοχές νά ὑπάρχουν και οἱ δύο καταστίχώσεις, γιά παράδειγμα στήν Πελοπόννησο· τοῦτο ὅμως δέν σημαίνει ὅτι και ἡ μία και ἡ ἄλλη ὑπακούουν στούς ἴδιους τρόπους ἀπογραφῆς, στήν ἴδια λογική και σέ ταυτόσημες οικονομικές σκοπιμότητες. Βρισκόμαστε, συνεπῶς, μπροστά σέ μίαν ἀπόκλιση.

Ὅμως, μπορεῖ ἡ σύγκλιση νά γίνει σέ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, ἐκεῖνο πού μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ ἄν ἀπευθύνουμε στίς πηγές κάποια στοιχειώδη ἐρωτήματα, πού δέν εἶναι ἀποκλειστικῶς a priori, ἀλλά ἀνακύπτουν ἀπό τή δόμηση, ἀπό τήν ἄρθρωση τῶν πηγῶν. Τά ἐρωτήματα εἶναι τοῦ τύπου: πληθυσμός, ἀνάπτυγμα τῶν οἰκισμῶν, μεγάλοι, μικροί οἰκισμοί, ποιά εἶναι ἡ κατανομή τους ὄχι μόνο γεωγραφικά ἀλλά και στήν κλίμακα τῶν σχετικῶν ἀριθμῶν· πρέπει νά ὀρίσουμε τί εἶναι πληθυσμός, δέν εἶναι τῆς ὥρας, ἀλλά και τά δύο εἶδη ἀπογραφῶν ἐκλαμβάνουν τόν πληθυσμό ὡς πληθυσμό ἑνός συγκεκριμένου οἰκισμοῦ και ὄχι ὡς διάχυτο ἢ συνολικό πληθυσμό μιᾶς διοικητικῆς ἢ φορολογικῆς ἐνότητας, λόγου χάρι αὐτῆς τῶν Σερρῶν. Ὅχι, εἶναι ὁ πληθυσμός τοῦ κάθε χωριοῦ τῶν Σερρῶν.

Ἡ ὀθωμανική ἀντίληψη σέ ἕναν τύπο ἀπογραφῆς στηρίζεται σ' αὐτή

τήν τεχνική, δηλαδή ο πληθυσμός αναγράφεται σε σχέση με τη φορολογική ένότητα στην οποία ανήκει, συνήθως έδαφική. Η βενετική συμπίπτει με την τουρκική ως προς την αναφορά στην έδαφική μονάδα, αλλά οι Βενετσιάνοι, για παράδειγμα, δέν πήγαν ποτέ στις Σέρρες, άρα δέν μπορούμε νά συγχρίνουμε τά δύο είδη απογραφών. Μπορούμε όμως νά πούμε ότι — καί άφου κατανοήσουμε τίς δύο αντίληψεις — τά πληθυσμικά άναστήματα τών οικισμών στή μία περιοχή είναι τούτα, στήν άλλη περιοχή είναι εκείνα, νά βρούμε κάποιους πιά έξυπνους τρόπους ώστε νά ξεφύγουμε από τούς άπόλυτους αριθμούς καί νά φθάσουμε σε σχέσεις μεγεθών, σε σχέσεις στό έσωτερικό του κάθε συστήματος, με αιτούμενο τήν άποκατάσταση μίας υπέρτερης σχέσης πού ισχύει καί για τό ένα καί για τό άλλο σύστημα.

Υπάρχουν, έξυπακούεται, διαφορές ανάμεσα στά δυο απογραφικά συστήματα. Μία από τίς σημαντικότερες: τό τουρκικό υπόδειγμα θέλει νά καταγράψει τίς παραγωγικές δυνατότητες μιās περιοχής, τή φοροδοτική ικανότητα μιās περιοχής, νά έχει τή δυνατότητα νά προβλέπει τί έχει νά παίρνει καί νά προσφέρει, ένόψει αυτού πού έχει νά παίρνει, δηλαδή, νά επιδικάζει ένα μέρος του εισοδήματος σε όρισμένους ανθρώπους πού προσφέρουν κάποιες υπηρεσίες, γιατί δέν μπορεί τό Κράτος νά δίνει σε όλον τόν κόσμο μισθό, δέν μπορεί νά είναι όλοι δλουφετζήδες, δηλαδή, κατά σημασιολογική διολίσθηση, νά κάνουνε λούφα. Άπό 'κεί βγαίνει ή λούφα, από τό ulıfe, πού είναι ο μισθός.

Σ' αυτή τήν αντίληψη, δέν ένδιαφέρουνε οι οικονομικές τύχες του κάθε προσώπου πού ανήκει σε έναν οικισμό ή σε ένα τμήμα οικισμού έντιμιάται ή παραγωγική δυνατότητα για νά φτάσουμε στήν κατάστροση καί στήν επιδίκαση του φόρου, όχι όμως σε βάση όνομαστική, αλλά συνολική: πρόκειται για τό σύνολο τής παραγωγής, για τό σύνολο τών φοροδοτικών ικανοτήτων. Τό όθωμανικό υπόδειγμα δέν ένδιαφέρεται για τήν έκταση τών καλλιεργούμενων, καλλιεργήσιμων ή άκαλλιεργήτων γαιών: εκείνο πού τό ένδιαφέρει είναι ή πραγματοποιούμενη παραγωγή. Τούτο, βέβαια, δέν σημαίνει ότι άπουσάζει ή έννοια του χωρικού προσδιορισμού, του ελάχιστου έσωτερικού συνόρου: ο προσδιορισμός αυτός άποτελεί άντικείμενο άλλου τύπου καταγραφής. Στου προηγούμενου τύπου τά τεκμήρια δέν έχεις ούτε σύνορα ούτε καταμετρήσεις, εκτός από εκείνες τίς παραγωγικές μονάδες τών οποίων ή άπόδοση βγαίνει από τήν καταμέτρησή τους καί όχι από τή

συγκομιδή, όπως είναι τὰ ἀμπέλια, τῶν ὁποίων μετρᾶνε, κι ὄχι πάντα, τὸ ἔδαφος, ἢ τὰ δέντρα, πού τὰ μετρᾶνε ὡς μονάδες καί ὄχι ὡς χῶρο ὅπου αὐτὰ ὑπάρχουν.

Τὸ βενετικό σύστημα, εἶναι διαφορετικό: συνέχεια τοῦ βυζαντινοῦ ἢ μὲ πολλές ὁμοιότητες μ' ἐκεῖνο, ἐνδιαφέρεται νά σημειώσει τὰ δικαιώματα κάποιων ἀνθρώπων στήν παραγωγή πού πραγματοποιιοῦν ἄλλοι ἄνθρωποι. Τὸ ἐνδιαφέρει ἔτσι ὁ κάθε κάτοικος ὡς κάτοχος μὲ τὸν α ἢ β τρόπο μίας γῆς, ἢ ὁποία συνδέεται μὲ κάποιον, ἄτομο ἢ συλλογικότητα, πού ἔχει δικαιώματα σ' αὐτὴ τῇ γῆ, ἐνός τύπου δικαιώματα: ἀποκαθίσταται μία σχέση. Ἐκεῖνο πού καταγράφεται εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ σχέση, μέσω τῆς ἀναφορᾶς στὸν προσδιοριζόμενο χῶρο, καταμετρούμενο μάλιστα ὡς ἐλάχιστη ἢ εὐρύτερη ἔδαφική μονάδα.

Ἐχουμε στήν περίπτωση αὐτὴ ἀναγραφές τοῦ τύπου: ὁ τάδε ἔχει ἀμπέλι μοδιῶν, μίζουριῶν, ἐξαλίτρων τόσων, δίνει τὸ ἡμισυ, δίνει τὸ τέταρτο ὁ δεῖνα ἔχει χωράφι μίζουριῶν τόσων, ἀπ' ὅ,τι σπείρει δίνει τὸ δέκατο, τὸ πέμπτο, τὸ ἕβδομο, τὸ ὄγδοο. Τὸ ἀμπέλι εἶναι σύμπλοιο μέ..., καί ἀρχίζει ἢ ὀροθεσία, ὄχι μόνο ἢ ἔκταση τοῦ ἀμπελιοῦ, ἢ ἔκταση τοῦ χωραφιοῦ, ἀλλὰ καί τὰ σύνορα, γιὰ νά εἶναι ἀναγνωρίσιμο αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ καί νά μὴν εἶναι ἀπλῶς ἓνα οἰοδήποτε ἀμπέλι. Βρισκόμαστε μπροστά σέ μία τελείως διαφορετικὴ λογικὴ ἀνάμεσα στίς δύο καταγραφές.

Μένω στό δεύτερο παράδειγμα. Ἄν γιὰ κάποιον λόγο θά πρέπει νά ὀρίσουμε ἢ ἀπὸ ἀπλῆ περιέργεια θελήσουμε νά μάθουμε: αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι πού εἶχαν ἓνα μίζουρι ἀμπέλι, τρία, δέκα μίζουρια χωράφια, τόσες ἐλιές, κι ἔπρεπε νά καταβάλουν γιὰ τίς ἐλιές ἐτοῦτο τὸ ποσοστὸ τῆς παραγωγῆς, γιὰ τὸ ἀμπέλι τὸ τάδε, γιὰ τὸ σιτάρι τὸ δεῖνα, καί δὲν ξέρουμε τί παρήγαγαν, ἐάν θελήσουμε γιὰ κάποιον λόγο νά ὀρίσουμε τί παρήγαγαν, γιατί εἶναι δεδομένο ὅτι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἐπιβίωσαν, ἄρα, ὅπωςδήποτε, παρήγαγαν τόσο ὥστε νά μπορέσουν νά ζήσουν εἴτε τρώγοντας αὐτὰ πού παρήγαγαν εἴτε ἀνταλλάσσοντάς τα, ἀλλὰ νά ὀρίσουμε μέσα σ' ἓνα ἄλλο σύστημα ἐρωτημάτων, τί θά κάνουμε; Ἡ φρόνιμη ἀπάντηση εἶναι νά βροῦμε κάποια ἄλλα τεκμήρια πού ἐνδέχεται — καί ὑπάρχουν — νά μιλοῦν γιὰ τὴ συγκεκριμένη παραγωγή: ὁ τάδε τῇ δεῖνα χρονιά παρήγαγε τόσα.

Στὴ διάρκεια κάποιων αἰῶνων ἔχουμε, καί μάλιστα σέ συστηματικὴ βάση, παραγωγές πού εἶναι τεκμαρτές, ὅμως δὲν εἶναι πραγματικές.

Μπορούμε όμως να κάνουμε και κάτι άλλο: να υποθέσουμε αποδόσεις, να καταστρώσουμε μία κλίμακα αποδόσεων. Δεν θα μάθουμε ποτέ την πραγματική απόδοση του συγκεκριμένου χωραφιού, αλλά θα κερδίσουμε μία δυνατότητα, πού θα μᾶς επιτρέπει να πούμε ότι, ἂν ἡ απόδοση είναι 1 πρὸς 3, ἡ παραγωγή είναι τόση, ἡ κατά κεφαλή είναι τόση· ἂν βγάζει 1 πρὸς 7, ἡ παραγωγή είναι τόση. Μπορούμε να κάνουμε σταθμίσεις, να πάρουμε μεταγενέστερα δεδομένα και να δοῦμε ποιά είναι ἡ παραγωγικότητα, ποιά είναι ἡ διακύμανσή της ἀνάλογα μὲ τὸ χῶρο, γιὰ νὰ φτάσουμε σὲ πῶς ἐκλεπτυσμένες ἐκτιμήσεις καὶ μέσες-ἄκρες νὰ ἀποκαταστήσουμε αὐτὴ τὴ δυνατότητα πού προκύπτει ἀπὸ τίς πηγές τοῦ τύπου αὐτοῦ.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι αὐτὴ ἡ γνώση μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἐπιχειρησιακὴ συνυπολογίζοντας ἄλλα αἰτούμενα: ἡ παραγωγή ἀνταποκρίνεται ἢ δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ κάποια ὄρια, τὸ ὄριο τῆς αὐτοκατανάλωσης, τὸ ὄριο τῆς ἀναπαραγωγῆς· ἐνέχει δυνατότητες ἐμπορευματοποίησης, παρέχει πλεονάσματα. Μὲ ἀντίστοιχους τρόπους, θὰ μπορούμε νὰ προχωρήσουμε βάσει τῶν ἄλλων τεκμηρίων πού δὲν σοῦ λένε τί παρήγαγε ὁ καθένας ἀλλὰ σοῦ λένε πῶς ὅλο τὸ χωριὸ μπορεῖ νὰ παραγάγει τόση ποσότητα δημητριακῶν. "Ἐχεις τὰ κεφάλια, τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ, δὲν ξέρεις ὁ καθένας τί παρήγαγε, γιατί δὲν ξέρεις τὴ γῆ τοῦ καθενός. Στὴν ἄλλη περίπτωση, ξέρεις τὴ γῆ τοῦ καθενός, δὲν ξέρεις πόσο παρήγαγε: αὐτὸ τὸ «πόσο» τὸ ἀποκαθιστᾷ στὴ βάση μιᾶς κλίμακας πιθανῶν ἀποδόσεων· σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τί μπορεῖς νὰ κάνεις; Μπορεῖς νὰ βγάλεις κάποιους μέσους ὄρους καί, ἐνδεχομένως, μέσα ἀπὸ κάποια ἄλλα κανάλια νὰ φανταστεῖς καὶ στρεμματικές ἀποδόσεις. "Ὅλα αὐτὰ μοιάζουν πῶς εἶναι ἐνδιαφέροντα καὶ μοιάζουν ὅτι εἶναι ἐφαρμοσίμα. "Ἢδη, μπορεῖ νὰ προτείνει ὁ καθένας μας τρόπους, νὰ παραλληλίσει, νὰ συγκρίνει καὶ παραλληλίζοντας καὶ συγκρίνοντας νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἄλλου τύπου ἀνάλυση τῶν πληροφοριῶν πού προκύπτουν ἀπὸ διαφορετικοῦ εἴδους πηγές.

Ἵπενθυμιζῶ ὅτι ἐναντίον αὐτῶν τῶν πηγῶν μποροῦν νὰ ἀσκηθοῦν ὅλες οἱ δυνατές κριτικές. Στόχος τους, ὁ ἔλεγχος τῆς ἀξιοπιστίας τῶν πηγῶν, μὲ τελικὸ ἴσως ζητούμενο τὴν ἀπαξίωσή τους. "Ἄν εἶναι δύσκολο νὰ ἐπιχειρηματολογήσει κανεὶς ἐκφράζοντας τὴν ὑποψία ὅτι ἴσως ἦταν μεθυσμένος ὁ ἀπογραφέας, εὐκολότερα μπορεῖ νὰ ἀναρωτηθεῖ μήπως ὁ χωριάτης κοροΐδεψε τὸν ἀπογραφέα· ἢ τὸ ἀντίθετο, ἐκεῖ πού

ένας είχε τρία γίδια, ό άπογραφέας έγραφε 15 για να τον πλαντάξει στή φορολογία' άκόμη να λεχθεϊ ότι είχε παρακμάσει τό κράτος και πλέον δέν κάνανε καταμετρήσεις, έπαναλάμβαναν τίς παλιές άπογραφές ή τίς κάναν χαριστικώς. "Όλες αυτές οί ένστάσεις, ένδεχομένως, είναι σωστές, ένδεχομένως κάποιες να είναι κουτές κι έχουνε δίκιο σέ μία όπτική πού θέλει να μάθει πώς ακριβώς έγιναν τά πράγματα στό τάδε χωριό: αυτόου του χωριου τά εισοδήματα μπορεί να έχουν υποκαταγραφεί, του άλλου να έχουν υπερκαταγραφεί. Λοιπόν, εκείνο πού χάνεις από τό ένα χωριό τό κερδίζεις από άλλο. Υπερβαίνεις αυτές τίς παγιδεύσεις, αν πεις ότι δέν σέ ένδιαφέρει ούτε τό ένα ούτε τό άλλο χωριό, αλλά τά φαινόμενα. "Αν έχεις μία μετάθεση των φτωχών χωριών στά πλούσια και των πλουσιών στά φτωχά, θά πρέπει να ξεχνάς τά όνόματα των χωριών και να διακρίνεις τά χωριά σέ πλούσια και φτωχά. Τό ίδιο ισχύει και στήν πιθανή ένσταση για τήν άποδεικτική αξία των φεουδαλικών άπογραφών των Βενετών στίς εκτάσεις πού άνήκανε στίς κτήσεις, και πού οί καλύτερες από τίς άπογραφές αυτές είναι για τήν Πελοπόννησο, ένα κομμάτι τής Πελοποννήσου, και για τήν Κέρκυρα. Η κύρια ένσταση — παίρνω τό κερκυραϊκό παράδειγμα πού είναι πιό μελετημένο — είναι ή εξής: τί καταγράφουνε; Καταγράφουνε φεουδαλικές γαίες. Άλλά όλες οί γαίες δέν είναι φεουδαλικές. Άρα, μπορεί να υπάρχει ένα ποσοστό γαιών, πού άνήκουν σέ καλλιεργητές ή σέ γαιοκτητες έξω από τίς φεουδαλικές γαίες. Σ' αυτό υπάρχει μία αντιπαράτηση, ότι, ναι, ήταν έτσι, αλλά τό κύριο μέρος των γαιών ήταν φεουδαλικές' έτσι θά πρέπει να ανατρέχουμε σέ συμβολαιογράφους, για να δούμε αν ό δεινα είχε και μία ιδιωτική γη, πού έτυχε να τήν πουλήσει κάποια στιγμή και τήν κατέγραφε ό νοτάριος, για να άποδείξουμε του λόγου τό άληθές. Μπορεί κι αυτό να γίνει και να δείξει συνάμα κάτι τό ουσιαστικότερο: ότι όρισμένου τύπου σχέσεις παραγωγής υπάρχουν τόσο στίς φεουδαλικές όσο και στίς μη φεουδαλικές γαίες, από τίς όποιες μάλιστα μεταφέρονται στίς πρώτες.

Όστόσο, ως αξιοποιήσουμε μιάν άλλη έκδοχή, δηλαδή ότι υπάρχει ένας βαθμός διάσωσης των φαινομένων μέσα στό σύστημα καταγραφής των φεουδαλικών γαιών. Στήν έκδοχή αυτή, δέν μας ένδιαφέρει να διαπιστώσουμε αν τά αναγραφόμενα χωράφια έπαρκουν για τήν αυτόαρκεια ενός συγκεκριμένου καλλιεργητή, προσπαθούμε, αντιθέτως, να εξαγάγουμε σχέσεις μεγεθών, έτσι όπως προκύπτουν στό έσωτερικό των φεου-

δαλικῶν γαιῶν, μέ μιά πρόσθετη ὑποχρέωση, νά ἀποδείξουμε ὅτι οἱ γαιᾶς αὐτές εἶναι ἀντιπροσωπευτικές. Ἄς μείνουμε σ' αὐτή τήν ὑπόθεση, ἄς δεχθοῦμε ὅτι εἶναι ἀντιπροσωπευτικές. Πάλι χρειάζεται νά ἐφαρμόσουμε μιά μέθοδο πού ἐπιτρέπει νά ἀριστοποιήσουμε τήν πληροφορική πηγὴ καί νά μὴν τήν καταστρέψουμε ὑπαγάζοντάς την σέ ἓνα σκεπτικό, πού τελικῶς δέν εἶναι ἱστορικό. Ἐπὶ τὰ παραδείγματα ὅμως πού μποροῦμε νά συγκροτήσουμε, προκύπτει ὅτι οἱ ἴδιες πηγές, ἡ ἴδια ἡ λογικὴ τους — μιλάμε γιὰ πηγές πού συνιστοῦν ἐνός εἶδους σύνολα — ἀνταποκρίνονται σέ μιά ἱστοριογραφικὴ ἀπαιτήση, τὴν ἀφαίρεση μέ τὴν ὁποία μποροῦμε νά φθάσουμε στὴ σύνθεση. Γιὰ παράδειγμα, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἀπογραφή τῶν τιμαρίων τῆς Εὐβοίας τὰ φαινόμενα παρουσιάζονται ὡς ἐξῆς: δημογραφικὸ ἀνάστημα, αὐτῆς τῆς τάξης, κατανομὴ τοῦ γεωγραφικοῦ ἀναστήματος μέσα στό χῶρο, τέτοια ὥστε νά εὐνοοῦνται τὰ ὄρεινά, καί κατόπιν ἀλλάζει ἡ σχέση καί εὐνοοῦνται τὰ πεδινά. Οἱ διατυπώσεις αὐτές ἀνταποκρίνονται σέ κάποιες ἀνάγκες ἀφαίρεσης, πού γίνονται πραγματικά πολὺ πῶ ἀφηρημένες, ὅταν ὑποχρεωνόμαστε, γιὰ νά μὴν καταστρέψουμε τὸ εὖρος τῆς ἀποδεικτικῆς ἀξίας τῶν πηγῶν, νά ποῦμε ὅτι δέ μᾶς ἐνδιαφέρει ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο χωριό: καταργοῦμε ἔτσι σέ μιά φάση τῆς ἐρευνητικῆς μας πρόσβασης τὴν τοπικότητα, καταργοῦμε κάπως τὴ γεωγραφία, γιὰ νά τὴν ξαναβροῦμε μέ ἓναν ἐνδιάμεσο τρόπο, ὅταν υἱοθετήσουμε ἓναν γενικευτικὸ συντελεστή: τὸ ὄρεινὸ, τὸ πεδινὸ, τὸ ἡμιπεδινὸ, τὸ παράλιο.

Ἡ ἴδια ἡ κατασκευὴ τῶν πηγῶν ὀδηγεῖ σέ μιά ἀφαίρεση πού ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῆς σύνθεσης πού πραγματώνεται σέ περισσότερα ἐπίπεδα, τὰ ὁποία πρέπει ὡστόσο νά συναρτηθοῦν. Σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα ἔχουμε τὸν ἴδιο βαθμὸ ἀφαίρεσης, ἂν καί ὅλα τὰ ἐπίπεδα δέν εἶναι ταυτόσημα, γιατί τὸ ἓνα ἔχει νά κάνει μέ τὴ γῆ, τὸ ἄλλο μέ τὴν παραγωγὴ ἐρήμην τῆς γῆς ἢ μέ τὴ γῆ ἐρήμην τῆς παραγωγῆς· στὰ μὲν καί στὰ δέ εἶναι ἀποῦσα ἡ γεωγραφία· σέ ἓνα τρίτο ἐπίπεδο ὑπεισέρχεται καί ἡ γεωγραφία ὄχι μέσα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο τεκμηρίο, ἀλλὰ ἀπὸ τίς πληροφορίες πού εἶναι ἐκτός τοῦ τεκμηρίου. Ὅσα ἔχω ἐκθέσει ὡς ἐδῶ, θέλουν νά ὑπερβοῦν τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἀποδεικτικῆς ἀξίας τῶν τεκμηρίων, ἰδίως τῶν ὀθωμανικῶν τιμαριωτικῶν καταστιχώσεων, μέ ἐπιχείρημα ὅτι αὐτές δέν καταγράφουν πραγματικὲς καταστάσεις καί ὅτι ἐνδέχεται νά ὑποτιμοῦν ἢ νά ὑπερτιμοῦν τίς καταστάσεις αὐτές· ἀκόμη, ὅτι ἀναγράφουν καταστάσεις πού ἐνδέχεται νά ἀνῆκαν σέ χρο-

νικές στιγμές παλαιότερες από τό χρόνο τῆς ἀπογραφῆς. Ὑπενθυμίζω ἀκόμη ὅτι οἱ ἀναγραφόμενοι οἰκισμοί στίς ὀθωμανικές καταστιχώσεις ἐνδέχεται νά μή συμπίπτουν τοπογραφικῶς μέ ἐκεῖνες πού σέ κατοπινούς χρόνους φέρονται καί μέ τό ἴδιο ἀκόμη ὄνομα, εἶναι δυνατό, δηλαδή, νά ἔχουν μετατεθεῖ διατηρώντας τήν ἀρχική τους ὀνομασία.

Ὁ βαθμός ἀφαίρεσης, ὥστόσο, παρά τίς τοπικές ἢ κυρίως εἰσοδηματικές μεταθέσεις, εἶναι καί χρονικά καί τοπικά προσδιορισμένους, γιατί τό τάδε χωριό πού μετατίθεται ἀπό τήν κατηγορία τῶν φτωχῶν στήν κατηγορία τῶν πλουσίων, ἢ τό ἄλλο τοῦ ὁποίου ὑποκαταγράφονται τά εἰσοδήματα, ὅλα τους ἀνήκουν στό ἴδιο εὐρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο καί στήν ἴδια χρονικότητα. Τό ζήτημα εἶναι νά δοῦμε ἂν αὐτή ἡ χρονικότητα παραπέμπει καί σέ πρῖν καί σέ μετά.

Εἶναι προφανές ὅτι συναντιόμαστε μέ τήν ἀντίληψη τῆς πιλοτικῆς ἔρευνας· μέ τήν ἀντίληψη, ὄχι ὑποχρεωτικά μέ μία ἐνιαία τεχνική. Θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ ὅτι, δίπλα στίς ἀφαιρέσεις πού ἀφοροῦν τά ἀντικείμενα τῆς ἱστορίας, ἀναγόμεστε καί σέ κάποιες γενικότερες ἀφαιρέσεις, ἀποκοτῶμε ἕναν διανοητικό ὄπλισμό πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀναχθοῦμε καί σέ μία θεωρία. "Ὅχι σέ μία θεωρία τῆς ἱστορίας, ἀλλά σέ μία θεωρία τῆς ἱστοριογραφίας. "Ὅταν φτάνουμε σέ μία θεωρία τῆς ἱστοριογραφίας, ὅταν ἔχουμε μία γνώση τῆς κατασκευαστικῆς τῆς ἱστορίας, μπορούμε νά φτάσουμε καί σέ μία θεωρία τῆς ἱστορίας.

Θά ἤθελα νά συνεχίσω πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση μέ ἕνα ἄλλο παράδειγμα, οἰκεῖο σέ ὅσους ἀσχολοῦνται μέ τά νησιά. Τά νησιά, ὀρισμένα τουλάχιστον, διασώσανε καταστιχώσεις πού κατανέμουν τόν πληθυσμό ἀνάλογα μέ τή φοροδοτική του ἰκανότητα καί πολλές φορές συνοδεύεται ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος μέ τήν ἀναγραφή τῶν ἀγαθῶν πού κατέχει τό ἄτομο αὐτό. Εἶναι μία τυπική πηγή μέ τήν ὁποία πολλοί ἔχουν δοκιμαστῆ, ἄλλοι δοκιμάζονται, καί γιά τήν ὁποία, φυσικά, μπορεῖ νά ὑπάρξουν ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τή γενικευτική της ἀξία: τά φαινόμενα στή Μύκονο εἶναι ἔτσι, ἀλλά δέν ξέρουμε πῶς εἶναι στή Σύρο ἢ ἄλλου.

Συνήθως, σ' αὐτές τίς καταστιχώσεις ἀναγράφονται, ὅταν ἀναγράφονται ἀγαθά, ἀναγράφονται σπίτια, χωράφια, ἀλώνια, δέντρα, ἀμπέλια, φυτεῖες, μύλοι, κάποτε καμιὰ ἐκκλησία — κάποιος ἔχει μία ἐκκλησία —, οἰκόπεδα, ὄσπιτοκαθέδρες. "Ἄλλα ὅμως ἀγαθά ἢ μέσα παραγωγῆς δέν ἀναγράφονται ἢ ἀναγράφονται ἐπιλεκτικά: μύλοι, γιά παράδειγμα, ἢ τσουκαλοκάμινια — βάρκες, πλοῖα, ἀναγράφονται πουθενά;

Βλέπει κανείς σ' ένα φορολογικό κατάστιχο αναγραφή βάρκας, πλοίου, διχτυού; "Όχι. 'Ο λόγος πάντα για τὰ κοινοτικά κατάστιχα.

Υπακούει ή καταγραφή σέ ένα φορολογικό μοντέλο πού εδράζεται σέ μιά κατ' έξοχήν αγροτική οικονομία; καί μιά κατ' έξοχήν αγροτική οικονομία θά έχει ενδιαφέρον για τ' άμπέλια, για τὰ χωράφια, για τὰ πρόβατα. Σ' αυτές τίς κοινωνίες τίς νησιωτικές, αφιερωμένες στή θάλασσα, στό φάρμα, στίς συγκοινωνίες, δέν καταγράφονται οί βάρκες, τὰ δίχτυα, τὰ πλοϊα. 'Οπότε, άν φτιάξουμε επί τή βάσει τών άλλων στοιχείων κάποια ιστογράμματα πού θά δείχνανε τό εισόδημα, τίς εισοδηματικές ικανότητες καθενός ατόμου, θά υπήρχε ή εύλογη αντίρρηση ότι, έδώπερα ξεχνιούνται τὰ βασικά μέσα δημιουργίας εισοδημάτων, πού είναι τὰ πλοϊα, οί βάρκες, τὰ δίχτυα, τὰ αγχίστρια, τὰ καμάκια, οί τονιές.

Βεβαίως, θά είχε νά διατυπώσει κανείς μιά ουσιώδη παρατήρηση: ανάμεσα στούς φόρους, είναι καί ένας, πού θά τον λέγαμε φόρο εισοδήματος, πού για νά τον επιδικάσει ή κοινότητα, υπολογίζει όχι μονάχα τὰ άμπέλια καί τὰ κηπάρια καί τὰ χωράφια, αλλά καί κάποια άλλα εισοδήματα. Θά είχε ενδιαφέρον νά καταστρώναμε μιά συγκριτική ταξινόμηση τών μεγεθών σέ όνομαστικό επίπεδο επί τή βάσει τών καταστώσεων τής τάνσας καί τών υπολοίπων καταστιχώσεων. Τότε θά υποδηλωνόταν ένας συντελεστής πού έπαιζε ρόλο στήν εκτίμηση τής κοινότητας για τή φοροδοτική ικανότητα τών ατόμων της, πού προφανώς θά άφορούσε εισοδήματα προερχόμενα από μή αγροτικές ασχολίες. Μπορούμε συνεπώς νά καταλήξουμε σέ εισοδηματικές διαστρωματώσεις, ξέροντας ώστόσο ότι δέν μνημονεύονται αυτές οί πηγές πού δέν είναι έγγιεις ή δέν είναι άστικά άκίνητα. Στήν όπτική αυτή θά πρέπει νά φανταστούμε τρόπους, πού θά μās επέτρεπαν νά άπελευθερωθούμε από τό κείμενο, νά τό βιάσουμε κατά κάποιον τρόπο, για νά μās δώσει μιά πληροφορία παραπάνω από εκείνη πού μās λείει. Σ' έναν τύπο τεμηρίων βλέπετε: «για τό σπίτι του τόσο». Τό πρώτο ζήτημα πού θά έθετε κανείς θά ήταν άν όλα τὰ σπίτια πληρώνανε τον ίδιο φόρο. Στή Μύκονο όλα τὰ σπίτια πληρώνουν τον ίδιο φόρο; Κάποιος σας σπεύδει νά πει όχι. Υπήρχε μιά μικρή διαβάθμιση.

Δέν έχει νά κάμει τόσο τό άνοιγμα τής διαβάθμισης. "Όταν τούς άπόλυτους αριθμούς τούς κάνουμε σχετικούς, οί μικρές διαβαθμίσεις θά συγχροτήσουν μιά κλίμακα, μιά ένδειξη πώς είναι διαφορετική ή φορο-

λόγηση τής κατοικίας. Είναι αυτόδηλο – κοινά πράγματα λέγω – ότι, για να έχει κανείς καλύτερο σπίτι από κάποιον άλλον, σημαίνει πώς έχει τή δυνατότητα να φτιάξει ένα καλό σπίτι ή πώς άνηκει σ' ένα σόι πού του κληροδοτεί ένα καλό σπίτι. Καθώς όμως δέν ισχύει σέ όλα τά νησιά τό δικαιο του πρωτοτόκου, δέν υπάρχουν πολλές πιθανότητες τό ίδιο σπίτι να μένει μονάχα σέ έναν κληρονόμο. Κάποια στιγμή θά είναι δύο πού θά κληρονομήσουν τό ίδιο σπίτι, θά κοπει, θά μοιραστεί. Αυτή καί πολλές άλλες ένδειξεις, μέ κεφαλαιώδη εκείνη τής τάνσας, μάς υποδεικνύουν ότι πρέπει να απέλευθερωθούμε από τις δουλείες του τεκμηρίου. Οι αξίες πού θά όριοθετήσουν τήν εισοδηματική κλιμάκωση, δέν είναι αξίες πραγματικές, είναι αξίες φορολογικές: ότι ένας κήπος πληρώνει τόσο δέν θά σοῦ πει ή φορολογική αξία, πόσο στοιχίζει αυτός ό κήπος. Έξυπακούεται, μπορεί να διατυπωθεί ή αντίρρηση ότι υπάρχει φοροδιαφυγή: πάλι ένας ώραϊος τρόπος να καταστραφεί ή αποδεικτική αξία του τεκμηρίου.

Τί γίνεται όμως μέ τις κοινωνίες εκείνες, όπου υπάρχει ή δυνατότητα έλέγχου, δυνατότητα πού παίζεται σέ πολλά επίπεδα μέ αιτούμενο τήν ανάδειξη του εῦρους τής συνοχής. "Όταν σταθμίσουμε τις όποιες συνθήκες ύπαρξης ενός πληθυσμικού μορφώματος, όταν συσχετίσουμε όλα τά στοιχειά, θά μπορούμε να προσδώσουμε ένα βαθμό αξιοπιστίας στις ταξινομήσεις πού προκύπτουν απ' αυτό τό υλικό καί να ιδούμε, μέσες-άκρες, ποιά είναι ή κοινωνική διαστρωμάτωση μιᾶς ανθρώπινης συγκέντρωσης ή μιᾶς περιοχής. Πολλαπλές συγκρίσεις θά δείξουν αν τά ίδια φαινόμενα ισχύουν καί για τήν άλλη.

Χρειάζεται φυσικά να βρίσκονται προσφευγείς τρόποι, ώστε να γίνονται έφικτές οι συγκρίσεις, γιατί δέν διαθέτουμε συνήθως τήν ίδια βάση μετρήσεων. Για παράδειγμα, αντί για συγκρίσεις απόλυτων αριθμών, θά συγκρίνουμε αριθμούς σχετικούς ή θά καταστρώσουμε ιστογράμματα βάσει μιᾶς πηγής ή ενός τύπου πηγών, χωρίς να ανακατεύουμε ανομοιογενή δεδομένα. Έτσι θά διαπιστώσουμε αν υπάρχει σύγκλιση, αν συμπίπτουν ή δέν συμπίπτουν τά ιστογράμματα: ή Μύκονος δίνει αυτό τό σχήμα, ή Πάτμος δίνει αυτό τό σχήμα, ή "Υδρα δίνει τό άλλο. Υποθέτουμε ότι έχουμε απόκλιση στήν περίπτωση τής "Υδρας, ότι δέν έχουμε στήν περίπτωση των υπολοίπων, καί δέν έχει πιά σημασία αν τό α ιστογράμμα σέ σχέση μέ τό β έγινε βάσει όμοιογενών ποσοτικών, αριθμητικών δεδομένων. Πάλι τό πρόβλημα τής αφάιρεσης.

Αυτή ή ιστορία ωστόσο, πού λόγω τῶν τεκμηρίων της προσφέρεται σέ ἀφαίρεση, ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις πού ἔχουμε ἀπό τόν ιστορικό λόγο; Προφανῶς ὄχι. Εἶδατε ὅτι τά παραδείγματα πού ἐπικαλέστηκα, ὅλα ὀδηγοῦν σέ μία χειραγώγηση ποσοτικῶν δεδομένων. Δέν λέγω πῶς πρόκειται γιά ποσοτική ἱστορία· εἶναι ὅμως μία χειραγώγηση ποσοτικῶν δεδομένων. Στή μία περίπτωση ἔχεις παραγωγή τόσα κοιλιά, στήν ἄλλη περίπτωση ἔχεις φόρο τόσα γρόσια, στήν τρίτη περίπτωση ἔχεις ἀγροτεμάχια τόσα, εἶναι ἀριθμητικά δεδομένα, μή ἀναγώγιμα, γιατί κάθε φορά εἶναι ἰδωμένα μέ διαφορετική ἀντίληψη, κάθε φορά σκοπεύουν στό ἴδιο ἀποτέλεσμα, ἀλλά μέ διαφορετικούς τρόπους.

Αυτή ή πρόβαση μπορεῖ νά εἶναι, καί εἶναι, ἐπιχειρησιακή, ὡστόσο δέν ἀγκαλιάζει ὅλα τά αἰτούμενα τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας. Πολλά ἀπό τά αἰτούμενα: ποτέ δέν μπορεῖς νά ξέρεις, γιά παράδειγμα, ποιές ἦταν οἱ δαπάνες ἑνός ἀτόμου, πού ἀνήκει σέ τοῦτο ἢ στό ἄλλο μέγεθος τοῦ ιστογράμματος, οἱ δαπάνες σέ σχέση μέ τή διατροφή του, σέ σχέση μέ τήν ἀποθησαύρισή του, σέ σχέση μέ τίς ἐπενδύσεις — ἀγοράζει, δέν ἀγοράζει —, ἂν κι αὐτά σέ ὀρισμένου τύπου «κτηματολογικές» ἀπογραφές μπορεῖς νά τά ἀνιχνεύσεις. Καί ὅλοι ξέρουμε ὅτι πάντα πέφτουμε σέ μία πηγή, πού ἀφηγεῖται μία ἢ περισσότερες ἀτομικές ἱστορίες: σέ μία διαθήκη, στό ἡμερολόγιο ἑνός ἐμπόρου, στό ἡμερολόγιο ἑνός πού καταγράφει τά ἔξοδά του, σέ μία πρόθεση ὅπου βλέπεις ὅτι οἱ τσαρουχάδες τῶν Τρικάλων γράφτηκαν στόν Πανάγιο Τάφο γιά τόσο, ὅτι σ' ἕνα χωριό κοντά στήν Ἡράκλεια θά πληρώνανε ἀφοῦ πουλοῦσαν τό μουστο κλπ., κλπ. Ἱστορίες, κάποτε, ἀρκετά ἐξατομικευμένες, πού ἄλλοτε ἀνήκουν σέ εὐρύτερα σύνολα, ἀλλά πού δέν ἀγκαλιάζουν ὅλες τίς ἐκφάνσεις, μέ τίς ὁποῖες ἐκδηλώνονται τά σύνολα αὐτά.

Ἱστορίες ἀπολύτως ἐξειδικευμένες· προχείρως, τό *Χρονικό* τοῦ Σκουζέ: πηγαίνει μέ τό γάιδαρο μέ ἕναν ἀγιοταφίτη ἢ πηγαίνει στή Σμύρνη καί περιγράφει πῶς ζοῦσε ἕνας Μαυροκορδάτος, πόσο ὑπηρετικό προσωπικό εἶχε, εἰσάγοντάς μας ἔτσι στίς κοινωνικές ὀψεις τοῦ οἰκονομικοῦ. Ἐξατομικευμένες ἱστορίες τοῦ Παπατσώνη: πῶς σκόρπιζε τά τρόφιμα ἢ μάνα του, πού ἐρχόταν ὅλη ἡ Μάνη καί ἔτρωγε στό σπίτι τους, τά φωμιά πού φῆναν κάθε μέρα, δείχνοντάς μας ἔτσι τήν ὑπαγωγή τοῦ οἰκονομικοῦ στό κοινωνικό. Ἐξατομικευμένη ἡ ἱστορία τοῦ Μακρυγιάννη, πού ἀφηγεῖται πῶς ἔγινε πλούσιος. Ἐξατομικευμένη ἡ ἱστορία τοῦ Κολοκοτρώνη, πού θυμᾶται τόν χαμένο παράδεισο, ὅταν μέ

ένα γρόσι αγοράζεις τό ένα καί τό άλλο. Καί στίς πιά σύγχρονες εποχές εξατομικευμένες ιστορίες, όπως είναι του Συγγρού, εξατομικευμένες ιστορίες όπως του Ροΐδη, καί τόσες άλλες πού, μέ διαφορετική κάθε φορά στοχοθεσία ενσωματώθηκαν στά προϊόντα τής λογοτεχνίας.

Δέν θά ἔλεγα ὅτι συντρέχει λόγος νά ποσοτικοποιήσουμε ὅλες αὐτές τίς ποιοτικές μαρτυρίες, γιά νά τίς ὑπαγάγουμε σέ ποσοτική ἀνάλυση καί νά κάνουμε ἔτσι μιά δῆθεν «ἐπιστημονική» ιστοριογραφία: ἡ ποσοτικοποίηση τοῦ ποιοτικοῦ ἔχει ἀξία ὄχι μόνο ὅταν εἶναι ἀντιπροσωπευτική, ἀλλά κυρίως ὅταν οἱ ἐπιμέρους ποσότητες εἶναι ὁμοιογενεῖς. Γιά κάποια τεκμηριωτικά σύνολα, ὅπως λόγου χάρι τά νοταριακά ἐγγράφα, μολονότι χρονοβόρες, οἱ ποσοτικοποιήσεις εἶναι ἐφικτές καί συνάμα ἀποτελεσματικές ὡς πρός τήν ἀποδεικτική τους ἀξία, μέ τήν προϋπόθεση πάντα ὅτι ἔχουν προηγηθεῖ οἱ ἀρμόδιες κατηγοροποιήσεις τῶν πληροφοριῶν. Τό ἴδιο μπορεῖ νά ἰσχύσει γιά τήν ἐμπορική ἀλληλογραφία καί γιά πολλές ἄλλες ὁμοειδεῖς κατηγορίες πηγῶν. Ὡστόσο, κάθε εἶδος μαρτυρίας ἐξαγγέλλει καί τόν τρόπο τής ιστοριογραφικῆς τής χρήσης, καί ἀπό τή χρήση αὐτή δέν γίνεται νά ἀποκλεισθεῖ τό παλιό εἶδος τής ἀμφιλεγόμενης ιστορίας: συνυπάρχει μέ τό εἶδος τής ιστοριογραφίας πού προσπάθησα νά σκιαγραφήσω καί τό συμπληρώνει ἐνόψει μιᾶς σύνθεσης, ὅπου οἱ τρόποι ἱστορικῆς κατανόησης καί ιστοριογραφικῆς διατύπωσης εἶναι διαφορετικοί καί συχρόνως συμπληρωματικοί. Γιά νά φτάσουμε σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν ιστοριογραφική σύνθεση, ὅπου συνυπάρχουν διαφορετικές γραφές καί διαφορετικοί τρόποι πρόβασης, χρειάζεται νά ξεκαθαρίζουμε τό λόγο τῶν πηγῶν καί τό δικό μας λόγο: τά ἐρωτήματα, πού θά ἀνέκυπταν ἀπό τή συνάντηση αὐτῶν τῶν δύο λόγων, θά ἦταν ἐκεῖνα πού θά ἔδιναν τό νῆμα τής ἀφήγησης, ποσοτικῆς καί ποιοτικῆς, τό νῆμα, στήν περίπτωσή μας, μιᾶς οἰκονομικῆς ιστορίας πού, κατανοώντας τίς πηγές, δηλαδή τή χρονικότητα, τίς ἐρμηνεύει καί τίς ἐννοιοδοτεῖ, ἀποδεσμεύοντας, ἀνάμεσα στά ἄλλα, τήν ὑπόρρητη ἢ ἄρρητη δική τους ἐννοιολογική ἐδραίωση.

III

Ἱστορία τῶν κατακτητῶν, Ἱστορία τῶν κατακτημένων

Ἐνα ἀπό τά πεδία τοῦ οικονομικοῦ φυσικά εἶναι καί τό ἀνθρώπινο πεδίο. Ποιοί εἶναι αὐτοί πού μετέχουν στίς οικονομίες, ποιοί ἀπό αὐτούς πού μετέχουν σ' αὐτές τίς οικονομίες τίς πραγματοποιοῦν ἢ τίς ὑφίστανται, μᾶς ἐνδιαφέρουν; Δηλαδή ἐπανερχομαι σέ ἕνα πρόβλημα πού τό ἔχουμε ξανασυζητήσει καί ποτέ δέν σταματάει ἡ συζήτηση γι' αὐτό: ἄν εἶναι θεμιτό νά λέει κανεῖς ὅτι κάνει μιά ἱστορία — καί μεταξὺ τῶν ἄλλων μιά οικονομική ἱστορία — τῶν κατακτημένων. Τό πεδίο καί οἱ χρόνοι ἀναφορᾶς εἶναι οἱ χρόνοι τῆς κατάκτησης. Καί φαίνεται αὐτονόητο ὅτι μπορεῖ νά κάνει κανεῖς μιά ἱστορία τῶν κατακτημένων, ἐπειδὴ ἀπό ἔθισμό — ὄχι μόνο γιά τό δικό μας παράδειγμα, τό ἑλληνικό — δέν ἀντιδροῦμε μπροστά σέ κάποιους τίτλους, ὅπως «ἱστορία τῆς Βουλγαρίας», «ἱστορία τῆς Σερβίας», πού ἐν πολλοῖς εἶναι μιά ἱστορία τῶν Βουλγάρων, μιά ἱστορία τῶν Σέρβων, μιά ἱστορία τῶν Ἑλλήνων.

Οἱ Ἴταλοί, εὐφύεστεροι, καί ὄχι μόνον εὐφύεστεροι ἀλλά κυρίως ἔχοντας συμμετάσχει μέ τόν τρόπο πού ἔχουν συμμετάσχει στή δημιουργία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, κάνουν μιά ἱστορία τῆς Ἰταλίας καί μιά ἱστορία τῶν Ἰταλῶν *fuori Italia*, τῶν ἐκτός Ἰταλίας, ὅπως θά λέγαμε ἐμεῖς μιά ἱστορία τοῦ ἀπόδημου ἑλληνισμοῦ. Μόνο πῶς τό *fuori* στήν περίπτωση τῶν Ἰταλῶν ἔχει μιά εὐκρίνεια, ἐνῶ τό δικό μας *fuori* δέν ἔχει καμία εὐκρίνεια· ἔξω ἀπό τί; Ὑπῆρχε μιά χώρα Ἰταλία, μᾶ χωρες «Ἰταλία» καί ἀπό τήν ὥρα πού ὑπάρχει *paese Italia*, στόν ἐνικό καί στόν πληθυντικό, μπορεῖ νά φανταστεῖ κανεῖς πῶς ὑπάρχει ἕνα *fuori*, ἕνα ἐκτός. Εἶναι αὐτό οἱ παροικίες; Γιατί οἱ παροικίες; Οἱ «ἐκτός» ἐκτός τίνος; Εἶναι, λέτε, ἡ διασπορά; διασπορά σέ σχέση μέ ποιά ἐστία;

Ἄν γνωρίζουμε ἐκ τῶν ὑστέρων καί ἄν ποῦμε πῶς εἶναι ὑποχρεωτικά τά σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπό μιά στιγμή καί ὕστερα, τότε θά πρέπει νά μιλάμε γιά ἕναν ἐκτός τῆς ἐστίας ἑλληνισμό, πού εἶναι στή

Σμύρνη τοῦ 19ου αἰώνα, πού εἶναι στή Φιλιππούπολη, πού εἶναι στήν Κωνσταντινούπολη, πού εἶναι στήν Κύπρο ἕως σήμερα.

“Οταν ὅμως πéis «ὁ ἑλληνισμός τῆς διασπορᾶς», ὁ «μείζων» ἑλληνισμός, τί πάει νά πει μείζων; Δηλαδή παίρνομε ὡς δεδομένο, προκειμένου νά ὀρίσουμε τά «ἐκτός» κάποιας ἐστίας πληθυσμικά σύνορα, τῆ διακίνηση, παίρνομε ὡς δεδομένο τήν ὑπαρξή, ἀνεξάρτητα ἀπό τή διακίνηση, κάποιων πληθυσμῶν σέ κάποια σημεῖα, πού ἀπό μιά στιγμή κι ὕστερα αὐτά τά σημεῖα δέν ἀνήκουν σέ ἕνα ἐθνικό, θά τό λέγαμε, κρατικό σύνολο καί πού δέν ἀνήκαν ποτέ σέ ἕνα σύνολο, ἤ μάλλον τά σύνολα στά ὅποια ἀνήκαν δέν ἀποτελοῦνταν ποτέ ἀπό πληθυσμούς αὐτοῦ τοῦ τύπου, δηλαδή τοῦ τύπου πού μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν ὡς ἑλληνικοί. Πραγματικά, ὑπάρχουν προβλήματα. Καί τά ἀναφέρω αὐτά τά χονδρά προβλήματα γιά νά δείξω πόσο μεγάλη εἶναι ἡ δύναμη τοῦ ἐθισμού.

Τό ἐνδιαφέρον γι’ αὐτούς τούς πληθυσμούς, πού εἶναι ἐκτός τῶν κρατικῶν ὁρίων, ὑπαγορεύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι αὐτοί διακινήθηκαν; “Αὐνάι, σημαίνει ὅτι θά πρέπει νά ὑπάρχει διαφορετικοῦ τύπου ἐνδιαφέρον γιά ἐκεῖνους τούς πληθυσμούς πού εἶναι ἐκτός τῶν ὁρίων καί δέν διακινήθηκαν. Ἄλλά καί ἡ διακίνηση θέτει κι αὐτή προβλήματα.

Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ οἰκογένεια Ἰνάση; Μᾶς ἐνδιαφέρει. Ἄνῆκε στόν εὐρύτερο μείζονα κινήθεντα ἑλληνισμό. Μά, ὅπως δείχνει τό ὄνομά του, εἶναι ἀπό τήν Ἰνάσεια (Onasiya) καί μετακινήθηκε ἀπό ἐκεῖ. Μά ἡ ἐν λόγω Onasiya εἶναι μετά τό Σαγγάριο· οὔτε σάν ἐλπίδα δέν ἦταν δυνατόν νά ἐνταχθεῖ στό ἑλληνικό κράτος. Ὅποτε ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ὁ Ἰνάσης ἐνδιαφέρει διαφορετικά ὡς πολίτης τοῦ κόσμου — ἡ ὁ οἰοσδήποτε Ἰνάσης — ὁ πατέρας τοῦ Ἰνάση ὡς Ἀμερικανός ἢ δέν ξέρω τί ἄλλο. Καί οἱ ἄνθρωποι τοῦ χώρου, πού ἔμειναν στό χῶρο, τούς βλέπεις ὡς τί;

Νά κάμεις ἀναφορά σέ ἄλλες κατηγορίες, πληθυσμικά μεγέθη, καί νά πεις «παροιμία», νά πεις «μειονότητα» ὅποια κατηγορία κι ἄν χρησιμοποιήσει κανεῖς, πάντοτε θά βρεθεῖ μπροστά σέ ἕνα πρόβλημα, δηλαδή σέ μιά κατάρρηση τῆς ἱστορικῆς ὀπτικῆς: ἡ ἑλληνική μειονότητα τῆς Κωνσταντινούπολης, ἃς ὑποθέσουμε· πάρα πολύ θεμιτό, ἀλλά ἀπό μιά στιγμή κι ὕστερα ἡ Κωνσταντινούπολη δέν εἶναι ἑλληνική. Τί ἦταν ὅμως ἡ Κωνσταντινούπολη πρὶν γίνει τουρκική; Ἦταν μιά ἑλληνική πόλη; Ἄμφιβάλλω.

Ἄλλά ὡς ἐπανέλθουμε στήν ἔννοια τοῦ κατακτημένου. Τελικῶς, ἐμένα θά μοῦ ἄρεσε νά κάνω μιὰ ἱστορία τῶν κατακτημένων, μιὰ ἱστορία τῶν φτωχῶν, χωρίς τοῦτο νά σημαίνει ὅτι οἱ κατακτημένοι ταυτίζονται μέ τούς φτωχοῦς; θά μοῦ ἄρεσε νά κάνω μιὰ ἱστορία τῶν ἀδικημένων, γιατί εἶμαι μέ τούς κατακτημένους, εἶμαι μέ τούς φτωχοῦς, γιατί εἶμαι μέ τούς ἀδικημένους καί γιά κανέναν ἄλλο λόγο. Κι ἐπειδή θά ἤθελα νά ἐξηγήσω τούς ἀδικημένους, γι' αὐτό θά ἔκανα καί τήν ἱστορία τῶν ἀδικητῶν. Σέ μιὰ ὀπτική ποιά; Νά σταματήσῃ ἡ ἀδικία. Καί μή μοῦ πεῖτε πῶς ὑπάρχει ἀντικειμενική ἱστορία πέραν τοῦ σημείου ὅτι, γιά νά καταλάβω αὐτούς γιά τούς ὁποίους ἐνδιαφέρομαι, θά πρέπει νά καταλάβω ἐκείνους γιά τούς ὁποίους δέν ἐνδιαφέρομαι ἢ ἐκείνους ἀπέναντι τῶν ὁποίων αἰσθάνομαι ἐχθρικά. Καί γιά νά τούς καταλάβω, θά κοιτάξω νά χρησιμοποιήσω ἀναλυτικά ἐργαλεῖα, ὅσο γίνεται ἀπαλλαγμένα ἀπό τή δική μου προσωπική θέση ὑπέρ τῶν φτωχῶν, ὑπέρ τῶν καταφρονημένων, ὑπέρ τῶν ἀδικημένων, ὑπέρ τῶν μικρῶν, ὑπέρ τῶν κατακτημένων. Τί ἄλλο θά ἔκανε θεμιτή αὐτή τήν ἐπιλογή γιά μιὰ ἱστορία καί μάλιστα γιά μιὰ οἰκονομική ἱστορία τῶν κατακτημένων; Ἐνδεχομένως νά ὑπάρχουν καί κάποια ἄλλα στοιχεῖα, τά ὁποῖα μέ μιὰ διαδικασία μαιευτικῆς καί ψευτομαιευτικῆς νά ἦταν δυνατό νά τά φέρομε στήν ἐπιφάνεια.

Τό πρῶτο πού ἔρχεται στό νοῦ εἶναι ὅτι, ὅταν μιλάμε γιά κατακτητές καί κατακτημένους, τίθεται ἡ ὑποψία: μήπως ἔχουμε μιὰ σχέση τέτοια, πού νά προσδιορίζει μιὰ διαφορετική θέση τῶν μὲν καί τῶν δέ στήν κάρπωση τῶν ἀγαθῶν πού προκύπτουν ἀπό τήν οἰκονομία, καί μήπως ἡ διάκριση αὐτή μᾶς παραπέμπει σέ μιὰ διάκριση ταξικῆς πρόσληψης τῆς ἱστορίας, ὅπου οἱ κατακτημένοι ἐπέχουν, *grosso modo*, τή θέση μιᾶς κοινωνικῆς τάξης καί οἱ κατακτητές τή θέση τῆς ἄλλης κοινωνικῆς τάξης; Καί ὅπως εἶναι γνωστό, καί τό ξεχνάει ἕνας σύγχρονος ἱστορικός προβληματισμός, ἡ ἰδέα πού ἔχει κανείς γιά τόν ἑαυτό του εἶναι ἕνα ἀπό τά πεδία ἐκεῖνα στά ὁποῖα θά πρέπει νά στρέψουμε τήν προσοχή μας προκειμένου νά δοῦμε τί ὄντως εἶναι ἐκεῖνος πού ἔχει μιὰ ἰδέα γιά τόν ἑαυτό του.

Ὑπαινίσσομαι τήν ὅλη ἱστορία τῶν θεμάτων πού ἔχουν νά κάνουν μέ τή δυνατότητα μιᾶς ταξικῆς ἱστορίας, ἀπό τή στιγμή ὅπου, καθῶς δέν ὑπάρχει μιὰ αὐτοσυνειδησία, μιὰ ταξική συνείδηση ἀλλοιῶς, δέν μπορούμε νά μιλάμε γιά τάξεις. Ἄπ' ὅπου καί ὅλη ἡ γνωστή πολεμι-

κή, κάθε φορά πού κάποιος πεϊ, έπιτυχώς ή άτυχώς, «ή τάξη τών...» κατά τήν τουρκοκρατία, θά σου ποϋν «πόθεν τοϋτο τεκμαίρεις», πώς ξέρεις ότι αυτοί οι άνθρωποι αισθάνονταν ώς «τάξη», πού είναι, πώς άνευρίσκεται ή συνείδηση τής τάξης;

Οί πλέον χονδροειδείς μαρξιστές τής βουλγακάτας είχαν συναίσθηση αϋτοϋ τοϋ πράγματος, και μερικοί πονηροί άνθρωποι σήμερα κάνουν ότι δέν τό έχουν πάρει χαμπάρι' ότι δηλαδή αυτοί τής βουλγακάτας ή τής έμπειρίας είχαν συναίσθηση αϋτοϋ τοϋ πράγματος. Τί έλεγαν οι κομμουνιστές τής βουλγακάτας και τί έλεγαν οι κομμουνιστές τής πράξης: ότι έφτιαξαν ένα κόμμα, τό όποιο ήταν μοχλός τής πολιτικής συνειδητοποίησης τοϋ προλεταριάτου, δηλαδή τής άπόκτησης ταξικής συνείδησης τοϋ προλεταριάτου, μέσα στην όπτική μιās έπαναστατικής μεταβολής. Για νά κάνεις έπανάσταση, πρέπει νά καταλάβεις τή μοίρα σου. Αϋτός ό κοινός τόπος έχει σημασία. 'Ακόμη, ύπάρχει ένα κομμάτι τής κοινωνίας, αϋτό πού ό Σατωβριάνδος έλεγε ότι έχει τήν όρεξη τής αυτοκτονίας — εν μέρει είναι αϋτό, στό βαθμό όπου τά έπαναστατικά κινήματα επανδρώνονται και εκφράζονται από ανθρώπους πού δέν ανήκουν στην τάξη εκείνη για τήν όποία γίνεται ή έπανάσταση, διάφοροι μικροαστοί, διάφοροι άριστοκράτες, πού γίνονται επαναστάτες εναντίον τής άριστοκρατίας ή εναντίον τής άστικής τάξης — αϋτό λοιπόν τό κομμάτι, τό ενεργητικό κομμάτι τοϋ πληθυσμοϋ, έλεγε ένα άπλό πράγμα: ότι έχουμε τάξεις καθ' έαυτές και τάξεις δι' έαυτές. "Έτσι, μπορεί νά περιγράψει κανείς κατηγορίες ανθρώπων πού έχουν τίς ίδιες σχέσεις μέ τήν οικονομία, τήν ίδια θέση στην κοινωνία, και νά πεϊ ότι οι άνθρωποι αυτοί αποτελοϋν τήν τάξη τών εργαζομένων, τήν τάξη εκείνων οι όποιοι εκμεταλλεύονται τήν εργασία τών άλλων, πού ασκοϋν τήν εξουσία, ότι ύπάρχουν άνθρωποι πού κάνουν τή δουλειά τους και δέν έχουν καμία συνείδηση τοϋ τί κάνουν' είναι τάξεις καθ' έαυτές και θά πρέπει νά γίνουν δι' έαυτές. Ποιός θά τίς κάνει δι' έαυτές; Τίς κάνει ένα επαναστατικό κίνημα, ένα κόμμα.

'Από πού αρχίζει ή, ήθελμένη ίσως, σύγχυση; "Όταν τήν ιδιότητα τοϋ κόμματος αϋτοϋ τήν προσγράφουν στό ανθρώπινο εκείνο σύνολο, στην τάξη εκείνη, πού είναι καθ' έαυτή, και τής προσδίδουν χαρακτηριστικά τά όποια δέν είναι χαρακτηριστικά της αλλά τών πρωτοποριών πού θέλουν νά τήν εκφράσουν διαφοροποιώντας τή συνείδησή της. "Όμως οι τάξεις δέν είναι, υποτίθεται, έτσι. Αϋτό τό όποιο βαρύνει δέν

είναι, τάχα, τό γεγονός ότι έχουν τήν α σχέση μέ τήν παραγωγή, αλλά τό γεγονός ότι παντρεύεται ό ένας τήν κόρη τοῦ παπαῦ, ό τρίτος γίνεται σιδηροδρομικός, ό τέταρτος κάτι άλλο, όποτε αὐτές οί στρατηγικές κι αὐτές οί τάξεις ποτέ δέν είχαν μιά συναίσθηση ότι είναι «τάξεις δι' έαυτές», σάμπως νά εἶπε ποτέ κανείς ότι οί τάξεις γεννιούνται μέ τή συνείδησή τους.

Ἐν όλίγοις έχει μεταφερθεῖ αὐτή ή ενεργητική στάση τῶν ανθρώπων τῆς πράξης καί τῆς δράσης καί έχει προσγραφεί σέ κάποια σύνολα, άκριβῶς σ' έκεῖνα τά σύνολα τά όποια ήθελαν νά τά αλλάξουν, δηλαδή νά τά επαναστατοποιήσουν καί νά τοῦς δημιουργήσουν διαφορετική συνείδηση. Τό παράδειγμα είναι άκραίο, παραπέμπει όμως σέ κάποιους άλλους δρόμους, μαρτυρημένους δρόμους, περπατημένους δρόμους, πού μάς δείχνουν ποιές είναι μέσα στήν ιστορία οί δυνατότητες νά αισθάνεται μιά τάξη δι' έαυτήν.

Όταν οί σύγχρονοι ιστορικοί μιλοῦν γιά νά ποῦν ότι οί άνθρωποι τοῦ Μεσαίωνα είχαν άπόλυτη συναίσθηση καί άπόλυτη συνείδηση ότι άνήκουν σέ ένα σύνολο, τό όποιο συνεπάγεται συγκεκριμένου τύπου υποχρεώσεις καί συγκεκριμένου τύπου απαιτήσεις, τότε είναι θεμιτό νά ποῦμε ότι κάποιες συλλογικότητες έχουν τή συναίσθηση, τή συνείδηση, ότι άνήκουν σέ ένα ανθρώπινο σύνολο μέ δεδομένες απαιτήσεις καί δεδομένα καθήκοντα.

Οί άνθρωποι πού έχουν απαιτήσεις καί καθήκοντα είναι συνήθως οί άνθρωποι πού είναι άπό πάνω καί βγαίνουν άπό κάτω' οί άπό κάτω, ως γνωστό, δέν έχουν φωνή, δέν γράφουν καί, στό βαθμό όπου μιλοῦν, μιλοῦν μέ δύο τρόπους καί μέσω άλλων: ό ένας είναι έσωτερικεύοντας τοῦς ὅρους τῆς ζωῆς τους, δηλαδή τήν ύποταγή, κι ό άλλος είναι έξεγειρόμενοι. Πῶς έξεγείρονται; Μέ έναν τρόπο τελείως διαφορετικό άπό τόν τρόπο μέ τόν όποιο προσπάθησε νά τοῦς έξεγειρεῖ τό εργατικό κίνημα, δηλαδή οί σοσιαλιστικές θεωρίες. Ἐν όλίγοις, μέ ένα πασειστικό τρόπο, μέ ένα τρόπο ό όποιος παραπέμπει στοῦς χαμένους παραδείσους.

Τί δείχνει αὐτό; Δείχνει ότι κι αὐτοί οί άνθρωποι είχαν μιά συναίσθηση ύποχρεώσεων, πού υπερτονίζεται εκεί ὅπου εκφράζονται έσωτερικεύοντας τοῦς ὅρους τῆς ύπαγωγῆς τους σέ ένα σύστημα σχέσεων, καί τή συναίσθηση κάποιων απαιτήσεων, πού, θά μπορούσε νά πεῖ κανείς χονδρικά, ότι συνοφίζονται στή διάφευση τῆς ύπόσχεσης ότι κάποια στιγμή επί τῆς γῆς θά γίνει ή βασιλεία τοῦ οὐρανοῦ. Κι έδῶ επίσης

έχουμε δείγματα ότι οι άνθρωποι δέν ήταν μιά χύμα κατάσταση, αλλά μιά κατάσταση μέ όρισμένου τύπου αυτοσυνειδησία. Τί σχέση έχουν όλα αυτά μέ μιά οικονομική ιστορία, ελπίζω ότι θα φανεῖ.

“Ας έρθουμε στή δική μας κατάσταση. Είναι περιτό νά πεῖ κανείς ότι ὑπάρχει ἀπόλυτη συνείδηση ότι οι κατακτητές, δηλαδή τό ὀθωμανικό μόνρφωμα — προσπαθῶ νά βρῶ μιά λέξη πού νά τά λέει ὅλα καί νά μή λέει καί τίποτε — εἶχε ἀπόλυτη συνείδηση ότι ὄντως ἦταν κατακτητικό· εἶχε μιά θεωρία γιά τήν κατάκτηση καί μιά πρακτική μέ βάση τήν ὁποία καθόριζε τίς σχέσεις του μέ τούς κατακτημένους. Εἶχε τή δυνατότητα αὐτή τή θεωρία καί τήν πρακτική νά τή θεμελιώνει λογικά. Μέ ποιόν τρόπο; Σ’ αὐτό τό πολιτισμικό σύστημα μέ τήν ἀναφορά στό Θεό καί στό ἱερό βιβλίο, τό Κοράνι. “Όλα βγαίνουν ἀπό ἐκεῖ καθώς καί χίλιες δύο «κοσμικές» ρυθμίσεις, ὑποχρεωμένες ὅμως νά ἀνάγονται σέ αὐτή τήν καίρια πηγῆ, πού δέν εἶναι μονάχα μιά ἠθική πηγῆ, μιά πηγῆ πού ἀφορᾷ τό ἐπέκεινα, ἀλλά καί μιά πηγῆ ἱκανή νά ρυθμίσει ὅλες τίς σχέσεις τῆς ζωῆς.

Ἵπσειέρχεται στό οικονομικό ἢ κατάκτηση, ἢ δημιουργούμενη συνείδησή της πού ἐκφράζεται ἀπό τήν πλευρά τῶν κατακτητῶν; Εἶναι προφανές ότι ὑπείσειέρχεται, ὅταν μέ τό ἐξουσιαστικό δικαίωμα, στηριγμένο ἀκόμα καί σέ μιά ἠθική ἐπιβεβαίωση, μπορεί τό σύστημα τῆς κατάκτησης νά ἀπομυζᾷ μέρος τῶν παραγόμενων ἀξιών. Σέ ποιό βαθμό αὐτή ἡ δυνατότητα τοῦ συστήματος, ἢ ὁποία προέρχεται ἀπό τό γεγονός ότι ἀσκει ἐξουσία, διαστέλλεται ἀπό τήν ἴδια δυνατότητα πού ἔχει οἰοδήποτε κρατικό μόνρφωμα νά ἀντλεῖ ἕνα κομμάτι ἀπό τά παραγόμενα ἀγαθά, τοῦτο μοιάζει νά ἀποτελεῖ ἕνα πρόβλημα. Στήν οὐσία, τί διαφορετικό κάνει τό ὀθωμανικό ἐξουσιαστικό μόνρφωμα ἀπό οἰοδήποτε προηγούμενο ἢ ἐπόμενό του ἐξουσιαστικό μόνρφωμα ἀντλώντας ἕνα κομμάτι ἀπό τίς ἀξίες, πού δημιουργοῦνται ἐκεῖ ὅπου τό σύστημα τοῦτο ἀσκει τήν ἐξουσία του; Ποῦ εἶναι οἱ διαφορές; Πῶς ἐκφράζεται αὐτή ἡ ἀπόληψη τῶν ἀγαθῶν; Κατά κύριο λόγο, σχεδόν καθολικό, μέσω τῆς φορολογίας. Μέ ποιό τρόπο στό σύστημα ἐκεῖνο πού διαδέχτηκε ἡ ὀθωμανική κατάσταση, στό βυζαντινό, γινόταν ἡ ἀντληση τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν; Κυρίως μέ τή φορολογία.

Μέ ποιό τρόπο σύγχρονα κράτη φτιάχνουν τά λεγόμενα δημόσια οικονομικά; — γιὰ καί στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιά δημόσια οικονομικά. Μέσω κυρίως τῆς φορολογίας. Γιατί ὑπάρχει διαφορά, καί

τί συνέπειες είχε τό γεγονός ότι αυτό τό κατακτητικό σύστημα άντλοϋσε τμήμα τών παραγόμενων αγαθών; "Ότι διαιωνιζόταν τό ίδιο — οιοδήποτε κράτος διαιωνίζεται μέσω τών δημόσιων οικονομικών —, ότι έφτιαχνε ανθρώπινα σύνολα πού άσκούσαν όρισμένους ρόλους (στρατό, ιερατείο, γραφειοκρατία, μαζί μέ τό ιερατείο έκπαίδευση). Τί διαφορετικό κάνει ένα κράτος μέσω τών δημόσιων οικονομικών; Φτιάχνει στρατό, μέ όσες ιεραρχίες τουτο συνεπάγεται' φτιάχνει δημοσίους ύπαλλήλους, μέ όσες ιεραρχίες τουτο συνεπάγεται' φτιάχνει εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, και πάει λέγοντας. Θά έλεγε κανείς, είναι τό ίδιο πράγμα. Ποϋ είναι ή διαφορά; Η διαφορά συνίσταται στό γεγονός ότι ό κατακτημένος στό πλαίσιο τής ισλαμικής κατάκτησης δέν έχει τίς δυνατότητες πού έχει ό κατακτητής νά επιδίδειται σέ ένα *cursus honoium*, δηλαδή νά συμμετέχει μέ τά ίδια δικαιώματα στό παιχνίδι τής κοινωνικής κινητικότητας.

Τούτο βέβαια δέν είναι άπολύτως άληθές, για τόν άπλούστατο λόγο ότι ισχύει στό βαθμό όπου ό κατακτημένος δέν είναι όμοθρησκος του κατακτητή. "Ένας κατακτημένος, γινόμενος μουσουλμάνος, μπορεί «θεωρητικά» νά συμμετέχει σέ όλο τό *cursus honoium*, νά γίνεται μεγάλος βεζίρης ή πασάς' εκείνος πού δέν γίνεται μεγάλος βεζίρης, δέν γίνεται πασάς, είναι ένας χριστιανός κατακτημένος, ένας έβραϊός κατακτημένος. Ό δεύτερος μπορεί νά γίνεται τραπεζίτης, ό πρώτος, όπως άλλωστε και ό δεύτερος, έμπορος. Άλλά ή λειτουργία του τραπεζίτη και του έμπορου δέν άνήκουν σέ εκείνες πού εντάσσονται στό κρατικό μόρφωμα και πού αποτελοϋν μιά από τίς βάσεις, έναν από τούς πυλώνες του έξουσιαστικού συστήματος. Οί κατακτημένοι κάπου στομώνονται. Δέν στομώνονται όλοι οί κατακτημένοι' στομώνονται όσοι δέν συμμετέχουν στό θρησκευτικό σύστημα του κατακτητή. Άπό τήν άποψη αυτή γίνεται έμφανής ό ρόλος πού παίζει ή θεοκρατική συνιστώσα τής έξουσίας. 'Όστόσο, ό κατακτητής, εκτός από τό ότι έχει τό αυθαίρετο, μιά αίσθηση τής δικαιοσύνης, έχει και μιά συνείδηση του ότι θά πρέπει νά διαιωνίζονται οί Ισορροπίες, ώστε νά μήν αποδιαθρώνεται τό σύστημα' ότι ό κατακτημένος θά πρέπει νά μένει στή θέση πού του όρισε ή κατάκτηση, νά ξεχωρίζει και μέ συμβολικούς τρόπους από τόν κατακτητή: άκόμη ή σημειολογία τής ένδυμασίας, τά διαφορετικά χρώματα, είναι οί εμφανέστεροι από τούς τρόπους αυτούς, πού ισχύουν ώστόσο και για τήν ίδια τήν κοινωνία τών κατακτητών. Τά ίδια όμως

μπορεῖ νά ἰσχύουν καί σέ συστήματα, ὅπου δέν ὑπάρχει τό στοιχεῖο τῆς κατακτητῆς. Τελικῶς γίνεται δύσκολη ἡ ἱστορία τῶν κατακτημένων. Πού σταματοῦν οἱ κατακτημένοι καί πού ἀρχίζουν οἱ κατακτητές καί πῶς θά κάνουμε μιά ἱστορία τῶν κατακτημένων;

Ἄς φυλαχθοῦμε ἀπό τά καθολικευτικά σχήματα καί ἀπό ὅσες γενικεύσεις αὐτά συνεπάγονται, ἐνδεχομένως μὴ συμβατές μέ τό χρόνο καί τόν τόπο. Ἄς μείνουμε στό συσχετισμό τῶν πληθυσμικῶν μεγεθῶν: ἦταν τέτοιος ὥστε νά δίνει διαφορετικό βάρος ἀπό περιοχῇ σέ περιοχῇ στό στοιχεῖο τῆς θρησκευτικῆς ἔνταξης τῶν πληθυσμῶν. Στό βαθμό ὅπου ἔχουμε κυριαρχία τῶν ἐτερόδοξων, σέ σχέση μέ τό ἐξουσιαστικό σύστημα, τότε ὑπάρχει ἕνας εὐλογος αὐτονόητος λόγος πού καθιστᾷ σχεδόν αὐτοματικό γιά τήν ἐποχῇ τόν διαχωρισμό ἀνάμεσα σέ κατακτητές καί κατακτημένους· διαχωρισμό, ὁ ὁποῖος στομώνει τά ἐκτονωτικά φαινόμενα, ὅπως εἶναι ἡ ἐκμετάλλευση τῆς δυνατότητας νά συμμετέχει κανεῖς στό παιχνίδι τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας, μέ αἰτούμενο τήν κοινωνική προαγωγή. Καί τελικῶς, ἐπειδὴ εἶναι, ὅπως λέγαμε, σαφές ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα σέ κατακτητές καί κατακτημένους, γι' αὐτούς τούς λόγους ἐνδεχομένως οἱ λειτουργίες πού εἶναι κοινές σέ διαφορετικά συστήματα καί οἱ ὅποτες θά ἐντάσσονταν σέ ἕνα σχῆμα ταξικοῦ τύπου ἀνάλυσης τῆς ἱστορίας, νά χρωματίζονται, νά σηματοδοτοῦνται στή συγκεκριμένη περίπτωση μέ κάποια ἄλλα σημερινά, πού μέ τή σειρά τους ἐδραιώνουν τήν ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρξει μιά ἱστορία τῶν κατακτημένων.

Μία οἰκονομική ἱστορία τῶν κατακτημένων· σέ τί θά εἶχε πρῶτα ἀπό ὅλα ἀναφερθεῖ προκειμένου νά αἰτιολογηθεῖ; Στά ἴδια τά κανονιστικά κείμενα τοῦ κατακτητῆ, πού δέν σταματάει ποτέ νά κάνει σαφῆ διάκριση ἀνάμεσα ὄχι σέ κατακτητές καί κατακτημένους, ἀλλά ἀνάμεσα σέ μουσουλμάνους καί σέ ἀπίστους. Καί ὄχι μόνο μιά διάκριση, ἀλλά καί μιά διαφορετική χρησιμοποίηση: εἴτε πρόκειται γιά τούς φόρους εἴτε πρόκειται γιά τή μαρτυρία τους στό δικαστήριο εἴτε πρόκειται γιά τήν ἐθιμοτυπία τους, παντοῦ ὑπάρχει ἡ διάκριση. Αὐτό τό ἀπλό γεγονός μᾶς ὀδηγεῖ σέ κάτι πού εἶναι αὐτονόητο: ὅτι ἡ ταύτιση τοῦ κατακτητῆ θά πρέπει νά γίνει σέ σχέση μέ τήν ἀναφορά πού κάνει ὁ ἴδιος σέ κάτι, ὥστε νά τόν διακρίνει ἀπό τούς ὑπολοίπους. Καί, ὅπως λέγαμε, ἡ μέγιστη ἀναφορά πού ἐξηγεῖ, καθορίζει καί ἐν συνεχείᾳ ἀξιολογεῖ τήν ἰδιαιτερότητα, εἶναι ἡ ἀναφορά στό θρήσκευμα, μέ ὅ,τι τοῦτο

συνεπάγεται, λόγω του ότι κάθε θρήσκευμα έχει τις δικές του ετεροτήτες, ως προς την εφαρμοζόμενη διαφορετική πολιτική απέναντι στις χριστιανικές συλλογικότητες.

Λοιπόν, έχουμε μία κατακτητική κοινωνία, ανοικτή στους πάντες — όλοι μπορούν να αποκτήσουν την ιδιότητα εκείνη που τους ενσωματώνει στην κατακτητική κοινωνία, δηλαδή τό θρήσκευμα — και κατακτημένους, που είναι «έτεροι» στο βαθμό όπου δεν δέχονται να εγκαταλείψουν τό δικό τους θρήσκευμα. Καί βεβαίως, καθώς ή συγκεκριμένη κατάκτηση έχει ανάγκη από αυτή την ιδιαιτερότητα, δεν ενθαρρύνει καθόλου τή μεταστροφή των πληθυσμών στο θρησκευτικό επίπεδο. Η πολιτική του εξισλαμισμού είναι ένας σχετικός και κάποτε άμελητέος παράγοντας στην όλη διαδικασία τής εδραίωσης τής οθωμανικής κατάκτησης.

Υπάρχει μία κοινωνική ιστορία, μία οικονομική ιστορία, μία συνόλη ιστορία που θέλει να έρμηνεύσει τά πράγματα βάσει των σχέσεων που έχουν οι άνθρωποι μέ τή διαδικασία τής παραγωγής των αγαθών — όλων των αγαθών, είτε είναι υλικά είτε πνευματικά ή αγροτικά, βιοτεχνικά, είτε προκύπτουν από καλλιέργειες είτε από μηχανές' είτε γεφύρια αυτά είναι, σαράγια, εκκλησίες, τζαμιά — μία ιστορία μέσω τής σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στους ανθρώπους και σε αυτά τά αγαθά: που θέλει να εξηγήσει και να εξηγηθεί ή ίδια από τή σχέση αυτή, τή άνιση σχέση του ανθρώπου μέ τά δημιουργήματά του. Προσπαθώ να αποφύγω τις λέξεις όπως, «ιδιοποίηση του πλεονάσματος», «ταξική εκμετάλλευση» και τά συναφή. Οι καταστάσεις και οι συνεπόμενες σχέσεις υπάρχουν τόσο στην κατακτητική όσο και στην κατακτημένη κοινωνία. Ένας τουρκος ιστορικός, ο Ντιβιτσιόγλου, διασαφήνισε ότι έχουμε μία κατακτητική κοινωνία κι όχι μία κατακτητική τάξη, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι ή συνολική κατακτητική κοινωνία δεν είχε στο έσωτερικό της διακριτά έξουσιαστικά μορφώματα, στρατιωτικά, θρησκευτικά, δικαίικα και γραφειοκρατικά. Ξεκινώντας από τήν υπόθεση ότι όντως ή οθωμανική κατάκτηση εκφράζεται μέσω μιās κατακτητικής κοινωνίας και όχι μέσω μιās κατακτητικής τάξης, κατανοούμε τήν έμφασή της στά ένοποιητικά στοιχεία των πληθυσμικών συνόλων που έχουν πραγματοποιήσει τήν κατάκτηση ή έχουν εισχωρήσει μέσω τής πολιτισμικής διαδικασίας στο σύστημα τής κατάκτησης.

Άς θυμίσουμε μία δεύτερη γνωστή έννοια, εκείνη του λεηλατικού

κράτους. Τί σημαίνει λεηλατικό κράτος; "Οτι ένα εξουσιαστικό μόρφωμα, πού είναι ο στρατιωτικός, θρησκευτικός, γραφειοκρατικός οργανισμός, στην περίπτωση μας της 'Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μπορεί, χωρίς να συμμετέχει στην παραγωγή — δέν σημαίνει ότι δέν συμμετέχει άπολύτως στην παραγωγή, μπορεί νά συμμετέχει στην παραγωγή, μάλιστα καί νά τήν οργανώνει —, νά ιδιοποιείται μέρος τών αγαθών μέ τή μέθοδο τής λεηλασίας. 'Η εκπρεπέστερη μορφή της: ο πόλεμος.

"'Ηδη, σκόρπια βγαίνουν κάποια χαρακτηριστικά, πού μᾶς επιτρέπουν νά υιοθετήσουμε τό σχῆμα κατακτημένοι καί κατακτητές καί νά δοῦμε ὅτι γιά τούς κατακτητές ισχύουν κάποιες πραγματικότητες, πού ἔχουν νά κάνουν μέ τό οικονομικό καί οἱ ὅποιες δέν ισχύουν γιά τούς κατακτημένους' ανάμεσά τους, ἡ λεηλατική λειτουργία τοῦ κράτους, στην ὁποία θά στηριχτεῖ τό σύστημα τής κάρπωσης μέρους τοῦ πλεονάσματος.

Στό ἐσωτερικό τής κατακτητικῆς κοινωνίας υπάρχουν μορφές οικονομικῆς παρουσίας, οἱ ὅποιες ἔχουν τό αντίστοιχό τους στό πλαίσιο τών κατακτημένων, καί μάλιστα προϋπήρχαν. 'Υπάρχουν κάποιες σταθερές, υπάρχουν σταθερές τοῦ τύπου τής ἀγορᾶς' πῶς εἶναι ἡ ἀνατολική ἀγορά; 'Υπάρχουν σταθερές τοῦ τύπου: ποιά εἶναι ἡ μορφή τών πόλεων, ποῖο εἶναι τό δυναμικό τών πόλεων τόσο στην ὀθωμανική ὅσο καί στην προοθωμανική κατάσταση; 'Υπάρχουν ἠθικοί κώδικες πού εἶναι ἐν πολλοῖς οἱ ἴδιοι. 'Επιτρέψατέ μου τήν παρένθεση, καθώς τά ἀκραία παραδείγματα εἰκονογραφοῦν τά κανονικά: ἕνας κοινός τόπος τής βυζαντινῆς καί τής ὀθωμανικῆς νομοθεσίας εἶναι ἡ ἀπαγόρευση νά ἀγοράζεις ἐμπορεύματα καί νά τά ἀποθηκεύεις περιμένοντας τήν καλή στιγμή νά τά πουλήσεις' κοινός τόπος εἶναι πληθυσμοί πού ζοῦν μέσα σέ μιά κοινή οικονομική ἠθική, πού φυσικά δέν ισχύει, ἀλλά ὑπάρχει ὡς αἰτούμενο. Θά μπορούσε κανείς νά ἐπικαλεστεῖ μιά σειρά ἀπό παραδείγματα, γιά νά δείξει ὅτι ἡ κατάκτηση εὐδώνεται σέ πολιτισμικούς χώρους μέ διαιωνιζόμενα χαρακτηριστικά σέ ἕνα ἀνάπτυγμα χρόνου, πού περιλαμβάνει τήν κατάκτηση, προηγῆται ἀπ' αὐτή καί ἐνδεχομένως συνεχίζεται καί μετά ἀπ' αὐτήν.

Στήν ἐκδοχή αὐτή, πῶς θά μπορούσε νά μιλάει κανείς γιά μιά ἱστορία τών κατακτημένων καί νά ἐξειδικεύει: μέ ἐνδιαφέρουν οἱ συντεχνίες. Πῶς θά μπορούσε νά δεῖ τις συντεχνίες τών κατακτημένων χωρίς νά δεῖ ἐκεῖνες τών κατακτητῶν; Μονάχα σέ ὅσες περιπτώσεις τό πεδίο παρατήρησης εἶναι ἕνα πληθυσμικό σύνολο, ὅπου κυριαρχοῦν οἱ κατακτημένοι

καί ὄχι οἱ κατακτητές. Καί πάλι ἀπό τή μιά μεριά φαίνεται πώς μπορούμε νά κάνουμε μιά ἱστορία τῶν κατακτημένων καί ἀπό τήν ἄλλη φαίνεται πώς δέν μπορούμε νά κάνουμε αὐτή τήν ἱστορία. Γιατί νά, τό παράδειγμα τῶν συντεχνιῶν. Γιατί ὅμως ἔχουμε τρία φαινόμενα στόν ἴδιο τόπο; Χωριστή συντεχνία τῶν χριστιανῶν – διαφέρει μόνο τό ἐπάγγελμα – , χωριστή τῶν μουσουλμάνων καί μικτές. Τό γεγονός ὅτι ἔχουμε μικτές συντεχνίες μᾶς λέγει ὅτι δέν μπορούμε νά κάνουμε μιά ἱστορία τῶν συντεχνιῶν χωρίς νά λαμβάνουμε ὑπόψη μας τούς κατακτητές. Τό γεγονός τώρα τῶν χωριστῶν τί λέγει; Ποιοί εἶναι οἱ λόγοι πού ὀδηγοῦν σ' αὐτό; Θά καταλάβαινε πολύ καλά κανεῖς τίς περιπτώσεις ἐκεῖνες, ὅπου ἡ παραγωγή τῶν ἀγαθῶν θά πρέπει νά εἶναι σύμφωνη μέ κάποια θρησκευτικοῦ τύπου πρότυπα· εἶναι δύσκολο νά φτιάξεις ἕνα χασάπικο μέ ἔβραϊο καί χριστιανό, καί νά ἀκολουθοῦν ἐνιαῖα μέθοδο σφαγῆς. Δέν εἶναι ἀσφαλῶς αὐτή ἡ περίπτωση. Τί εἶναι ἐκεῖνο πού κάνει νά ὑπάρχουν διαφορετικές συντεχνίες; Πάλι προφανῶς εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐσωτερικευμένης σχέσης πού ὀδηγεῖ τούς μέν καί τούς δέ νά ξέρουν νά διατηροῦν τίς συλλογικότητές τους, ἡ ἀλληλοδιάχυση τῶν ὁποίων νοθεύει ἢ τείνει νά ἀκυρώσει τήν ἴδια τήν κατάσταση τῆς κατάκτησης.

Βεβαίως, ὑπάρχει καί μιά ἄλλη ἐκδοχή πού συνηγορεῖ γιά τή δυνατότητα μιᾶς ἱστορίας τῶν κατακτημένων καί κάνει τά πράγματα ἀπλούστερα: ὅτι τελικῶς ἡ ἀναφορά στό παρελθόν γίνεται γιά νά κατανοήσουμε τό παρόν. Καί τό παρόν πολλῶν λαῶν εἶναι τό πέρασμα ἀπό συνθηκῆς κατάκτησης σέ συνθηκῆς ἀνεξαρτησίας: οἱ σημερινοί θέλουν νά δοῦνε τί ἦταν πρῖν, καί γι' αὐτό κάνουμε τό διαχωρισμό ἀνάμεσα σέ κατακτημένους καί κατακτητές, γιατί ἡ ἱστορία εἶναι καί ἕνα ἐπιχειρήμα, δέν εἶναι μιά ἀπαθῆς ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Καί εἶναι θεμιτό κάποιες συλλογικότητες πού ὑπάρχουν σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο νά θέλουν νά κάνουν τή δική τους ἱστορία.

Τό «τώρα» βεβαίως ἔχει προκύψει ἀπό τό «τότε», εἶναι σίγουρο· ὅμως οἱ δυνατότητες τοῦ «τότε» δέν ὀδηγοῦσαν στό «τώρα» ὑποχρεωτικά καί μονογραμμικά. Ἀκόμη, ἂν κάνουμε μιά ἱστορία, τήν κάνουμε μέ τίς ἐπιθυμίες ποιῶν, λαμβάνοντας ὑπόψη τίς ἐπιθυμίες ποιῶν; Ἀποκλειστικά καί μόνο μέ τήν ὀπτική ὅσων εἶχαν ἀποδεχθεῖ τούς ὄρους τοῦ «τότε», ἢ τό αἰτούμενο εἶναι μιά ἀνθρώπινη ἱστορία, δηλαδή μιά ἱστορία πού λαμβάνει ὑπόψη καί τίς ἐπιθυμίες τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦσαν στό τότε; Καί ἂν συμβαίνει τό δεύτερο, πού μᾶς θέτει σέ κατάσταση

αὐτοαναλυόμενοι — ἐμᾶς πού ἀπό τό τώρα πᾶμε στό τότε —, δημιουργεῖται μιά διαλεκτική σχέση ἀνάμεσα στήν ἱστορία, στήν ἱστορία ὡς ἀναπαραστατική ἀπαίτηση καί στήν ἱστορία ὡς πραγματικότητα, σημερινή πραγματικότητα· ἀλλά σέ αὐτή τήν ὀπτική πάλι τό τώρα δέν ἐξηγεῖ γιά ποιούς λόγους μπορούμε νά κάνουμε μιά ἱστορία καί μάλιστα οἰκονομική τῶν κατακτημένων.

Βεβαίως δέν θά ἔλεγα νά ρίζουμε μονά-ζυγά καί ὅ,τι πιάσουμε, ἤ νά κάνουμε ψηφοφορία καί μέ δημοκρατικό τρόπο νά ἀποφασίσουμε ὅτι εἶναι δυνατή μιά ἱστορία ἢ δέν εἶναι δυνατή· θά ἔλεγα νά ξεκινήσουμε μέ αὐτό τό στοιχειῶδες αἰτούμενο μιᾶς ἱστορίας πού θέλουμε νά εἶναι ἀνθρώπινη, δηλαδή μέ πεδίο ἀναφορᾶς τίς ἀνάγκες τῶν τότε. Ξεκινώντας ἀπό τίς ἀνάγκες τῶν τότε, ἀπό τούς ἑτεροκαθορισμούς καί τούς αὐτοκαθορισμούς τῶν τότε, θά βλέπαμε ὄχι ἐάν εἶναι δυνατή μιά ἱστορία τῶν κατακτημένων, ἀλλά ποιὰ εἶναι τά ὅρια μιᾶς ἱστορίας τῶν κατακτημένων. Ἄς μὴν ξαναγυρίσουμε σέ ὅσα λέγαμε στήν ἀρχή σχετικά μέ τίς μαρτυρίες, μέ τίς ἐνδείξεις, ἂν ὄχι ἀποδείξεις πού ἔχουμε γιά τήν ἐσωτερικευση τῶν ὄρων τῆς κατάκτησης ἀπό τήν πλευρά τῶν κατακτημένων· γιά τή συνείδηση ὅτι ἀνήκουν στήν τάξη ἢ στή γενεαλογία ἢ στή θρησκεία τῶν κατακτητῶν ἀπό τήν πλευρά τῶν κοινωνικῶς κυρίαρχων: θά πρότεινα, στήν ἴδια προβληματική, νά ἀντιστρέφαμε τούς ὅρους ξεκινώντας ἀπό κάποια στοιχειώδη παραδείγματα.

Συνήθως λένε ὅτι ὁ κόσμος τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, οἱ ἄμεσοι παραγωγοί, εἶναι ἕνας ἄμορφος κόσμος, θολός μέσα στήν ἱστορία· εἶναι σωστό, γιατί εἶναι ὁ κόσμος πού δέν ἔχει φωνή παρά μέσω τῆς προφορικῆς παράδοσης, μέ ὅ,τι συνεπάγεται ἡ διαιώνισή της, καί μέσω τοῦ λόγου τῶν ἄλλων. Ὡστόσο, ὅσο καί ἐάν ὁ λόγος τῶν ἄλλων ἐκφράζει τή δική τους ἀντίληψη γιά τό πῶς εἶναι τά πράγματα, δέν εἶναι ἕνας λόγος πού δέν ἐνέχει τούς ὅρους ὑπαρξης τοῦ ἄλλου, ἐκείνου στόν ὁποῖο ἀναφέρεται.

Ἄς μείνουμε σ' ἐκεῖνα τά ἄψυχα ποσοτικῶς τύπου κείμενα, ὅπως εἶναι οἱ καταστιχώσεις: δείχνουν τή δεδομένη διχοτομία χριστιανοί-μουσουλμάνοι καί ὑποβάλλουν τήν ἰδέα ὅτι ἡ διχοτομία αὐτή ἦταν ἀπολύτως ἀποδεκτή ἀπό τούς μέν καί ἀπό τούς δέ. Δίνουν ἀκόμη τά σημάδια ἐκεῖνα, πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά δοῦμε τά ὅρια τῆς ἐσωτερικευσης τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Μένουμε σέ δύο παραδείγματα: τό ἕνα εἶναι ὅτι ἡ ἀναφορά στήν ἔκταση τῆς καλλιιεργούμενης γῆς — μέ μικρή ἐξαι-

ρηση τής απογραφής εκείνες πού αναπαράγουν προοθωμανικά συστήματα απογραφής —, γιά νά μήν πῶ στή γῆ τήν ἴδια, γίνεται μονάχα ὅταν ἔχουμε απογραφόμενο ἕναν μουσουλμανικό πληθυσμό. Τότε βλέπεις ζευγάρια, μισά ζευγάρια, λιγότερα ἀπό μισά ζευγάρια καί κάποιους πού δέν ἔχουν τίποτε. Ὁ ὑπόλοιπος πληθυσμός δέν προσλαμβάνεται σέ σχέση μέ τή γῆ τήν ὁποία καλλιεργεῖ, παρά τό γεγονός ὅτι φορολογεῖται γιά τά ἀποτελέσματα τῆς καλλιέργειας τῶν γαιῶν.

Ὁ μουσουλμανικός πληθυσμός, ἐπειδή ἀκριβῶς γίνεται ἡ ἀναφορά στή γῆ, ἔχει μιά ἐσωτερική ταξινόμηση τήν ὁποία δέν ἔχει ὁ χριστιανικός ἀρσενικός πληθυσμός, ὅπου οἱ πάντες πληρώνουν τόν ἴδιο φόρο, τήν «ἰσπεντζέ», πού δέν ἀντιστοιχεῖ σέ μεγάλο ποσό, ἀλλά πρέπει νά ἔχει ἕνα συμβολικό φόρτισμα: τόσα ἄσπρα γιά τό χριστιανό, ἐνῶ γιά τό μουσουλμάνο αὐτό θά κλιμακωθεῖ. Ἦδη ὑπάρχει μιά διαφορετική πρόσληψη ἀπό τήν πλευρά τοῦ κατακτητῆ γιά τόν πληθυσμό ἐκεῖνο πού, ὑποτίθεται πῶς, εἶναι ὁ πλέον ἄμορφος καί ὁ πλέον βουβός.

Ὅταν φτάσουμε σέ κανονιστικά κείμενα, ἡ διάκριση εἶναι σαφέστερη καί περιγραφικότερα διατυπωμένο τό καθεστῶς τοῦ κατακτημένου, τοῦ «ἀπίστου», γιά τόν ὁποῖο ἐπιφυλάσσεται διαφορετική φορολογική χρησιμοποίηση: αὐτή ἡ διαφορετική χρησιμοποίηση, αὐτές οἱ διακρίσεις σέ κάποιο βαθμό πράγματι ὑποδηλώνουν καί κάποιες ἐσωτερικεύσεις, δηλαδή κάποιες μορφές συνείδησης. Ὑπάρχει κάτι στήν ἱστορία, πού δέν μαρτυρεῖται, ἡ μαρτυρία ἔρχεται ἀπό ἄλλο δρόμο, πού φαίνεται ἴσως περίεργος. Ἐρχεται μέσα ἀπό τῆς διεκδικήσεις ἐκείνων πού θέλουν νά ἀλλάξουν ὄρους ζωῆς. Ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πού, μέσα στήν ἄμορφη μάζα, θέλουν νά ἀλλάξουν ὄρους ζωῆς, εἶναι καί ὅσοι ἐξισλαμίζονται.

Τί ζητοῦν; Διαφορετικοῦ τύπου φορολογική μεταχείριση ἀπό αὐτή πού ὑφίστανται οἱ χριστιανοί. Κάποτε ἔχουμε τό λόγο τῶν ἐξουσιαστών: ὄχι, δέν θά ἐξομοιωθοῦν φορολογικῶς ἀπολύτως μέ τούς μουσουλμάνους οἱ ἐξισλαμισμένοι. Πῶς ἔχουμε τό λόγο τῶν ἐξισλαμιζομένων; Τόν ἔχουμε ἐμμέσως μέσα ἀπό τό πρῶτο μέρος τοῦ φερμανιοῦ, ἐκεῖνο στό ὁποῖο ἐκτίθενται οἱ ἀπόψεις τῶν αἰτούντων. Αὐτό δείχνει ὅτι στό ἐπίπεδο τῆς οἰκονομίας, ὅπως ἐκφράζεται μέσω τοῦ γενικοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἰδιοποίησης, καί ὅ,τι αὐτός συνέλκει στή φορολογική του μεταγραφῆ, μέρους τοῦ περισσεύματος, τό πλέγμα τῶν ἀναγκῶν, ἢ τῶν ἐπιθυμιῶν, ἐκδηλώνεται μέ τήν ἀνατροπή τοῦ πολιτισμικοῦ (γιά τή στιγμή κοινωνικοῦ, θρησκευτικοῦ) πλαισίου.

Είναι στοιχεία πού δείχνουν τούς τρόπους μέ τούς όποιους έσωτερι-
κεύονται οί σχέσεις, τρόποι πού έχουν νά κάνουν μέ τό κομμάτι εκείνο
της οικονομίας πού υπόκειται στην πίεση του δημοςίου, πίεση ισχυρή,
γιατί ή απόληψη του πλεονάσματος είναι ύψηλή· σχέσεις πού δέν εκφρά-
ζονται αποκλειστικά μέ τήν παραδοχή, αλλά και μέ τήν προσπάθεια νά
αλλάξουν όρισμένες φορολογικές ύποχρεώσεις: είκονογραφοῦνται στην
άκραία περίπτωση τών ανθρώπων πού εξισλαμίζονται, χωρίς αυτό νά
θέλει νά πει ότι οί άνθρωποι εξισλαμίζονται μόνο γιατί θέλουν διαφο-
ρετική φορολογική μεταχείριση, άν και οί μαρτυρίες της εποχής κάνουν
συνεχή αναφορά στην άδυναμία τών ανθρώπων νά πληρώνουν τούς
φόρους, και γι' αυτό αλλάζουν πίστη, πράγμα πού δέν έχει νά κάνει μέ
καμία άγωνία αναφορικά μέ τόν τρόπο πού οί άνθρωποι θά μποῦν στόν
παράδεισο ή στην κόλαση. Κι εδώ, βεβαίως, πάλι μέ τό άκραίο παρά-
δειγμα, θά μπορούσε κανείς νά πει ότι κερδίσαμε ένα επιχείρημα υπέρ
της ιστορίας τών κατακτημένων ή ένα επιχείρημα κατά της ιστορίας
τών κατακτημένων, καθώς εκείνοι πού μᾶς δίνουν ένα κλειδί νά κατα-
νοήσουμε τούς κατακτημένους περνοῦν στόν κόσμο τών κατακτητῶν.

Θεωρῶ ότι αὐτοῦ του τύπου οί ανισοροπίες στό ὑποτιθέμενο άκύ-
μαντο πέλαγος της κατάκτησης ανήκουν στην ιστορία τών κατακτημέ-
νων, γιατί ὁ κατακτημένος υφίσταται πολλαπλές αλλοιώσεις· ὄχι μόνο
εκείνες πού προκύπτουν από τήν υιοθέτηση τών ὄρων της ζωής του,
άλλά και εκείνες πού προκύπτουν από τήν ἄρνησή του νά υιοθετήσει
τούς ὄρους της ζωής του. Καί στίς δύο περιπτώσεις έχουμε μιᾶ διαδι-
κασία προσαρμογῆς, της προσαρμογῆς στην κατάκτηση και της προ-
σαρμογῆς στό κατακτητικό ανθρώπινο σύνολο, στην κατακτημένη και
στην κατακτητική κοινωνία.

Γιατί, τώρα, μιᾶ ιστορία τών κατακτημένων, πού θά ήθελε νά απο-
σπαστεί από τήν προσωπική στάση του καθενός πού είναι μέ τούς κατα-
κτημένους και ὄχι μέ τούς κατακτητές; Γιατί μιᾶ ιστορία τών κατα-
κτημένων από τήν ἄποψη τών ανθρώπων πού είναι μέ τούς κατακτη-
τές; Βεβαίως κι οί τελευταῖοι (μάλιστα άν θεωροῦν ότι εἶναι οί ἀπόγο-
νοί τους), ξεκινώντας από τό τώρα μέ σκοπιμοθηρευτικές ἴσως βλέψεις,
θά μπορούσαν νά ποῦν ότι τούς ενδιαφέρει νά δοῦνε πῶς κατακτήσαν
για νά καταλάβουν τί εἶναι σήμερα. Ἀπό τήν πλευρά τους ὅμως, ἐνό-
φει μιᾶς ιστορίας πού θά ήθελε νά ξεκινήσει από τίς ανάγκες, από τίς
ἐπιθυμίες, από τά ὅρια τών ανθρώπων τότε, θά ήταν ενδιαφέρον νά

άναχθοῦν σέ ἓνα εἶδος συλλογικῆς αὐτοανάλυσης· δηλαδή, ἓνας κατακτητής, πού δέχεται τό κατηγορήμα μιᾶς ἀνθρώπινης ἱστορίας, θά ἤθελε νά ξέρει πῶς αἰσθάνεται τό θῦμα του γιά νά ἐρμηνεύσει τόν τότε ἑαυτό του.

Ἐνας γνώστης ὄλων τῶν κειμένων πού ἀφοροῦν τήν οἰκονομία ἢ τό δίκαιο, θά εἶχε νά μᾶς προσκομίσει χίλιες δυό ἐνδείξεις γιά ἓνα εἶδος ἀνάγκης νά φανεῖ τό πρόσωπο τῆς δικαιοσύνης μέσα ἀπό τή διαδικασία τῆς πρακτικῆς τῆς κατάκτησης. Αὐτά τά κείμενα διακατέχονται ἀπό τήν ἀνάγκη τῆς δικαιοσύνης. Θά μοῦ πείτε ὅτι ὅλοι μιλοῦν γιά τή δικαιοσύνη: σημασία ἔχει ὅτι αὐτή ἡ ἀνάγκη τῆς δικαιοσύνης, πού ἐνδεχομένως εἶναι ἀνάγκη τοῦ νά ἐφαρμόζεται ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ, διακατέχει τό σύστημα τῆς σκέψης τους.

Σέ μιᾶ πρόσφατη μελέτη στό τελευταῖο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ *Δοκίμες*, πού βγάζουν οἱ μεταπτυχιακοί φοιτητές τοῦ τμήματος κοινωνιολογίας τῆς Παντείου, ἀναφέρομαι στή μελέτη τοῦ Ροτζώκου γιά τόν Ὑψηλάντη, ἐπισημαίνεται ὅτι ἀπευθυνόμενος ὁ Δ. Ὑψηλάντης στούς Τούρκους γιά νά κάνουν μιᾶ συμφωνία τούς λέει περίπου: «κοιτάξτε κάτι, ὁ Θεός τά κανονίζει, ἦσασταν κάποτε νικητές καί τροπαιοῦχοι, ἀδίκησατε καί τώρα νικηθήκατε. Θέλετε ἓναν ἀρχηγό. Ἐγώ εἶμαι ἀρχηγός, συνεννοηθεῖτε μαζί μου». Πρόκειται γιά μιᾶ ἐξεικόνιση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ ἀρχηγοῦ: ἡγεμόνας, κηδεμόνας καί τά συναφῆ. Ἐπισημαίνω μόνο ὅτι εἶναι ἓνας λόγος πού ὁ ἴδιος ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης δέν θά τόν ἐξέφραζε μέσα σέ ἓνα ἄλλο πολιτισμικό πλαίσιο. Ἐάν κουβέντιαζε μέ τόν Πούσκιν — εἶχε συναντηθεῖ κάποτε μαζί του —, ἂν κουβέντιαζε μέ τούς Δεκεμβριστές, θά εἶχε ἓνα διαφορετικοῦ τύπου γλωσσάρι. Σέ τί ἀπαντᾷ ἢ τί τόν κάνει νά υἱοθετήσῃ αὐτό τό γλωσσάρι; Κάτι πού εἶναι διάχυτο παντοῦ: ὅτι οἱ Τούρκοι δέχονται ὅτι ἀδίκησαν τό ραγιά, καί γι' αὐτό ὁ Θεός ἐπέτρεψε στό ραγιά νά ἐπαναστατήσῃ. Πῶς τόν ἀδίκησαν; Ἄν φάξῃ κανεῖς, δέν θά βρεῖ ὅτι τόν ἀδίκησαν γιατί προσπάθησαν νά τοῦ ἐπιβάλουν τό δικό τους θρησκευτικό σύστημα, τίς δικές τους πολιτισμικές ἀξίες, ἀλλά τόν ἀδίκησαν στήν πράξη, τοῦ πῆραν τό ψωμί, τόν ἐκμεταλλεύθηκαν, τόν πρόσβαλαν, τόν ἔδειραν, τόν φυλάκισαν, τόν ἔκλεψαν. Αὐτές εἶναι οἱ ἀδικίες. Πάλι μιᾶ ἔμμεση μαρτυρία πού στοιχειοθετεῖ τό σκεπτικό γιά μιᾶ ἱστορία τῶν κατακτημένων.

Φυσικά, μιᾶ τέτοια ἱστορία δέν μπορεῖ νά γίνῃ χωρίς ἀναφορά σέ γενικότερους μηχανισμούς, πού ἰσχύουν εἴτε γιά τούς κατακτητές εἴτε

γιά τούς κατακτημένους, πού ισχύουν καί γιά τούς κατακτητές καί γιά τούς κατακτημένους, μηχανισμούς πού ἀφοροῦν πολλά ἐπίπεδα, εἴτε αὐτά εἶναι ἡ διακίνηση τῶν ἀγαθῶν εἴτε εἶναι τό σύστημα τῆς ἐπιλογῆς ὡς πρὸς τούς οικονομικούς ρόλους. Κι ἐδῶ πάλι ἔχουμε τό σύνορο ἀνάμεσα στοὺς κατακτημένους καί τούς κατακτητές, κι ἐδῶ πάλι ἔχουμε τή σύγκλιση πρὸς μιὰ μορφή ταξικῆς ἱστορίας. Γιά νά τή δοκιμάσουμε, νά ἰδοῦμε τὰ ὅρια τῆς, τὴν ἐρμηνευτικὴ τῆς ἱκανότητα, χρειάζεται νά ξαναδιατυπώσουμε παλιὰ ἐρωτήματα: ποιά εἶναι ἡ συνήθης μορφή ταξικῆς ἱστορίας, σέ ποῖο βαθμὸ τὰ κοινωνικά μορφώματα ὀδηγοῦν σέ οικονομικούς ρόλους, ποιά εἶναι τὰ κοινωνικά μορφώματα; Ἄς θυμίσουμε: κάποιοι ἀπὸ τούς κατακτητές μπαίνουν στό σύστημα τῆς γραφειοκρατίας, στό διοικητικὸ σύστημα, στήν ἐξαγορά τῶν ἀξιωμάτων, ἀποκοτῶν ἓνα ἐπίπεδο πλοῦτου, μπαίνουν στό γενικὸ οικονομικὸ παιχνίδι. Μὲ ποιούς ὄρους; Κερδοσκοπώντας, σκοπεύοντας σέ πεδία — πάλι τὰ πεδία τῶν οικονομῶν — στὰ ὁποῖα εἶναι δύσκολο νά στοχεύσουν οἱ κατακτημένοι. Ἐνδεικτικὴ περίπτωση εἶναι ἡ ἐνοικίαση τῶν φόρων, πού φτάνει ὕστερα ἀπὸ πολλές διαμεσολαβήσεις στοὺς κατακτημένους, ἐνῶ ξεκινᾷ ἀπὸ ἐκείνους πού ἐκφράζουν τίς διοικητικές, κοινωνικὲς ἐν ὀλίγοις, λειτουργίες, πού τούς κάνουν νά ἀσκοῦν καί ὀρισμένου τύπου λειτουργίες οικονομικῆς.

Φυσικά, μιὰ οικονομικὴ ἱστορία πρέπει νά ἀναφερθεῖ σέ ὅλο αὐτὸ τὸ πλέγμα σχέσεων καί νά δεῖ ἐάν ὄντως ὑπάρχουν ὅρια διαφοροποίησης τῶν δύο κοινωνιῶν. Ἦδη ἀνέφερα ἓνα. Δέν θέλω νά πῶ τὴ λέξη κεφάλαιο· ἄς ποῦμε ἀπλῶς ὅτι οἱ χρηματικὲς διαθεσιμότητες καθορίζουν τὴ συμπεριφορὰ τους ἀπὸ λόγους πού ἔχουν νά κάμουν μὲ τὴ συμμετοχὴ στό ἐξουσιαστικὸ σύστημα. Ἀναφέρθηκα ἤδη στό παράδειγμα τῆς ἐνοικίασης τῶν προσόδων: ἓνα ἀπὸ τὰ πολλά παραδείγματα πού ἐπιτρέπουν τὴν υἱοθέτηση τῆς ὑπόθεσης ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρχει μιὰ οικονομικὴ ἱστορία τῶν κατακτημένων τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας δίπλα ἢ μέσα σέ μιὰ καθολικότερη ἱστορία τῶν κατακτημένων.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΗΣ ΒΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΥΔΑΤΟΣΗΜΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

IV

Ἡ μικρή ιστορία τοῦ Χρήστου Μιλιόνη, 1753

A

Θά προσπαθῆσω νά διηγηθῶ μιά ιστορία, θά λέγαμε μέ τόν γιαπωνέζικο τρόπο, τήν ἴδια ιστορία ἀπό πολλές πλευρές ἢ τήν ἴδια ιστορία σέ διαφορετικά επίπεδα. Θά δοῦμε ὅτι τά επίπεδα εἶναι επίπεδα τοῦ πραγματικοῦ, τοῦ φανταστικοῦ καί τοῦ βουλητικοῦ.

Ὁ τίτλος αὐτῆς τῆς ὁμιλίας εἶναι «Ἡ μικρή ιστορία τοῦ Χρήστου Μιλιόνη, 1753». Ἡ μικρή ιστορία, ὅπως θά δεῖτε, πνίγεται στό μικρό χρόνο, ἀλλά ἐνδεχομένως νά ἀνήκει καί στή μικροϊστορία. Νά μοῦ ἐπιτρέψετε, μέ δασκαλιστικό τρόπο, νά θυμίσω τά ἄκρως γνωστά.

Ὁ Μιλιόνης εἶναι γνωστός ἀπό ἓνα τραγούδι, ἀπό τό ὁμώνυμο διήγημα, νουβέλα τοῦ Παπαδιαμάντη, κι ἐνδεχομένως ἀπό ἓνα βιβλίο, τό «Χρήστο Μηλιώνη» τῆς κυρίας Ζωζῶς Σταυροπούλου (Ἀθήνα 1971). Ἐνα τραγούδι παρουσιασμένο γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Φωριέλ στά 1824, τά ἱστορικά τοῦ ὁποίου δέν τά ξέρουμε. Δηλαδή, ὁ Ἀλέξης Πολίτης, εἰδικός μελετητής τοῦ ἀρχείου τοῦ Φωριέλ, ἐνῶ βλέπει τή διαδρομή πολλῶν τραγουδιῶν, τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Χρήστου Μιλιόνη δέν τήν ἔχει ἀνιχνεύσει· ξέρεي ὅτι κάποια στιγμή κάποιος ἔδωσε στόν Φωριέλ τό τραγούδι αὐτό. Θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά σᾶς διαβάσω:

Τρία πουλάκια κάθονταν στή ράχη στό λημέρι.

Ἐνα τηράει τόν Ἄρμυρό κι ἄλλο κατά τό Βάλτο.

Τό τρίτο τό καλύτερο μυριολογαίει καί λέγει.

— Κύριέ μου, τί ἐγένηκεν ὁ Χρῆστος ὁ Μιλιόνης;

Οὐδέ στό Βάλτο φάνηκε, οὐδέ στήν Κρυαβρούση.

*— Μᾶς εἶπαν, πέρα πέρασε καί πῆγε πρὸς τήν Ἄρτα
καί πῆρε σκλάβο τόν Κατή μαζί μέ δυό ἀγάδες.*

*Κι ὁ Μουσελίμης τᾶκουσε, βαρειά τοῦ κακοφάνη.
 Τό Μαυρομάτη νῆκραξε καί τό Μουχτάρ Κλεισιούρα.
 » Ἐσεῖς, ἄν θέλετε φωμί, ἄν θέλετε πρωτάτα,
 » Τό Χρῆστο νά σκοτώσετε, τόν καπετάν Μιλιόνη.
 » Τοῦτο προστάζ' ὁ βασιλιάς καί ἔστειλε φερμάνι
 Παρασκευή ξημέρωνε (ποτέ νά μή 'χε φέξει!)
 κι ὁ Σουλεϊμάνης στάλθηκε νά πάρει νά τόν εὔρει.
 Στόν Ἄρμυρό τόν ἔφθασε κι ὡς φίλοι φιληθῆκαν.
 Ὅλονυχτίς ἐπίνανε ὅσο νά ξημερώσει
 καί ὅταν ἔφεξ' ἡ αὐγή, πέρασαν στά λημέρια.
 Κι ο Σουλεϊμάνης φώναξε τοῦ καπετάν Μιλιόνη.
 – Χρῆστο, σέ θέλ' ὁ βασιλιάς, σέ θέλουν οἱ ἀγάδες
 – Ὅσο, ν' ὁ Χρῆστος ζωντανός, Τούρκους δέν προσκυνάει.
 Μέ τά τουφέκια ἔτρεξαν ὁ ἕνας πρὸς τόν ἄλλον.
 Φωτιάν ἐδῶσαν στή φωτιά καί πέσανε στόν τόπο.*

Αὐτή εἶναι – ἀφαιρώντας κάποια ν πού περισσεύουνε κι «ἐκδημοτι-
 κίζοντας» τό τελευταῖο ἡμίστιχο – ἡ ἐκδοση τοῦ Φωριέλ. Ἀκολουθεῖ
 μία σειρά ἄλλων ἐκδόσεων μέ ἐλαφρές διαφορές· ἡ σημαντικότερη, ἄν
 μπορεῖ νά τήν πει κανεῖς σημαντικότερη, διαφορὰ εἶναι αὐτή τῆς ἐκδο-
 σης Ζαμπέλιου, ὅπου ἀντὶ «ἐπῆρε σκλάβο τόν κατὴν μαζί μέ δυὸ ἀγά-
 δες», γράφεται: «ἐπῆρε σκλάβο τόν κατὴν ἐπῆρε καί τσ' ἀγάδες» κι
 ἀντὶ «μέ τά ντουφέκια ἔτρεξαν ὁ ἕνας πρὸς τόν ἄλλον», γράφεται «μέ
 τά ντουφέκια ἔτρεξαν ὁ ἕνας νά φάει τόν ἄλλον». Συνήθως, ὅταν πρό-
 κειται γιὰ τό Ζαμπέλιο, λένε ὅτι παρεμβάινει ὁ ἴδιος στά δημοτικά τρα-
 γούδια εἴτε γιὰ νά τά κάμει συμφωνότερα μέ τό ἐθνικὸ αἶσθημα,
 πατριωτικότερα, εἴτε γιὰ νά τά κάμει ποιητικότερα. Ἡ παραλλαγή
 «ἐπῆρε καί τσ' ἀγάδες» δέν δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ δική του παρεμ-
 βολή, ὅπως καί τό «ὁ ἕνας νά φάει τόν ἄλλον» δέν εἶναι τό ἄκρον ἄωτο
 τῆς ποιητικότητας. Ἐνδεχομένως ὁ Ζαμπέλιος νά ἄκουσε τό τραγούδι,
 κι αὐτὸ «καί τσ' ἀγάδες» δείχνει ὅτι πιθανόν νά τό ἔχει ἀκούσει.
 Ἄλλοιῶς θὰ ἔπρεπε νά υποθέσουμε ὅτι, γιὰ νά διασώσει τὴ συλλαβική
 αὐξηση (ἐπῆρε), ἀντικατέστησε χάρη τοῦ μέτρου, τό τούς μέ τό τσ'.
 Ὅλα αὐτὰ μοιάζουν σχολαστικά, ἔχουν ὅμως τὴ σημασία τους ὡς
 πιθανές ἐνδείξεις τῆς προφορικῆς διάδοσης τοῦ τραγουδιοῦ.

Σέ συνέχεια τό παίρνει καί τό μεταφράζει ἀπὸ τόν Φωριέλ ὁ Tom-
 maseo· ὁ Μανουῖσος τό ἀνθολογεῖ ἐπίσης ἀπὸ τόν Φωριέλ μ' ἕνα εἰσα-

γωγικό σημείωμα — θά έχουμε εισαγωγικά σημειώματα πού είναι συνδυασμός Φωριέλ καί Tommaseo· ὁ Passow πάλι μᾶς δίνει τό τραγούδι ὅπως τό ἀκούσατε, μέ τή διαφορά ὅτι υἰοθετεῖ τήν ἐκδοχή τοῦ Ζαμπέλιου «κι ἐπῆρε...», «μέ τό ντουφέκι...». Τό ξέρει κι ἀπό τή συλλογή τοῦ Σχινᾶ, πού τήν ξέρει ἀπό τόν Thiersch, δηλαδή ἀπό μιᾶ ἀνέκδοτη συλλογή, παραθέτει διαφορές, πού εἶναι διαφορές σέ λεξίδια. Εἶναι πιθανό ὅλες οἱ παραλλαγές νά εἶναι παρεμβάσεις στό κείμενο τοῦ Φωριέλ καί νά μήν ἰσχύει αὐτό πού ἔλεγα προηγουμένως, ὅτι ὁ Ζαμπέλιος ἐνδέχεται νά εἶχε ἀκούσει τό τραγούδι. Ἐπί τόν Φωριέλ, ἀλλά υἰοθετώντας τόν τελευταῖο στίχο ὅπως τόν δίνει ὁ Ζαμπέλιος, μᾶς παρουσιάζει τό τραγούδι ὁ Ν. Πολίτης στή συλλογή του.

Στήν ἐκδοση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, αὐτή τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης, υἰοθετεῖται ἡ ἐκδοχή Passow καί στήν ἐκδοση τοῦ Ἀλέξη Πολίτη υἰοθετεῖται ἡ ἐκδοχή Φωριέλ μέ ἐλαφρώς ἐπιλεγμένες διαφορές, κάτι στά ν κλπ. Λοιπόν, ἔνα καί μόνο τραγούδι γιά τό Χρῆστο Μιλιόνη. Θά δοῦμε ὅτι τελικῶς ὑπάρχουν τουλάχιστον ἄλλα δύο τραγούδια, στά ὅποια ζεῖ τό ὄνομά του χωρίς ὅμως νά μνημονεύονται τά περιστατικά, ὅπως τά εἶδαμε στό πρῶτο τραγούδι.

Ἄς δοῦμε τί λέγει αὐτό τό τραγούδι. Λέγει πῶς κάποιος Χρῆστος Μιλιόνης, τοῦ ὁποίου ἡ ιδιότητα δέν ὀρίζεται ἀλλά ἀφήνεται νά ἐννοηθεῖ, ἐμπῆκε στήν πόλη τῆς Ἄρτας, ἀπήγαγε τόν καθή μαζί μέ δυό ἀγάδες, πράγμα πού προκαλεῖ τή μῆνη τοῦ μουσελίμη (πολιτικός καί διοικητικός ἀξιωματοῦχος πού ἐδρεύει στό Βραχώρι, δηλαδή τό Ἀγρίνιο), καί παραγγέλλει σέ δύο πρόσωπα, τό Μαυρομάτη καί τό Μουχτάρ Κλεισούρα, πρόσωπα καί τά δύο ὑπαρκτά, λέγοντάς τους ὅτι πρέπει νά ἐξοντώσουν τό Χρῆστο Μιλιόνη, γιάτί ἔτσι προστάζει μέ φερμάνι τοῦ ὁ βασιλιάς.

Συνεπῶς, πρέπει νά φανταστοῦμε ὅτι τό ἐπεισόδιο φτάνει σέ γνώση τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἐκδίδεται φερμάνι, τό φερμάνι, πρὶν φτάσει στό μουσελίμη, θά πρέπει νά περάσει ἀπό τόν μπεηλέρμπεη τῆς Ρούμελης, δηλαδή ἀπό τό Μοναστήρι, ὁ μπεηλέρμπεης νά τό στείλει στό μουσελίμη κι αὐτός νά τό διοχετεύσει στά πρόσωπα ἐκεῖνα πού εἶτε μνημονεύονται στό φερμάνι εἶτε ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὅτι εἶναι ὑπεύθυνα νά ἐκτελέσουν τή σουλτανική ἐντολή. Μάλιστα ὁ μουσελίμης λέγει στό Μαυρομάτη καί τό Μουχτάρ Κλεισούρα «ἐσεῖς ἄν θέλετε ψωμί», δηλαδή ἀξιώματα, «ἄν θέλετε πρωτάτα», τό ἴδιο πράγμα, «τό Χρῆστο νά σκο-

τώσετε, τόν καπετάν Μιλιόνη». Στήν περίπτωση κατά τήν ὁποία δέν θά τόν σκοτώσουν, δέν θά ἔχουν οὔτε φωμί οὔτε πρωτάτα. Κατόπι βλέπουμε ἕνα Σουλεϊμάνη πού ἐπισκέφεται τό Μιλιόνη – προφανῶς εἶναι φίλοι, γιατί στόν Ἄρμυρό, ὅταν ἔφτασε, «ὡς φίλοι φιληθήκαν», γλεντοῦν ὅλη τή νύχτα καί τό πρωῖ, ἀφοῦ φύγανε ἀπό τόν Ἄρμυρό καί πήγανε στά λημέρια, τοῦ λέγει: «Χρῆστο σέ θέλει ὁ βασιλιάς...»· αὐτός ἀπαντάει «ὅσο εἶν' ὁ Χρῆστος...», πυροβολεῖ ὁ ἕνας τόν ἄλλον καί σκοτώνονται καί οἱ δύο.

Γιά νά τοῦ λείει ὁ Σουλεϊμάνης «Χρῆστο σέ θέλει...» καί ἡ ἀπάντηση τοῦ ἄλλου «ὅσο εἶν' ὁ Χρῆστος ζωντανός...», σημαίνει πῶς εἶναι ἀπροσκύνητος. Συνεπῶς θά πρέπει νά εἶναι ἕνας κλέφτης. Τό τραγούδι δέν ἐξηγεῖ γιατί ἐπῆγε αὐτός ὁ Σουλεϊμάνης στό Μιλιόνη. Ὡστόσο, θά μπορούσε νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι οἱ ἀποδέκτες τῆς ἐντολῆς γιά τήν ἐκτέλεση τοῦ φερμανιοῦ, δηλαδή ὁ Μουχτάρ Κλεισούρας καί ὁ Μαυρομάτης, ἔστειλαν αὐτόν τό Σουλεϊμάν «νά καθαρίσει», κατά τό λεγόμενο, μέ τό Μιλιόνη. Εἶναι προφανές ὅτι ἔχουμε παράβαση τῆς φιλίας, γιατί πηγαίνει σάν φίλος καί ἐκτελεῖ μία ἐντολή πού ἀντίκειται φυσικά στή φιλία. Ὡστόσο, ὁμολογεῖ ὅτι τόν ἔστειλαν νά ἐκτελέσει αὐτή τήν ἐντολή, κι ἔχουμε τή μονομαχία. Εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἔγινε προσληπτό τό τραγούδι ἀπό ὅλους τούς ἐκδότες ὅλοι τονίζουν τό γεγονός ὅτι ὁ Σουλεϊμάνης δέν μπόρεσε νά ἀντισταθεῖ στήν παράβαση τῶν κανόνων τῆς φιλίας, ὁμολόγησε, ὅποτε ἡ λύση τοῦ δράματος ὑπακούει – προσθήκη δική μου – σέ κάποια ἀξιολογία, σέ κάποιο κώδικα. Εἶναι προφανές ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε στό τραγούδι αὐτό μέ τήν τήρηση ἢ τήν παράβαση τῆς μπέσας.

Ὁ Tommaseo, πού, ὡς γνωστό, ταξινομεῖ τά τραγούδια σέ μεγάλες ἐνότητες καί στό ἐσωτερικό τῶν ἐνοτήτων αὐτῶν σέ μικρότερες, τό τραγούδι τοῦ Μιλιόνη τό ἔχει κάτω ἀπό τόν τίτλο *l'ospitalità* καί τό ἀμέσως ἐπόμενο, πού εἶναι ἡ παράβαση τῆς φιλοξενίας, εἶναι *l'ospitalità violata*· εἶναι ἕνα τραγούδι ἀπό τόν ἀνδρουτσαϊκο κύκλο, ὅπου κάποιος καλεῖται ἀπό τόν ἀδελφοποιτό του, τόν μπράτιμό του, καί χωρῆς νά γίνε καμιά ὁμολογία τόν σκοτώνει μέσα στό σπίτι του ὁ καλεστής. Ἔχουμε λοιπόν μία *ospitalità* πού δέν παραβιάστηκε στήν περίπτωση τοῦ Χρήστου Μιλιόνη καί μία *ospitalità* πού παραβιάστηκε στήν περίπτωση τοῦ ἀνδρουτσαϊκου τραγουδιοῦ.

Τό τραγούδι τοῦ Χρήστου Μιλιόνη μᾶς παραπέμπει σ' ἕνα χῶρο· τά

σήματα είναι εύχρινη: «Ένα τηράει τόν 'Αρμυρό...». Βεβαίως δέν είναι ό θεσσαλικός 'Αρμυρός, αλλά ό 'Αρμυρός στόν 'Αμβρακικό κόλπο' εκεί ύπάρχει ένας κολπίσκος πού λέγεται 'Αρμυρός, καί σ' αυτόν τόν 'Αρμυρό ύπάρχει κι ένας οικισμός πού λέγεται επίσης 'Αρμυρός. 'Ο 'Αρμυρός άνήκει στό Βάλτο, αλλά δέν είναι σίγουρο ότι άνήκει στό Βάλτο εκείνη τήν εποχή, κάποτε άνήκει στό Ξηρόμερο, δηλαδή στήν όμορη περιοχή. 'Η 'Αρτα είναι πολύ κοντά γιά τούς τόπους τοῦ Μακρυνόρους πρὸς τό Βάλτο.

'Ο Tommaseo λέγει ότι οι τόποι πού κοιτάζουν τά πουλιά δέν πρέπει νά είναι χωρίς σημασία, σημασία ἴσως χαμένη γιά μᾶς. Θέλει νά πει ότι αυτοί οι τόποι συνδέονται μέ κάτι πού ἔχει νά κάμει μέ τά γεγονότα' είναι ἡ ἔδρα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Δέν ἀναφέρεται στή σχέση πουλιοῦ μέ ἄνθρωπο, γιατί μιὰ φράση παρακάτω ἐξηγεῖ αὐτή τή σχέση, ότι ἔχουνε οι τόποι αυτοί μιὰ σημασία πού μᾶς διαφεύγει. Αὐτά ἐκτυλίσσονται στόν 'Αρμυρό, στό Βάλτο.

Μιλούσαμε γιά τά πρόσωπα. 'Αφήνουμε πρὸς τό παρόν στήν ἄκρη τό Χρῆστο Μιλιόνη. 'Εχουμε ἕνα Μαυρομάτη κι ἕνα Μουχτάρ Κλεισούρα. Δέν ὀνομάζεται ποιός είναι αὐτός ό Μαυρομάτης' κατά πᾶσα πιθανότητα είναι ό Πάνος Μαυρομάτης, ἕνας ἀπό τούς γενάρχες τῆς γνωστῆς οἰκογένειας τῆς Κατούνας Ξηρομέρου — ἡ προυχοντική οἰκογένεια —, ό ὅποιος παίρνει μέρος καί στά 'Ορλωφικά καί τό 1771 σκοτώνεται. Είναι ἡ οἰκογένεια μέ τό Μῆτσο τό Μαυρομάτη κι ὅλους τούς λογίους Μαυροματαίους, καί τόν μαθηματικό καί τόν Τσιτσώνη καί ἄλλους, αὐτή ἡ μεγάλη οἰκογένεια τῶν Μαυροματαίων πού ύπάρχει ἀκόμη ὡς τά σήμερα.

'Ο Μουχτάρ Κλεισούρας επίσης είναι ἕνα γνωστό πρόσωπο' τό βλέπουμε τουλάχιστο ἀπό τά 1746 ὡς τά 1771 στά ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς. Είναι ἐπόπτης τῶν ὁδῶν, σ' αὐτόν υπάγονται οι ἐπιμέρους ἄρματολοί, οι μικροαρματολοί κι ἐνδεχομένως κάποιοι ἄλλοι, πού τούς λέγανε μπεκτοσῆδες, φύλακες τῶν διαβάσεων ἀλλά καί φύλακες τῆς πόλης, οι ὅποιοι συγγέονται μέ τούς ἄρματολούς. Οι Βενετοί τούς ὀνομάζανε ὅλους ἄρματολούς, κι οι ἴδιοι ἀποκαλοῦνται τῆ μιὰ φορά μπεκτοσῆδες, τήν ἄλλη ἄρματολοί' είναι ρευστοί αὐτοί οι ὅροι. 'Αλλά, ὅταν λέμε ἄρματολούς γιά τῆ συγκεκριμένη στιγμή, γιά τῆ συγκεκριμένη περιοχή, νά μή μᾶς ἔρχονται στό νοῦ οι μεγάλοι ἄρματολοί πού ἐλέγχουν μιὰ ἐκτεταμένη περιοχή' είναι μικροί ἄρματολοί, πού ἐλέγχουν κάποια σημεῖα,

καί για τούς όποιους εισηγούνται οί προύχοντες στό μουσελίμη κι όπωσδήποτε άνανεώνεται ή σύμβασή τους — γιατί μέ σύμβαση είναι — κάθε 6 μήνες, κι όπωσδήποτε ύπάγονται σ' έναν έπόπτη, δερβέναγα, όθωμανό, στην περίπτωση αυτήν έναν Άρβανίτη μουσουλμάνο.

Καί τώρα ό Χρήστος Μιλίονης. Ό Φωριέλ θεωρεῖ, χωρίς νά εξηγεῖ, ὅτι ό Μιλίονης θά πρέπει νά ἔχει πεθάνει πρὶν ἀπό τά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα. Εἶναι συνεπῶς ἀπό τούς ἀρχαιότερους κλέφτες τῆς περιοχῆς, ἄρα καί τό τραγούδι ἀπό τά ἀρχαιότερα ἐπώνυμα κλέφτικα τραγούδια. Δέν ἐξηγεῖ τούς λόγους, καί τό πιθανότερο εἶναι νά σκεφτεῖ κανεῖς ὅτι δέν τόν ὀδηγεῖ σ' αὐτό τό συμπέρασμα μιᾶ ἀνάλυση τοῦ τραγουδιοῦ ὡς πρὸς τούς ἐκφραστικούς του τρόπους, ἀλλά ἐνδεχομένως ή πληροφορία τοῦ ἀνθρώπου πού τοῦ ἔδωσε τό τραγούδι. "Αν συμβαίνει αὐτό ἢ ὀ,τιδήποτε κι ἄν συμβαίνει, ἕνα εἶναι τό γεγονός, ὅτι τό 1824 αὐτός ό Μιλίονης, κατά τούς πληροφοριοδότες τοῦ Φωριέλ, ἦταν ἕνα πρόσωπο πολύ παλιό. Καί ό Φωριέλ θεωρεῖ ὅτι αὐτό τό παμπάλαιο τραγούδι, 130 χρόνων τραγούδι, ἐπιβίωσε ὄχι γι' ἄλλο λόγο, ὄχι γιά τήν ποιητική του ἀξία, ἀλλά γιά τήν ὑπόθεσή του, γιά τή μονομαχία. Καί γράφει — τόν πληροφόρησαν ἔτσι οί ἄνθρωποι πού τόν τροφοδοτοῦσαν μέ τραγούδια καί μέ εἰδήσεις — ὅτι τ' ὄνομα τοῦ Μιλίονη ἔρχεται ἀπό ἕνα ὄπλο ὀνομαζόμενο «μιλιόνι», τρομερό ὄπλο, τοῦ ὀποίου ή ἀνάμνηση εἶναι ἀκόμη δημοφιλῆς στην Ἄκαρνανία. «Μιλιόνια», λένε, ὀνομάζανε τά πιό μακριά καρυοφίλια. Αὐτή τήν πληροφορία ἔδωσαν στόν Φωριέλ.

Ἔστώσο, κάποια στιγμή ό Σάθας στό *Χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου* μᾶς λέει διαφορετικά πράγματα γιά τό Μιλίονη, ἀπό πληροφορίες προφορικές, προερχόμενες ἀπό τήν περιοχή τῆς Δωρίδας: ό Μιλίονης εἶχε συνεταιριστεῖ μέ δυό ἀρματολούς τῆς Δωρίδας, τούς Λάμπρο καί Μητρο Τσεκούρα, καί βεβαίως ό Μιλίονης δέν ἀνήκει στόν 17ο αἰώνα, γιατί ό Π. Λάμπρος ἔδειξε στό Σάθα ἕνα σφραγιδόλιθο πού εἶχε ἀγοράσει στό Θιάκι — τό *Χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου* βγαίνει τό 1865 — οί ὡς τώρα συλλογές ἔως καί τόν Passow εἶναι προγενέστερες —, καί αὐτός ό σφραγιδόλιθος ἔχει τήν ἐπιγραφή: «Χριστο Μιλίονι 1744». Μάλιστα στό ἐπάνω μέρος ὑπάρχει ἕνα πουλί, πού μπορεῖ νά εἶναι καί ἀετός μονοκέφαλος δίπλα σ' αὐτό τό πουλί ὑπάρχει ἕνα πράγμα σάν Π μέ κάτι κεραῖες: μπορεῖ νά εἶναι κάποιος παπά-Χρήστος Μιλίονης καί νά εἶναι ἄσχετος. Τό 1881 ό Π. Λάμπρος δωρίζει τό σφραγιδόλιθο τοῦ Χρήστου

Μιλιόνη στό μουσεῖο τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος – εἶναι ἀπό τίς πρῶτες δωρεές –, ἀλλά μετὰ τόν ἀπεγκλιβωτισμό τῶν κειμηλίων δέν ἀνευρέθηκε, καθῶς μέ πληροφόρησαν. Ἐλλωστε ἡ δημοσίευση τοῦ σφραγιδόλιθου πού ἔχουμε στήν Ἑστία (1879) προέρχεται ἀπό τή δημοσίευση τοῦ Σάθα.

Λοιπόν, μέ τήν ἀναφορά τοῦ Σάθα στό Μιλιόνη ἀλλάζει ἡ χρονολογία. Ὑπολογίζει πῶς πρέπει νά εἶναι στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, καί ἔτσι καί ὁ Ν. Πολίτης στήν Ἐκλογή του τό χρονολογεῖ στά 1750. Ἐπιπροσθέτως ὁ Σάθας παρουσιάζει κι ἕνα ἄλλο δημοτικό τραγούδι, «δυστυχῶς ἐλλιπές»: *Ὁ ἥλιος βγῆκε στά βουνά, φηλά στά κορφοβούνια / Πού κάτου σ' ἕναν ἔλατο, κοντά σέ χρύα βρύση / ὁ Μῆτρος ἔλημερίζε μέ τόν Χρῆστο Μηλιόνη / Ἐκουβεντιάζαν κ' ἔλεγαν τά δυό καπετανάτα...* Καθῶς πολλοί ἦταν δύσπιστοι ὡς πρός τό Σάθα, αὐτό τό τραγούδι δέν πέρασε σέ καμιά συλλογή ὡς ἕνα δεύτερο τραγούδι στό ὁποῖο ὑπάρχει τό ὄνομα τοῦ Μιλιόνη. Αὐτά, λέμε, τό 1865.

Ἄλλά τό 1867 στήν ἐφημερίδα Ἀλήθεια, ὁ Χριστόφορος Κοντός, ἱερωμένος ἀπό τή Ζαβέρδα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας – πέθανε στή Λειψία ὅπου εἶχε πάει γιά σπουδές –, γράφει ὅτι «ἀναγιγνώσκοντες τά ὑπό παντός ἐπαίνου ἀρματωλικά ἄσματα Κ.Κ. Σάθα εἶδομεν ὅτι ἵνα ἀποδείξη τήν ἔνωσιν δύο ἀρματωλῶν Τσεκούρα καί Μηλιόνη φέρει ἄσματοι ἐλλιπές κατὰ τήν ὁμολογίαν του [...] Διό ἀναδιφῶντες τάς ἰδιαιτέρας σημειώσεις τοῦ [...] Κ[υρίου] Π. Πετιμέζη εὐρομεν τήν συνέχειαν τοῦ ἄσματος τούτου [...]». Ὁ Πετιμέζης εἶναι βουλευτής τῆς Βόνιτσας, τήν ἐκπροσωπεῖ ἀπό τό 1874. Δέν ξέρω ἂν κάπου ἔχει διασωθεῖ μιὰ συλλογή μέ δημοτικά τραγούδια ἢ ἄλλα πράγματα τοῦ Πετιμέζη.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Πετιμέζης καταγράφει τραγούδια καταλογάδην μετὰ τό τραγούδι τοῦ Μιλιόνη καταγράφεται τό γνωστό τραγούδι τοῦ Καράμπελα, στό ὁποῖο ἐπίσης μπαίνουν στίχοι ἀπό τραγούδια τῆς ξενιτιᾶς προσαρμοσμένα σέ πολεμικό ὕφος τραγούδια τῆς ξενιτιᾶς πού παραπέμπουν – τά ἔχει δείξει πάρα πολύ καλά αὐτά τά πράγματα ὁ Σωνιέ στό ἔργο του γιά τά τραγούδια τῆς ξενιτιᾶς – στά τραγούδια τοῦ ἄλλου κόσμου. Αὐτό τόν τύπο τῶν τραγουδιῶν ἡ κριτική τόν ἔχει ἀπορρίψει, καί μάλιστα ὁ Ἀποστολάκης κατηγορεῖ ἡμιλογίους ἢ λογίους πού ἀρπάζουν στίχους ἀπό ἄλλοι καί ἀπό ἄλλοι καί κατασκευάζουν τραγούδια. Τό ἐρώτημα ὡστόσο εἶναι τό ἐξῆς: μήπως οἱ συνειρμοί λειτουργοῦν διαφορητικά; Αὐτός πού ἀπομνημονεύει τά τραγούδια τοῦ Μιλιό-

νη, για κάποιους λόγους πού αφορούν τόν συνειρμικό τρόπο λειτουργίας τῆς μνήμης, συνέλκει ἕνα ἄλλο τραγούδι, τροπικότητα πού δείχνει ὅτι ἔχει χαθεῖ τὸ νοούμενο τοῦ τραγουδιοῦ, τὸ σημαϊνόμενο, τὸ περιστατικό στό ὁποῖο ἀναφέρεται, καί τὰ ὀνόματα ταξιδεύουν ἀπό τὸ ἕνα τραγούδι στό ἄλλο· περνᾶμε σ' ἕνα χῶρο ἀπογειωμένο, τελείως διαφορετικό ἀπό τόν ψυχικό κόσμο στόν ὁποῖο ἀνήκει τὸ τραγούδι τοῦ Μιλιόνη πού ἀποθησαυρίζει ὁ Φωριέλ.

Καί γιά νά τελειώνω μέ τόν Κοντό· μεταφέρει κι ἕνα ἄλλο τραγούδι: ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ ἔλλιποῦς τραγουδιοῦ πού δημοσιεύει ὁ Σάθας, χωρίς τοῦτο νά σημαίνει ὅτι στήν καταγραφή Πετιμέζη ὑπῆρχαν καί οἱ στίχοι πού ἀποθησαυρίζει ὁ Σάθας. Τό παραθέτω, χωρίς νά σέβομαι ὄλους τούς τρόπους φωνητικῆς ἀπόδοσης τοῦ Πετιμέζη ἢ τοῦ Κοντοῦ:

*Μὴν εἶδες, μὴν ἀπάντησες τὸ Φούντα τὸ Μιλιόνη,
σέ τί βουνά νά βρίσκειται, σέ τί βαθειά λημέρια.
Νά φένει στεῖρα πρόβατα, κριάρια μέ κουδούνια;
Μᾶς εἶπαν πῶς ἐπέρασε πέρα στά Βλαχοχώρια
κι ὁ Μῆτσος τόμαθε, πολὺ τοῦ κακοφάνη
καί τόν ταῖφά του μάζωξε, κρυφά τούς κουβεντιάζει.
Τρεῖς μέρες κάνου πόλεμο καί τρία μερονύχτια.*

Κι ἐδῶ πάλι ἔχουμε συμφυρμό τῶν τραγουδιῶν, σ' ἕνα ποίημα πού δέν τὸ κατασκευάζει κάποιος ἐξ ὑπαρχῆς: γιατί, ἂν τὸ κατασκεύαζε, δέν ὑπῆρχε λόγος νά πεῖ «τὸ Φούντα τὸ Μιλιόνη»· οὔτε Φούντας σημαίνει κάτι, γενναῖος, ὠραῖος, ξανθός, δασύτριχος, δέν σημαίνει τίποτα. Τὴν ἐποχὴ ὅπου ζεῖ ὁ Μιλιόνης ὑπάρχει ἕνας Γιάννης Φούντας, Πρεβεζάνος, πού ἔχει νά κάμει μέ τὸ περιβάλλον τοῦ Μιλιόνη καί ἴσως νά προσδιορίζοταν, ὡς ὁπαδός, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου.

“Ὅταν ἔχει νά κάμει κανεὶς μέ ἀρματολούς καί κλέφτες τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, ὁ Βαλαωρίτης εἶναι συνήθως παρών, κάπου θά χῶσει τὸ ὄνομα ἑνὸς κλέφτη σέ κάποιον τοῦ ποίημα καί θά γράφει καί μιά σημείωση γιά νά διασαφηνίσει τὰ σχετικά. Καί στό Μιλιόνη ἔρχεται δύο φορές, μία στήν *Κυρά Φροσύνη* στά 1859, ἄρα πρὶν ἀπὸ τὸ Σάθα, ἀκολουθεῖ λέξη πρὸς λέξη τόν Φωριέλ μέ μιά διαφορά· δέν παραδέχεται ὅτι ὁ Μιλιόνης παίρνει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ ὄπλο, ἀλλά τὸ ἀντίθετο. Καί λέγει φυσικά πῶς τὸ τραγούδι ἀνήκει στά τέλη τῆς 17ης ἑκατονταετίας.

Στό σημείωμα για τὸ Μιλιόνη στὸν Ἀθανάσιο Διάχο τὸ 1867, ἄρα μετὰ τὸ Σάθα, χωρὶς νὰ τὸν ἀναφέρει, ἀλλάζει τὴ χρονολογία καὶ μιλάει γιὰ τὰ μέσα τῆς παρελθούσης ἑκατονταετίας. Κατὰ τὰ ἄλλα, ὅλοι ἀναπαράγουν τὸ τραγούδι καὶ εἶναι προσκολλημένοι στὸν Φωριέλ, καὶ δὲν χρειάζεταν ἰδιαίτερη προσπάθεια γιὰ νὰ κατανοηθεῖ τὸ νόημα τοῦ τραγουδιοῦ.

Τὸ 1885 ὁ Παπαδιαμάντης παρουσιάζει στὴν Ἑστία τὸ δικό του *Χρῆστο Μηλιώνη*. Εἶναι ἓνα διήγημα, ὅπου ὦρες-ὦρες ὑποφιάζεται κανεὶς πῶς, πέρα ἀπὸ τὴ φαντασία του καὶ τίς παράλληλες γνώσεις, ἴσως νὰ εἶχε καὶ κάποιες ἄλλες πληροφορίες· πέφτει διὰ νὰ ὡς πρὸς τοὺς μῆνες πού ἔγινε τὸ περιστατικό, ἀλλὰ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ καὶ διαφορετικά: τὰ σημαντικὰ καὶ ἀντιφατικὰ κατὰ κάποιον τρόπο γεγονότα εἶναι ὠραῖο νὰ γίνονται τὴν ἄνοιξη. Ὁ Παπαδιαμάντης στό μῦθο εἰσάγει μιὰ δική του παραλλαγή. Εἶδαμε ὅτι ὁ Μιλιόνης σκλαβώνει τὸν κατὴ προφανῶς γιὰ νὰ πάρει λύτρα, καὶ ὅλοι ὅσοι ἐρμηνεύουν τὸ τραγούδι, χωρὶς νὰ ἔχουν μιὰ ἐπιχειρηματολογία ἰδιαίτερη, θεωροῦν ὡς αὐτονόητο ὅτι τὸ σκλάβωμα γίνεται γιὰ ἀπόκτηση λύτρων. Ὁ Παπαδιαμάντης θεωρεῖ ὅτι τὸ σκλάβωμα δὲν ἔγινε γιὰ ἀπόκτηση λύτρων, ἀλλὰ ὅτι εἶναι μιὰ πράξη δικαιοσύνης, γιατί ὁ αἰχμαλωτισμένος καθὴς εἶχε βγάλει κακὴ ἀπόφαση ὑπὲρ ἑνὸς Τούρκου, πού εἶχε ἀπαγάγει τὴ βαπτισιμιά τοῦ Μιλιόνη, καὶ ὁ τελευταῖος, γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὰ πράγματα, κάνει τὴν ἀπαγωγή μαζί με τὸν Τσεκούρα· ἔχει προηγηθεῖ ὁ Σάθας, κι ἔτσι μπαίνει στό προσκήνιο κι ὁ Τσεκούρας. Ὁ Παπαδιαμάντης καταλαβαίνει ὅτι ὁ Μιλιόνης εἶναι ἀρματολός, δηλαδή νόμιμος, συνεπῶς μετὰ αὐτὴ τὴν πράξη πέφτει στὴν παρανομία: ὅμως βρίσκει ἓνα μεῖζον ἠθικό ἐπιχείρημα, ἀναφέρεται σὲ μιὰ μεῖζονα δεοντολογία γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὸ θεμιτὸ τῆς πράξης τοῦ Μιλιόνη.

Παρεμβάλλει ἓνα πρόσθετο στοιχεῖο. Ὅπως εἶναι γνωστό, σὲ ὅλες τίς ἱστορίες τῆς προδοσίας, ὑπάρχει ἓνας προδότης. Καὶ στοὺς Κατσαντωναίους ὑπάρχει ἓνας προδότης, τὴν μιὰ εἶναι ἓνας καλόγερος, τὴν ἄλλη ἓνας ἄλλος, τὴν τρίτη ἓνας τρίτος. Ὁ Παπαδιαμάντης βάζει τὸ μοτίβο τοῦ προδότη, πού δὲν εἶναι ὁ Σουλειμάν αὐτός πού μονομαχεῖ, κι ἀναρωτιέται κανεὶς γιατί τὸν βάζει· νομίζω γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: ὁ προδότης εἶναι χριστιανός καὶ τρέφει ἀμέριστο μίσος ἐναντίον τῶν χριστιανῶν, γιατί οἱ χωρικοὶ κάψαν τὴν καλύβα τοῦ πατέρα του, σκότωσαν τὸν ἴδιο του τὸν πατέρα, γιὰ νὰ γλυτώσει μόνο αὐτός, μικρὸ παιδί,

κι ή μάνα του, επειδή τούς λυπηθήκανε. 'Αλλά οί χωρικοί δέν θά τό κάνανε αυτό, άν δέν τούς βάζανε επάνω οί κλέφτες. Μένοντας σ' αυτό τό διήγημα, πού δέν έχει, ως γνωστό, τίποτε σπουδαίες αξιώσεις, υπάρχει αυτό τό σημαντικό μοτίβο τού ανθρώπου πού μισεί τούς όμοθρήσκους του, καί κατά κάποιον τρόπο ό Παπαδιαμάντης μάς δίνει έναν αντίποδα στον θετικό ήρωα, τόν κλέφτη τό Μιλιόνη, επικαλούμενος τό παράδειγμα τού προδότη καί τών αιτίων πού τόν έκαμαν νά γίνει προδότης. Τό περίεργο, πού δέν ξέρω άν όφείλεται στή δεξιοτεχνία τού Παπαδιαμάντη ή στό γεγονός πώς έχει κάποια άκούσματα, είναι ότι ως πρós τό όνομα αυτού τού προδότη λέγει ότι τόν λέγανε Καμπίσιο, άλλοι τόν λέγανε Καμπόσο. Τό όνομα Καμπίσιος είναι ύπαρκτό στήν περιοχή, καταγεγραμμένο τόν 18ο αιώνα.

Κοντολογίς αυτό είναι τό περιστατικό. Δέν σταματάει εδώ αυτό τού τύπου ή αφήγηση· θέλω νά σάς παρουσιάσω καί κάτι άλλο. Είδαμε ότι έγινε μιά συζήτηση γύρω από τό όνομα Μιλιόνης καί τή σχέση του μέ τό πυροβόλο. Υπάρχει μιά απλούστερη έκδοχή, ότι είναι τό ύποκοριστικό τού Μίλιος, Μιχάλης, κατά τό Κατσώνης, Τζεφρώνης, Πατρώνης, Μικρώνης, Διγώνης, άκόμη καί ό Hamkoní τού Κανταρέ, ανάμεσα sé άλλους πολλούς. Είναι ένα όνομα μέ αρκετή διάδοση σήμερα καί στήν Ήπειρο καί στήν Άθήνα, αλλά δέν βρέθηκε εκεί όπου θά μπορούσε νά βρεθεί οικογένεια Μιλιόνη, δηλαδή στήν Πρέβεζα.

Λοιπόν, ως τήν ώρα πού γράφουμε όλοι αυτοί οί άνθρωποι, βεβαιότητα γιά τήν ύπαρξη τού Χρήστου Μιλιόνη έχουμε μονάχα μιά, τή σφραγίδα. Βεβαίως ό Μιλιόνης ύπῆρξε· τό 1747 είναι φύλακας στήν Άρτα, τρία χρόνια μετά τή σφραγίδα του μνημονεύεται σ' ένα γράμμα: «μέ τό φιλικό μου γράμμα σάς φανερώνω: αυτού στέλλω τό χρῆστο μηλιόνι μέ άλλα πεντέξη παλικάρια καί έρχετε διά κάτι δουλειαις του [...]»· τά γράφει αυτά ένας φύλακας ονόματι Στάθης Μπεκτζής κι άλλου Μπεκτσιόμπασης (στή σφραγίδα του: ΣΤΑΘΙ ΤΟΥ ΔΙΜΟΥ) πρós τόν βενετό προνοητή τῆς Πρέβεζας.

Τό τραγούδι τού Μιλιόνη γλύτωσε από τήν χρισάρα τού Άποστολάκη. Παρατηρεί ότι παρά τό γεγονός πώς κινδυνεύει νά πέσει στήν αφήγηση, στήν εξιστόρηση, ωστόσο άνήκει στό πνεύμα τού κλέφτικου τραγουδιού — στιχολογικά στοιχεία, λιτότητα κλπ. —, αλλά ό ήρωας, ό όποιος άποκτάει, κατά τή θεωρία του, καινούργια συνείδηση, έρχεται sé σύγκρουση· απόδειξη, οί στίχοι: «όσο είν' ό Χρῆστος...», όποτε θεω-

ρεί ὅτι παρά τὰ ἀφηγηματικά του στοιχεῖα ἀνήκει στά κλέφτικα, δέν εἶναι πλαστό οὔτε ἀνήκει στά ἱστορικά.

Ὁ Ἀλέξης Πολίτης κάνει μιὰ παρατήρηση: αὐτά τὰ ἀφηγηματικά στοιχεῖα δείχνουν ὅτι εἶναι τό τραγοῦδι ἄπλαστο, πού εἶναι, ἴσως, μιὰ ἐνδειξη ὅτι ἀνήκει στά παλαιότερα. Προσωπικῶς, δέν ξέρω ἂν τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι τὰ δημοτικά τραγοῦδια φτιάχνονται, ξαναφτιάχνονται, δέν ὑπάρχει ἕνα ἀρχέτυπο μετά τό ὅποιο ὅλα τὰ ἄλλα δέν εἶναι δημοτικά τραγοῦδια, καί μάλιστα ὅταν ξέρομε πῶς φτιάχνονται τὰ δημοτικά τραγοῦδια, ὅτι ἔχομε ἕνα φαινόμενο κυκλικῆς ἀναπαραγωγῆς.

Ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Σάθα ὡς τό 1961 δέν ἔχομε τίποτα γιά τό Μιλιόνη. Τό 1961 ὁ Μέρτζιος παρουσιάζει τὰ πρῶτα βενετσιάνικα στοιχεῖα, στά ὁποῖα θά ἐπανέλθουμε. Στό μεταξύ, ὅμως, ὑπάρχει μιὰ ἄλλη ἱστορία καί μ' αὐτή κλείνει τό πρῶτο ἐπίπεδο ἀφήγησης, δηλαδή ἡ πρόσληψη τοῦ Μιλιόνη. Μαρτυρίες μέχρι στιγμῆς γιά τήν πρόσληψη τοῦ Μιλιόνη εἶδαμε πῶς ἔχομε μονάχα τὰ εἰσαγωγικά σημειώματα στίς συλλογές τῶν δημοτικῶν τραγοιδιῶν. Ἀπ' ὅσο ξέρω δέν βρέθηκαν ἀφηγήσεις πού νά ἀναφέρονται στό Μιλιόνη, ὅπως συμβαίνει, λόγου χάρη, μέ τόν Κατσαντώνη. Ἄν διαβάσει κανεῖς τὰ βιβλία τοῦ Λουκόπουλου, θά δεῖ ὅτι ὁ Κατσαντώνης εἶναι μέσα στή ζωή τῶν ἀνθρώπων. Ἄν διαβάσει κανεῖς τὰ *Τραγοῦδια τῆς Ἀγόριανης* τῆς Εἰρήνης Σπανδωνίδη, θά δεῖ ὅτι οἱ κλέφτες, οἱ ἀρματολοί, οἱ ληστές ρίζωσαν στή ζωή τῶν ἀνθρώπων. Γιά τό Μιλιόνη δέν ἔχει ἀνιχνευτεῖ τίποτα τέτοιο ὑπάρχει ὅμως μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἱστορία.

Στήν *Ἠπειρωτική Ἔστια* δημοσιεύτηκε ἕνα κείμενο τοῦ Γρηγορίου Μ. Μηλιῶνη, ἀξιωματικοῦ τῆς χωροφυλακῆς, ὁ ὁποῖος διηγεῖται ὅτι στήν οἰκογένειά του ὑπῆρχε ἡ παράδοση ὅτι κατάγονται ἀπό τό Χρήστο Μιλιόνη. Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας εἶναι ἀπό ἕνα χωριό τῆς Ἠπείρου, καί ἡ παράδοση ἔλεγε πῶς ἤρθανε ἀπό τή Βόρειο Ἠπειρο, κι ὅτι ὁ πρῶτος γενάρχης θά πρέπει νά ἦταν ὁ γιός τοῦ Χρήστου Μιλιόνη. Ὅχι μόνο αὐτό, ἀλλά στήν οἰκογένεια ὑπῆρχε τό τουφεκί, τό σπαθί καί τό μελανοδοχεῖο τοῦ Χρήστου Μιλιόνη. Τουφεκί καί σπαθί, μέ τὰ ὁποῖα ἔπαιξε ὁ συγγραφέας μικρό παιδί. Στήν Κατοχή ὅμως, ὕστερα ἀπό ἕνα γερμανικό βομβαρδισμό, τό σπίτι κάηκε· μετά ἀπό χρόνια βρῆκε τήν κἀνή τοῦ τουφεκιοῦ ἀπανθρακωμένη, κατόπιν γκρεμίστηκε τό σπίτι. Ὁ ἴδιος ἔφαξε δεξιά-ἀριστερά, διάβασε τόν Παπαδιαμάντη, τό Σάθα, τό Βαλαωρίτη· τό Μέρτζιο δέν διάβασε. Ἀναδύεται ἔτσι μιὰ

οικογενειακή παράδοση, σύμφωνα με τήν ὁποία οἱ Μιλιόνηδες ἦταν ἀπό τή Βόρειο Ἡπειρο, ἄφησαν ἀπογόνῃ διασπαρμένη σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα. Στήν οἰκογένεια ὑπῆρχε ἡ παράδοση ὅτι ὁ προ-προπάππος τοῦ συγγραφέα ἦταν ὁ Χρῆστος Μιλιόνης. Μιά στιγμή μάλιστα πού ἕνας θεῖος, εἰρηνικός ἄνθρωπος, τσακώθηκε μέ τούς χωριανούς του, τούς λέγει: «νά μή γίνουμε σάν τό Χρῆστο Μιλιόνη καί τό Σουλεϊμάν», δηλαδή νά μήν ἀλληλοσκοτωθοῦμε.

Δέν νομίζω ὅτι οἱ ἄνθρωποι φαντάζονται πράγματα· ὑπάρχουν τά πράγματα πού ἄκουσαν μέσα σέ συνάφειες δικές τους, κι ἴσως αὐτή ἡ φράση νά εἶναι μία ἀπό τίς ἐλάχιστες ἐπιβιώσεις τοῦ Χρήστου Μιλιόνη. 'Ανάμεσα σ' ἄλλα, σ' αὐτό τό μελανοδοχεῖο ὑπῆρχαν κάποια γράμματα. (HOMX – Ἡπειρώτης Ὀπλαρχηγός Μιλιόνης Χρῆστος ἀποκρυπτογραφεῖ ὁ συγγραφέας)· μελανοδοχεῖο μέ φτερό. Υἱοθετεῖ εὐλογία τήν ἐκδοχή Παπαδιαμάντη ὡς πρός τήν ἀπαγωγή, καί λέγει ἀκόμη ὅτι τό Μιλιόνη δέν βγαίνει ἀπό τό ὄπλο, ἀλλά ἀπό τό million, ὅπως ἀκριβῶς ἐτυμολόγησε τό ὄνομα ἕνας καθηγητής ἐνός ἄλλου Μηλιόνη, τοῦ Χριστόφορου. Δέν εἶναι καθόλου ἄχρηστες, καθὼς θά δοῦμε, αὐτές οἱ παρετυμολογίες.

Λέγαμε ὅτι τό τραγούδι ἀφηγεῖται περιστατικά. Ὡς συνήθως δέν μᾶς λείπει τίποτα γιά τό πῶς ἦταν ὁ Μιλιόνης, κοντός, ψηλός, μεγάλης ἢ μικρῆς ἡλικίας, ἀσημοφορεμένος ἢ λεροφορεμένος. Ὁ Παπαδιαμάντης δέν τόν περιγράφει, ἀλλά περιγράφει ἕνα πρόσωπο πού ἀφήνει νά φανταστεῖς πῶς εἶναι ὁ Μιλιόνης: λερή φουστάνελα, μαυριδερός, ψηλὸσωμος, τά μαλλιά του ὡς τούς ὤμους, τό γνωστό στερεότυπο. Ὁ ἀξιωματικός Μιλιόνης λέγει ὅτι ἡ οἰκογενειακή παράδοση μιλοῦσε γιά ξανθό.

Λοιπόν, δύο περιστατικά: ἕνα ἡ ἀπαγωγή, δεύτερο ἡ μονομαχία. Συνοφίζω τά γεγονότα, ὅπως τά ἐξιστορεῖ σέ ἐκθεσὴ του πρός τό Δόγη (Κέρκυρα, 29 Ἀπριλίου 1753) ὁ Provveditore Generale da Mar Agostino Sagredo. Στίς ἀρχές τοῦ 1753, πρὶν πάντως ἀπό τίς 7 Φεβρουαρίου, ὁ ἀνεψιός τοῦ καθῆ τῆς Ἄρτας, ὀνομαζόμενος Ἰμπραήμ, μπαίνει σέ μία βάρκα, πού ἀνῆκε ἐν μέρει στόν ἀδελφό του, γιά νά φτάσει στό Λουτράκι τοῦ Ἀμβραχικοῦ καί ἀπό κεῖ στήν Πάτρα, ὅπου θά ἀναλάμβανε χρέη δικαστῆ, θά ἔπαιρνε ἕνα καθῆλίκι. Ἄς συκρατήσουμε αὐτή τήν πληροφορία: ὁ ἀνεψιός τοῦ καθῆ, ὄχι ὁ ἴδιος ὁ καθῆς τῆς Ἄρτας. Στό τραγούδι, ὡστόσο, τά δύο πρόσωπα συμφύρονται σέ ἕνα, ὁ θεῖος ἐκτοπίζει τόν ἀνεψιό. Φουρτούνιασε ἡ θάλασσα, κι ἀναγκάστηκε νά προσαράξει καί

νά καταφύγει στην Παλίμπεη του Ξηρομέρου, σ' ένα σπίτι που άνηκε στο μητροπολίτη της Άρτας. Έκει που καθόταν καλά-καλά τρόμαξε, γιατί παρουσιάστηκαν μερικοί όπλοφόροι, μεταξύ των οποίων κι ένας Τουρκος. Οί όπλοφόροι ήταν άνθρωποι του Μιλιόνη, οί όποιοι τον έπεισαν νά τον συνοδεύσουν στο ταξίδι του στον Άμβρακικό.

Τούς έβγαλε σέ μία έρημική άκτή, όπου δέν μπορούσε νά τούς δει τό βενετσιάνικο περιπολικό, καί τούς όδήγησε τελικώς στο Μαργαρίτι, στή «φωλιά της άνταρσίας», καί ζήτησε λύτρα. Σ' αυτές τίς περιπτώσεις οί Τουρκοί τά βάζανε μέ τούς Βενετσιάνους, που ήταν έπιφορτισμένοι μέ τήν τήρηση της τάξης, τήν έποπτεία του Άμβρακικού κόλπου. Άλλά, ό βενετσιάνικος λέων είναι πλέον γερασμένος, έχουν αλλάξει τά πλεούμενα, καμιά φορά γεμίζουν καί νερό, δέν μπορούν νά έχουν πλήρη έποπτεία· έτσι, τι γίνεται αποδίδεται στους Βενετούς. Η άπαγωγή λοιπόν έγινε. Ξεκίνησε μία άποστολή από έναν Τουρκο, τον μπουλούμπαση Χουσεΐν Μπισμπίκη, για τον όποιο θά μιλήσουμε, καί δύο προύχοντες Έλληνες νά πάνε στο Μαργαρίτι, για νά διαπραγματευθούν τήν άπελευθέρωση του υποψήφιου καθή. Η άπαγωγή είχε ξεσηκώσει τούς τούρκους αξιωματούχους της Άρτας καί των Ίωαννίνων εναντίον των Βενετών, ύπήκοος των οποίων ήταν, ως πρεβζζάνος, ό Μιλιόνης. Στίς διαπραγματεύσεις άναμείχθηκε ό *Provveditore Generale da Mar*, φοβούμενος τά διαβήματα που άπειλούσαν οί Τουρκοί ότι θά κάμουν στην Κωνσταντινούπολη. Τήν ένεργητική του συμμετοχή άναγνώρισαν μέ γράμμα τους μέλη της άποστολής (7 Φεβρουαρίου 1753), συνταγμένο στην Πάργα, όπου είχαν καταφθάσει για τίς διαπραγματεύσεις. Δέν πρόκειται νά άφηγηθώ έδω όλα τά επεισόδια, σημειώνω μόνο ότι ό Μιλιόνης ζητούσε 1.000 τσεκίνια λύτρα, συμφώνησαν στά 300, ή παράδοση θά γινόταν μέ τήν προϋπόθεση ότι οί Βενετοί θά άπελευθέρωναν όμήρους της οικογένειας Σταθά, που είχαν πιάσει στην Πάργα. Φτάνοντας όμως στην περιοχή του, ό Μιλιόνης μετανοίει καί ζητάει περισσότερα τσεκίνια· τελικώς συμφώνησαν στά 560. Έχουν γίνει πολλά πράγματα στο μεταξύ.

Ο καθής πειράχτηκε πολύ από τό γεγονός — ύπάρχει ένα κοινό μοτίβο, ότι συνελήφθη *sotto piedi*, είχε έμπιστευτεί τό Μιλιόνη, όποτε πάλι τό μοτίβο της έμπιστοσύνης που τό βλέπουμε στο τραγούδι επανέρχεται έδω από τήν άνάποδη καταφύγει στο μουσελίμη του Βραχωρίου, στον μπεηλέρμπεη του Μοναστηρίου καί άπειλεί πώς θά κατα-

φύγει στην Ύψηλή Πύλη. Οί Βενετοί αρχίζουν αλληλογραφία και με τη Βενετία αλλά και με την Ύψηλή Πύλη, διηγούμενοι τά περιστατικά όπως έχουσε, γιατί κατηγορούνται από όλους τούς Τούρκους ότι αυτοί φταίνε που δεν μπόρεσαν να ελέγξουν την περιοχή τους. Ζητούν να συλληφθούν οί συγγενείς του Μιλιόνη, ζητούν να αποδοθούν τά κλεφμαίικα, τά όποια ύπολογίζουν σε 2.500 γρόσια, που είναι σημαντικό ποσό για την εποχή, και τό έπειδόσιο παίρνει διαστάσεις. Μιά ιστορία ή όποια θά είχε περάσει γρήγορα στή λήθη, γιατί πολλές άπαγωγές έχουσε γίνει, ανάγεται σε διπλωματικό έπεισόδιο.

Η φήμη φτάνει και στην Πάτρα. Ό βενετός πρόξενος της Πάτρας, χωρίς να αναφέρει τά όνόματα, λέγει ότι οί 'Αχαρνάνες συλλάβανε τόν καθή τους' ό Σάθας, που ξέρει τό σχετικό έγγραφο και έχει γράψει για τό Μιλιόνη, δέν συνδύασε τίς μαρτυρίες του. Πραγματικά, καθώς θά δούμε, ό μπεηλέρμπεης διατάσσει τό φόνο του Μιλιόνη, και πραγματικά γίνεται λόγος για φιρμάνι, όπως λέει τό τραγούδι' και ή ειδηση αυτή καταγράφηκε στην εποχή στά έπίσημα έγγραφα, στά όποια αναφερόμαστε τώρα. Σε άλλο του έγγραφο (2 Μαΐου 1753), ό Proveditore da Mar λέγει ότι στό τέλος ό Μιλιόνης σκοτώθηκε, του στήσανε παγίδα οί φίλοι του και σκοτώθηκε. Οί σελίδες που αναφέρονται στό έπεισόδιο της άπαγωγής του καθή, στίς έέργειες που κάναν οί Τούρκοι, στίς έέργειες που κάναν οί Βενετοί, στην αλληλογραφία που άρχισαν μεταξύ τους οί προβλεπτές της Πρέβεζας και Λευκάδας με τόν da Mar, οί έπιστολές που έτοιμάζει να στείλει στό βάλιο στην Κωνσταντινούπολη και ή ιστορία του θανάτου του Μιλιόνη, δέν έχει ως προς τό θέμα μας ενδιαφέρον. Όμως, την ιστορία του θανάτου του Μιλιόνη την ξέρουμε από έναν από αυτούς που λάβανε μέρος στό φόνο.

Σας έλεγα προηγουμένως ότι είχε σταλεϊ στην Άγια, στό Μαργαρίτι ένας Τούρκος' αυτός ήταν ό Χουσεϊν ή Χασάν Μπισμπίκης, που πρέπει να είναι και σπαχής συγχρόνως, γιατί φέρεται στα βενετσιάνικα και ως feudatario ενός χωριού, και όπωςσδήποτε είναι μπουλούκμπασης. Ό προνοητής της Πρέβεζας, με διαταγή που παίρνει από τόν προνοητή της Λευκάδας, κάνει μια περιπολία στον Άμβρακικό κόλπο. Πάλι ό άέρας τόν έμποδίζει να συνεχίσει τό ταξίδι του, και στίς 6 Μαΐου 1753 προσορμίζεται στό Λουτράκι του Βάλτου, όπου συναντάει τόν Μπισμπίκη, που βρίσκεται εκεί μαζί με τό μητροπολίτη της Άρτας και του ζητάει να του διηγηθεί τό δίχτυ που με τόσο έξυπνο τρόπο πλέξανε και

σκοτώσανε τό Μιλιόνη. Χωρίς τίποτα νά ἀποκρύψει, ὁ Μπισμπίκης λέγει ὅτι δέν μπορούσε πλέον νά παραμείνει οὔτε ἓνα μήνα καπετάνιος ὁ Μιλιόνης, γιατί στήν περίπτωση αὐτή κινδύνευε τό κεφάλι καί τοῦ Μουχτάρ Κλεισοῦρα καί τοῦ Μαυρομάτη καί τό δικό του, σύμφωνα μέ τό φερμάνι πού ἦρθε ἀπό τό Μοναστήρι. Κι ἀποφασίσανε νά τόν σκοτώσουνε. Καθώς ὅμως δέν θέλανε νά χυθεῖ αἷμα, συνεννοοῦνται οἱ τρεῖς νά τοῦ στήσουνε ἐνέδρα καί φωνάζουνε κι ἓναν ἄλλο μπουλουόκμπαση, ἓνα Μάλιο, γνωστό πρόσωπο ἀπό τίς πηγές. Καί σκεφτήκανε νά τόν καλέσουνε σ' ἓνα σημεῖο, τό Recinto πού βρίσκεται στόν Ξηρόκαμπο τοῦ Βάλτου — ξέρομε ποιός εἶναι ὁ Ξηρόκαμπος, δέν ξέρομε ποιό εἶναι τό Recinto, μπορεῖ νά εἶναι τό χωριό Κεχρινιά — στά σπίτια τοῦ ὁποίου Recinto εἶχανε κρυφτεῖ οἱ ἄνθρωποι τοῦ Μουχτάρ Κλεισοῦρα. Κάνανε τό σχέδιο νά καλέσουν τό Μιλιόνη μέ τό πρόσχημα ὅτι θά μοιράσουν τ' ἀρματολίκια, καί συνεπῶς νά ἔρθει μέ τούς ἀξιωματούχους του. Κατόπιν νά μοιράσουν τούς ἀξιωματούχους στά διάφορα σπίτια, νά σκοτώσουν πρῶτα τό Μιλιόνη καί ὕστερα τούς ὑπόλοιπους· αὐτό ἦταν τό σχέδιο.

Ὁ Μιλιόνης εἰδοποιεῖται, ἀλλά ὁ Μπισμπίκης δέν λέγει ἀπό ποιόν, λέγει ὅτι ἀπλῶς εἰδοποιήθηκε. Ὁ Μιλιόνης ἐμπιστεύεται καί ξεκινάει μέ συνοδεία 20-25 ἀνθρώπων· ὅλα αὐτά γίνονται τήν πρώτη Πέμπτη μετά τό Πάσχα, δηλαδή στίς 15 Ἀπριλίου 1753. Ὁ Μιλιόνης εἶχε γύρω του 80 πρόσωπα καί βρισκότανε σ' ἓνα κολπίσκο, τή Βλύχα, ὄχι στόν Ἄρμουρο. Πῆρε μαζί του καί τόν ἀδελφό του· ὀνομαζότανε Σκρίμπας: «montato a cavallo con pomposa figura s'incaminò ove le insedie tessegli lo attendevano». Κι ἐδῶ γίνεται ἓνα παραμῦθι. Νομίζει κανεῖς ὅτι διαβάζει Βλαδμίρ Πρόπ μέ τό βοηθό τοῦ ἥρωα, μόνο πού ἡ βοήθειά του δέν πιάνει τόπο. Καθ' ὁδόν συνάντησε μιά γριούλα πού τόν περίμενε καί τόν ρώτησε: «ove gisse?» — «πού πᾶς;» — Ἐῆς ἀπάντησε ὅτι πηγαίνει στόν Ξηρόκαμπο. Ἀκούγοντάς το, τόν παρακάλεσε νά ἀναβάλει γιά μιά μέρα τουλάχιστον τό ταξίδι του αὐτό, λέγοντάς του ὅτι τοῦ ἔχουνε στήσει παγίδα («lo attendevano qual volontaria vittime al macello»). Δέν μπόρεσε νά τόν πείσει, καί μάλιστα ὁ Μιλιόνης παινεύτηκε ἐπικαλούμενος τό θάρρος του καί τό γεγονός ὅτι στό Μουχτάρ Κλεισοῦρα ὀφείλει τή θέση του ὡς ἀρματολοῦ, καί ὅσο γιά τόν Μπισμπίκη, ὅτι εἶναι ἀδελφικοί φίλοι. Τότε ἡ γριούλα ἐπῆρε τό γιό της ἀπό τόν ταῖφα τοῦ Μιλιόνη καί τόν ἄφησε νά προχωρήσει. Ὑστερα ἡ ἱστορία θυμίζει τόν *Ζαπάτα* τοῦ

Καζάν. Φτάνουμε στο Recinto, μπαίνει μέσα ο Μιλιόνης με 20-25 ανθρώπους, μοιράζονται τά παληκάρια, και αυτός μένει στην αυλή, όπου τον υποδέχεται ο Μουχτάρ Κλεισούρας «con volto sereno». Κι εκεί πού κάνανε βόλτες, τον πυροβολούν με πέντε τουφέκια, τον πληγώνουν, αντιπυροβολεί, σκοτώνει έναν, ή σφαίρα τον διαπερνά, σκοτώνει ένα δεύτερο· βγάζει τό πιστόλι του και τραυματίζει έναν τρίτο πού πέθανε ύστερα από μερικές μέρες. Έτσι, αυτός σκοτώνει τρεις, άλλους τρεις οι υπόλοιποι σύντροφοί του, σκοτώνονται 13 από τους Μιλιοναίους, συλλαμβάνεται ο αδελφός του ο Σκρίμπας με έναν Μπίστα και ένα φίλο, του οποίου δέν ξέρουμε τό όνομα. Ένα άλλο έγγραφο λέγει ότι εϋθύς όσοι συνελήφθησαν, αποκεφαλίσθηκαν. Συλλαμβάνονται και τρεις ζωντανοί και βρήκανε και δύο σκοτωμένους παρακάτω στον Άρμυρό ή στη Βλύχα· τελικώς ή σύγκρουση προκάλεσε κάπου 22 θύματα στους Μιλιοναίους, κάποιιοι γλυτώσανε, και έξη θύματα στους Τούρκους.

Λέγαμε ότι τό τραγούδι δέν λείει τίποτα για τό πώς ήταν ο Μιλιόνης. Έδω όμως λέγεται ότι «il bottino» ανερχόταν σε 1.000 τσεκίνια μετρητά. Εΐχανε εισπράξει από τον καθή 560, αυτοί ήταν 80, άρα υπήρχανε κι άλλα τσεκίνια. Κι άλλα τόσα υπολογίζανε ότι αξίζανε τά όπλα και τά ρούχα τους. Βέβαια κόβουνε τά κεφάλια όλων και τά στέλνουν στο Βραχώρι, για να πάνε κατόπιν στο Μοναστήρι, όπου, ως γνωστό, τό πρώτο πράγμα πού έβλεπε κανείς μπαίνοντας στην πόλη, πού ήταν και έδρα του μπεηλέρμπεη, ήταν τά κεφάλια τά κρεμασμένα, όπως μπαίνοντας κανείς στην αυλή του Δράκουλα (του Vlad του Παλουκωτή) έβλεπε παλουκωμένους ανθρώπους.

Αυτή είναι ή ιστορία, όπως την αφήγουνται μιά σειρά *dispacci* πού στέλνει ο προνοητής της Πρέβεζας, τά στέλνει στον Γενικό Προνοητή και αυτός τά αναπαράγει. Και όλα αυτά βγαίνουν από τή διήγηση πού κάνει ο φίλος του Μιλιόνη, ο Χασάν Μπισμπίκης. Κι έδω έχουμε τό μοτίβο της άπιστίας. Ο Μιλιόνης εμπιστεύεται — υποχρέωση στον Κλεισούρα και φίλια προς τον Μπισμπίκη — έχουμε ένα είδος μονομαχίας, άρα μιά ισχυρή σύγκλιση προς τά δρώμενα του τραγουδιού. Βεβαίως ή ιστορία δέν σταματάει εκεί, αλλά σταματούμε έμεις.

“Αν επιστρέψουμε στο τραγούδι, θά δοϋμε ότι δέν υπάρχουν συμπαθητικοί κι άντιπαθητικοί ήρωες, δηλαδή τά κύρια πρόσωπα Σουλειϊμάνης και Μιλιόνης έξομοιώνονται. Κι οι δύο κρατάνε την μπέσα· μετανοιώνει ο Σουλειϊμάνης, λείει τό λόγο της επίσκεψής του, μονομαχοϋν,

σκοτώνονται: τηρείται συνεπώς ο κώδικας. Στην πραγματικότητα τήν μπέσα δέν τήν τηροῦν ὁ Μπισμπίκης, ὁ Μουχτάρ Κλεισούρας, ὁ Μαυρομάτης, καί εἶναι θύμα ὁ Μιλιόνης.

Μέ τήν ὑπόθεση ὅτι τά δημοτικά τραγούδια φτιάχνονται ὅταν συμβαίνει τό ἐπεισόδιο στό ὁποῖο ἀναφέρονται καί κατόπιν ἔχουνε μιά δική τους ζωή, θά μπορούσε νά ὑποθέσει κανεῖς τά ἀκόλουθα. Πρῶτον, ὅτι δέν μαθεύτηκαν ποτέ τά πραγματικά γεγονότα κι ἔγινε ἀμέσως ἕνας μύθος. Δεύτερο, στήν ὑπόθεση ὅτι δέν ἦταν δυνατόν νά ἀποκρυβοῦν τά γεγονότα, ὅταν ἔλαβαν μέρος σ' αὐτά τόσοι πολλοί κι ὅταν ἔχουμε ἐπιζῶντες καί ἀπό τήν πλευρά τῶν Μιλιοναίων, πού μετά μπήκαν ξανά στό προσκήνιο καί μέ πολύ ἄγριο τρόπο, σ' αὐτή τήν περίπτωση ἢ ἀπό τήν πρώτη στιγμή θά πρέπει αὐτός πού φτιάχνει τό τραγούδι νά ἀπευθύνεται σέ ἕνα κοινό πού ἀποτελεῖται καί ἀπό τούς θύτες καί ἀπό τά θύματα, καί θά πρέπει οἱ δράστες αὐτοί νά ἔχουνε κρατήσει τόν κώδικα ἢ ὅτι τοῦτο, δηλαδή ἡ διάσωση τοῦ κώδικα νά ἔγινε σέ μία μεταγενέστερη φάση τοῦ τραγουδιοῦ πού ἀπευθύνεται σ' ἕνα κοινό μικτό, καί τότε νά μεταρσιώθηκε ἡ πραγματικότητα σ' ἕνα ἰδεατό ἐπίπεδο: τά πράγματα τά διηγῶνται ὄχι ὅπως ἔγιναν ἀλλά ὅπως θά ἔπρεπε νά ἔχουν γίνει.

Ἄνοιγοντας τήν ἐπόμενη συνάντησή μας λέγω ὅτι πράγματι τό κοινό στό ὁποῖο ἀπευθύνεται τό τραγούδι, τό πραγματικό κοινό, τά πρόσωπα τοῦ δράματος, ἀποτελοῦσαν μιά καί τήν ἴδια συνάφεια — μέ ἀλλαγές ρόλων τοῦ καθενός προσώπου —, καί ὅτι θά μπορούσε νά μήν ἔπρεπε νά διαταραχθοῦν οἱ ἰσορροπίες ἐκεῖνες πού ἐπιτρέπουνε σ' αὐτό τόν κόσμο νά ἀλλάζει ρόλους πάντα μέσα στό ἴδιο πλαίσιο καί ἡ σύγκρουση νά μήν εἶναι τελεσίδικη. Ἡ ἀλλοιῶς, ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στά πρόσωπα μέ τούς ἐναλλασσόμενους ρόλους νά ἔχει μιά αἰτιολόγηση, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ νά εἶναι ἡ ὑπακοή στή διαταγή τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, γιατί ὅλοι αὐτοί ἔρχονται σέ σύγκρουση μέ τήν κεντρική ἐξουσία· κι αὐτό μποροῦμε νά τό δοῦμε παρακολουθώντας τά δρώμενα τοῦ καθενός προσώπου.

Ἄς θυμήσουμε ὅτι, ἐκτός ἀπό τόν ἐπίδοξο καθή καί τούς ἀξιωματούχους, κανεῖς δέ φαίνεται νά ἐνοχλήθηκε ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ Μιλιόνης ζήτησε λύτρα, ὅτι μετά τήν ἀποπληρωμή τῶν λύτρων θά παρέμενε στή θέση του ὡς ἀρματολός ὑπό τόν Μπισμπίκη, Μουχτάρ Κλεισούρα καί Μαυρομάτη. Ἀκόμη, ἂν δέν μεσολαβοῦσε ἡ παρέμβαση τοῦ μπεηλέρμπεη, φυσικά δέν θά ξέραμε τίποτα γιά τό Χρῆστο Μιλιόνη, γιατί δέν θά εἶχε δημιουργηθεῖ αὐτό τό «διακρατικό» ἐπεισόδιο.

Τελειώνοντας για σήμερα θά ήθελα νά πῶ ὅτι στή συνέχεια πολλά ἀπό τά μεγάλα πρόσωπα τοῦ ἀρματολισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐμφανίζονται ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ Μιλιόνη γιά νά ἐκδικηθοῦν ἢ γιά νά καταλάβουν ἀρματολίκια. Πέρα ἀπό τήν τυχαία συρροή μαρτυριῶν – πολλαπλάσιες ἀπό ἐκεῖνες στίς ὁποῖες ἀναφέρθηκα – , ἔχουμε ἰσχυρή σύγκλιση μαρτυριῶν, ὥστε νά ὀδηγεῖ σέ μιάν ὁμότροπη ἀναδιήγηση – ἐνδεχομένως μέ μικρολεπτομέρειες – αὐτῆς τῆς λιγόμενης ἱστορίας. Ὁ προηγούμενος Μιλιόνης ὑπάρχει μονάχα σέ μιὰ μνεῖα. Αὐτή ἡ μικρή ἱστορία νομίζω πῶς ἀνήκει σέ μιὰ μικροῖστορία, ἀνασυγκροτήσιμη ἀπό τή σύγκλιση ὅλων αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν, πού ἐκβάλλει σέ μιὰ τυπολογία ἰκανή νά δείξει ἄν αὐτή ἡ μικροῖστορία ἀνάγεται σέ τυπολογία καί σέ ποῖο βαθμό μπορεῖ νά τύχει μιᾶς πλατειᾶς ἐφαρμογῆς ἢ ἀκόμη σέ ποῖο βαθμό εἶναι ὑπόφορη καταστάσεων πού στίς μέρες μας, νομίζω, τίς ἐξέφρασε πάρα πολύ ὠραῖα ἕνα μυθιστόρημα, *Τό ἀσημόχορτο ἀνθίζει*.

B

«... Ἐπεσε ἡ νύχτα, φύσηξε εὐνοϊκός ὁ ἀέρας τοῦ λεβάντε, χωρίστηκα ἀμέσως ἀπ' αὐτόν, τόν Μπισμπίκη, κι ἀφοῦ σηκώσαμε τήν ἄγκυρα, ἄνοιξα τά πανιά στόν ἀέρα γιά νά πάω στίς ἄλλες δουλειές μου» ἔτσι τελειώνει ἡ συνάντηση τοῦ ἀφηγητῆ μέ τό φίλο τοῦ Μιλιόνη, τόν μπουλούκμπαση Χασάν ἢ Χουσεῖν Μπισμπίκη. Μόλις ὅμως ἔφτασε στήν Πρέβεζα, τοῦ ἤρθαν εἰδήσεις ὅτι οἱ «facinorosi» κάτοικοι «malviventi» – ποτέ δέν ὑπάρχει μιὰ μαλακή ἔκφραση γιά νά χαρακτηρίσει αὐτούς τούς ἀνθρώπους – πού βρίσκονται στή Μάινα, περιοχή μέ τόν ὁμώνυμο δρυμῶνα καί τόν ἐπίσης ὁμώνυμο οἰκισμό στίς ἐκβολές τοῦ Ἰαχελῶου, γιά νά ξεχειμάσουν, «λέγω, ὁ γέρο-Σταθάς καί ὁ τρομερός σέ τούρκους καί ἔλληνες τῶν βουνῶν τῶν Ἀγράφων Γιάννης Μπουκουβάλας μέ πολυάριθμη συνοδεία γύρω στά τριακόσια πρόσωπα», ἤρθαν μέ μιὰ σάικα ἀπό τή Μάινα κι ἀφοῦ πήγαν στήν Ἀγιά τοῦ Φαναριοῦ γιά νά κάνουν infami reclute, γιά νά ἐπιστρατεύσουν σχοινοπαλούκηδες, ἀποβιβάστηκαν σέ μιὰ περιοχή πού λέγεται «Στά δυό ἀδέλφια», ἀπέναντι ἀπό τόν Ἅγιο Νικόλα κοντά στή Βόνιτσα. Ὁ καθένας ἀναγνωρίζει τά πρόσωπα, ἰδίως τόν «τρομερό» Μπουκουβάλα – «τρομερό» θά πεῖ κάποιον ἀπό τούς Μπουκουβαλαίους καί ὁ Ρήγας στόν «Πατριωτικό Ὑμνο» του. Κάποια ἐπίθετα, ὅπως τρομερός, φοβερός, ξακουστός, κυκλο-

φορούν τήν εποχή, κάποτε γίνονται κι ἐπώνυμα (Ξακουστός) καί διαιωνίζονται μέσα ἀκόμη κι ἀπό τή γραπτή λόγια παράδοση πού ἀναφέρεται στά πρόσωπα αὐτά καί στόν κόσμο τους.

Ἄς ἐπισημάνουμε τόν ἀριθμό 300 πρόσωπα, πού κινήτοποιοῦν οἱ *facinorosi malvivalenti* εἶναι μέγας ἀριθμός. Βεβαίως, δέν περιμένει κανεῖς ἀκρίβεια· βλέπετε ὅτι σ' ὅλες τίς περιπτώσεις οἱ ἀριθμοί εἶναι χαμηλοί, 80 ἦταν οἱ ὀπαδοί τοῦ Μιλιόνη, μέ 20-25 πήγε στό *Recinto*, 300 ἕως 350 οἱ ὀπαδοί τοῦ Μπουκουβάλα καί τοῦ Σταθαῦ, στούς ὁποίους θά προστεθοῦν κι ἄλλοι 1.500. Αὐτοί οἱ χονδρικοί ἀριθμοί δείχνουν μεγάλες κινήτοποιήσεις, πού ἀντίκεινται στήν ἰδέα τοῦ μικροῦ κλέφτικου μπουλουκιοῦ. Πρόκειται γιά ἄλλης τάξης φαινόμενο.

Γιατί ἐμφανίζονται αὐτοί οἱ ἄνθρωποι; Πιστεύεται ὅτι ἤθελαν νά προκαλέσουν στούς Τούρκους *singolar terrore* γιά νά ἐκδικηθοῦν τό Μιλιόνη καί τούς ὀπαδούς του, γιά τούς ὁποίους γράφει σέ κάποιο ἄλλο σημειό ὅτι εἶναι *confamuli* τῶν Σταθαίων καί τῶν Μπουκουβαλαίων, δηλαδή συγγενεῖς μέ τήν εὐρεία καί στενότερη ἔννοια, ἴσως ἀκόμη καί «φαμέγιοι» — προσδεμένοι στήν οἰκογένεια, ὄχι ὑπηρέτες. Ἄς συγκρατήσουμε τόν συνεχή ἀρνητικό τόνο μέ τόν ὁποῖο ἐκφράζεται γιά τούς ἀνθρώπους αὐτούς καί τόν κόσμο τους, ἀλλά ἐπίσης καί τίς πραγματικότητες πού κρύβονται πίσω ἀπό τίς λέξεις, ὅπως ἡ λέξη *confamulo*, πού παραπέμπει στίς συγγενικές ἢ οἰονεῖ συγγενικές συσσωματώσεις.

Φόβος λοιπόν ὅτι ὁ ἀρχίσουν τά ἀντίποινα καί ἀνησυχίες γιά τά ἀποτελέσματα πού θά ἔχουν αὐτά τά ἀντίποινα: ὁ ἀρχίσουν οἱ καταστροφές· μέ συστηματικό τρόπο θά τίς ἀποδίδουν οἱ Τοῦρκοι στούς Βενετούς μέ πιθανή πάντοτε τήν παράσταση στήν Πύλη, μέ συνέπεια νά ἐνοχλεῖται ὁ βάλιος καί νά τοῦ ζητοῦν νά προβεῖ σέ ἀποζημιώσεις, γιατί ὅλες οἱ καταστροφές ὑπολογίζονται σέ χρήμα. Αὐτός ὁ κόσμος, πού μοιάζει ὅτι εἶναι ἔξω ἀπό τήν οἰκονομία τοῦ χρήματος, κάνει τούς λογαριασμούς σέ πουργιά· συνηθισμένη ἔκφραση, «λιμουρίαξαν» τό τάδε χωριό, ζημιά πουργιά τόσα.

Ἄνάμεσα σ' αὐτά τά «τρομερά» πρόσωπα, ὁ γέρο-Σταθαῦ, ὁ γενάρχης καί ὁ πῖο γνωστός ἀπό τήν οἰκογένεια τῶν Σταθαίων τοῦ Βάλτου, κι ὁ Γιάννης Μπουκουβάλας, ἐπίσης κι αὐτός γενάρχης· ἄνθρωποι οἱ Μπουκουβαλαῖοι πού κάνανε τή διαδρομή Ἄγραφα-Πάργα, διανύουν ἀποστάσεις καί δέν εἶναι ἄσχετο μέ αὐτή τήν εὐκολία τους νά κινοῦνται στό χῶρο τό γεγονός ὅτι προέρχονται ἀπό διακινούμενους πληθυσμούς,

βλάχικους πληθυσμούς· έχουν τήν ευκολία τῆς διακίνησης στό χωρο. Καί γιατί στήν Πάργα, γιατί στή Βόνιτσα, γιατί στήν Πρέβεζα, γιατί στή Λευκάδα; Γιατί ἐκεῖ βρίσκουμε καταφύγιο. "Ἐνα πρόσθετο σημεῖο στό ὅποιο θά πρέπει νά συγκεντρώσουμε τήν προσοχή μας: κυρίαρχος ιδεότυπος γιά τό καταφύγιο δέν εἶναι παρά τό βουνό· τό καταφύγιο εἶναι ὡστόσο καί ὁ κατοικημένος χώρος, ὁ πιό πολιτισμένος χώρος, ὅπως εἶναι αὐτά τά βενετσιάνικα πολίσματα μέ τά πέτρινά τους σπίτια ἀλλά καί μέ τήν περίμετρο μέ τά καλύβια, στά ὅποια ζεῖ αὐτός ὁ κόσμος τήν καθημερινή του ζωή, συγκεντρώνει τίς λεῖτες, ἔρχεται σέ ἐπιγαμίες, ὅπου κάποτε βρίσκει καί μιὰ μόνιμη πλέον ἐγκατάσταση, γιατί ἀλλάζει ὑψηρότητα κι ἀπό «ραγιάς» γίνεται βενετός ὑπήκοος.

Ἐκτός ἀπ' αὐτούς, ἐμφανίζονται καί τά λείψανα τῶν Μιλιοναίων, κάνουν «μικροεπιχειρήσεις», θά λέγαμε: πηγαίνουν σέ μιὰ μάντρα, παίρνουν 10 πρόβατα, παίρνουν καί τά ὄπλα τοῦ τσοπάνη, δίνουν μερικές ξυλιές μέ τήν γκλίτσα στό κεφάλι ἑνός ἄλλου· κάποιιο πηγαίνουν στό βιβάρι καί χαλᾶνε τίς καλαμωτές, συλλαμβάνουν ἕνα Λευκαδίτη καί τόν δέρνουνε. Μικροεπισόδια, θά πει κανεῖς.

"Ἐχουμε τά ὀνόματα μερικῶν προσώπων πού, λέγεται, εἶναι sorpavanape, ὅσοι ἐπιβίωσαν ἀπό τούς ἀνθρώπους τοῦ Μιλιόνη: ἀνάμεσά τους ἕνας Κατσικῆς — θά σκεφτεῖ κανεῖς πώς εἶναι ἕνας Κατσοιογιάννης· δέν εἶναι, καί παρακάτω θά δοῦμε ὅτι εἶναι ἀδερφός τοῦ Δήμου Διγόνη. Τό Δῆμο Διγόνη θά τόν δοῦμε καί πρῖν ἀπό τό χρόνο τῶν γεγονότων στά ὅποια ἀναφερόμαστε: μετὰ νά εἶναι custode, ὁδοφύλακας, ἀρματολός, μπεκτοῆς, ἀνάλογα μέ τήν ὁρολογία πού χρησιμοποιεῖ ὁ καθένας, στήν περιοχή τῆς Ἄρτας· θά τόν δοῦμε νά χάνει τή θέση του καί νά γίνεται κλέφτης, νά τόν θεωροῦν κλέφτη, καί στή θέση του νά βάζουν τό παιδί του. Οἰκογενειακή λοιπόν συνέχεια μέ τίς ἐναλλαγές τῶν ρόλων. "Ἐνας Συριάνης, γιά τόν ὅποιο, νομίζω, πώς δέν σώθηκε κανένα τραγούδι: πρόσωπο πού κι' αὐτό ἀναφέρεται στίς μαρτυρίες μας τή μιὰ ὡς ἀρματολός, τήν ἄλλη ὡς κλέφτης· προκαλεῖ μικροεπισόδια ἢ μεγαλύτερα ἐπεισόδια, καί φαίνεται πώς ἦταν ὁμολόγος τοῦ Μιλιόνη κι ὄχι ὑπό τό Μιλιόνη, γιατί σέ ἕνα ἐγγραφο βλέπουμε νά γίνεται λόγος γιά τά ὑπολείμματα τοῦ Μιλιόνη καί τοῦ Συριάνη.

Θά μπορούσε κανεῖς νά φτιάξει μιὰ προσωπογραφία μέ τά ἄτομα αὐτά, συνοδευόμενη ἀπό χρονολογικές ἐνδείξεις σαφεῖς, οἱ ὅποιες θά ἀντιστρατεύονταν, χωρίς νά μπορούν ὅμως νά τό ἀναίρεσουν, σέ ἄλλο

πλάσμα: ότι αυτοί οι άνθρωποι της βίας ζούσαν λίγο. Βεβαίως, υπάρχει τό θέμα τοῦ γέρου, καί κάποτε ὁ γέρος συνοδεύει τό ὄνομα — εἶδαμε γέρο-Σταθάς, γέρο-Μπουκουβάλας, γέρο-Κοντογιάννης. Ὁ Κασομούλης πολλούς ἀπ' αὐτούς τούς βλέπει σέ μεγάλη ἡλικία· εἶναι ὅμως οἱ ἄνθρωποι πού τούς θεωροῦμε ὅτι ἀνήκουν στή σχετικῶς ἡσυχότερη ζωὴ τοῦ ἀρματολοῦ. Ὡστόσο, καθῶς οἱ δύο ζωές, τοῦ κλέφτη καί τοῦ ἀρματολοῦ, συμπληρώνουν ἡ μιὰ τήν ἄλλη καί ἀποτελοῦν ἕναν ἐπαμειβόμενο ρόλο, οἱ ἄνθρωποι μποροῦν καί ἐπιβιώνουν.

Πότε γεννήθηκε ὁ Μιλιόνης δέν ξέρομε, ἀλλά τόν βλέπομε ὅτι στά 1744 ἔχει σφραγίδα, εἶναι μᾶλλον ἕνας νέος ἄντρας. Στά 1753, πού σκοτώνεται, εἶναι νιόπαντρος, ἔχει παντρευτεῖ στήν Πρέβεζα. Μπορεῖ νά φανταστεῖ κανεῖς ἕνα γάμο στά 35 χρόνια — πρῶτο, δεύτερο γάμο; Τό γεγονός ὅτι αὐτοί οἱ ἄνθρωποι παντρεύονται καί δέν ἔγιναν κλαρίτες ὄντας παντρεμένοι, δείχνει πόσο μετέχουν στή ζωὴ, μ' ἕνα λόγο πόσο εἶναι ὀργανικά ἐνταγμένη ἡ λειτουργία πού ἀσκοῦν μέσα στίς κοινωνικές κανονικότητες.

Συνήθως θεωροῦμε ὅτι αὐτός ὁ κόσμος ἔρχεται σέ σύγκρουση μέ τήν ἐξουσία ἢ ὅτι ὑπάρχει μιὰ διχοτομία, χριστιανοί-ὀθωμανοί. Τό δημοτικό τραγοῦδι συνήθως τροφοδοτεῖ αὐτή τήν πρόσληψη, συγχρόνως ὅμως δίνει τίς ἐνδείξεις γιά τό ἀντίθετο φαινόμενο. Σᾶς θυμίζω τό τραγοῦδι τοῦ Ντελῆ-Ἀχμέτη· ὁ Ντελῆ-Ἀχμέτης εἶναι μαζί μέ τόν Ἀνδρούτσο, εἶναι Ἀλβανός μουσουλμάνος, γνωστό πρόσωπο ἀπό τά ὀρλωφικά. Ὁ κόσμος στόν ὁποῖο ἀναφέρομαι ἔχει ἐνδεχομένως μιὰ ἰδιουτυπία, ὅτι δηλαδή ἡ περιοχὴ ὅπου ἔχει ἰσχυρὴ ἀλβανική ἐμφύτευση, ἰσχυροῦς ἀλβανικούς πληθυσμούς ὀργανωμένους σύμφωνα μέ τά δικά τους συστήματα, τῆς φατριάς μέ τούς γενάρχεις, καί αὐτός ὁ πληθυσμός εἶναι μόνιμος, δέν εἶναι μόνο οἱ περιηγόμενοι Ἀλβανοί πού ξεκινοῦν ἀπό τήν Ἀλβανία καί περιφέρονται ἄλλοι τους ὡς τεχνίτες ἄλλοι τους ὡς πολεμιστές· εἶναι ἐγκατεστημένοι ἄνθρωποι, οἱ Ἀρβανίτες τῆς Τσαμουριάς, τοῦ Μαργαριτιοῦ, μουσουλμάνοι αὐτοί δίπλα στοὺς ὁμόφυλους τους χριστιανούς. Δέν εἶναι ἕνας κόσμος ἐνιαῖος: τόν διατέμνουν ἀντιθέσεις οἰκογενειακές καί τοπικές.

Θά ἤθελα νά σᾶς παρουσιάσω ἕνα ἐνδεικτικό κείμενο πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή. Ὅσοι ἔχουν διαβάσει τὴ συλλογὴ τοῦ Ἀρβαντινοῦ θά ἔχουν προσέξει ἕνα-δύο ὠραῖα τραγοῦδια πού ἀναφέρονται στόν Τζοβάρρα: «Ἐνα κομματί σύννεφο...», ἢ «Βάρρα στό Λοῦρο...». Ὅσοι

ασχολούνται μέ τά μνημεία θά ἔχουν δεῖ ὅτι καί ἐπιγραφή κτητορική ἐνός Τζοβάρas ὑπάρχει στή Θεσπρωτία. Ἕλλοι θά θυμούνται ὅτι ἕνας Τζοβάρas στέλνει ἀρχαιότητες στή Μόσχα στόν ἀδελφό του Ψαλίδα (δακτυλιόλιθους, ἀγάλματα, νομίσματα). Εἶναι ἄνθρωποι πού ἔχουν μιά συνέχεια στήν ἐξάσκηση αὐτῶν τῶν ἀρμοδιοτήτων καί βεβαίως ἄνθρωποι πού ἔρχονται σέ σχέση μέ τό χρήμα. Γιατί, ἄς τό ὑπενθυμίσουμε, οὔτε τά ἀρματολικά ἤ τά κλέφτικα σώματα μποροῦσαν νά γίνουν χωρίς τήν ὑπαρξη ἐνός «κεφαλαίου» οὔτε τά σώματα κατά τά πρῶτα ἔτη τῆς ἐπανάστασης, ἄν οἱ Καραϊσκαῖοι, οἱ Βαρνακιωταῖοι, ἀκόμη ὁ Μακρυγιάννης δέν εἶχανε στό κεμέρι τους χρήματα γιά νά πληρώσουνε «λουφέδες» καί κατόπιν φυσικά νά ζητήσουν μισθούς, νά πούν ὅτι ἔχουν 100 ἐνῶ στήν οὐσία εἶχαν 50 ἤ καί 10 στρατιῶτες.

Ἄς θυμίσω, ὡς πρὸς τίς γενικότερες κινητοποιήσεις, τήν κουραδερική ἐπιχείρηση πού ἀνέδειξε ἡ Ὀλγα Κατσαρδῆ, τῆ συνδεμένη μέ τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις τοῦ Λάμπρου Κατσώνη. Ἕλλοτε πρόκειται γιά cavalcada: εἶναι οἱ «partitarii», ὄχι οἱ «παρτιζάνοι», μέ τῆ σημερινή σημασία, γιατί partecipano, συμμετέχουν στήν πολεμική ἐπιχείρηση, συνεπῶς στή λεία ὅλα αὐτά γίνονται στή βάση ἐνός οικονομικοῦ σχεδίου, γιά τό ὅποιο εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑπάρχουν κάποια χρήματα. Ἕμμέσως καί ἐξ ἀντιθέτου ὁ Χατζῆ-Σεχρέτης, πού εἶναι μιά μεγάλη πηγῆ ἰδίως στόν τομέα τῶν νοοτροπιῶν καί τῶν συμπεριφορῶν, ὑποδηλώνει τό γεγονός λέγοντας ὅτι ὁ Ἄλῆ πασάς κάνει τήν πρώτη του ὁμάδα χωρίς νά ἔχει χρήματα, ἔχει, λέει, μονάχα μιά ἐξηντάρas, τῆ βγάξει καί, σέ παράφραση, λέει: «νά ποιό εἶναι τό κεφάλαιο». Δέν εἶναι τυχαῖο, εἶναι ἕνα argumentum ex contrario γιά τό πῶς διαμορφώνονται αὐτά τά σώματα. Αὐτά εἶναι τά ἐδράσματα, καί μέ αὐτά ἐξηγεῖται καί ἡ μακροζωία, ἐξηγοῦνται οἱ ἐναλλαγές τῶν ρόλων καί οἱ ἀλληλεγγυότητες καί χίλια δυό ἄλλα πράγματα, ἀνάμεσά τους καί ἡ στάση ἀπέναντι στό νόμο.

Ἕλλά, ἐπιτρέψτε μου νά σᾶς παρουσιάσω ἕνα ἀπό τά πολλά τεκμήρια πού δείχνουν τίς σχέσεις τῶν δύο κόσμων, χριστιανῶν καί μουσουλμάνων, στήν περίπτωσή μας οἱ Ἕρβανίτες τῆς Παραμυθιάς. Γράφει ὁ Νάστος Τζοβάρas τό 1747 στόν προνοητή τῆς Πρέβεζας καί τοῦ λέει:

«... ἔμαθα ὅτι ὁ ἐκλαμπρότατος κόνσολας σας [: στήν Ἕρτα] νά ἤρθε αὐτοῦ εἰς τήν Πρέβεζα καί λέγει πῶς ἐμεῖς νά εἴμαστε κλέφτες καί ὁ βοεβό[ν]τας τῆς Ἕρτας Ἕσλάναγας καί οἱ γέρο[ν]τες νά ἔβαλαν τό Σουλεϊμάνη καί τό Σεί[ν]τῆ ἀρματολούς. Εἰς αὐτό ἔκαμαν καλά στό[ν] τόπο

τους, περὸ στό[ν] κά[μ]πο μοναχά. Ἄμῃ ἐδῶ, νά ξέρεις ἀφέ[ν]τη, ὁ νοικοκύρης τοῦ Λούρου καί τοῦ Τέτου [: Παρακάλαμου] εἶναι ὁ Μουρλάχ [μ]πέγης καί Ταχίρ [μ]πέγης, τά δυό ἀδέρφια· ἔχουν ἐμένα, ὡς καθῶς μοῦ γράφουν, καί Ἀσλάναγας καί οἱ γέρο[ν]τες δέν ὀρίζουν τίποτες ἐδῶ. Ἦξερε ὅπου τό ἴδιο μοῦ ἔγραψαν καί οἱ μαργαριτωῦτες ἀγάδες, διά νά διαβῶ νά τούς ἀ[ν]ταμῶσω νά μέ βάλουν εἰς τά τζεφιλίκια τους, ὡς καθῶς πάλι μέ εἶχαν».

Μέρος τῶν τσιφλικιῶν στά ὁποῖα τόν διόρισαν ἀρματολό ὑπάρχουν στήν περιοχή τῆς Ἄρτας, ὅπου δέν ἔχουν αὐτοῖ διοικητική ἀρμοδιότητα, γι' αὐτό καί οἱ προστριβές. Καθῶς δέν τούς ἔχει ἀπαντήσει ἀκόμα, τοῦ λένε ὅτι αὐτές οἱ δουλειές μέ γράμματα δέν γίνονται καί νά κινήσει νά ῥθει - «χάει τῆς στεριάς, χάει τοῦ πελάγου». Γίνεται ἀρματολός, διορισμένος ἀπό αὐτούς τούς ἀγάδες, κι ὅταν τοῦ ἀμφισβητοῦν τήν ιδιότητα ἀπό τήν πλευρά τῆς Ἄρτας, λέγει ὅτι στήν περιοχή δέν ἔχει νά κάμει τίποτε ἢ Ἄρτα, μιά καί ἀνήκει στούς ἀφέντες ἀγάδες. Μιλοῦν γιά τά τσιφλίκια τους, ἀλλά αὐτοχαρακτηρίζονται ὡς «λιακοσαχι[μ]-πῆδες», κύριοι δηλαδή τῶν «ἀλιακάδων», τμημάτων γῆς πού δέν ἀντιστοιχοῦν σέ ἕνα τσιφλίκι, εἶναι μικρότερες ἐδαφικές μονάδες. Ἐλεγε ὅτι οἱ ἀγάδες τοῦ Λούρου καί τοῦ Μαργαριτιοῦ εἶχαν γαῖες ὑποκειμένες στόν καζά τῆς Ἄρτας. Κάποτε ἐπιβάλλουν δικό τους ἄνθρωπο ὡς ἐπί κεφαλῆς τῶν ἀρματολῶν ἢ μπεκτζήδων, ὅπως τό 1786 ἕνα Σουλεϊμάν «ντιζντάρη» τοῦ Μαργαριτιοῦ, δηλαδή φρούραρχο: «καί τά τζεφιλίκια μας τά ἔχομε στό[ν] καζά τῆς Ἄρτας». Εἶναι οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι πού ἀκολουθοῦσαν τόν Κοσμᾶ τόν Λίτωλό, ὅταν παρουσιάστηκε στίς περιοχές, καί οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι πού τρομάξανε οἱ Βενετοί, ὅταν θέλησε ὁ Κοσμᾶς νά κηρύξει στήν Πάργα, φοβούμενοι ὅτι αὐτή ἡ ἀρβανίτικη συρροή θά μπορούσε νά καταλήξει στήν κατάληψή της.

Νομίζω πῶς προκύψανε δύο τύποι συνοχῶν: ἀπό τή μία μεριά συνοχές πού ἐμμέσως παρουσιάζονται, ἐμμέσως μαρτυροῦνται ἀπό τό γεγονός ὅτι τίθεται σέ ἐνέργεια ἡ βενετέα ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Μιλιόνη, μέ φορεῖς ἰσχυρά πρόσωπα πού κινητοποιοῦν μεγάλους ἀριθμούς. Ἡ μαρτυρία αὐτή δείχνει ὅτι ἴσχυαν οἱ ἀλληλεγγυότητες μέσα στίς ὁμάδες πού ἀσκοῦσαν τή λειτουργία τοῦ ἀρματολοῦ, πού διεκδικοῦσαν μέσω τῶν ὄπλων ὀρισμένη μορφή ἐξουσίας. Ἄν προχωρούσαμε πρὸς τήν ἀνίχνευση αὐτῶν τῶν ἀλληλεγγυοτήτων, θά βλέπαμε ἕνα εὐρύ σύστημα ἐπιγαμιῶν πού συνάπτονται ἀνάμεσα στίς ἀρματολικές ὁμαδώσεις.

Δέν είναι χωρίς σημασία ότι ο Κασομούλης, προτάσσοντας στην αφήγησή του, ανεξαρτήτως για ποιούς λόγους, την ιστορία του άρματολισμού και της κλεφτουριάς, φτιάχνει ένα σχήμα, οργανώνει την ύλη του έτσι, ώστε αυτοί οι άνθρωποι να παρουσιάζονται σαν οικογένειες: Κατσαντωναίοι, Σταθαίοι, Γριβαίοι, Μπουκουβαλαίοι... και θεωρεί απαραίτητο να σημειώσει τις έπιγαμίες. Λοιπόν, χίλιες δυό μαρτυρίες συγκλίνουν προς την ίδια έπισήμανση, τή στρατηγική δηλαδή των έπιγαμιών. Ώστόσο, δέν καταγράφει, τουλάχιστο συστηματικά, ένα άλλο είδος συγγένειας, τή «μπρατιμουριά» ή άδελφοποίηση.

Δεύτερος τύπος συνοχών είναι αυτός στον όποιο μάς παραπέμπει η περίπτωση του Τζοβάρα, τύπος συνοχών συνδεόμενος μέ κάτι πού λέγαμε χθές, μέ τις συγκρούσεις, τούς ανταγωνισμούς, ανάμεσα σέ όσα πρόσωπα μπορούν νά διεκδικήσουν και νά άσκήσουν έξουσία, πού έχουν κυριαρχική ικανότητα. Ήπό τά πρόσωπα αυτά, τά πλέον ισχυρά είναι οί Άλβανοί, για τό λόγο ότι μέ περισσότερη νομιμότητα μπορούν νά άσκούν τό έπάγγελμα του πολεμιστή και δεύτερο, γιατί διαθέτανε ένα κοινωνικό σύστημα πού έπιτρέπει τις εύρειες ομάδωσεις. Ό ίδιος ό Μιλίονης άνήκει στο πλαίσιο των συνεργασιών πού έφερναν σέ διαμάχη τούς ισχυρότερους του. Όπως και ό Τζοβάρας και τόσο άλλοι, δημιουργεί κι αυτός τό δικό του πλέγμα άντιθέσεων. Προς αυτή τήν κατεύθυνση δέν είναι χωρίς σημασία ή εξέγηση πού δόθηκε τότε για τήν άνταμοιβή του καθή. Όταν στο Μαργαρίτι διαπραγματεύεται τούς όρους τής άπελευθέρωσης του αιχμαλώτου του, ζητάει πρώτο νά μή χάσει τήν άρματολική του θέση και δεύτερο τήν άποπομπή ενός «μπουλούκμπαση, διοικητή του και έχθρου του, χάρη τής όποίας Ισχυρίζεται ότι έκαμε τά αντίποινα στον αιχμαλωτισμένο καθή». Δέν προχωρώ στις εικοτολογίες στις όποιες θά καταλήγαμε άν θέλαμε νά ταυτίσουμε αυτόν τον «bulubassi suo comandante ed inimico», μολονότι θά ήταν ένδεικτικές για νά φανεί ή διάσταση ανάμεσα στην «άρετή» τής μπέσας και στη νομιμότητα.

Στά 1754, ένα χρόνο μετά τό θάνατο του Μιλίονη, ό κανταλιέρης τής Πρέβεζας Pietro Aleandri, από τούς γνωστούς Άλεξαντράιους, μέ έναν από τούς όποιους είχε κι ό Ρήγας σχέσεις και πού μπορεί νά είναι ό ποιητής του «Πατριωτικού ύμνου» — κι άν δέν είναι, είναι ίσως αυτός πού τροφοδότησε τό Ρήγα μέ πολλές προσωπογραφικές πληροφορίες —, ξέρει όλους αυτούς τούς άνθρώπους των όπλων, ό ίδιος και οί συγγενείς του, μάλιστα από κοντά.

Τά παραδείγματα θά μπορούσαν νά πολλαπλασιαστούν. Ἄν κοιτάξουμε τίς μαρτυρίες, θά δοῦμε ὅτι ὁ Μουχτάρης κάποια στιγμή χάνει τή θέση του καί τόν ἀντικαθιστᾷ ὁ Σουλεϊμάνης, ἄρα ὁ Σουλεϊμάνης εἶναι τό ἀντίπαλο στρατόπεδο· μᾶλλον δέν εἶναι ὁ Σουλεϊμάνης τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ πού φέρεται ὅτι τηρεῖ τή μπέσα. Εἰκονογραφοῦν οἱ μαρτυρίες αὐτές τίς ἐναλλαγές τῶν ρόλων, ἐναλλαγές ὅμως μέσα στό ἴδιο σταθερό σύστημα. Πρωταγωνιστικά πρόσωπα λοιπόν οἱ μουσουλμάνοι Ἀρβανίτες πού, καθώς μποροῦν νά ἐνσωματωθοῦν εὐκολότερα στό σύστημα, ἔχουν καί περισσότερες δυνατότητες. Μέσα στή δική τους ὅμως κινητοποίηση ἐνσωματώνονται καί οἱ χριστιανοί, ἐκεῖνοι στούς ὁποίους στρέφει σχεδόν ἀποκλειστικά τήν προσοχή του τό ἐλληνοφώνο δημοτικό τραγούδι.

Φτάνοντας στό τέλος, θά ἤθελα ἀπλῶς νά ἐπισημάνω τή συνολική εἰκόνα, τή συνολική κατάσταση αὐτῶν τῶν μικρῶν ἢ μεγάλων πράξεων βίας, ὅπως τήν καταλάβαιναν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς. Τό 1724 ἕνας Κωνσταντῖνος Καραντινός, κι αὐτός ἄρματολός, στέλνει ἕνα γράμμα στόν προνοητή τῆς Λευκάδας, μέ τό ὅποιο παραπονιέται ὅτι τό ἔχουνε παρακάμει αὐτοί οἱ κλέφτες πού συγκεντρώνονται στήν Πρέβεζα ὅτι πλέον ἔχει ἐκτεθεῖ ὁ «πρέντζιπες». Παρουσιάζει τόν ἑαυτό του: «Ἐμένα, ἀφέντη, μέ ἔχουν βαλμένο οἱ τοῦρκοι ἐδῶ εἰς ἐτοῦτα τά μέρη νά τηράξω ἐτοῦτον τόν τόπο καί νά ξετάζω διά τούς κλέφτες πού στέκονται διά νά δίνω λόγο τοῦ μουσελίμαγα».

Κατόπιν ἐκθέτει τό σύστημα τῶν ἀμοιβαίων συνδέσεων, βᾶθρο τῶν ὁποίων εἶναι ἡ τοπικότητα.

«Ἐγώ ἀγκαλά καί νά τούς ἤξερα πού εὐρίσκονται φανερά εἰς τά καλύβια τῆς Πρέβεζας κάθοντας φανερά δίχως κανέναν φόβο, καί μέ τό νά τούς ἔστελναν μακριά νά κάνουν πρέζες, πάλιν ἐγύριζαν εἰς τήν Πρέβεζαν καί τά ἐμοίραζαν, καί μέ τό νά μήν μᾶς ἐγγιαζαν ἐμᾶς ἐδῶ, τά ἐσέπαζα ὅσον ἐμπόρηγα, διά νά μήν ἀκούγεται κακός λόγος διά τόν Πρέντζιπες».

Ὡστόσο, αὐτή ἡ ληστρική τακτική πού σέβεται τούς γείτονες σταματᾷ κάποια στιγμή, ἀνατρέποντας ἔτσι τή σιωπηρή συναίνεση: «Τώρα λοιπόν, ἀφέντη, τούς ἔδωσαν περισσότερη ἐξουσία καί ἐπέρασαν ἐδῶ εἰς τούς τόπους μας μέ βάρκες ἀπό τήν Πρέβεζα καί τί νά πρωτογράψω δέν μέ ἀφήνει ἡ λύπη τοῦ κόσμου». Ἡ ἄρση τῆς τακτικῆς τῆς καλῆς γειτονίας συνεπάγεται ἀντιδράσεις σάν αὐτές πού εἶδαμε στίς ἐνέργειες τοῦ Μιλιόνη:

«'Εσολεβαρίστηκαν ὅλοι ἐδῶ, τούρκοι καί ρωμαῖοι, νά πᾶνε ἀπάνου εἰς τήν Μεγάλῃ Βασιλείᾳ νά σκούξουν ἀπό τήν Πρέβεζα πῶς ἐχαλάστη ὁ βασιλικός τόπος καί νά πιαστοῦν ἀπό τόν μπάιλο νά γυρέψουν ὅλες τές ζημιές καί τά φονικά».

Δέν ἐπιμένω περισσότερο σ' αὐτό τό τεκμήριο τοῦ 1724: ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς χαρακτηριστικές μαρτυρίες γιά τή μέθοδο τῆς ληστείας, τίς ἐπιπτώσεις πού εἶχε, καί ἐξηγεῖ ἐπίσης γιά ποιό λόγο ἦταν πάντα οἱ Βενετοί σέ συναγερμό.

Σέ ὅσα λέγαμε θά ἤθελα νά προσθέσω ὅτι ἡ διακίνηση ἀπό τό τούρκο στο φράγκικο, καί καμιά φορά καί ἡ ἀντίθετη διακίνηση, δέν ἦταν πάντοτε ἀποτέλεσμα τῆς παρανομίας, δέν ἦταν ἀπλῶς οἱ κλέφτες πού διακινουῦνταν· διακινουῦνταν καί ὁ πληθυσμός πού ὑφίστατο τά ἀποτελέσματα τῆς δράσης τῶν κλεφτῶν. Καί ποιά εἶναι τά ἀποτελέσματα αὐτά; Οἱ καταστροφές ἀλλά καί ὅσα πάθαιναν ἀπό τά ἔνοπλα σώματα πού ἔρχονταν γιά νά χτυπήσουν τούς κλέφτες. Ἔχουμε ὠστόσο καί ἄλλη φυγή, τή φορολογική, πού κι αὐτή ἐπισύρει ἀντίποινα. Ἐπάρχει μαρτυρία ὅτι δόθηκε ἐντολή σέ πέντε πασάδες νά κατεβοῦν νά μαζέψουν τούς καθυστερημένους φόρους, πρόκειται δηλαδή γιά κινήση χιλιάδων στρατιωτῶν. Γιά πολλούς λόγους, λοιπόν, φεύγανε αὐτοί οἱ ἄνθρωποι, χωρίς νά σταματᾶνε νά ἔχουν σχέσεις ὑποτελείας μέ τόν τόπο προέλευσης. Κάποια στιγμή ἔπρεπε νά πληρώσουν τά χαράτσια του: χωρίς νά μπορεῖ νά μετρηθεῖ ἡ φυγή, σημειώνουμε ὅτι ἦταν οἱ κοιτίδες, ἀπό τίς ὁποῖες φεύγαν οἱ ἄνθρωποι, μᾶλλον κατά κανόνα μέτριες, καί συνεπῶς ἡ ἐπίπτωση τῆς διαφυγῆς θά ἦταν ἄμεση στή φοροδοτική ἱκανότητα ὅσων παρέμεναν ἐπιτόπου. Θά ἔπρεπε ἔτσι νά βρεθεῖ ἕνας τρόπος ὥστε νά μένουνε στο φράγκικο, ἀλλά νά πληρώνουνε τούς φόρους. Γινότανε συμφωνίες, πηγαῖναν ἄνθρωποι ἐντεταλμένοι νά εἰσπράξουν τό χαράτσι ἐκείνων πού μένανε στή βενετική ἐπικράτεια ἢ κυριολεκτικότερα νά ἀγοράσουνε τά χαρτασοχάρτια, ἄν συγκατένευαν, ὅπως κάποτε ἀναγράφεται, οἱ χρεῶστες.

Εἶδαμε μερικῆς ἀπό τίς ἄμεσες μαρτυρίες πού δείχνουνε μέ ποιόν τρόπο οἱ ἄνθρωποι ζοῦν τά γεγονότα, ἀκραῖα ἀλλά ὄχι ἀσυνήθη («διότι χώρια ὅπου ἔκαψαν ὅλα τά σιτάρια, δέν ἐχόρτασε ὁ κακός κλέφτης μέ τή συντροφιά του τό νά σκοτώσουν ἄνδρες, ἀλλά καί γυναῖκες καί μικρά παιδιά ὅπου τά εἶχαν εἰς τό βυζί»). Εἶδαμε ἀκόμη ὅτι ἀπειλοῦν πῶς θά ἀπευθυνθοῦν στήν Πύλη.

Ἐπιλέγω, γιὰ νά ἰδοῦμε τίς ἀντιδράσεις τῆς τελευταίας, ἕνα φερμά-
 νι τοῦ 1714, ὅπως ἔχει μεταφραστεῖ στή συλλογή τοῦ Βασδραβέλλη.
 Καταγγέλλεται ὅτι πρὶν ἕξι χρόνια Μαργαριτιώτες «ληστές», γύρω
 στοὺς διακόσιους, κατέστρεψαν ἕνα ἰχθυοτροφεῖο κοντὰ στήν Πρέβεζα,
 αἰχμαλώτισαν πέντε φαράδες, ἀφαίρεσαν ἑβδομήντα χιλιάδες ἄσπρα
 τοῦ δημοσίου, κάψανε καί λεηλάτησαν πέντε χωριά, ἄρπαξαν τρεῖς
 χιλιάδες πρόβατα ἀπό τοὺς γειτονικοὺς καζάδες, αἰχμαλώτισαν δυό
 ραγιάδες. Ὑπενθυμίζω ὅτι τὰ ἰχθυοτροφεῖα ἀποτελοῦσαν ἐνοικιαζόμενες
 καί ὑπεννοικιαζόμενες προσόδους τοῦ δημοσίου, ἐν μέρει ἐχχωρούμενες
 στοὺς τιμαριῶτες. Ἀμνηστεύτηκαν ἔναντι ἀποζημίωσης πού κατέβαλαν
 – ἀνερχόμενης σέ δεκαπέντε χιλιάδες γρόσια. Τώρα (1714) Μαργαρι-
 τιῶτες καί ἄλλοι, ὡς τετρακόσιοι, ἐπαναλάβανε τίς ἐπιθέσεις, μέ ἀπο-
 τέλεσμα νά σκορπίσουν οἱ ραγιάδες καί τὰ ἰχθυοτροφεῖα νά μείνουν
 ἀνοίκιαστα. Διατάσσεται μεγάλη στρατιωτικὴ κινητοποίηση ἐναντίον
 τους, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας δέν μᾶς εἶναι γνωστά.

Αὐτὰ τὰ γεγονότα ἀποτελοῦν σχεδόν κανονικότητες καί ἡ ἔντασή
 τους φυσικά κλιμακώνεται. Κάποτε οἱ συγκρούσεις καταλήγουν σέ συμ-
 βιβασμό, ἄλλοτε ὄχι. Στὴ δεύτερη περίπτωση δέν γίνονται ἀποτελεσμα-
 τικοί οἱ αὐτορυθμιστικοὶ μηχανισμοὶ πού διαθέτουν οἱ συλλογικότητες,
 ἀνατρέπεται συνεπῶς τὸ γενικότερο σύστημα ἰσορροπίας. Οἱ συγκρουό-
 μενοι εἶναι ποικίλης προέλευσης, ἐδῶ τὰ ἀρβανίτικα ὀτζάκια πού διεκ-
 δικοῦν γιὰ τὸν ἑαυτό τους στρατιωτικές (καί ἐγγενῶς οικονομικές)
 ἀρμοδιότητες. Σ' αὐτές τίς συγκρούσεις, καθὼς εἴπαμε, ἐμπλέκονται καί
 οἱ ἀρματολοί τῆς περιοχῆς συντασσόμενοι μέ τὴ μιά ἢ τὴν ἄλλη παρά-
 ταξη καί ἐπιζητώντας τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν δικῶν τους συμφερόντων.

Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἐγγράφονται στήν ἔννοια τῆς πρωτόγονης ἐπα-
 νάστασης, πού ὡστόσο δέν μπορεῖ νά ἐγκλωβιστεῖ στό δίπολο ἐξουσία
 καί ἀντεξουσία. Ἡ πρωτόγονη ἐπανάσταση ἐδῶ δέν ἐκφράζεται μέσα
 ἀπὸ ἕνα ἰδεολόγημα πού θά ἀνταποκρινότανε στίς προσδοκίες τῶν
 ἀνθρώπων, ὅπως κοινωνικὴ δικαιοσύνη, δευτέρα παρουσία καί τὰ
 συναφῆ: οἱ ἀνταρσίες αὐτές δέν ὀδηγοῦν στήν ἀνατροπὴ τοῦ συστήμα-
 τος, ἀλλὰ στήν ἀνατροπὴ τῶν ἀνθρώπων πού ἔχουν τοὺς πρωτεύοντες
 ρόλους στό σύστημα αὐτό.

Ἡ σύγκρουση ἔχει ὡς προϋπόθεση τὴ διαιώνιση ἑνός συστήματος.
 Κάποτε τὸ σύστημα μπορεῖ νά τροφοδοτεῖ αὐτές τίς «ἀντικοινωνικές»
 συμπεριφορές. Εἶναι ἡ περίπτωσις τῶν συνοχῶν, τῶν δικτύων, πού βλέ-

που με νά γίνονται στήν περιοχή πού μᾶς ἀπασχολεῖ. "Όσο ὑπάρχουν Μαργαριτιώτες, ὅσο ὑπάρχουν ἀγάδες, θά πρέπει νά ὑπάρχουν καί κλέφτες. "Όσο ὑπάρχουν τά καταφύγια, θά ὀργανώνεται ἡ ἐπιδρομή, ἡ ληστρική ἐπιχείρηση. "Αν οἱ ὄροι μεταβληθοῦν, τό σύστημα δέν θά εἶναι σέ θέση νά ἀνατροφοδοτηθεῖ μέ τό μηχανισμό τῶν ρυθμίσεων, καί ἡ τελική σύγκρουση θά γίνεϊ ἀναπόφευκτη. Δέν εἶναι ἀποκλειστικά οἱ κλέφτες καί οἱ ἀρματολοί τά θύματα τῆς σύγκρουσης. "Ανάμεσα στά πολλά παραδείγματα, ἡ κατάληξη τῆς ἀντίθεσης τῶν ἀρματολῶν Κοντογιανναίων μέ τούς προύχοντες Χατζαίους στά "Αγραφα: ἡ ἔνταξη τῶν πρώτων στήν ἐπανάσταση τοῦ '21 συνδέεται μέ τή φυσική ἐξόντωση τῶν δευτέρων, ἐνῶ ἀλλοῦ ἐπικράτησαν οἱ συναινετικές λύσεις καί ἔμεινε ὑποφώσκουσα ἡ ἀντιπαλότητα.

Οἱ φορεῖς τῶν κοινοτικῶν ἐξουσιῶν, οἱ προύχοντες, ἀσχοῦνε κυρίαρχους ρόλους στή δική μας περίπτωση, καθώς λέγαμε, κάθε ἔξι μῆνες θά ἔπρεπε οἱ προύχοντες νά ὑποδείξουν τούς ἀρματολούς στό μουσελίμη τοῦ Βραχωριοῦ. Μαρτυρίες λένε — οἱ Βενετοί πού κρίνουν τήν κατάσταση — ὅτι αὐτή ἡ ἀναρχία ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τά ἡγετικά σώματα, οἱ πρόκριτοι, ἔχουν διαφορές μεταξύ τους, μέ ἀποτέλεσμα οἱ διαφορές αὐτές νά ἔχουν τόν ἀντίκτυπό τους στόν κόσμο τῆς βίας.

'Αλλά αὐτές οἱ συγκρούσεις, τελικῶς, ἐκφράζουν ἕνα παράλληλο φαινόμενο, τή διαδικασία τῆς ἐνσωμάτωσης. Στό παιχνίδι τῆς ἐνσωμάτωσης παίρνουν ὅλοι μέρος: οἱ ὀθωμανοί πού διεκδικοῦν ὑψηλές θέσεις, οἱ κλέφτες πού διεκδικοῦν νά συνδυάσουν τή νομιμότητα μέ τήν παρανομία γινόμενοι φύλακες, οἱ Βενετοί γιατί ὅταν ὑπάρχει αὐτός ὁ κόσμος πού ἔρχεται σέ ἀντιδικία μέ τίς ἀρχές, παρά τό γεγονός ὅτι δημιουργεῖ συνέχεια προβλήματα τοῦ τύπου πού εἶδαμε, ἡ ὀλιγάριθμη αὐτή βενετική παρουσία ἔχει στηρίγματα. Τά στηρίγματα αὐτά καί ἡ βενετσιάνικη κι ἀργότερα ἄλλες ἐξουσίες στά Ἐφτάνησα τά χρησιμοποίησαν, ὅταν χρειάστηκε νά συγκρουστοῦν λόγου χάρη μέ τόν Ἄλῃ πασά. "Ἐτσι, τό σύστημα τροφοδοτεῖται ἀπό ὅλες τίς μεριές. Στό βάθος, ἐκεῖνο πού τό δικαιώνει εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ ληστεία συνεπάγεται τήν ἀπόκτηση ἀγαθῶν. Εἶδαμε τό Μιλιόνη καί τούς συντρόφους του γεμάτους τσεκίνια καί ἀκριβές φορεσιές' αὐτό στό δικό του τραγούδι δέν ἐπισημαίνεται, ἐπισημαίνεται ὅμως σέ ἄλλα τραγούδια, ὅπου προβάλλεται τό ἐπιδεικτικό πρότυπο: «Φῶτο μου, μή στολιζέσαι».

Στά δημοτικά τραγούδια ἀπαντιέται ἡ λέξη περήφανος, «Τσέλιο μ'

περήφανε» δέν εἶναι χωρίς σημασία ὅτι ἡ περηφάνεια ἀνήκει στό ἐπι-
δεικτικό πρότυπο: δέν εἶναι μιά περηφάνεια ὡς ψυχική κατάσταση,
ἐσωτερική ἐπιταγή· εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ νά μπορείς νά εἶσαι δια-
φορετικός, νά ὑπερέχεις, μέσω τῶν συμβολισμῶν πού παρέχει ἡ ἀμφίε-
ση. Ἐναντίον αὐτῆς τῆς περηφάνειας νομίζω ὅτι στρέφεται ὄλο τό
ἐκκλησιαστικό κήρυγμα.

Ἄς ἐπανεέλθουμε στήν πρωτόγονη ἐξέγερση καί στή μεταρσίωσή της
στό δημοτικό τραγούδι. Οἱ συμπεριφορές πού τή χαρακτηρίζουν ὑποδη-
λώνονται τυποποιημένες στό τραγούδι, τίς ξέρουμε εὐκρινέστερα ἀπό
ἄλλες μαρτυρίες: ξέρουμε ὅτι οἱ κλέφτες «λιμουριάζανε» τά χωριά,
ἀρπάζανε, παίρνανε λύτρα· δέν ξέρουμε τό ὄργανωμένο σχέδιο, αὐτό πού
θά συνέδεδε τή ληστεία, ὅπως ἐκφράζεται μέ τούς κλέφτες, μέ τίς γνω-
στές καί συνηθισμένες ἐπιχειρήσεις πού εἶχαν ὡς μήτρα τόν πόλεμο: δέν
ἦταν μόνο ἡ πειρατεία, δέν ἦταν μόνο τό κοῦρσο, ἦταν καί οἱ ἐπιχει-
ρήσεις τῆς ξηρᾶς. Ἀπό αὐτές τίς συμπεριφορές προκύπτει ὁ ἀνθρώπινος
τύπος πού μέ ὀρισμένη ἐρμηνευτική ὀπτική ὁ Ἀποστολάκης τόν ἔχει
ἀναγάγει σέ στάση ψυχῆς. Ὁ τύπος αὐτός εἶναι ἀνιχνεύσιμος κι ἀπό
ἄλλους δρόμους πολύ πιό ὁρατούς: εἶναι οἱ δρόμοι τούς ὁποίους μᾶς
ὑπαινίσσεται τό τραγούδι τοῦ Φώτου καί τοῦ Τσέλιου. Ἴσως ἐδῶ ἀνοί-
γει ἓνα ἐνδιαφέρον κεφάλαιο, τό κεφάλαιο τῆς μετάθεσης τοῦ οικονομι-
κοῦ, τῆς οικονομικῆς ἐπιχείρησης, τοῦ οικονομικοῦ στόχου, στό πεδίο
τῆς ἠθικῆς στάσης, καί ὄχι μόνο αὐτῆς, ἀλλά καί τῆς αἰσθητικῆς της
ἀναμόρφωσης.

Ἄλλα αὐτά τά βλέπουμε μέσα ἀπό τούς δρόμους — στήν ἀρχή μοιά-
ζουνε πῶς εἶναι σκοτεινοί, ἀπό μιά στιγμή κι ὕστερα γίνονται καθα-
ροί — τῆς ἀναπαράστασης τῶν λειτουργιῶν καί τῶν δομῶν ἀπό τίς
ὁποῖες ἀνακύπτουν: εἶναι οἱ δρόμοι πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά διακρίνουμε
τό μηχανισμό τῶν μεταθέσεων καί τῶν μεταρσιώσεων. Ὡς πρὸς τό
οικονομικό, τό κλέφτικο τραγούδι, πού ὅσο περισσότερο προβαίνει σ'
αὐτή τή μετάθεση ἀπό τό οικονομικό στό ἀπείκασμά του — σέ τελευ-
ταία ἀνάλυση στό αἰσθητικό — τόσο μοιάζει μέ τό κατ' ἐξοχήν τραγού-
δι στό ὅποιο ἔχουνε δουλεῦτεῖ αὐτές οἱ μεταθέσεις, δηλαδή μέ τίς παρα-
λογές καί τά νανουρίσματα, τό κλέφτικο, λέγω, τραγούδι εἶναι ἓνας
ρητός ἀλλά καί δύσκολος μάρτυρας. Τό ἰδεῶδες πού ἐκφράζει τό
χρῆμα, τό χρυσό φλουρί, τό ἀσήμι, στό κλέφτικο τραγούδι διεισδύει
χωρίς νά κρυσταλλώνεται ἐκφραστικά, ὅπως συμβαίνει στίς παραλογές.

“Όταν τούτο συμβαίνει, για παράδειγμα στά κολοκοτρωναίικα τραγούδια, αυτά θεωρούνται πλαστά (ακόμη και γυναικότροπα), γιατί δήθεν παραγίνεται λόγος για τή λάμψη τῶν Κολοκοτρωναίων. Καί ἴσως για τή σκιαγράφηση, για τήν πρόσληψη, για τή σύλληψη αὐτοῦ τοῦ κόσμου, αὐτά τά ἀδικημένα τραγούδια νά δίνουν τίς καλύτερες μαρτυρίες.

Ο ΒΑΘΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΤΥΠΟΣ ΔΙΑΣΩΣΗΣ
ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ
ΣΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ '21

Ἄμβρόσιος Φραντζῆς, Φωτάκος

Ἡ ἀναφορά στό οἰκονομικό ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀπομνημονευματογράφων τοῦ Ἀγώνα εἶναι κατά κανόνα περιστασιακή. Παρουσιάζω δύο ἀκραῖες περιπτώσεις τοῦ περιστασιακοῦ χαρακτήρα τῆς ἀναφορᾶς, σχολιάζοντας ἀντιστοίχως δύο ἀπό τούς κυριότερους ἱστορικούς καί συνάμα ἀπομνημονευματογράφους τοῦ Ἀγώνα, τό Φωτάκο καί τόν Ἄμβρόσιο Φραντζῆ.

Ἡ ἐπιλεκτική ἀναφορά στό οἰκονομικό, ἀλλοιῶς ὁ ἀντίποδας τῆς ὀπτικῆς πού βλέπουμε στό ἔργο τοῦ Μιχαήλ Οἰκονόμου, ὀφείλεται ἴσως στήν ἱστορική ὀπτική πού ἔχουν οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, στήν ἐρμηνευτική ἀλλοιῶς τῆς ἱστορίας. Καί ὁ ἓνας καί ὁ ἄλλος, σχεδόν ὅλοι οἱ ἀπομνημονευματογράφοι τοῦ Ἀγώνα, ἂν δέν κάνουν μιᾶ συστηματική ἐξήγηση τῶν λόγων πού ὀδήγησαν στήν Ἐπανάσταση, ὅπωςδῆποτε δίνουν κάποιες ἐξηγήσεις, γιατί ἔγινε αὐτή ἡ ἐπανάσταση.

Ὁ ρητορικός τόνος σέ ὀρισμένους ἀπό τούς μάρτυρες αὐτούς δέν λείπει, ἀλλά πίσω ἀπό τόν ρητορικό τόνο ὑπάρχει μιᾶ πεποίθηση. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικοί οἱ τρόποι μέ τούς ὁποίους ἐκφράζεται ὁ Ἄμβρόσιος Φραντζῆς. Ἄντί νά μιλήσω ἐγώ, καλύτερα νά μιλήσει ὁ ἴδιος.

«Ἄλλ' ἔπρεπε τό μέγα αὐτό καί ὑπερθαύμαστον ἔθνος νά μένη τυραννούμενον ὑπό δούλειον ἡμαρ; ἦτο δίκαιον ὁ τοιοῦτος ἀδάμας ὁ ὑπερλάμφας καί καταφωτίσας διά τῶν μαρμαρυγῶν καί τῶν λαμπρῶν του ἀκτίνων τήν Ἀσίαν, τήν Εὐρώπην καί τήν Ἀφρικὴν, νά μένη ἐρῆμιμμένος πάντοτε, καί νά κυλιέται εἰς τόν βόρβορον τῆς δεσποτείας ἐνός δυσγλώττου, ἐνός βαρβάρου, ἐνός ἀμαθοῦς, ἐνός δυσειδαίμονος, ἐνός ἀσεβοῦς, ἐνός αἰμοβόρου, ἐνός ἀσελγοῦς, ἐνός φιλοχρῆσου, ἐνός κακοήθους καί καταστρεπτικοῦ ἔθνους; ἦτο δίκαιον ὁ Ἱεράρχης, ὁ Θεολόγος, ὁ Φιλόσοφος, ὁ Ῥῆτωρ, ὁ Ποιητής, ὁ εὐγενῆς τοῦ ἔθνους τούτου νά περιφρονῆται ὡς ἀνδράποδον, νά στέχη μέ ἐσταυρωμένας τὰς χεῖρας ἐνώπιον καί τοῦ πλέον μηδαμινοῦ ἀχθοφόρου (χαμάλη) Τούρκου, νά ἄγεται εἰς φυλακάς καί εἰς δεσμοτήρια

ἀναίτιως, νά ξυλιζέται ἐν μέσῃ ἀγορᾶ χωρίς λόγον, νά βραπίζηται αἰφνιδίως, νά ἐμπτύεται ὡς βδέλυγμα, καί ν' ἀποπέμπηται ὡς ἀκάθαρτος διά νά μή προσεγγίση καὶ τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ εἰς τὸ πλατὺ κράσπεδον τοῦ Τούρκου; ἤτο δίκαιον νά κατασφάζηται καί νά θανατοῦται χωρίς δικῆς, χωρίς λόγου, ὡς τις κύων, ὁ πεπαιδευμένος καί ὁ εὐγενῆς τοῦ ἔθνους τούτου ἀπὸ τὴν μάχαιραν ἑνὸς μηδαιμινοῦ Δημίου εἰς τὰς ἀγυῖάς καί εἰς τὰς πλατείας, καί ὁ νεκρὸς του (ὡς νεκρὸς ἀπίστου) νά γίνεται κατάπτυστος καί ἀπὸ τὰς πλέον μηδαιμινάς τάξεις τοῦ δεσπόζοντος αὐτόν ἔθνους; ἤτο δίκαιον ὁ τὸν ὕψιστον Θεόν (ὃν ἡ χριστιανικὴ θεολογία πρεσβεύει) δοξολογῶν ποτέ εἰς ναοὺς μεγαλοπρεπεῖς καί κεκοσμημένους, νά ἴσταται εἰς ἄστεγον καί αἰθριον ἐρείπιον πυρποληθέντος ναοῦ, καί βρεχόμενος, χιονιζόμενος, ὑπὸ τοῦ παγετοῦ τρέμων, νά προσεύχηται εἰς τὸν Δημιουργόν του, καί μέ τὴν μεγαλητέραν παρ' ἄλλου ἔθνους ὑπομονήν, νά ὑποφέρῃ νά βλέπῃ τούς ἀλλοθηνεῖς καί ἑτεροθρήσκους δεσπότης του βλασφημοῦντας μέ τὸ "Ἄα Ἰλλάχ, Ἰλλ. Ἰλλάχ, Μοχαμέτ Ἐσοῦλ Ἰλλάχ" ἐντὸς τῶν μεγαλοπρεπῶν καί λαμπρῶν ναῶν;» (Α', σ. κ'-κα').

Τὸ μοτίβο πού ἀνακύπτει εἶναι ἡ προσβολή. Θά μπορούσε νά μεταφράσει κανεὶς τὸ λόγο τοῦ Φραντζῆ: ἀνεξαρτήτως τῆς κοινωνικῆς θέσης τῶν ὑποδούλων, ὅλοι τους ὑπόκεινταν στὴν ὕβρη, στὴν περιφρόνηση τοῦ κατακτητῆ. Δέν μιλάει πουθενά γιὰ οἰκονομικοῦ τύπου ἐκμετάλλευση. Μάλιστα θά ἔλεγε κανεὶς ὅτι δέν πολυβαραίνει στή συνείδησή του αὐτοῦ τοῦ τύπου ἡ ἐκμετάλλευση, γιατί ἔχει δώσει μιά σειρά παραδειγμάτων ἀνθρώπων ἐκπρεπῶν πού εἶναι στό ἔλεος τοῦ ὄχλου τοῦ κατακτητῆ. Μέ πῶς σύγχρονη ὁρολογία πρόκειται γιὰ μιά κατακτητικὴ κοινωνία. Εἶναι μιά κοινωνία πού ἐπικάθεται σέ μιά ἄλλη. Καί οἱ δύο κοινωνίες εἶναι διαστρωματωμένες, μέ τὴ διαφορά ὅτι ἡ μιά κοινωνία εἶναι κατακτητικῆ.

Πῶς ἐκφράζεται ἡ κατάκτηση; Φυσικά, βιώνεται ἡ κατάκτηση μέ διαφορετικούς τρόπους. "Ὅταν ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἐπαναστατήσει γιὰ νά ἀλλάξουν τὸ καθεστῶς τους, αὐτὸ τὸν τύπο κατάκτησης, εἶναι ἐπόμενο νά στοιχειοθετηθεῖ ἐκεῖνο πού περνάει στὴν ἔθνικὴ ρητορεία: ἡ ἀνάγκη τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἐπαναστατικὴ συνέχεια, ἡ διηνεκῆς ὑπόσταση τῶν ἰδανικῶν.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ὀπτικὴ δέν ὀδηγεῖ σέ μιά πριμοδότηση τοῦ οἰκονομικοῦ ἢ σέ μιά ἰδιαίτερη ἀναφορά του, χωρίς αὐτὸ νά σημαίνει ὅτι λείπει ἡ ἀναφορά αὐτή. Δέν λείπει, ὅχι γιατί ὑπάρχει πρόθεση νά φανεῖ ἡ οἰκονομικὴ ἢ ἡ φορολογικὴ δομὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ συστήματος — γιὰ

τή φορολογία επιμένω —, αλλά για να δειχθεί ή επίπτωσης αυτού του συστήματος στην εκμετάλλευση. Ποιά εκμετάλλευση; Ή εκείνη ή οποία δεν γίνεται σημείο αναφοράς όταν ο λόγος είναι για τις βαθύτερες ανάγκες που οδήγησαν στην επανάσταση.

Ής θυμήσουμε ότι ο Φραντζής είναι του κολοκοτρωνάικου κόμματος, χωρίς να κάνει πολεμική σε κάθε σελίδα εναντίον των προκρίτων, των προχόντων της Πελοποννήσου. Ήπωσδήποτε δεν θεωρεί ότι είναι οί ήγέτες του έθνους.

Είναι ενδιαφέρον να δεϊ κανείς τον τρόπο με τον όποιο αναφέρεται στο οικονομικό. Σας διαβάζω: «Ήποκατασταθέντες δε όλοσχερως έξουσιασταί των Έλλήνων (εις τους όποιους έδωκαν τον συνήθη τίτλον, ώνομάσαντες αυτούς ραγιαδες) έθεσαν κανονισμόν κατά πρώτον εις δύο μόνον είδη προσωπικων φόρων, εις τό χαράτζι καί τήν Σπέντζαν, εκ των όποιων τό μέν χαράτζι ήτον εισόδημα κύριον του Σουλτάνου, ή δε Σπέντζα του Σπαχή».

Ής μείνουμε σ' αυτή τή φράση. Στή λέξη ραγιαδες έχει ένα δείκτη καί ακολουθεί ή ύποσημείωση: «Εις όλας των τάς κατακτήσεις οί Ήθωμανοί δεν ήθέλησαν να ονομάσωσι τους Ήλληνας ύπηκόους, αλλά ραγιαδες, (ύποχειρίους δηλαδή, ή σκλάβους), ένεκα τούτου δεν ήθέλησαν ποτέ ούτε να λάβωσι παρ' αυτών τον τής έμπιστοσύνης όρκον, ένα-γκαλιζόμενοι πάντοτε καί καθ' όλα τήν αυθαιρεσίαν».

Ή αναρωτιέται κανείς πού σταματάει ή μνήμη, πού μεταμορφώνονται οί όροι τής κατάκτησης, όχι άπλως σε ένα γλωσσάρι, αλλά σε ένα θεσμικό πλαίσιο, τό όποιο δεν έχει να κάνει με τήν Ήθωμανική αυτοκρατορία. Να τους λένε ύποτελείς, σημαίνει πως θά τους έλεγαν τζιμί, όπως καί τους αποκαλούσαν. Αυτό έχει φύγει τελείως. Ραγιαδες δεν σημαίνει αυτό πού εκφράζει ο Φραντζής. Αυτό είναι ένα δημιουργημα πού πηγαίνει μαζί με τήν Ήπανάσταση ή με τις επαναστάσεις, αν είναι αληθινό τό τραγούδι πού λέει: *Ήκόμα τούτ' τήν άνοιξη ραγιαδες, ραγιαδες καί πού αναφέρεται σε περασμένες εποχές.*

Ή αναφέρεται στον όρκο τής έμπιστοσύνης, σάμπως να επρόκειτο για μία κατάκτηση δυτικού τύπου, όπου ισχύει ή fidelitas. Δηλαδή σε ένα φαινόμενο πού είναι γενικότερο, τής ένσωμάτωσης των όθωμανικων θεσμων σε μή όθωμανικούς θεσμούς, σε ευρωπαϊκούς θεσμούς, κράμα πού γίνεται εμφανέστατο στους νομικούς θεσμούς, στους θεσμούς πού έχουν να κάνουν με τήν ιδιοκτησία, πού θά έρμηνευοϋν βάσει του

ρωμαϊκού δικαίου. Θά γίνει μιὰ προσπάθεια νά ἐνσωματωθούν στό ρωμαϊκό δίκαιο, καί ὄχι μόνο ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας — τά δικαστήριά της —, ἀλλά καί ἀπό τήν πλευρά τῆς αὐτοκρατορίας: ἐάν, γιά παράδειγμα, θεωρήσει κανεῖς ὅτι ὁ Ἐλευθεριάδης μετέχει καί στά δύο συστήματα, ἡ προσπάθειά του νά δεῖ τήν ὀθωμανική νομοθεσία μέσα ἀπό κατηγορίες τοῦ ρωμαϊκού δικαίου εἶναι ἐνδεικτική μιᾶς νοοτροπίας, πού ἄρχισε νά ἰσχύει καί στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία μέ τή μεταρρύθμιση κι ὕστερα.

Σταματῶ τό σχόλιο ὡς πρός τούς ραγιάδες. Καί ἄς πᾶμε στούς φόρους. «Ἔθεσαν δέ καί κανονισμόν ἀμέσων φόρων ἐκ πάντων τῶν προϊόντων ἕν εἰς τά ἑπτὰ, καί ἐκτός τῶν φόρων αὐτῶν ἐλάμβανον καί διαφόρων ἄλλων εἰδῶν φόρους ὑπό πολυειδεῖς ὀνομασίας, ὥστε διά παντός κατετυραννοῦντο οἱ δυστυχεῖς Ἑλληνες ἀπό τὰς καταναγκαστικὰς ἀποδόσεις τῶν φόρων αὐτῶν».

Σταματάει ἐδῶ κάθε ἀναφορά στό οἰκονομικό, μέ τίς ἀναφορές στή φορολογία, ἀναφορά πού δέν ἔχει ἄλλο σκοπούμενο παρά νά πεῖ ὅτι οἱ φόροι αὐτοῖ ἦταν ἐπαχθεῖς. Σᾶς θυμίζω τό λόγο τῶν ἰδίων μαρτύρων, ὅταν ἀναφέρονται στή βενετοκρατία: ἐκεῖνο πού ἔχουν νά ποῦν εἶναι ὅτι ἦταν ἐπαχθέστατη ἡ φορολογία ὑπάρχουν ἐκφράσεις τοῦ ἴδιου τύπου, ὅτι οἱ Βενετοὶ δεκάτιζαν καί τά αὐγά.

Μέσες-ἄκρες εἶναι σωστά αὐτά πού λέει γιά τό ἕνα στά ἑπτὰ, ἡ δεκάτη μαζί μέ τή σαλαριγιέ, ἕναν ἄλλο φόρο, τόσο πήγαινε, ἕνα στά ἑπτὰ, μεταφέρει, λοιπόν, κάποιες πληροφορίες. Ἄλλά ἄς δοῦμε δύο ὑποσημειώσεις ὅπου θεωρεῖ ὅτι πρέπει νά δώσει αὐτές τίς διασαφήσεις ὡς πρός τό φορολογικό σύστημα. «Τό χαράτζι ἦτο διωρισμένον κατὰ τρεῖς τάξεις ἢ α'. ὠνομάζετο Ἀλιᾶς, ἢ β'. Ἐφσάτ, καί ἢ γ'. Ἐτνάς. Ἡ ἀρχή τῆς πληρωμῆς τοῦ χαράτζιου ἦτο διωρισμένη μέ παρατηρήσεις, πότε δηλαδή ἦτο δίκαιον νά πληρώνουν οἱ νέοι τήν ἐσχάτην τάξιν τοῦ χαράτζιου, καί ἀκολούθως κατὰ βαθμούς καί τήν κατάστασιν τὰς δύο ἀνωτέρας τάξεις».

Δηλαδή, στήν τρίτη κατηγορία, τή χαμηλότερη, μπαίνουν οἱ νέοι πού πληρώνουν τό μικρότερο ποσό, τόν ἐτνά, καί ἀνάλογα μέ τήν εισοδηματική ἰκανότητα ἀνέρχεται κανεῖς στή δεύτερη ἢ τήν πρώτη κατηγορία. Ὅλα αὐτά εἶναι γνωστά καί ἀρχίζουν νά γίνονται ἐνδιαφέροντα ἀπό τήν ὥρα ὅπου δίνονται κάποια πρόσθετα στοιχεῖα, τά ὁποῖα δέν εἶναι καί πρωτότυπα.

«Καί πρῶτον παρετήρουν τό ἀνάστημα τῆς νεότητος, ἀκολούθως δέ

τήν από 12 ἐτῶν καί ἐπέκεινα ηλικίαν. Ὅτε δέ ἠρνεῖτο τὰ δύο αὐτά ὁ μέλλων νά εισαχθῆ εἰς τήν σειράν τῆς προσωπικῆς φορολογίας, τότε κατέφευγον εἰς τήν ἐφεξῆς πονηράν μηχανουργίαν». Πῶς θά «ἠρνεῖτο» τό ἀνάστημα δέν τό καταλαβαίνω. Τό δεύτερο, πῶς εἶναι 12 χρονῶν, μπορεῖ νά τό ἀρνηθεῖ. Καί περιγράφει τό κλασικό τέστ, πού τό ἀποκαλεῖ μηχανουργία: «Περίεστρεφον εἰς τόν τράχηλον τοῦ νέου μίαν διπλῆν κλωστήν ἕως οὗ ἠγώνετο τό ἕν ἄκρον αὐτῆς μετά τοῦ ἄλλου, καί τότε τά δύο ἄκρα συνηνωμένα, ἠνεωγμένης δέ ἔπειτα εἰς ἕν τῆς κλωστῆς, ἔδακνεν ὁ διά τήν φορολογίαν ὑποψήφιος, τόν δέ κύκλον τῆς ὅλης κλωστῆς ἐγύριζεν ὁ παρατηρητής ἀπό τήν κεφαλῆν τοῦ νέου, ὥστε ἐάν ὁ κύκλος τῆς ἀνεωγμένης κλωστῆς χωρῶν τόν ὄγκον τῆς κεφαλῆς, ἔφθανε εἰς τά ὀπισθεν τοῦ τραχήλου, τότε ὡς ἐνήλιξ ὑπεχρεοῦτο νά πληρώσῃ ὁ νέος τήν τρίτην τάξιν τοῦ χαρατζίου, τόν Ἑτνά' τοῦναντίον ἐάν δέν ἐχώρει ἡ κεφαλῆ του εἰς τόν κύκλον τῆς κλωστῆς, τότε ἀφίετο ἐλεύθερος, ἕως οὗ ἤθελε φθάσει εἰς τήν νομιζομένην νόμιμον ηλικίαν τῆς πληρωμῆς τοῦ προσωπικοῦ φόρου». Ἐδῶ προφανῶς ὑπάρχει μία σύγχυση.

Μιά δεύτερη σημείωση: «Ἡ Σπέντζα ἐδίδeto πρὸς 10 λεπτά (παράδες) ἀπό τούς ἔχοντας ηλικίαν ἐπέκεινα τῶν ἐννέα ἐτῶν τῆς ηλικίας των ἄρρενας. Ἐπαυε δέ ἡ πληρωμή τοῦ φόρου τῆς Σπέντζας ἀπό αὐτούς, ἅμα ὅτε εἰσήρχοντο εἰς τήν φορολογίαν τοῦ χαρατζίου, τοῦ ὁποίου καί αὐτοῦ ἡ πληρωμή ἔπαυε τότε, ὅταν οἱ φορολογούμενοι ἔφθανον εἰς τήν ἐσχάτην γηραιάν ηλικίαν».

Δέν μᾶς λείει πῶς ἔφτανε κανεῖς στήν ἐσχάτη γηραιά ηλικία. Κι ἐδῶ γίνονται ὀρισμένα περίεργα πράγματα, πού καθιστοῦν τίς πληροφορίες ἀπό μία ἀποψη πολύτιμες καί ἀπό ἄλλη εὐκόλως ἀπορρίψιμες. Γιά μέν τό τέστ αὐτό ἔχουμε ἕνα σωρό μαρτυρίες ὅτι γινόταν ἔτσι γιά τήν ἐπιβολή τῆς σπέντζας. Ἡ σπέντζα εἶναι ἕνας φόρος πού εἶναι παράλληλος μέ τόν κεφαλικό φόρο τόν ὁποῖο κατέβαλλαν οἱ μὴ μουσουλμάνοι. Δηλαδή δέν σταματοῦσε ἡ καταβολή του ποτέ. Οἱ ἀποδείξεις ἔρχονται ἀπό χίλιες δύο μεριές. Μέ τόν καιρό, ἐνῶ ἀρχικῶς γιά τούς χριστιανούς ἡ σπέντζα ἦταν ἡ ἴδια (ἐπικράτησε νά εἶναι ἴδια καί γιά τούς ἀγάμους καί γιά τούς ἐγγάμους), τόν 18ο αἰῶνα βλέπουμε νά ἐπανέρχεται τό σύστημα ὅπως ἦταν ἀρχικῶς, νά ὑπάρχει διαφορετική σπέντζα γιά τούς μικρότερους σέ σχέση μέ ἐκείνη πού πλήρωναν οἱ μεγαλύτεροι. Ἦταν μικρότερη ἡ σπέντζα πού πλήρωναν οἱ μικρότεροι: 22 παράδες οἱ μικροί, 45 παράδες οἱ μεγάλοι.

Ἄναρωτιέται κανείς, αὐτός ὁ ἄνθρωπος, πού ἔχει ζήσει τήν Ἐπανάσταση, ἔχει ζήσει καί τήν προηγούμενη ἐποχή, εἶχε ἀρμοδιότητες κοινοτικές, ἦταν μέσα στά πράγματα, ὅταν λέγει ὅτι σταματοῦσε ἡ καταβολή τῆς σπέντζας μέ τήν ἐνηλικίωση πού σέ ἔκανε νά πληρώνεις τόν κατώτερο φόρο, κεφαλικό φόρο, τί συμβαίνει; Γίνεται σύγχυση ἀνάμεσα στόν κεφαλικό φόρο καί τή σπέντζα, γιατί μέ τήν ἐνηλικίωση θά πληρώνει κανείς ὄχι τή μικρή ἀλλά τή μεγάλη σπέντζα, ὄχι τή σπέντζα τῶν 22 παράδων, ἀλλά τή σπέντζα τῶν 45. Στήν πρακτική πού γνώριζε ὁ Φραντζῆς καταργοῦνταν ἡ σπέντζα, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἔχει ὑπόψη του ἕνα κατ' ἀποκοπή σύστημα, ὅπου ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει τόν εἰσπράττοντα εἶναι τό συνολικό ποσό καί ὄχι ὁ τρόπος τῆς κατανομῆς τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ.

Εἶναι πράγματα πού καλοῦν σέ διασαφηνίσεις, τίς ὁποῖες αὐτή τή στιγμή δέν τίς ἔχω, γιατί δέν τίς ξέρω. Τό ἠθικό δίδαγμα, ἂν θέλετε, εἶναι ὅτι καμία πληροφορία, ἔστω καί ἐάν φαίνεται πώς εἶναι λαθεμένη, δέν εἶναι πρὸς ἀπόρριψη, γιατί ἡ ὅλη λογική τοῦ συστήματος ἐπιτρέπει τέτοιου εἶδους διολισθήσεις.

Ὅσο ὅμως καί ἂν ἡ ἀναφορά στό οἰκονομικό εἶναι τελείως περιθωριακή, περνάει μέσα ἀπό τίς σημειώσεις, δέν ὀργανώνεται σέ ἕνα ἐξηγητικό σύστημα πού θά ἀποτελοῦσε ἕναν ἀπό τούς τροχίσκους τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας, ὡστόσο τό οἰκονομικό ἔχει σφραγίσει τίς συνειδήσεις καί ἔχει μπεῖ μέ ἕνα τρόπο καθοριστικό στή συλλογική μνήμη.

Δέν ξέρω ἐάν ἡ παράγραφος, ἡ ὑποσημείωση, πού θά σᾶς διαβάσω προέρχεται ἀπό τή συλλογική μνήμη στήν ὁποία μετέχει ὁ συγγραφέας, καί κάποια στιγμή ἀποθησαυρίζει αὐτή τήν πληροφορία, ἡ ἀντιθέτως ἐάν εἶναι προϊόν τῆς προσωπικῆς ἐρευνας πού ἔκανε γιά νά γράψει τό βιβλίο του. Ἐρευνες σέ χαρτιά, διάβασε ἄλλα παράλληλα βιβλία, κουβέντιασε μέ ἀνθρώπους, ἐπιστράτευσε καί τή δική του ἐμπειρία. Δέν ξέρω σέ ποιά κατηγορία ἀνήκει ἡ πληροφορία αὐτή. Ἀλλά εἶναι ἐνδεικτική, ἀκριβῶς γιατί τή βρίσκουμε καί σέ ἄλλους συγγραφεῖς, τή βρίσκουμε καί σέ ἄλλους συντηρητές τῆς συλλογικῆς μνήμης· εἶναι ἐνδεικτική γιατί τό οἰκονομικό ἔρχεται νά περιοδολογήσει τήν ἱστορία, ἔρχεται νά ὀρίσει, νά σηματοδοτήσει τό χρόνο. «Ἀπό τήν ἐποχήν τοῦ 1715 μέχρι τοῦ 1769, ὁ βαρύτερος Ὄθωμανικός φόρος δέν ἀνελογίζετο εἰς ἐκάστην οἰκογένειαν τῆς Πελοποννήσου περισσότερο τῶν 15 γροσίων διά τήν τότε ἀπαραδειγμάτιστον ἔλλειψιν τῶν χρημάτων».

Θυμᾶστε τίς ἀντίστοιχες ἀναφορές τοῦ Οἰκονόμου· ὁ Κολοκοτρώνης μιλάει μέ τό ἴδιο πνεῦμα. Τό οἰκονομικό ὡς ὄριο μέσα στή ροή τοῦ χρόνου.

«Όλα τά τρόφιμα καί λοιπά εἶδη ἐπωλοῦντο μέ τιμάς μικράς· δηλ. 40 ὀκάδες σίτου ἠγοράζοντο μέ 10 παράδες, 10 ὀκάδες βούτυρον μέ 40 παράδες, 20 ὀκάδες τυρός μέ 40 παράδες, κρασί 60, 70, ἕως 80 μπότζαι μέ 40 παράδες· τό πρόβατον, τήν αἴγα, καί τόν χοῖρον ἠγόραζε τις πρὸς 20, 25, ἢ 30 παράδες ζωντανόν· τόν δέ ἵππον, τόν βόα, τόν ὄνον, καί τά λοιπά χονδρά ζῶα πρὸς ἕνα ντοχμέ, δηλ. 100 παράδες, τόν δέ ὄνον πρὸς 80 παράδες· κατ' ἐκείνην τήν ἐποχὴν, ὅστις εἶχεν εἰς τό κιβώτιόν του 100, ἢ 200 γρόσια, ἦτον ὁ πλέον εὐτυχῆς καί πλούσιος, διότι τό βενέτικον φλωρίον ἐτιμᾶτο πρὸς γρόσια 3, τό δέ τάλληρον τῆς βεγγίνας πρὸς 70 παράδες· ἀπό δέ τήν ἐποχὴν τοῦ 1769 καί ὕστερον, καί αἱ τιμαὶ τῶν διαφόρων πραγμάτων καί νομισμάτων ἠῤῥξησαν, ἐπομένως καί οἱ διδόμενοι φόροι· ἡ δέ τῶν νομισμάτων ἀξία ἐτιμᾶτο περὶ πλέον εἰς τὰς θλιβεράς τῶν Ἀλβανῶν ἡμέρας, μετὰ τήν καταστροφὴν τῶν ὀπίων (τῷ 1781) καί τά τρόφιμα καί λοιπά εἶδη, καθὼς καί τά νομίσματα, ἐπροχώρησαν εἰς αὔξησιν πολύ ἀνωτέραν» (Α', σ. 9).

Αὐτός ὁ ἄνθρωπος πού μπορεῖ νά σκέπτεται μέ αὐτό τόν τρόπο, πού ἤξερε ἢ βρῆκε τίς πληροφορίες γιὰ τήν ἀντιστοιχία τῶν νομισμάτων, γιὰ τά εἰσοδηματικά ὄρια, αὐτός ὁ ἄνθρωπος δέν αισθάνεται ὅτι θά πρέπει τό οἰκονομικό νά τό ἐνσωματώσει συστηματικά στό λόγο του. Ἀντιθέτως, ὅταν περιγράφει, ὅταν ἐξηγεῖ τήν ἐπανάσταση καί ἀναφέρεται στό θέμα τῆς περιφρόνησης, τῆς προσβολῆς, λέγει ὅτι ὑπῆρχαν ὀρισμένοι γενναῖοι ἄνθρωποι πού πῆραν τά βουνά, εἶναι οἱ κλέφτες. Εἶναι καί τοῦ στρατιωτικοῦ κόμματος, καί ἀντίθετα ἀπό τό Δεληγιάννη πού τούς περιφρονεῖ, τούς ἐκθειάζει στό ἔπακρον· θεωρεῖ ὅτι ἡ φυγὴ τῶν ἀνθρώπων στά βουνά γιὰ νά γίνουν κλέφτες, ἔχει ἐπιπτώσεις στή φορολογία, γιὰτί, γιὰ νά ἀντιμετωπιστοῦν οἱ κλέφτες, φτιάχνουν ἕνα εἶδος ἀρματολῶν, τούς κάπους· ὁ θεσμός αὐτός ἀπορροφᾷ κάποια χρήματα, καί μέ αὐτὴ τήν εὐκαιρία, ἀναφερόμενος στοὺς κάπους καί στό ἔξοδα, λέγει: «Ὁ τότε φόρος ἀνέβη εἰς τοιοῦτον ὑπέρογκον βαθμόν, ὥστε ἔφθασεν ἐκάστη οἰκογένεια κατὰ τήν κτηματικήν της ἐκτίμησιν νά δίδῃ 200, 300, καί 500, γρόσια κατ' ἔτος», ἔναντι τῶν 15 πού ἦταν μισό αἰῶνα πρὶν — ἀναφέρεται στό 1805 μέ τό διωγμὸ τῶν κλεφτῶν. Καί συνεχίζει: «καί τοῦτο μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ 1805· ἀπό δέ τῆς

έποχῃς αὐτῆς μέχρι τοῦ 1821 οἱ φόροι ἐκάστης οἰκογενείας ἀνέβησαν εἰς πολὺ περισσοτέρας τῆς ἀνωτέρω ποσότητος».

Βεβαίως λείπει κάθε σύνδεση ἀνάμεσα στό γεγονός τῆς ἀνόδου τῶν φόρων καί στό παρεπόμενό του, πού εἶναι ὅτι ὡς ἓνα βαθμῶ ἡ ἀνόδος τῶν φόρων εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνόδου τῶν εἰσοδημάτων κι ὄχι ἀποκλειστικῶς τῆς ὑποτίμησης τοῦ νομίσματος. Μὲ πολὺ καλὴ θέληση θά ἔβρισκε κανεὶς κι ἄλλες ἀναφορές στό οἰκονομικὸ στό Φραντζῆ, ἀλλὰ θά παρέμεναν στὸν ἴδιο τύπο. Χωρὶς νὰ εἶναι ἐξαντλητικὲς καὶ χωρὶς νὰ ἔχουν περίοπτη θέση μέσα στὴν ἀφήγηση, βλέπουμε ὅτι συνοδεύονται ἀπὸ κρίσεις, πού ἐνῶ φαίνονται ὅτι εἶναι παράλληλες μὲ τὴν ἀφήγηση, τελικὰ οἱ κρίσεις αὐτές καθιστοῦν ἐνσωματώσιμες τίς οἰκονομικὲς πληροφορίες στὴν ἀφήγηση, καὶ κυρίως σὲ μιὰ δεύτερη ἀφήγηση, ἐκείνη τοῦ χρήστη τοῦ βιβλίου.

Ὁ Φωτάκος εἶναι κολοκοτρωνιστής, ἐξάλλου ἦταν καὶ σημαιοφόρος, ὑπασπιστὴς τοῦ Κολοκοτρώνη, ἐγγράμματος ἄνθρωπος, γλυκομίλητος στὴ γραφὴ του, ἀπλὴ γραφὴ. Κι αὐτὸς πρὶν προχωρήσει στὴν ἀφήγησή του, μιλάει γιὰ τὴν κοινωνία ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, μιλάει γιὰ τὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία, μιλάει γιὰ τὸν Κοραῆ, μιλάει γιὰ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους, μιλάει γιὰ τὴ διασπορά. Καὶ βέβαια γιὰ τοὺς θεσμοὺς τῶν κατακτημένων, μὲ ἔντονη ἀναφορά στοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἀρματολούς, μὲ σχετικὴ ἀναφορά στὸν κληρο, ἀπέναντι στὸν ὁποῖο ἔχει μιὰ στάση πού μοιράζεται ἀνάμεσα στὴν κατάκριση καὶ στὴν ἀποδοχή, στό κοινοτικὸ σύστημα. Ὅταν μιλάει γιὰ τὸ κοινοτικὸ σύστημα διακρίνει τίς κοινότητες ἀπὸ τοὺς κοτζαμπάσηδες, φυσικὰ γιὰ νὰ μὴν τοὺς περιποιήσει τιμῆ.

«Τοιοῦτος ἦτο ὁ κοτσάμπασης, ὅστις καὶ κατὰ τὰ ἄλλα πάντα ἐμμεῖτο τὸν Τούρκον, καθὼς εἰς τὴν ἐνδυμασίαν, εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τρόπους καὶ εἰς τὰ τῆς οἰκίας του. Ἡ εὐζωΐα του ἦτο ὁμοία μὲ ἐκείνην τοῦ Τούρκου, καὶ μόνον κατὰ τὸ ὄνομα διέφερεν, ἀντί π.χ. νὰ τὸν λέγουν Χασάνην, τὸν ἔλεγαν Γιάννην, καὶ ἀντὶ νὰ πηγαίνῃ εἰς τὸ τσαμί ἐπήγαιναν εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Μόνον κατὰ τοῦτο ὑπῆρχε διάκρισις. Καὶ μόνον τοῦτο ὁ Τούρκος τοῦ ἔκοφτε τὸ κεφάλι, ὅταν ἤθελε, καὶ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας εἶχεν ἐκτεθειμένον τὸν νεκρὸν του εἰς τὴν ἀγοράν, τὴν δὲ κεφαλὴν του τὴν ἔθετεν εἰς τὰ ὀπίσθια του πρὸς περισσοτέραν καταφρόνησιν, ἐνῶ ἐκείνην τοῦ Τούρκου τὴν ἔθετεν ὑπὸ τὴν ἀμασχάλην του. Ἐκ τούτων ὅλων φαίνεται, ἂν ὁ κοτσάμπασης ἦτο, ἢ ὄχι, λαοπρόβλητος» (σ. 43).

Ἐπανερχεται τό μοτίβο τῆς προσβολῆς καί ἡ ἀπαξίωση τῶν κοτζαμπάσηδων. «Οὔτοι ἐνήργουν ὡς ὑπηρεταί τῶν ὀρέξεων τῶν Τούρκων, καί τό ἐπάγγελμα αὐτό ἦτο ὁ πόρος τῆς ἀπαλλαγῆς των ἀπό τά βάρη καί τās φορολογίας. Εἰσέπρατταν ἑκατόν καί ἔδιδαν μόνον εἴκοσι πέντε ἑξαπατῶντες τούς Τούρκους». Μέ τήν ἀναφορά στούς κοτζαμπάσηδες καί στίς κοινότητες θίγει τό οἰκονομικό. Τό οἰκονομικό ὅμως, πάλι καί σέ αὐτή τήν περίπτωσι, δέν μπαίνει μέσα στό ἱστορικό του σκεπτικό, μέσα στήν ἱστορική του ἐρμηνευτική.

Ἄφου ἦταν κολοκοτρωνιστής, ἦταν καί ρωσόφιλος, ἀλλά δέν εἶναι ἡ ρωσοφιλία του ποῦ τόν κάνει νά γράφει, νά καταθέσει μιὰ ὠραία μαρτυρία. Μιλáει γιά τή μετανάστευση. Ἡ μετανάστευση ἔχει κατευθυνθεῖ πρὸς τή δύση, ὥστόσο ὁ Φωτάκος θεωρεῖ ὅτι ἡ μετανάστευση αὐτή δέν προκαλοῦσε τήν ψυχική ἀπήχηση στούς μετανάστες, ποῦ προκαλοῦσε μιὰ ἄλλη μετανάστευση, ἡ μετανάστευση πρὸς τή Ρωσία.

«Οἱ Ἕλληνες, ὡς ἀνωτέρω εἶπαμεν, πάντοτε ἐπεθύμουν νά πηγαίνουν εἰς τήν Ρωσίαν. Ἐκεῖ ἐργαζόμεθα», πῆγε καί ὁ ἴδιος, «καί ἐφωμοζούσαμεν, καί μετὰ τινα χρόνον ἐλησμονοῦμεν τόν φόβον καί δέν ἤμεθα πλέον ραγιαῖδες τοῦ Τούρκου. Ἐκαθαρίζαμεν τόν ἑαυτό μας καί ἔσωθεν καί ἔξωθεν, αἰσθανόμεθα ὅτι ἤμεθα ἄνθρωποι, ἐπεριπατούσαμεν μέ θάρρος καί ἕνας μέ τόν ἄλλον ἐπαραδειγματιζόμεθα. Ἀκούαμεν τίς καμπάναις τῶν ἐκκλησιῶν νά σημαίνουν ἐλεύθερα᾽ ἐπηγαίναμεν εἰς τās ἐκκλησίας των, εὐχαριστούμεθα ἀπό τήν ἐσωτερικήν καί ἐξωτερικήν λατρείαν τῆς θρησκείας μας᾽ καί ἀφου ἐχορταίναμεν ὅλα αὐτά, ἐσυλλογιζόμεθα ἔπειτα πῶς νά κάμωμεν τούς γονεῖς μας, τούς ἀδελφοῦς μας, τούς συγγενεῖς μας ἐλευθέρους καί τήν ποθητήν πατρίδα μας νά ἀναλάμψη καί αὐτή οὕτως ὅπως καί ἡ Ρωσία. Αὐτός ὁ τρομερός ἐσωτερικός σκώληξ μᾶς ἔτρωγε τόν βίον, καί δέν ἐπροφθάναμεν νά φέρωμεν εἰς πέρας τās σκέψεις μας. Τά μάτια μας ἐτίμπλιαζαν ἀπό τά δάκρυα᾽ διατί νά γεννηθῶμεν δούλοι τῶν Τούρκων καί ὑπό τό πλέον βάρβαρον ἔθνος;» (σ. 33).

Συνεχίζει μέ τόν ἴδιο τόνο καί, καθὼς γράφει σέ μιὰ ἐποχή ποῦ ἔχουν διαμορφωθεῖ τά κόμματα, τό ἀγγλικό, τό γαλλικό καί τό ρωσικό, ἐπιλέγει:

«Καί ποῦ ἄλλοῦ ἠθέλαμεν κλωσῆσαι τόν σπόρον τῆς ἐλευθερίας μας; Ἄλλοῦ ὄχι βέβαια, καί τοῦτο τό λέγω μετὰ θάρρους, διότι ἤμουν καί εἰς τόν καιρόν τῆς τυραννίας καί εἰς τόν παρόντα τῆς ἐλευθερίας. Τώρα ὅμως τῶν δύο ἐθνῶν τά πνεύματα εἶναι ἀσύμφωνα, διότι τό ἕνα εἶναι ἀπόλυτον,

τό δέ ἄλλο δημοκρατικόν. Ἐν τούτοις ἡ καλή μας ὑπομονή καί ἡ φρόνησις μας πρέπει νά μᾶς ὀδηγήσῃ τώρα νά διακρίνωμεν, νά ἐκλέξωμεν καί νά ἀγαπήσωμεν τό Ἀγγλικόν ἔθνος, τό ὅποτον εἶναι ξένον τῆς ὀρθοσχευτικῆς δεσποτατικῆς καί τοῦ φανατισμοῦ. Εἰς ἡμᾶς δέ τούς Ἕλληνας μένει τοῦτο, τό νά φυλάξωμεν πίστιν καί σέβας εἰς τό Ἀγγλικόν ἔθνος, ἔχοντες ὡς παράδειγμα τήν φιλοπατρίαν του, καί μορφόνοντες καί ἡμεῖς τόν ἰδικόν μας ἐθνισμόν ὅμοιον πρὸς ἐκεῖνον τῶν Ἀγγλων» (σ. 34).

Τοῦτο, παρά τό γεγονός ὅτι, κατά τό Φωτάκο, χωρίς τή Ρωσία δέν θά μπορούσε νά γίνει ἡ Ἐπανάσταση. Συγχρόνως μεταφέρει ἕνα βίωμα, τό βίωμα τοῦ ὁμοδόξου πού βρίσκεται στή Ρωσία καί τήν ἐξιδανικεύει, καί τίς ἀντιλήψεις τοῦ ἀνθρώπου πού μετεῖχε σέ μιά ἐπανάσταση, μιά ἀπό τίς πρῶτες πράξεις τῆς ὁποίας ἦταν νά δημιουργήσῃ Σύνταγμα, καί μάλιστα ἕνα ἀπό τά πιό προωθημένα Συντάγματα.

Ἀπό τίς λίγες ἀναφορές φαίνεται ἡ δυνατότητα τοῦ Φωτάκου νά ἐπεκτείνει τό σκεπτικό του καί πρὸς ζητήματα ἐκπολιτισμοῦ καί πρὸς ζητήματα βίωσης τῆς διαδικασίας τοῦ ἐκπολιτισμοῦ καί ἀκόμη πρὸς ζητήματα ἀναφερόμενα στό οἰκονομικό. Ἡ ὅλη του ὅμως ὀπτική, ἂν τόν ὠθεῖ ἀπό τή μιά μεριά νά κάνει τίς εἰδικές ἀναφορές, δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά ἐνσωματώσῃ σέ ἕνα σύνολο αὐτές τίς δυνατότητες ἐρμηνείας. Γι' αὐτό λέγω πῶς δυνατολογικά θά μπορούσαν νά ἔχουν συμβεῖ, εἶναι θέμα ὀπτικῆς αὐτό πού ἐξηγεῖ γιατί δέν συνέβηκε ἡ ἐνσωμάτωση. Καί πρὸς ἀπόδειξιν, ὄχι μόνο ἀπόδειξιν τῶν δυνατοτήτων του ὡς πρὸς τό οἰκονομικό, τῶν γνώσεων πού εἶχε, ὡς πρὸς τό οἰκονομικό, τῆς σαφήνειας πού εἶχε ὡς πρὸς τό οἰκονομικό, παρουσιάζω ἕνα χωρίο του ἀναφερόμενο στήν Τρίπολη: ἡ ἀναφορά στήν Τρίπολη δέν γίνεται γιά νά δείξῃ πῶς λειτουργεῖ μιά πόλη, ποιά εἶναι ἡ οἰκονομία μιᾶς πόλης, ἀλλά γίνεται γιατί συζητᾷ τήν ὑπόθεση ὅτι οἱ πολιορκημένοι στήν Τρίπολη εἶχαν σπάνη τροφίμων, ὅπως ὅλοι οἱ πολιορκημένοι. Γιά νά ἀνατρέψῃ αὐτήν τήν ἀποψη δίνει, θά ἔλεγα, ὄχι τό προφίλ, ἀλλά τόν ἴδιο τό μηχανισμό ἑνός τύπου πόλης. «Εἶναι παράδοξον, ὅτι τινεῖς συγγραφεῖς Πελοποννήσιοι ἔχουν τόσῃν ἄγνοιαν τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως τῆς Τριπολιτσᾶς, ὡσάν νά μήν εἶναι καί σήμερον ἀκόμη τό αὐτό σύστημα εἰς τήν πόλιν ἐκεῖνην». Μετά τήν Ἐπανάσταση συνέχεια, λοιπόν, καί ἀπορεῖ γιατί δέν ξέρουν τό ἐσωτερικό σύστημα τῆς Τριπολιτσᾶς.

«Οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ λέγουν, ὅτι οἱ πολιορκούμενοι Τοῦρκοι δι' ἔλλειψιν τροφῶν ἐπέινασαν, ἀλλά τοῦτο δέν εἶναι ἀληθινόν. Τό κέντρον τῆς

Πελοποννήσου είχε και έχει και τώρα ακόμη την ακόλουθον τάξιν. Οί περισσότεροι τῶν κατοίκων τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς εἶναι ποιμένες, γεωργοί και ἡμερόβιοι». Ἡμερόβιοι, δηλαδή μεροκαματιάρηδες. «Ὁ τόπος εἶναι ὄρεινός, και ἀφοῦ θερίσουν ὅλους τοὺς καρπούς των τοὺς δημητριακοὺς και τρυγήσουν τὰς ἀμπέλους των, ἔπειτα οἱ μὲν ποιμένες λαμβάνουν τὰ ζωντανά των και καταβαίνουν εἰς τὰ χειμαδιά, οἱ δὲ γεωργοὶ ἀφοῦ σπείρουν τὰ χωράφια των καταβαίνουν και αὐτοὶ ὡς και οἱ ἡμερόβιοι εἰς τὰ παράλια πρὸς εὐρεσιν ἐργασίας. Εἰς δὲ τὴν πόλιν μένουν μόνον οἱ βιομήχανοι. Ἐχουν δὲ ὅλοι συνήθειαν νὰ προμηθεύουν τὰς τροφὰς των ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ χειμῶνος, και τοῦτο γίνεται λόγῳ οἰκονομίας. Τότε δὲ τὰ τρόφιμα ἦσαν εὐθηνότερα, διότι εἰς Τριπολιτσᾶν ἔφεραν τὰ δέκατα και τριτοδέκατα τῶν ἀγᾶδων Τούρκων, ὄχι μόνον τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς, ἀλλὰ και ἀπὸ ἄλλας ἐπαρχίας τὰ γεννήματα ὅλα τὰ ἔφεραν οἱ ραγιάδες ἀπὸ τὰ χωρία τῶν ἀγᾶδων των και τὰ ἔβαλλαν εἰς ἀποθήκας. Αὐτὸ δὲ τοῦτο συμβαίνει και σήμερον, διότι ἡ Κυβέρνησις ἔχει ἀποθήκας πρὸς ἐναπόθεσιν τῶν φόρων και διορίζει ἐπὶ τούτῳ και ἀποθηκαρίους, μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως, ὅτι τώρα ὁ νόμος εἶναι ἐπιεικής, παρά ἡ τότε Τουρκικὴ ἐξουσία, διότι ὁ ζευγολάτης σήμερον δὲν ἀναγκάζεται νὰ μεταφέρῃ τὸν φόρον μακρύτερα τῶν τριῶν ὥρων» (σ. 177).

Μιά πόλη, μὲ τὴν περιοχὴ τῆς μαζι, ὅπου οἱ κάτοικοι, ὄχι μόνο τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ και τῆς πόλης εἶναι κτηνοτρόφοι, εἶναι γεωργοὶ και οἱ δυὸ διακινούμενοι. Οἱ κτηνοτρόφοι πᾶνε στὰ χειμαδιά και οἱ γεωργοί, ἀφοῦ τελειώσουν τίς δικῆς τους δουλειές, πᾶνε στὰ παράλια γιὰ νὰ κάνουν κάποιες ἄλλες δουλειές ὡς ἡμερόβιοι, δηλαδή μεροκαματιάρηδες. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πῶς ἐπιστρέφουν ἀποκλειστικὰ και μόνο μὲ μεροκάματο, δηλαδή μὲ χρήματα. Ἡ πόλη ἄλλωστε ἔχει τοὺς «βιομηχάνους», τοὺς βιοτέχνες, δηλαδή τοὺς ἀνθρώπους τοῦ παζαριουῦ μέσα στοὺς βιομηχάνους εἶναι και οἱ μαγαζάτορες, αὐτοὶ πού πουλᾶνε ἢ οἰκιακὴ οἰκονομία εἶναι ἐνοφθαλμισμένη σὲ ἓνα σύστημα πού θέλει τό σπῆτι νὰ ἔχει ἐπάρκεια σὲ μιὰ σειρά ἀγαθῶν πού μποροῦν νὰ διατηρηθοῦν, δηλαδή σὲ εἶδη διατροφῆς. Αὐτὸ μᾶς δείχνει και τί λογῆς ἦταν ἡ ἀγορά. Στὴν Τριπολιτσά οἱ τιμές εἶναι χαμηλές, γιὰτί ἔρχονται οἱ φορολογικῆς πρόσοδοι, οἱ δεκάτες και τὰ τριτοδέκατα τῶν ἀγᾶδων, δηλαδή οἱ φορολογικῆς και οἱ ἔγγειες πρόσοδοι, μὲ δύο λέξεις ἀγαθὰ, γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ὁποίων τό μόνο κόστος εἶναι ἐκεῖνο τῆς μεταφορᾶς. Δὲν εἴμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα σύστημα ἐμπορίας, λόγου χάρη κάποιου σιταρέμπορου πού βάζει τὰ κεφάλαιά του, ἀγοράζει σιτηρὰ ἀπὸ

τήν ἐνδοχώρα, ἐπιστρέφει μέ αὐτά τὰ σιτηρά καί τὰ ἐναποθηκεύει γιά νά τά πουλήσει στήν Τριπολιτσά. Εἶναι οἱ φόροι ὑπό μορφή πλέον δεκάτης καί εἶναι καί οἱ πρόσδοι, οἱ γαιοπρόσοδοι τῶν ἰδιοκτητῶν. Ὅρισμένοι ἀπό αὐτούς τοῦς γαιοκτῆτες μπορεῖ νά εἶχαν δώσει τό σπόρο. Οἱ φυσικές πρόσδοι βαρύνονται ἀποκλειστικά, ὥσπου νά φτάσουν στήν Τριπολιτσά, ἀπό τά ἔξοδα μεταφορᾶς, ἀλλά ἀπό τά συμφραζόμενα βγαίνει ὅτι οὔτε αὐτά τά ἔξοδα τά κατέβαλλαν, γιατί τά μετέφεραν οἱ χωρικοί. Γι' αὐτό καί ἡ διασάφηση ὅτι τώρα, στό ἑλληνικό κράτος, ὁ νόμος εἶναι δικαιοτέρος, καί δέν εἶναι ὑποχρεωμένοι οἱ παραγωγοί νά τά μεταφέρουν ἀπό ἀποστάσεις πού ὑπερβαίνουν τίς τρεῖς ὥρες. Στό ὀθωμανικό σύστημα, στήν ἰδανική του μορφή, δέν μπορούσε κανεῖς νά ὑποχρεώσει τόν παραγωγό νά μεταφέρει τό φορολογημένο προϊόν πέρα τῶν τριῶν ὥρῶν, ἀλλά αὐτό καταστρατηγοῦνταν, γι' αὐτό καί ἡ ἀναφορά στό δικαιότερο ἑλληνικό σύστημα. «Τά γεννήματα ἤδη μένουσιν εἰς τάς ἀποθήκας καθ' ὄλον τόν χειμῶνα ἀπώλητα, καί τόν μῆνα Ἰαπρίλιον, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἀναβαίνουν ἀπό τά παράλια καί ἀπό τά χειμαδιά, πωλοῦνται μέ περισσοτέραν τιμήν».

Βλέπουμε πῶς διαμορφώνονται οἱ τιμές. Ὅταν μένουν μόνο οἱ «βιομήχανοι», οἱ τιμές εἶναι κατεβασμένες, ὅταν ἔρθει ὁ μετακινημένος πληθυσμός, τά ἀγαθά εἶναι ἀποθηκευμένα, ἀνεβαίνουν οἱ τιμές. Ἀνεβαίνουν οἱ τιμές, καί οἱ μεροκαματιάρηδες, οἱ ἀγρότες καί οἱ κτηνοτρόφοι γυρνοῦν φυσικά μέ μετρητά. Καί πάλι, ἡ ἀνασκευή ὀρισμένων συγχρονικῶν ἐξηγήσεων ὀδηγεῖ τό συγγραφέα στήν ὑπόδειξη προηγούμενων οἰκονομικῶν μηχανισμῶν καί συμπεριφορῶν: πρόκειται γιά τή λειτουργία τῆς ἀγορᾶς.

«Τότε δέ ἐπί Τουρκίας ἐγένετο ἀγορά κάθε ὀκτώ ἡμέρας εἰς τήν Τριπολιτσᾶν, καί οἱ ραγιᾶδες ἐπώλουν τά ἰδικά των γεννήματα. Εἰς ταῦτας τάς ἀγοράς ὅλα τά ἀναγκαῖα τρόφιμα τοῦ χειμῶνος ἕκαστος, κατά τήν συνήθειαν, ἀγόραζαν, ὡς καί τυρί, βούτυρον καί τό λάδι τῆς χρονιάς του. Ὅταν δέ ἐγένετο ὁ ἀποκλεισμός τῆς Τριπολιτσᾶς ἤτο Μάρτιος, καί ὅλος ὁ κάμπος ἤτο ἐσπαρμένος, αἱ δέ ἀποθήκαι, ὡς εἶπαμεν, ἦσαν γεμάται ἀπό γεννήματα. Ἔνιοι ἄνθρωποι Τοῦρκοι εἶχαν ἔμβει μέσα ἕως 8.000, καί ἄνδρες τοῦ πολέμου ἕως 6.000, ἀλλά καί αὐτοί ὅταν ἤλθαν ἀπό τά διάφορα μέρη τῆς Πελοποννήσου ἔφεραν μαζί των ὅλα τά γεννήματα τῶν χωρίων των, καί κατόπιν ἐθήρισαν καί ὅλα τά τοῦ κάμπου καί τῶν κύκλω χωρίων τῆς πόλεως. Οἱ Ἕλληνες οἱ κατοικοῦντες ἐντός καί ἐκτός τῆς

πόλεως ἔφυγαν, μέ τήν ἄδειαν τῶν ἀρχῶν καί κατά τήν συμβουλήν τοῦ Κιαμήλμπεη, καί τοῦτο διά νά ἀφήσουν τήν τροφήν των, καί νά ὀλιγοστεύσῃ ὁ πληθυσμός. Ἔγινεν ὅμως σπατάλη εἰς τάς τροφάς ἕνεκα τῆς κακῆς διοικήσεως, καί ὅμως καί ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἀδυνάτισαν εἶχαν πάλιν τροφάς, ἐκτός τῶν ξένων καί τῶν ἐξωθεν ἐλθόντων Μπαρδουνιωτῶν καί Φαναριτῶν» (σ. 177).

Οἱ τελευταῖοι εἶχαν τρομοκρατηθεῖ καί ἔφυγαν, παράτησαν τά σπίτια τους, ἐνῶ ἦταν οἱ πολεμικότεροι Τοῦρκοι· νόμισαν ὅτι ἦρθαν οἱ Ρῶσοι ἢ οἱ Φράγκοι καί ἔφυγαν. Γιά τούς Μπαρδουνιωῆτες λένε πῶς ἄφησαν καί τό φαγητό τους. Τήν ὥρα πού ἔτρωγαν σηκώθηκαν καί ἔφυγαν. «Οἱ δέ Ἄλβανοί εἶχαν οἰκονομία, καί διά τοῦτο καί περισσοτέραν τροφήν, ἄλλως τε καί διότι ἄρπαζαν τά τῶν ἄλλων».

Τονίζω τή μαρτυρία γιά τούς Ἄλβανούς, γιά νά ὑπενθυμίσω αὐτό πού ἔχουμε πεῖ ἐπανειλημμένως, ὅτι, ὅταν λέγει ὅτι οἱ Ἄλβανοί εἶχαν «οἰκονομία», κυριολεκτεῖ. Συνδυάζουν δύο ιδιότητες, τό ἀδηφάγο καί τή λιτότητα (αὐτή θέλει νά δηλώσει μέ τή λέξη «οἰκονομία»). Καί βεβαίως δέν ξοδεύουν μετρητά. Τά μετρητά τά τοκίζουν. Ἡ «οἰκονομία» καί ἡ ἀποθησαύριση τῶν Ἄλβανῶν εἶχαν αὐτή τήν ἐπίπτωση: τόκιζαν τά λεφτά τους κι εἶχαν καταχρεώσει τούς πληθυσμούς. Κι ἐκεῖ πού εἶχαν δύναμη, ἀσκοῦσαν ἐξουσία, τά τόκιζαν μέ τή βία. Δέν εἰσέπρατταν τούς τόκους ἐπί σειρά ἐτῶν, τούς κεφαλαιοποιοῦσαν καί μέ αὐτό τόν τρόπο γίνονταν κύριοι τελικῶς τῶν χωριῶν πού εἶχαν καταχρεώσει. «Ὅλους τούς αἰχμαλώτους Ἑλληνας ἐμεταχειρίσθησαν εἰς τόν θερισμόν, καί εἰς τό ἄλεσμα. Κάθε σπίτι μάγκα (ἢ ἑταιρία) εἶχε δύο, τρεῖς χειρομύλους, διά νά ἀλέθουν».

Σημαντική ἡ εἶδηση ὅτι ἡ ἀλευροποίηση γίνεται στό σπίτι: πόσο παραπλανητικοί ὑπολογισμοί θά μπορούσαν νά προκύψουν ἀπό τόν ἀριθμό μύλων πού θά βρίσκονταν στήν περιοχή. Τούς ἔχουμε στήν ἀπογραφή τοῦ Παλαμήδη: «ὑπῆρχαν δέ καί ἀλογόμυλοι. Μετά τήν μάχη τῆς Γράνας καί ἔπειτα μέχρι τῆς ἀλώσεως ἐγίναμεν ἡμεῖς κύριοι ὅλου τοῦ κύκλω κάμπου. Ὅταν δέ ἐκυριεύσαμεν τήν Τριπολιτσᾶν ἠύραμεν εἰς αὐτήν ἀπό ὅλα τά τρόφιμα ὡς καί ἄλογα καλά, καί μουλάρια, καί γουναῖκας ὑγιεῖς καί ὠραίας, καί νεολαίαν Τούρκων παλληκαριῶν».

Ἄν ὁ Κασομούλης μᾶς ἔδωσε μέ πινελιές διάσπαρτες κάποιες πληροφορίες, πού στό βαθμό ὅπου εἴμαστε ὑποφιασμένοι μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀνασυνθέσουμε τό γενικότερο μηχανισμό στόν ὁποῖο ἀνήκαν αὐτές οἱ

πληροφορίες, και νά ιδούμε και τή συνοχή αὐτῶν τῶν διάσπαρτων πληροφοριῶν, ἐδῶ ἔχουμε μιά ἔκθεση πού νομίζω ὅτι δίνει τό μοντέλο τῆς πόλης ἐκείνης πού συνδυάζει διοικητικές ἀρμοδιότητες — θά τίς βρῆκαμε διαβάζοντας κάποια χωρία παραπάνω — μέ ιδιότητες οικονομικές, σέ ἀντιπαράθεση μέ τίς πόλεις ἐκεῖνες γιά τίς ὁποῖες, μέ τρόπο μᾶλλον γενικό καί γενικευτικό, λέγεται ὅτι ἔχουν ἀγροτική οἰκονομία. Ὑπάρχουν πόλεις πού βρίσκονται σέ ἀγροτικό περιβάλλον, χωρίς νά σημαίνει ὅτι κάθε πόλη πού βρίσκεται σέ ἀγροτικό περιβάλλον εἶναι καί πόλη ἀγροτική, δηλαδή ὅτι ἡ κύρια ἀσχολία τῶν κατοίκων εἶναι ἡ γεωργία. Τοῦτο διαφέρει ἀπό τό γεγονός ὅτι τό ἀγροτικό πλεόνασμα φτάνει στήν πόλη καί μετατρέπεται, ἢ δέ μετατρέπεται, σέ ἐμπόρευμα καταναλώσιμο μέσα στήν πόλη ἢ διακινήσιμο πρὸς ἄλλες περιοχές.

Ἡ περιγραφή, ἡ τυχαία αὐτή περιγραφή, ἀλλά ἡ τόσο πολύ συνεκτική τοῦ Φωτάκου, μᾶς δείχνει μιά πόλη πού βρίσκεται σέ περιβάλλον ἀγροτικό, μέ τήν εὐρεία ἔννοια, ἀγροτικό-κτηνοτροφικό, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνται μέ τήν κτηνοτροφία καί τή γεωργία· τό σύνολο τῶν κατοίκων τῆς πόλης καί οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς, οἱ ἀσχολούμενοι μέ τή γεωργία, δέν εἶναι ἕνα σύνολο πού ἐξασφαλίζει τήν ἀυτάρχειά του, γι' αὐτό καί ἡ ἔξοδος πρὸς τά παράλια γιά ἀπόκτηση ἄλλων εἰσοδημάτων. Βέβαια χρειάζεται νά σκεφτεῖ κανεὶς μέ ποιές δουλειές εἶναι δυνατό νά ἀσχοληθεῖ ἕνας ἀγρότης ἀφοῦ τελειώσει τίς δικές του δουλειές. Θά πρέπει νά λάβει υπόψη ἂν ὁ θερισμός γίνεται τίς ἴδιες στιγμές στά ὄρεινά καί στά πεδινά ἢ ἂν πηγαινοῦν στόν τρύγο ἢ ἂν ἐδῶ δέν ἔχουν μεγάλη ἀπασχόληση στά ἀμπέλια καί τά λοιπά.

Ἐπιπλέον, ἡ μαρτυρία αὐτή μᾶς λέει ὅτι ὑπάρχει ἕνα ἀγροτικό πλεόνασμα, τοῦ ὁποίου μᾶς δίνει τό χαρακτήρα. Εἶναι ἕνα πλεόνασμα σέ φυσικές πάντοτε ἀξίες, τό πλεόνασμα καθ' ἑαυτό φορολογικῆς προέλευσης ἀπό τή μιά μεριά, πλεόνασμα ὀφειλόμενο ἀπό τήν ἄλλη στίς γαιοκτητικές σχέσεις, τό μερίδιο τῶν γαιοκτητῶν, τό τριτοδέκατο, τό τρίτο σὺν τῇ δεκάτῃ· καί στίς δύο περιπτώσεις εἶναι ἕνα πλεόνασμα τό ὁποῖο δέν εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ καπιταλιστικοῦ τύπου πλεονάσματος. Δηλαδή, τό πλεόνασμα ἰδιοποίησης αὐτό δέν εἶναι ἀποτέλεσμα οἰκονομικῆς ἐπιχείρησης πού δουλεύει μέσω τοῦ χρήματος.

Ἀφήνει στό χωῖο τῆς σιωπῆς τό ἐνδεχόμενο νά ὑπῆρχε καί αὐτοῦ τοῦ τύπου ἡ ἐπιχείρηση, καί δέ νομίζω ὅτι μπορεῖ νά προκύψει. Ὑπάρχει ἐπιπρόσθετα ἕνας ἄλλος τύπος πλεονάσματος, πού εἶναι τό πλεόνα-

σμα του άμεσου παραγωγού, του χωρικού που κατεβάζει τά προϊόντα του στη βδομαδιάτικη αγορά της πόλης, και που αγοράζονται από τους καταναλωτές' όπως λέγαμε, υπακούουν κατά κύριο λόγο σέ ένα μοντέλο που θέλει τό σπίτι νά είναι αϋταρκες, νά έχει αποθηκευμένα αγαθά. Πως συμβιβάζεται μιά εποχική αγορά μέ μιά τέτοια τακτική, πως κάθε εβδομάδα πουλάνε, και οι άνθρωποι που μετέχουν στην αγορά αγοράζουν ενόψει του έτους και όχι ενόψει της πρόσκαιρης κατανάλωσης;

Αυτό τό ερώτημα είναι μιά στοιχειώδης πρόκληση για νά φανταστούμε τήν αγορά, για νά φανταστούμε τίς οικονομικές συμπεριφορές, μιά περιοδικότητα ενόψει της ανταπόκρισης στό μέγιστο αιτούμενο που είναι ή αποθήκευση. Αυτό σημαίνει ότι ο ίδιος άνθρωπος δέν θά πάει όλες τίς εβδομάδες νά αγοράσει βούτυρο ή σιτάρι, κάποιιο θά πάνε όρισμένες εβδομάδες και κατόπιν δέν θά ξαναπάνε, θά πάνε κάποιιο άλλοι. Μιά περιοδικότητα σέ αυτό του τύπου τίς συμπεριφορές. Και ακόμα κάποια από τά προϊόντα δέν θά πρέπει νά τά φανταστούμε μονάχα ως διατηρητέα, υπάρχουν κι άλλα φθαρτά που έρχονται στην πόλη, και τά όποια δέν υπακούουν σέ αυτό τό μοντέλο της αποθήκευσης. 'Αλλά και ως προς τά διατηρητέα, οι αγοραστές δέν τά προμηθεύονται άπαξ αλλά περιοδικως. Και, τέλος, ή επισήμανση του γεγονότος ότι ή αγορά έχει διακύμανση τόσο ως προς τή ροή των αγαθών, αύξηση της ροής όταν έρχονται οι διακινούμενοι, όσο και ως προς τίς τιμές, αύξηση των τιμών επίσης τήν περίοδο που έρχονται οι διακινούμενοι.

VI

Μιχαήλ Οικονόμου

Τῶν συναντήσεων αὐτῶν παραμένει ὁ παλιός τίτλος, ζητήματα οικονομικῆς ἱστορίας, καί νέος ὑπότιτλος, τύποι πληροφοριῶν καί ἐπίπεδα ἀνάλυσης, πάντα σέ δύο πεδία παρατήρησης, ὅ,τι ἀποκαλοῦμε ἑλληνικός, ἑλλαδικός χώρος, οικονομικός χώρος στήν περίπτωσή μας.

Ὁ ὑπότιτλος δέν προσθέτει τίποτα στό σκεπτικό πού διείπε τίς περσινές μας συναντήσεις, ἀπλῶς κάπως τό κάνει πιά ἔξεργο. Θέλει νά ὑπομνήσει δύο-τρία πράγματα. Τό ἕνα, ὅτι οἱ συναντήσεις αὐτές δέν πραγματεύονται τά θέματά τους ἐνόψει τῆς παρουσίας ἑνός συμπεράσματος. Θά μπορούσε νά φανταστεῖ κανεῖς ὅτι γράφουμε τήν οικονομική ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας καί ὅτι οἱ συναντήσεις αὐτές ἦταν μία ἀφορμή γιά νά φτάσουμε σέ κάποιες πρῶτες γενικές διατυπώσεις. Δέν ἔχουν ὅμως αὐτό τό νόημα, γι' αὐτό καί ἡ ἐπιμονή στόν τύπο τῶν πληροφοριῶν. Οἱ συναντήσεις μας προσπαθοῦν νά ὑποδείξουν τά ὅρια τῶν μαρτυριῶν πού χρησιμοποιοῦμε γιά τή δουλειά μας: γι' αὐτό καί τά διαφορετικά ἐπίπεδα ἀνάλυσης.

Εἶναι κοινοτυπία νά λέμε ὅτι οἱ πηγές καθορίζουν τόν ὀρίζοντα τοῦ ἱστορικοῦ κι εἶναι ἐπίσης κοινοτυπία νά λέμε ὅτι τό τυχαῖο πού ὑπάρχει — ἄν ὑπάρχει τυχαῖο — στή διάσωση τῶν τεκμηρίων καθορίζει καί τήν ἔμφαση πού, στό ἱστοριογραφικό πλέον ἐπίπεδο, δίνουμε στό ἕνα ἢ τό ἄλλο θέμα, στή μία ἢ τήν ἄλλη χρονική στιγμή. Γιατί, ὅσο ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἐποχές τῶν ὁποίων τά τεκμήρια δέν εἶναι ἀμέσως προσπελάσιμα — τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχουν κάποτε φυσικά δέν ὑπάρχουν ἢ ὑπῆρχαν καί ὑπέστησαν καταστροφή —, τό κρίσιμο πρόβλημα τῆς ἐπάρκειας γιά μία ἱστορική στιγμή, γιά ἕνα χώρο, τῆς ἀνεπάρκειας γιά μία προηγούμενη, μία κατοπινὴ ἱστορική στιγμή, γιά τόν ἴδιο ἢ γιά ἕνα διαφορετικό χώρο, θά τίθεται πάντοτε ἐκ τῶν πραγμάτων, μέ ἀποτελεσμα νά χλωαίνει ὁ ἱστοριογραφικός τύπος πού θηρεῖ ἐνός ὀρισμένου

βαθμού τεκμηριωτική πληρότητα. "Όπως κατά κόρον έχουμε πει, αυτή ή αίπαιτηση τής πληρότητας μπορεί νά όδηγήσει στην παρασιώπηση, στη μή αξιοποίηση κάποιων από τά τεκμήρια, μέ τό αίτιολογικό ότι ναι, ξέρουμε τρία πράγματα για τή συγκεκριμένη στιγμή, για τό δεδομένο χώρο, δέν άρχοϋν όμως για τήν όσο γίνεται πιστότερη αναπαράσταση τής πραγματικότητας εκείνης τής στιγμής ή εκείνου του χώρου.

Η άπάντηση πού θά δίναμε σε αυτή τήν άλλοιώς αίτιολογημένη ένσταση θά ήταν: ναι, όλα αυτά είναι σωστά, αλλά δέν όδηγοϋν, θά μπορούσαν νά μήν όδηγοϋν, στην καταστροφή στην άκραία περίπτωση, στον περιορισμό στη συνθέστερη περίπτωση του εύρους του ιστορικού παρατηρήματος: θά μπορούσαν νά όδηγήσουν σε άλλου τύπου γραφή, σε μία ιστοριογραφία πού δέν θά ύπακούει στην ίδια και ένιαία γραφή αλλά σε μία γραφή προσδιοριζόμενη κάθε φορά από τον τύπο άνάλυσης στον όποιο μās παραπέμπουν τά καθέκαστα τεκμήρια.

Τεκμήρια περιορισμένης τοπικής ή χρονικής έμβέλειας αλλά άναφερόμενα σε μηχανισμούς πού ύπερακοντίζουν τή συγκεκριμένη γεωγραφική ή χρονολογική άκτίνα, είναι άλλοιώς έπιδεκτικά μίας πραγμάτευσης πού θά κινείται σε ένα επίπεδο ύψηλης άφάιρεσης, όπου ίσως και οί χρονικοί, οί συγκεκριμένοι χρονικοί, και οί τοπικοί προσδιορισμοί νά άπουσιάζουν, παρά τό γεγονός ότι είναι ταυτίσιμοι οί χώροι και χρονολογήσιμα τά τεκμήρια. "Άλλου τύπου πληροφορίες, άναφερόμενες σε καθέκαστα, όδηγοϋν σε άλλου τύπου πραγμάτευση, πού μέ τή σειρά της καθορίζεται από τό γεγονός ότι τά τεκμήρια δέν έχουν τήν έπιθυμητή χρονική ή τοπική διασπορά: όδηγοϋν λοιπόν σε άλλου τύπου πραγμάτευση, ή συνεκτικότητα τής όποίας, σε σχέση μέ τό προηγούμενο επίπεδο άνάλυσης, θά καθορίζεται από τό αν είναι άποδείξιμη ή αντιπροσωπευτικότητα των έπιμέρους τεκμηρίων. Τότε θά έχουμε μία ιστοριογραφία, μία γραφή ιστορική, μέ συγκεκριμένες τοποχρονικές άναφορές στο δεδομένο πεδίο παρατήρησης, πού θά έπέχουν θέση παραδείγματος, οιονεί τουλάχιστον παραδείγματος.

Αυτού του τύπου οί αντιμετώπισεις του άποδεικτικού ύλικου θά μπορούσαν νά άναχθούν σε μία θεματολογία ικανή νά περιέχει ό,τι θά θεωρούσαμε ότι συνιστά στοιχείο τής ιστορίας ως όντολογίας, ως μιάς σειράς πραγματικοτήτων άνεξαρτήτως του βαθμού συνείδησης πού είχαν τά ύποκείμενα τής ιστορίας ως προς τίς πραγματικότητες αυτές. Η έπόμνη φάση θά ήταν νά δείξουμε αν ύπήρχε συνείδηση των πραγμα-

τικοτήτων, και άν δέν ύπῆρχε, μήν τυχόν μπορεῖ νά προταθεῖ ὡς πρός αὐτό κάποια ἐξήγηση. Αὐτό τό σκεπτικό, πού τό διατυπώνω μέ ἀφηρημένο καί ἀδρομερῆ τρόπο, δείχνει συγχρόνως καί τό ὀδηγό νῆμα αὐτῶν τῶν συναντήσεων καί τή συναφῆ διαδικασία πού θέλει νά ἐκφράσει ὁ προσδιορισμός: τύποι πληροφοριῶν καί ἐπίπεδα ἀνάλυσης.

Θά πρότεινα οἱ πρῶτες μας συναντήσεις νά ἐπικεντρωθοῦν στό βαθμό καί στόν τύπο διάσωσης τοῦ οἰκονομικοῦ σέ μιά λίγο πολύ ὁμοιογενῆ σειρά μαρτυριῶν: εἶναι τά ἀπομνημονεύματα τῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν ὡς πρωταγωνιστές ἢ ὡς δευτεραγωνιστές τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 καί οἱ ὁποῖοι, κάποια στιγμή, γιά τούς γνωστούς λόγους, αἰσθάνθηκαν τούς ἑαυτούς τους ὑποχρεωμένους νά καταθέσουν τή μαρτυρία τους γιά τήν ἐπανάσταση, κυριολεκτικότερα γιά τούς ρόλους πού ἐπώμισθησαν στή διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης, γιά νά δικαιολογήσουν ἢ νά ὀρθνήσουν τή θέση πού εἶχαν μετά τήν Ἐπανάσταση ἢ νά διεκδικήσουν κάτι πού δημιουργεῖται μετά τήν Ἐπανάσταση. Χονδρικά αὐτές εἶναι οἱ προθέσεις τῶν ἀπομνημονευματογράφων τοῦ '21.

Εἶναι ἄνθρωποι πού ζοῦν σέ τρεῖς χρονικές στιγμές, μέ τίς διακρίσεις τους ἀλλά καί μέ τίς συνέχειές τους. Εἶναι ὄριμοι ἄνδρες ἢ νέοι ἢ κάποτε παιδιά πρὶν ἀπό τήν Ἐπανάσταση εἶναι κατά κανόνα νέοι ἢ ὄριμοι ἄνδρες στήν Ἐπανάσταση ἔλαχιστοι εἶναι ἀκόμα παιδιά κατά τήν Ἐπανάσταση, καί ὅπωςδήποτε εἶναι ἄνδρες πού ἔχουν ξεπεράσει τήν ὀριμότητα ἢ τήν ἐφηβεία τῆς ἐποχῆς μετά τήν Ἐπανάσταση.

Τρεῖς στιγμές διαφορετικές, ἀλλά τρεῖς στιγμές πού τίς ἀρμολογοῦν καί συνέχειες. Ὅσο κι ἄν οἱ ἀπομνημονευματογράφοι δηλώνουν ὅτι δέν κάνουν γενική ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης ἀλλά μαρτυροῦν ἐκεῖνα πού ξέρουν, κατά κανόνα ὡς συμμετέχοντες ἢ αὐτήχοι μάρτυρες, ὅσο καί ἄν ἀρχίζουν τήν ἀφήγησή τους στή συντριπτική τους πλειοψηφία ἀπό τήν ὥρα τῆς ἐπανάστασης, ἀπό τήν ὥρα πού μετέχουν στό γεγονός τῆς ἐπανάστασης, ὡστόσο ἔχουν συνείδηση τοῦ ὅτι γράφουν μιά εὐρύτερη ἱστορία ὀρισμένοι ἔχουν συνείδηση ὅτι ἐξυπηρετοῦν ἕνα ἱστοριογραφικό σχέδιο, ὅλοι ὅμως ἔχουν συνείδηση ὅτι γράφουν ἐνόψει μιᾶς ὑπερατομικῆς ἱστορίας, πού τήν πιστεύουν ἢ θέλουν νά τή δείξουν ὡς μιά σωστή, ἀντικειμενική, δίκαιη ἱστορία. Ὅρισμένοι τους ὅμως, πού διακατέχονται ἀπό τήν κοινή αὐτή συνείδηση, αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη νά ἀναφερθοῦν σέ μιά ἐποχή πού ἀνήκει πρὶν ἀπό τήν Ἐπανάσταση.

Ὅλοι τους ἔχουν μιά ἐμπειρία, μιά κοινή ἐμπειρία, πού ἄν δέν εἶναι

άμεση, είναι έμμεση. Είναι ή Φιλική Έταιρεία. Η Φιλική Έταιρεία προϋπάρχει τής Έπανάστασης, ξέρουν τό ρόλο πού έχει παίξει στην Έπανάσταση: είτε τή συμπαθούν είτε δέν τή συμπαθούν, δέν μπορούν νά παραγνωρίσουν τήν ύπαρξή της' έτσι μέ τή Φιλική Έταιρεία ανάγονται σέ έναν παλαιότερο χρόνο. Η συνείδηση όμως, όσον άφορᾶ στόν παλαιότερο χρόνο, άνήκει στό σχέδιο μιᾶς πολιτικῆς ιστορίας. Όστόσο, όσα μαρτυροῦν γιά τήν ιστορική διάρκεια όπου ἔζησαν ως πρωταγωνιστές καί δευτεραγωνιστές ή όπωσδήποτε συμμετείχαν σ' αὐτή, τά γεγονότα γιά τά όποια μαρτυροῦν δέν άνήκουν όλα καί αποκλειστικά στην όπτική μιᾶς πολιτικῆς ιστορίας, όπως τήν άντιλαμβάνονται, δηλαδή πολεμικά γεγονότα, διοικητικοί θεσμοί. Υπάρχουν αναφορές στό οικονομικό, στή φορολογία, στό ἄν δικαίως ή άδίκως διεκδικούσαν τόσους μισθούς, ἄν ξόδεψαν πολλά, ξόδεψαν λίγα' ἔχουν χρηματικές απαιτήσεις από τίς κυβερνήσεις, γιατί αὐτοί πού γράφουν, στρατιωτικοί καί πολιτικοί, ὅλοι τους ἔχουν συνεισφέρει ὕλικῶς στόν Ἀγώνα, είναι ἔμποτισμένοι ὅλοι από τό οικονομικό στην πλέον πρακτική καί ὠφελμιστική του διάσταση, έτσι δέν είναι άνυποψίαστοι ως πρός αὐτή τήν περιοχή τής ιστορίας, ως πράξης, ὄχι ως άφηγηματικῶς σχεδίου.

Λίγοι όμως είναι εκείνοι πού αναφερόμενοι σέ προγενέστερες ἐποχές, κάνουν μνεία τῶν οικονομικῶν, όπως οί ἴδιοι τά γνώρισαν, ἀμέσως ή ἑμμέσως, τῶν οικονομικῶν τής τουρκοκρατίας. Ὅρισμένοι κάνουν λόγο, καί μάλιστα αναλυτικό. Θά περίμενε κανείς ὅτι οί ιστορικοί τοῦ Ἀγώνα καί οί ἀπομνημονευματογράφοι, πού μέ τό ἕνα πόδι είναι στό ἀπομνημόνευμα καί μέ τό ἄλλο ἐξυπηρετοῦν ἕνα πραγματικά ιστοριογραφικό σχέδιο, όπως ὁ Σπηλιάδης, πού ἔχουν καλλιέργεια πνευματική, θά μπορούσαν νά ἔδιναν ἰδιάζουσα ἔμφαση, στό μέτρο όπου αναφέρονται σέ χρόνια πρὶν ἀπό τήν Ἐπανάσταση, στό οικονομικό, ὅταν μάλιστα οί οικονομικές ὀψεις τής κατάκτησης ἔχουν ἐγγραφῆ στην ἐπαναστατική ἰδεολογία. Δέν είναι κανόνας. Είναι ἑνδεικτικό ὅτι οί αναφορές είναι λίγες καί ἰσχνές.

Ἀντιθέτως, ὑπάρχει μιᾶ κατηγορία ἀνθρώπων — δέν είναι μεγάλοι ἀριθμοί, είναι μικροί ἀριθμοί — πού εἶχαν ἰδιάζουσα εὐαισθησία ως πρός τό οικονομικό. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ἦταν κατεξοχήν οἱ προύχοντες, δηλαδή οἱ ἡγεσίες τής, όπως λέμε σήμερα, παραδοσιακῆς κοινωνίας, οἱ ἄνθρωποι πού εἶχαν ἐπωμιστεῖ τήν εὐθύνη, μέ ὅ,τι αὐτό συνεπάγεται, τής διαχείρισης τῶν κοινῶν υποθέσεων.

Τυπικοί έκφραστές αυτής τῆς ἐκδοχῆς, ὁ Κανέλλος Δεληγιάννης καί ὁ Παναγιώτης Παπατσώνης, καί οἱ δύο τους ἐκπρόσωποι τοῦ προϋχοντικοῦ στρώματος τῆς Πελοποννήσου. Δίπλα σέ αὐτούς ὑπάρχουν ἰδιότυπες μαρτυρίες, πού δείχνουν τήν αἴσθηση τοῦ οικονομικοῦ, μέσα ἀπό μιά ἄλλη ὅμως βίωσή του, μέ ἐνδεικτική περίπτωση τό Μακρυγιάννη. Ἡ ἀναφορά στό οικονομικό γιά τό Μακρυγιάννη ὑπαγορεύεται ἀπό λόγους παράλληλους πρὸς ἐκείνους πού ὑπαγορεύουν τήν ἀναφορά στό οικονομικό τῶν προυχόντων, ὅπως οἱ Δεληγιάννης καί Παπατσώνης, ἀλλά ὄχι ταυτόσημους. Οἱ πρῶτοι μέ τό οικονομικό θέλουν νά δείξουν τήν ἰσχὺ τῶν οικογενειῶν τους καί τοῦ κοινωνικοῦ στρώματος ἢ τάξης ὅπου ἀνῆκαν· ἐπομένως γιά τό Μακρυγιάννη εἶναι κάτι ἄλλο: μέ τό οικονομικό, μέ τήν ἀπόκτηση χρημάτων, ἀπελευθερώνεται ὁ ἴδιος καί γίνεται ἄτομο, ἀπό ὑπηρετῆς γίνεται αὐτόνομο καί αὐτεξούσιο ἄτομο. Ἡ βιωματική τονικότητα εἶναι διαφορετική στή μιά μαρτυρία ἀπό ὅ,τι στήν ἄλλη.

Θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά παρακολουθήσουμε τά γραπτά τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, γιά νά δοῦμε τήν πρόσληψη καί τόν τρόπο ἀποτύπωσης τοῦ οικονομικοῦ καί, συγχρόνως, ἐλπίζω νά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε μιά ἄλλη μορφή μέσα ἀπό τήν ὁποία ἀναδύεται ἐμμέσως τό οικονομικό, χωρίς νά ὑπάρχει ἡ πρόθεση νά ἐπισημανθεῖ, ἀλλά γιατί ἡ ἀναφορά στά πράγματα τῆς Ἐπανάστασης παραπέμπει στό οικονομικό, μέ τυπικό σέ αὐτή τήν περίπτωση παράδειγμα τόν Κασμοῦλη, πού, λόγου χάρη, γιά νά ἐξηγήσει τή στάση κάποιων πληθυσμῶν ἀπέναντι στήν Ἐπανάσταση, ἀναφέρεται στίς ἐπαγγελματικές δραστηριότητές τους, στό πολιτισμικό τους ἐπίπεδο, στήν οἰκονομία τους μέσα ἀπό μιά τελείως διαφορετική ὀπτική. Σέ αὐτό τό πλαίσιο ἀνήκει καί μιά ἄλλη κατηγορία μαρτύρων, αὐτοπτῶν πάντοτε μαρτύρων· εἶναι ὅσοι μέ συνειδητότερο τρόπο προσπαθοῦν νά τονίσουν τήν καθολικότητα τοῦ φαινομένου τῆς Ἐπανάστασης. Ἐκεῖνος πού ξεκινáει μέ σαφές ἱστοριογραφικό κριτήριο καί μέ σαφῆ ἱστοριογραφική ἀπαίτηση, ἀπό τούς πρῶτους, εἶναι ὁ Τριχοῦπης· δέν εἶναι φυσικά ὁ μόνος.

Ἐνάμεσά τους ὁ Μιχαήλ Οἰκονόμου, *Ἱστορικά τῆς ἐλληνικῆς παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερός τῶν Ἑλλήνων ἀγών*. Τό βιβλίο παρουσιάζεται στά 1873, δηλαδή ἔχουν περάσει χρόνια ἀπό τήν Ἐπανάσταση· ὕστερα ἀπό λίγο πέθανε καί ὁ συγγραφέας του. Ὁ Οἰκονόμου ἔχει λάβει μέρος στήν Ἐπανάσταση, γραμματικός· λόγιος ὁ ἴδιος, σπουδασμένος, υἱοθε-

τεῖ ἓνα σύνθητες σχῆμα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη: τὰ γεγονότα χρόνο μέ τό χρόνο, τόπο μέ τόν τόπο. Τάδε ἔτος, τὰ γεγονότα στήν Πελοπόννησο, τὰ γεγονότα στή Στερεά Ἑλλάδα ἐπόμενο ἔτος, τὰ γεγονότα στήν Πελοπόννησο, τὰ γεγονότα στά νησιά. Εἶναι εὐνόητο ὅτι εἶναι περισσότερο πληροφορημένος γιά τὴν Πελοπόννησο, Πελοποννήσιος ὁ ἴδιος, Δημητσανίτης, τοῦ κολοκοτρωναίου κόμματος, προσανατολισμένος λοιπόν στό Μοριά καί κυρίως στόν Κολοκοτρώνη: «Μέτοχος τοῦ Ἀγῶνος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους αὐτοῦ ἀδιαλείπτως, ἀπό δέ τοῦ 1822 ἀρχομένου καί Γραμματεὺς τοῦ Γεν. Ἀρχηγοῦ Θ. Κολοκοτρώνη διατελέσας, ἐφύλαττον ἔγγραφα καί ἐκράτουν σημειώσεις τινάς ὡς βοηθητικά μνήμης περὶ τῶν κατ' αὐτῶν συμβαινόντων, ὁρμώμενος ἐκ τῆς ιδέας ὅτι καί τούτων ἡ μνήμη ἔπρεπε νά διασωθῆ διὰ τοὺς μεταγενεστέρους, οἳ ἀδήποτε καί ἂν πράγματι ὦσι». Ἐνα ἱστοριογραφικό σχέδιο πού, ὅπως ὁ ἴδιος λέει, ξεκινάει ἀπὸ τὴ στιγμή τοῦ Ἀγῶνα, κρατάει τίς σημειώσεις του, τὰ ἔγγραφα.

Ὅπως ἦταν σύνθητες στά ἱστορικά ἔργα πού ἀναφέρονται σέ μιὰ ἐποχὴ, αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος νά ἀρχίσει τὴν ἀφήγησή του μέ τό «Μέρος Α'. Τῶν τοῦ ἑνναετοῦς ἑλληνικοῦ ἀγῶνος ἱστορικῶν προκαταρκτικά ἢ προηγηθέντα τοῦ ἔτους 1821». Ἀρχίζει αὐτὰ τὰ προηγηθέντα γράφοντας: «Ὅτε ἱστορικοὶ καί οἱ χρονογράφοι πρὶν ἢ ἐπιλάβωνται τοῦ κυρίου αὐτῶν θέματος, συνειθίζουν ἐπὶ μικρὸν ἀνατρέχοντες εἰς τό παρελθόν νά παραλαμβάνουν καί τούτου ὅσα σχέσιν τινὰ ἔχουσι πρὸς τὴν ἐποχὴν, ἣν προτίθενται νά περιγράψουν καταδεικνύοντα ἢ τὴν καταγωγὴν τούτων ἐξ ἐκείνων, ἢ τοῦναντίον τὴν ἀντίθεσιν» (Α', σ. 13).

Ἔχει συνείδηση ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἱστοριογραφία πού ἐπισημαίνει τίς τομέες πού γίνονται μέ τὴν ἑναρξὴ τῶν γεγονότων, τὰ ὅποια ὁ συγγραφέας πρόκειται νά ἀφηγηθεῖ, ἢ τίς προϋποθέσεις αὐτῶν τῶν γεγονότων: χρειάζεται καί στίς δύο περιπτώσεις ἀναδρομὴ στό παρελθόν.

Στὴν ἐποχὴ ὅπου γράφει δέν ὑπάρχουν μεγάλες ἀμφιβολίες ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία περιλαμβάνει καί τὴ βυζαντινὴ, ἢ ἀλλιῶς ὅτι ἡ ἐξιστόρηση τῶν δρωμένων, σέ ὅ,τι θεωρεῖται ὡς ἑλληνικός χῶρος, προϋποθέτει καί τὴν ἐξιστόρηση τῶν δρωμένων στόν ἴδιο χῶρο κατὰ τὴν περίοδο πού τὴν ὀνομάζουν βυζαντινὴ. Ἐξυπακούεται ὅτι δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι στή συνέχεια ἀνήκει καί ἡ ἀρχαιότητα. Δέν ἔχει σημασία γι' αὐτό πού συζητᾶμε τώρα ἐμεῖς νά δοῦμε τίς ἀντιλήψεις τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου γιά τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, τὴν ὅποια τὴ θεωρεῖ

έλληνορωμαϊκή, ούτε έχει σημασία νά επισημάνουμε ότι ακολουθεῖ τήν ιστοριογραφία εκείνη πού εἶχε σηματοδοτήσῃ ἀρνητικά αὐτή τήν έλληνορωμαϊκή ἐποχή, ὅτι υἱοθετεῖ, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, προφανέστερα τήν ὀπτική τοῦ Γίββωνος, μιά ὀπτική πού τήν ἀποδέχονταν πολλοί.

Περιοριζόμεσθε στήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως μάλιστα ἐδραιώνεται στήν Πελοπόννησο, τό κύριο πεδίο τῆς παρατήρησῆς του, γιά νά φτάσει στόν Ἄλλῃ πασά, μιά ἐπίσης ἀπό τίς μεγάλες πύλες πού ὀδηγοῦν στήν Ἐπανάσταση τοῦ '21. Γιά τήν ἐξιστόρηση αὐτῆς τῆς τουρκοκρατίας λέγει ὅτι οἱ πηγές του εἶναι δύο εἰδῶν: τά διαβάσματά του καί ἡ οἰκογενειακή του παράδοση.

Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία, ἐφόσον δεχθοῦμε ὅτι πράγματι στήν ἀφήγηση ἔχει ἕνα μερίδιο ἡ οἰκογενειακή παράδοση — καί δέν βλέπω γιά ποῖο λόγο θά ἔπρεπε νά θεωροῦμε ὅτι ὅλοι οἱ μάρτυρες εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ὑποπτοι —, στό βαθμό ὅπου ἡ γνώση του προκύπτει ἀπό τήν παράδοση, αὐτό ἀποκτᾷ ἰδιάζουσα σημασία, γιαντί ἐνδέχεται ἡ οἰκογενειακή καί σέ ἐπέκταση τοπική παράδοση νά μήν εἶναι ἀπλῶς ἕνας καθρέφτης πιστός ἢ παραμορφωτικός, ἀλλά νά εἶναι καί κάτι διαφορετικό: μιά ἐπιλεκτική μνήμη, πού ταξινομεῖ τά φαινόμενα καί ἐπεξεργάζεται τήν εἰκόνα τοῦ κόσμου πού τόν ὀρίζει ἐν μέρει ἐμμέσως, ἐν μέρει ἀμέσως, γιαντί αὐτοί πού συντηροῦν τή μνήμη εἶναι ἤδη κληρονόμοι μιᾶς ἄλλης μνήμης καί εἶναι ἤδη πρόσωπα πού βλέπουν, δροῦν, ὑφίστανται καί ἀπομνημονεύονται. Τό ζητούμενο εἶναι μήν τυχόν στό συνδυασμό καί τῆς μνήμης τῶν ἀναγνωσμάτων ὑπάρχει ἕνα σχῆμα πού, ἐξειδικευόμενο στό χῶρο τοῦ οἰκονομικοῦ, δείχνει πῶς συνειδητοποιήθηκαν ἢ βιώθηκαν κάποιον γενικότεροι μηχανισμοί στοὺς ὁποίους ἐδράζεται τό ἀπομνημονεύμενο οἰκονομικό.

Μιά πρόσθετη παρατήρηση. Θυμίζω ὅτι ἡ τουρκοκρατία στήν Πελοπόννησο δέν εἶναι συνεχῆς. Διακόπτεται ἀπό τή δεύτερη βενετοκρατία, 1685-1715, ἀπό τήν ὁποία ὅμως ἡ μνήμη, ἡ ὁ ἴδιος, δέν ἔχει νά συκρατήσῃ τίποτε. Βλέπει τό γεγονός μιᾶς διακοπῆς τῆς τουρκοκρατίας ἀπό κάποιους δυνάστες, πού κι αὐτοί δέν ἦταν καλύτεροι ἀπό τοὺς προηγούμενους.

Θά ἀναρωτιόταν κανεῖς γιαντί θά ἔπρεπε νά ἔχει μπολιαστῆ στή συλλογική μνήμη ἕνα ἐπεισόδιο σχετικῶς ἀπομακρυσμένο, τουλάχιστον ἀπό τοὺς ἄμεσους πληροφοριοδότες τοῦ Μιχαήλ Οἰκονόμου. Ἡ ἐνσταση εἶναι λογική. Ἐξάλλου τό ζήτημα πού τίθεται σέ ὅλους ὅσοι

μελετοῦν τὴ βενετοκρατία τῆς Πελοποννήσου εἶναι ἐάν ἔμεινε κάτι ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρξει ἕνας μεγάλος ἱστορικός, νὰ ἔχει τὴν τύχη ἢ νεότερη ἱστορία τῆς Πελοποννήσου νὰ γίνῃ ἀντικείμενο μελέτης ἑνὸς ἱστορικοῦ ὅπως ὁ Λεοπόλδος Ράνκε, πού, ἂν μὴ τι ἄλλο, ἐπεσήμανε τὸ ἑξῆς: ὅτι στὴ διάρκεια τῆς βενετοκρατίας ὑπῆρξε μιὰ ἐμμονή, θὰ ἔλεγε κανεῖς, τῶν πληθυσμῶν τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου νὰ ὀργανωθοῦν σὲ κοινότητες· ὅλα τὰ κάστρα, κάστρα-πόλεις, ζητοῦσαν προνόμια, ἀστικά προνόμια, ἢ ὑπαίθρος τὸ ἴδιο, καὶ ὅσοι ἀπὸ τὴν ὑπαίθρο δὲν μπορούσαν νὰ σχηματίσουν ἀστική κοινότητα ἐγγράφονταν στὶς πόλεις. Τί σημαίνει νὰ ἐγγράφεται κανεῖς στὶς πόλεις; "Ὅτι εἶναι ἀστός, εἶναι *civis*, εἶναι *cittadino*, ὅτι ἀπαλλάσσεται ἀπὸ ἀγγαρεῖες πού εἶναι κοινές γιὰ τὸν ἀγροτικό πληθυσμό. Ὁ ἄλλος δρόμος εἶναι ὁ δρόμος τῶν προνομίων. Τὰ προνόμια ὅμως δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ εἶναι πάντοτε συλλογικά, νὰ εἶναι προνόμια μιᾶς κοινότητας· μπορεῖ νὰ εἶναι προνόμια ἀτόμων, οἱ *benemeriti* ἢ οἱ *privilegiati*. Καὶ ἐξηγεῖ ὁ Ράνκε ὅτι βεβαίως στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχὲς μέσα στὸ ὀθωμανικὸ σύστημα ὑπάρχουν ὅλες οἱ δυνατότητες γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἀνάδειξη τῶν προσώπων, δὲν ὑπάρχει ὅμως ἡ δυνατότητα τῆς συλλογικῆς ἀνάδειξης, δὲν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ εἶναι κανεῖς *cittadino*. Θὰ μπορούσε κάποιος σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο νὰ παρατηρήσει ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ δοθοῦν ἐξηγήσεις ὡς πρὸς τὰ προνόμια πού δόθηκαν ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς στὶς πόλεις πού παραδόθηκαν χωρὶς νὰ φέρουν ἀντίσταση, καὶ πού συνίστανται στὴ διατήρηση τοῦ ὑφιστάμενου ἐσωτερικοῦ τους καθεστῶτος. Ὡστόσο, σὲ αὐτὴ τὴν παρατήρηση ὑπάρχει ἡ ἀντι-παρατήρηση: σὲ ποῖο βαθμὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀνήκει κανεῖς σὲ μιὰ πόλη, ἔστω μέ προνόμια, τὸν κάνει πολίτη, ὅπως συμβαίνει στὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς, μέ τὴν ἔννοια πού ἔχει ὁ πολίτης ἐκείνη τὴν ἐποχὴ;

Κλείνοντας τὴν ἀναφορά στὸν Ράνκε, θυμίζω ὅτι ὁ Οἰκονόμου ἔχει πλήρη γνώση ὅτι ὑπῆρχε ἕνα ἰσχυρὸ κοινοτικὸ σύστημα στὴν Πελοπόννησο: ὅλου τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἔχει γνώση ὁ ἴδιος ἢ ἡ τοπικὴ παράδοση τῆς ὁποίας γίνεται φορέας, ἀλλὰ δὲν συγκροτεῖ καμία συνέχεια μέ ἐκεῖνο τὸν πόθο πού ἐκδηλώθηκε στὸν ἴδιο χῶρο πρὶν ἕνα περίπου αἰῶνα στοὺς ἀνθρώπους νὰ γίνουν *cittadini*. Μᾶλλον μπροστὰ σὲ μιὰ συνέχεια καὶ ἐνδεχομένως σὲ μιὰ σύνδεση τῆς μιᾶς μέ τὴν ἄλλη τουρκοκρατία, τῆς πρώτης μέ τὴ δευτέρα τουρκοκρατία. Ἡ παρένθεση

αυτή ήθελε άπλώς νά ύποδειξει τήν άντικειμενική ασυνέχεια καί όχι μόνο τήν ασυνέχεια στό επίπεδο τών συνειδήσεων.

Έχω τήν έντύπωση ότι ό Οικονόμου ξέρει τόν Ράνκε — ή μελέτη του γιά τούς Βενετούς στήν Πελοπόννησο είχε μεταφραστεί στά έλληνικά (1862) —, γιατί έχει κάποια νούμερα πού πρέπει νά έρχονται άπό τόν Ράνκε ή άπό τό Μουστοξύδη. Καί νομίζω ότι τόν ξέρει γιά τόν πρόσθετο λόγο ότι δέν μιλάει γιά ιδιοκτησία, μιλάει γιά κατοχή, λέξη μέ τήν όποία μετέφρασε τήν αντίστοιχη γερμανική ό Καλλιγιάς, πού έχει κάνει τή μετάφραση τού Ράνκε. Έπειδή, ώστόσο, ή λέξη έχει περάσει στό νομικό γλωσσάρι, ένδεχομένως ή πηγή του νά είναι κάπου άλλου.

«Μή προθέμενος νά έξιτορήσω τούς Τουρκο-εννετικούς καί λοιπούς τής εποχής εκείνης πολέμους, τάς ρηθείσας όλίγας ειδήσεις άχροιγώς, ώς είπον, ύπέμνησα πρός συνεχισμόν τών παθημάτων καί τής πρό τού άγώνος καταστάσεως τής Πελοποννήσου ιδίως' καί όλίγας έτι θέλω προσθέσει περί αύτης προσφάτους έτι ειδήσεις κατά τάς πατρικάς ήμών παραδόσεις. Γενόμενοι λοιπόν ούτως οί Τουρκοί άπό τού 1718 κύριοι αύτης, άν καί τόν πόλεμον είχον τό πρίν κατά τών Ένετών ώς ξένων αύτών εκδιωχθέντων, τούς Πελοποννησίους άπαντας μετεχειρίσθησαν ώς δορυαλώτους, επί προφάσει ότι έδεικνουν δήθεν ύπέρ τών Ένετών συμπαθείας βοηθούντες αύτοις έν τοις πολέμοις μέ ζήλον, καί ότι όπου αύτοί παρετάσσοντο, εκεί οί Τουρκοί εύρίσκοντες άντίστασιν ισχυράν, ύφίσταντο μεγάλας φθοράς» (Α', σ. 16).

Οί κρίσεις τού Οικονόμου γιά τή στάση τών «Έλλήνων» καί «Έλληνιζόντων» άπέναντι στους Βενετούς άντιστοιχοϋν έν μέρει στήν πραγματικότητα καί άφίστανται συγχρόνως άπ' αύτή: μέ τήν πρόοδο τής όθωμανικής επίθεσης ή πλειοψηφία τού τοπικού πληθυσμού καί οί ήγεσίες του φρόντισαν νά δηλώσουν ύποταγή, ένω παράλληλα τοπικά καί ξένα σώματα πολεμοϋσαν στό πλευρό τών Βενετών. Στο μέτρο όπου οί κρίσεις τού Οικονόμου βασίζονται έπίσης στήν οικογενειακή καί τοπική παράδοση, εκείνο πού θά πρέπει να τονιστεί είναι ότι στή συλλογική μνήμη, μέ τή βοήθεια τής ιδεολογίας τής επανάστασης καί τής φόρτισης πού έχει κάθε άναφορά στό πελοποννησιακό παρελθόν λόγω τών όρλωφικών, ύπείσέρχεται τό μοτίβο τής άντίστασης. Άλλά δέν πρόκειται γιά ένα κυρίαρχο μοτίβο. Άς προσέξουμε τίς έρμηνείες του:

«Τό δ' άληθές αίτιον ήν, ότι οί Τουρκοί χάριν τής ιδίας των έν Πελοποννήσω άσφαλείας, ήσυχίας καί στερεώσεως, ήθελον νά καταστήσουν τήν Πελοπόννησον καθ' έαυτήν άσθενή καί αδύνατον» (Α', σ. 16). 'Ο ίδιος

δέν περιορίζεται σέ αὐτή τήν αἰτιολογία καί λέει ὅτι ἕνας ἄλλος λόγος εἶναι νά ἐδραιωθεῖ ἡ κατάκτηση. «Εἶχον δ' οἱ Ἐνετοὶ μισθοφόρους καί Ἑλληνας ἢ Ἑλληνίζοντας ἄλλους ἐξ ἄλλων μερῶν, ἐξ ὧν οἱ πλείους ἀδύνατοι ὄντες, μετὰ τήν συνθήκην καί τήν ἐκ τῆς μισθοφορᾶς ἀπόλυσίν των, μὴ ἔχοντες ποῦ νά ὑπάγουν πολλοὶ τινες αὐτῶν, ἐν Πελοποννήσῳ παραμείναντες καί δυστυχῶντες, προσεκολλήθησαν εἰς τὰς ὑπηρεσίας τῶν Τούρκων προσοικειωθέντες αὐτοῖς καί περιποίησιν, καί προστασίαν, καί τιμὰς εὐρίσκοντες παρ' αὐτοῖς, οἱ πλείους αὐτῶν ἐξώμωσαν. Πλὴν τούτων καί τινες, ἂν καὶ ὀλίγοι, ἐκ τῶν ὡς ραγιαδῶν ἀπολειφθέντων Πελοποννησίων, ὡς πτωχότατοι καί πρὸς τὰ τῆς θρησκείας ἀδιαφορώτεροι, κἄν τε κατὰ προσποίησιν ἐν ἀρχῇ ἐξομνύοντες καί τήν τῶν κατακτητῶν ὁμολογῶντες θρησκείαν πρὸς ἀποφυγὴν τῶν βαρῶν, ἀνεμιγνύοντο τοῖς Τούρκοις ὡς ἡμίτουρκοι (μουρτάται), οὓς οἱ Τούρκοι διὰ τοῦτο ἐπροστάτευον, βαλμῆδόν δέ συγχωνεύομενοι αὐτοῖς τὸν πληθυσμὸν καί τὴν δύναμιν των ἠῤῥξανον. Τῶν δὲ Πελοποννησίων οἱ λοιποὶ, ὅσοι τὸν ὄλεθρον διέφυγον, διότι πολλοὶ μὲν εἰς τοὺς πολέμους ἔπεσον, κατ' ἀνάγκην τοῖς τυράννοις των ὑπηρετοῦντες, ἄλλοι δὲ ἐπιδημικὰς νόσους καί ἰδίως ἀπὸ τὸν λοιμὸν, ὅστις ἀπὸ τὰ 1687 ἕως τὰ 1756 ἐπ. ἀλλεπαλλήλως τὴν Πελοπόννησον ἐμάστιξεν· οὐκ ὀλίγοι δὲ καί ἀπὸ τοὺς ἀγρίους νικητὰς των ἀσπλάγχχως κατεσφάγησαν. Καί πολλοί, πλεῖστοι, ὑπὸ τῆς δυστυχίας, κακουχίας καί ταλαιπωρίας καταβληθέντες, ἀπέθανον· οἱ δὲ πλουσιώτεροι καί τὰ μέσα ἔχοντες, ἀποφεύγοντες, οὕτως εἰπεῖν, τὴν ἐκ τῶν εἰρημμένων δυσμοίριαν, ἀλλεπαλλήλως ἀποδημοῦντες εἰς ἄλλα τινὰ μέρη ἤσυχα, ἀποκατεσταίνοντο ἐκεῖ καί συνεχωνεύοντο, μὴ λησμονοῦντες ὅμως πάντες καί τελείως τὴν τε πατρίδα καί τὴν καταγωγὴν των» (Α', σ. 16-17).

Χαράζει ἕνα σχῆμα ἱστορίας ὅπου τὸ πεδίο τῆς οἰκονομίας ἔχει θέση, καί μάλιστα μιά πρωτεύουσα θέση. Θυμίζω τὸ *Canto General* τοῦ Pablo Neruda, πού λέει ὅτι ἡ κατάκτηση τῆς Ἀμερικῆς ἔγινε μὲ τὸ σπαθί, μὲ τὸ σταυρό, μὲ τὴν πείνα. Ὁ Ruggiero Romano ἀρθρώνει ἕνα μικρὸ ἀλλὰ σημαντικό βιβλίον γιὰ τὴν ἰσπανικὴν κατάκτηση τῆς νότιας Ἀμερικῆς σ' αὐτὸν τὸ στίχο τοῦ Νερούδα, σ' αὐτὴ τὴ μέθοδο κατάκτησης. Ἡ ἐθνικὴ, ἐθνικίζουσα ἢ ἐθνίζουσα ἱστοριογραφία ἔδωσε μεγάλη ἔμφαση στὴ θρησκευτικὴ ἄποψη τῆς κατάκτησης: μυθολογώντας ὅτι οἱ ὀθωμανοὶ κυρίαρχοι δέν ἄφηναν τίς ἐκκλησιές νὰ εὐημερήσουν, ὅτι κληροῦσαν τὸν κλῆρο καί τὰ γράμματα, ἀνακαλύπτει τὸ κρυφὸ σχολειό. Αὕτὴ εἶναι ἡ μιά εἰκόνα.

Ἦ ὑπάρχει καί μιά δεύτερη ἀναφορά τῆς ἱστοριογραφίας στὴ θρησκευτικὴ ἑτερότητα πού χαρακτηρίζει τὴν κατάκτηση μὲ δύο μοτίβα: τὸ

μοτίβο του εξισλαμισμού και τό μοτίβο του παιδομαζώματος. Ἐξισλαμισμός: ἀποτέλεσμα τῆς ὤμης, σύμφωνα μέ τήν τρέχουσα, κάποτε κυρίαρχη ἐρμηνεία, τῆς ὤμης καταπίεσης πού ἀσκοῦσε ὁ κατακτητής, καί οἱ ἄνθρωποι γιά νά γλυτώσουν ἐξισλαμίζονταν. Παιδομάζωμα: ὁ φόρος τοῦ αἵματος.

Αὐτή εἶναι ἡ ὀπτική μιᾶς ιστοριογραφίας πού βρίσκει τήν ἀνθρώπη της τόν 19ο αἰώνα, ὅταν γράφει ὁ Οἰκονόμου. Ὁ Οἰκονόμου, ὅμως, ἐπισημαίνει ὅτι οἱ πλέον ἀμόρφωτοι ἦταν καί οἱ πλέον ἀδιάφοροι στά θρησκευτικά. Εἶναι μία σκέψη, σέ ἀντίθεση μέ τό λόγο ἐκεῖνο πού διατείνεται ὅτι οἱ φερόμενοι ὡς ἀπλοί ἄνθρωποι διαιωνίζουν, μέ τή σχέση τους μέ τό θεῖο, ταυτοτικές ἀντιστάσεις.

Παρεμπιπτόντως ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ θρησκευτική ἀδιαφορία ἔχει ἀναχθεῖ σέ ιστοριογραφικό ἐπιχείρημα ἐξυπηρετικό τῆς ἐθνοφυλετικῆς συνοχῆς, μέ ἔκδηλο παράδειγμα τήν ἀλβανική ιστοριογραφία, ἀμέσως ἀντανανκλώμενη στά ἔργα τοῦ Κανταρέ: σ' αὐτή καί σ' ἐκεῖνα προεξάρχει ἡ ἀλβανικότητα ὡς ἐνοποιοτικό στοιχεῖο μιᾶς πολυκερματισμένης θρησκευτικῆς κοινωνίας· τό ἀντίθετο συμβαίνει στήν ἐλληνική ἐθνοκεντρική ιστοριογραφία, μάλιστα τήν ἐπικεντρωμένη στήν Ἐπανάσταση τοῦ '21. Γιά τόν Οἰκονόμου ἡ φυλετική ταυτότητα χριστιανῶν καί μουσουλμάνων δέν εἶναι ἀναγώγιμη σέ ταυτότητα ἐθνική. Εἶδαμε τίς ἀναφορές του στόν ἐξισλαμισμό. Ἐπισημαίνει πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση μιάν ἄλλη διαδικασία ἐνσωμάτωσης στήν κυρίαρχη ἰσλαμική κοινωνία καί τό ἐξουσιαστικό της σύστημα. Πρόκειται γιά τό παιδομάζωμα.

«Μετά μιάν περίπου ἑκατονταετηρίδα (κατά τά μέσα τῆς 16ης) ἀφ' ἧς ἐκυριεύθη ἡ Κωνσταντινούπολις, ὁ Τούρκος πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐπέβαλε καί αἵματος φόρον, γνωστόν ὑπό τήν ὀνομασίαν παιδομάζωμα. Κατά τόν περί αὐτοῦ νόμον, ὅσοι μὲν παῖδες διαφθειρόμενοι ἐξώμουνον ἑκόντες, ἐγίνοντο δεκτοὶ εἰς τόν στρατόν καί ἐγίνοντο μάλιστα ἀξιωματικοί, καί καταναγκαστικῶς δέ, τό πέμπτον τῶν ἀρρένων παίδων, τῶν πλουσιῶν καί εὐγενῶν μάλιστα λεγομένων, ἐλαμβάνετο βίαι εἰς τήν ὑπηρεσίαν τοῦ στρατοῦ· καί δι' αὐτῶν συνιστῶντο τά τῶν Γενιτσάρων τάγματα. Οἱ δέ τοιοῦτοι δυνάμει τῶν περιποιήσεων καί ἡδυπαθειῶν ἐξομνύοντες καί γινόμενοι μάλιστα ἀξιωματικοὶ Τούρκοι, διότι ἀπό τῆς Ἑλληνικῆς, τῆς Χριστιανικῆς ἐγκρατευτικῆς ἠθικῆς ζωῆς, ὡς ἀπό τινος δουλείας, ὡς εἶπεῖν, νέοι τινές ἀπελεύθεροι γινόμενοι, εἰς ὑλικὰς ἀπολαύσεις καί ἡδυπαθείας ἀχαλινώτως παραδιδόμενοι, καί ἐπαινούμενοι, τιμώμενοι καί περιποιούμενοι διὰ τοῦτο, τοὺς εἰς ταῦτα ἀρεσκομένους Τούρκους, ὑπρέτεον φανατικῶς κατά τῶν

προτέρων ὁμοφύλων των καὶ αὐτῶν τῶν συγγενῶν των, τὴν δύναμιν καὶ τὸν πληθυσμὸν τῶν Τούρκων ἠῤῥξαν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν των εὐφυΐαν ἐνεκέντριζον καὶ μετέδιδον αὐτοῖς. Φονευομένων δ' ἔπειτα ἢ ἀποθνησκόντων τῶν πατέρων των, ἀνεγνωρίζοντο αὐτοὶ τῆς πατρικῆς των περιουσίας, καὶ μάλιστα τῆς κτηματικῆς, κληρονόμοι, καὶ τῆς πατριδος των ἀγάδες πρωτεύοντες ἐπομένως καὶ τὰ κτήματά των Τουρκικά. Ἄν δέ καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον ὁ τοιοῦτος νόμος καὶ φόρος δέν ἐξετάθη, ἀλλ' ὑπὸ τὸν τοιοῦτον τρόπον καὶ οἱ τοῦ Παναγιώταρου παῖδες ἐξομώσαντες, ἐγένοντο Τούρκοι ἀξιωματικοί» (Α', σ. 31).

Πρόκειται γιὰ μιὰν ἄλλη πλευρὰ τῆς κατάκτησης μέσω τῆς θρησκείας, πού ἐμμέσως μόνο ἀντιστοιχεῖ στὴν τριλογία τοῦ Pablo Neruda. Μὲ τό σαθὴ: γι' αὐτὴ δέν χρειάζεται νὰ ἐπιμεινουμε, εἶναι κοινὴ συνείδηση. Μὲ τὴν πείνα: τοὺς Ἰνδιάνους τοὺς ἄφησαν νὰ πεινάσουν, τοὺς προκάλεσαν τὴν πείνα. Ἐδῶ ἡ πείνα ὑπάρχει ὡς ἐγγενές στοιχεῖο τῆς ἱστορίας, δέν προέρχεται ὅμως ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ κατακτητῆ νὰ ἐξουδετερώσει μὲ τὴν πείνα τοὺς κατακτημένους. Τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι γιὰ τὸν Οἰκονόμου δέν ὑπῆρχε ἡ βούληση νὰ καταστραφεῖ ὁ κατακτημένος· μὲν πού ἡ βούληση αὐτὴ δέν ἦταν σταθερὴ, ἦταν συγκυριακὴ.

Ὅταν πρωτοέρχονται οἱ Τούρκοι, μετὰ τὴ βενετικὴν κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου, θέλουν νὰ ἐξασθενήσουν τοὺς τοπικοὺς πληθυσμούς· ἀργότερα, ὅταν πιά εἶχαν ἀποκτήσει ἐκεῖνο πού ἐπιζητοῦσαν, τὴν ἀσφάλεια, ἀλλάζει ἡ συμπεριφορὰ τους. Ἡ πείνα ὅμως προέρχεται ἀπὸ μὴ μόνη της. Δέν ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς βούλησης τοῦ κατακτητῆ, ὅπως στὴν περίπτωσιν τῶν Ἰσπανῶν στὴ νότια Ἀμερικὴ. Ὑπερβαινῶν τίς χρονολογίες γιὰ νὰ μείνω στὸ σχῆμα.

«διὰ τοῦτο, ἂν καὶ κατ' ἀρχάς ἡ μετανάστευσις τῶν κατοίκων χάριν τῆς ἐξασθενήσεως αὐτῶν καὶ τῆς τῶν κτημάτων των καταλήψεως, καὶ ὁ διωγμὸς των ὑπεστηρίζετο ἀπὸ τοὺς Τούρκους· ἄρχισαν ἔπειτα νὰ μετριάζουν τὰς ὠμότητας καὶ τοὺς διωγμούς, οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπανειλημμένως πολλακίς ἢ Ὑψ. Πύλη διεκήρυξεν, ὅτι συγχωρεῖται εἰς τοὺς ἀποδημήσαντας νὰ ἐπανέλθουν ἐντὸς τινος προθεσμίας· καὶ ταύτης ὄχι ἀνατρεπτικῆς· καὶ ἀνακτήσουν τὰς ἰδιοκτησίας καὶ κατοχὰς των· καὶ τινες ἐπανῆλθον».

Εἶναι ἐκεῖνο πού ἔλεγα προηγουμένως, ὅτι ἡ βούληση γιὰ ἐξολόθρευση τοῦ κατακτημένου εἶναι συγκυριακὴ καὶ ὄχι μόνιμη.

«Διότι, ἐκτός τῶν ἀποθανόντων καὶ ἕνεκα τοῦ λοιμοῦ πολλοὶ ἀπεδήμησαν· καὶ οἱ ὀλίγοι δὲ σωζόμενοι τούτων τε καὶ τῶν πολλῶν ἀλλεπαλ-

λήλων συμφορῶν ἔνεκα, ἀπαυδήσαντες παρημέλησαν καί τήν γεωργίαν, καί ἐκ σιτοδείας ἐπῆλθε καί λιμός (πείνα), διά δέ λειψαργυρίαν ἤ ἔνδειαν, καί ἐκ τούτου ἀκόμη θάνατοι. Καί ἡ μέν γεωργία ἐπανελήφθη ἐπιμελῶς καί εὐτύχησε καί τόν λιμόν, διεδέχθη πλησμονή, ἀλλ' ἡ λειψαργυρία ἐκορυφώθη, καί διά ταύτην τά σιτηρά μετέπεσον εἰς μεγίστην ὑποτίμησιν» (Α', σ. 31-32).

Σ' αὐτό τό σχῆμα τῆς ἱστορίας ὑπαισέρχεται ὁ παράγοντας τοῦ λοιμοῦ, τῆς ἐπιδημίας, καί ὁ παράγοντας τοῦ λιμοῦ, δηλαδή τῆς πείνας, σέ συνάρτηση, θά μπορούσε νά συναγάγει κανεῖς, μέ τήν ἐξασθένηση τῶν ἀνθρώπων, ἐξασθένηση πού προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν καλλιεργοῦν τά κτήματά τους, ἀνοίγοντας ἔτσι τό δρόμο σταδιακά στήν πείνα.

Στήν ἀφήγηση τοῦ Οἰκονόμου δέν ὑπάρχει ἄμεσος συσχετισμός τῆς πείνας μέ τό λοιμό, τό «θανατικό»· μάλιστα τό θανατικό προηγεῖται τῆς πείνας. Ὑπάρχει, ὡστόσο, ὁ συνδετικός κρίκος τῆς ἐξασθένησης. Ἔως θυμίσω ὅτι ἄν δέν ἰσχύει ἡ σχέση αἰτίου καί αἰτιατοῦ σ' αὐτές τίς δύο συμφορές, ὡστόσο οἱ ἐξασθετισμένοι ὀργανισμοί ἀντέχουν δυσκολότερα τήν ἀρρώστεια, κι αὐτό μᾶλλον ἀποτελοῦσε κοινή ἀντίληψη. Ἐκεῖνο πού ἔχει στήν περίπτωσή μας σημασία εἶναι ὅτι γιά τό σκεπτικό τοῦ Οἰκονόμου αὐτοί οἱ δύο παράγοντες συναρτῶνται μέ τό οἰκονομικό. Ποιό εἶναι τό οἰκονομικό; Εἶναι ἡ ἐκμετάλλευση ἢ ἡ μή ἐκμετάλλευση τῆς γῆς. Ἔως δοῦμε τί ἦταν αὐτή ἡ γῆ. Καί πάλι βρισκόμαστε σέ μία πρόσληψη συνολικῶν καταστάσεων πού ἀνήκουν στή μεγάλη χρονική κλίμακα.

«Ἐπικηρούξαντες δέ οἱ Τοῦρκοι πρῶτον τό ἐφ' ἀπασῶν τῶν γαιῶν ἐπι κυριαρχικόν τοῦ Σουλτάνου δικαίωμα, καί τόν τούτου ἐπ' αὐτῶν φόρον τῷ Σουλτάνῳ διορίσαντες εἰς τό δέκατον τοῦ εἰσοδήματος τῶν καλλιεργημένων, καί εἰς τό τῶν νομίστρων», δηλαδή τό δέκατο τῆς γῆς καί ἕνας φόρος στά λιβάδια, «δικαίωμα νομῆς ἢ βοσκῆς τῶν κτηνῶν ἐπί τῶν ἀκαλλιεργήτων καί χέρσων, συναζόμενον ἀμέσως ἀπό τούς ποιμένας, κατ' ἔτος ἀπαριθμουμένων τῶν βοσκημάτων· τήν μέν τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν καλλιεργεῖαν ἄφησαν εἰς τούς κατόχους των, τῶν δέ λεγομένων φθαρτῶν, παρεχωρήθη εἰς τούς κατόχους καί τό τῆς τελείας ἰδιοκτησίας δικαίωμα, μεταβιβαζόμενον κληρονομικῶς καί εἰς τούς ἀπογόνους, καί εἰς ἄλλους διαδόχους, διά χοντσετίου λεγομένου ἐγγράφου, συνταττομένου ἀπό τόν Καδῆν, συναλλάγματός τινος προικίσεως, δωρήσεως ἢ καί πωλήσεως λόγῳ» (Α', σ. 18).

Μιά κατηγορία γαιῶν πού παρέχουν τή δεκάτη, μία κατηγορία

γαιῶν στίς ὅποιες δημιουργοῦνται οἰονεῖ δικαίωματα ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας μέ χοτζέτι, καί μιά τρίτη κατηγορία γαιῶν:

«Τήν δέ λοιπήν, ἤτοι τήν τε καλλιεργημένην μέν, ἀλλ' ἐγκαταλειμμένην, καί τήν καλλιεργήσιμον, διαιρέσαντες εἰς θέματα τά ὅποια ὠνόμασαν σπαθιά, καί συνάκτας τοῦ ἐξ αὐτῶν κυριαρχικοῦ δικαίωματος ἔθεντο ὑπό τό ὄνομα σπαΐδας». Τήν ὑπόλοιπη γῆ τή μοίρασαν σέ κομμάτια: καλλιεργούμενη ἀλλά χηρεύουσα καί καλλιεργήσιμη, χέρσα, ἀλλά δυνατό νά καλλιεργηθεῖ· τά εἰσοδήματα αὐτῶν τῶν γαιῶν τά ἔδωσαν σέ κάποιους τούς ὁποίους ὠνόμασαν σπαχῆδες. Εἶναι οἱ κάτοχοι τῶν τιμαρίων. Τό χρονικό σημεῖο ἀναφορᾶς εἶναι ἡ ἴδια ἡ κατάκτηση, μέ τυπικό παρεπόμενο τή συγκρότηση τῶν πελοποννησιακῶν τιμαρίων τόν ἐ' αἰῶνα. Τό εἰσόδημά τους:

«ὠρίζετο δέ αὐτό εἰς τό δέκατον τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος, καί ἦτον ἀναπαλλοτρίωτον· σπαθιά δέ ἐκάλεσαν τά ρηθέντα θέματα, ὡς εἰκάζω, ὑπολογίσαντες τό εἰσόδημα ἐκάστου ἀναλόγως μέ τās δαπάνας ἑνός ἤ καί πλείονων ἰπέων στρατιωτικῶν, καί ὁ Σουλτάνος ἐπροικοδοτοῦει ἰσοβίως μέ τοιαῦτα ἀριστεῖς τινας μέ τόσα, ὅσα ὁ προικοδοτούμενος ὑπέσχετο ἢ ὑπεχρεοῦτο νά φέρῃ μεθ' ἐαυτοῦ κατά τόν βαθμόν του ξίφη ἢ ἰπέεις, ἐστρατεύων ἐν καιροῖς πολέμου ἰδίαις δαπάναις» (Α', σ. 18).

“Ὅλα αὐτά ἀντιστοιχοῦν στήν πραγματικότητα. Τό μέγεθος τοῦ τιμαρίου εἶναι συνάρτηση τῆς δυνατότητας τοῦ τιμαριώτη νά ἐστρατεύει μόνος του ἢ μαζί μέ ἄλλους. Αὐτῆς τῆς πραγματικότητας μποροῦσε νά ἔχει ὁ ἴδιος προσωπική ἐπίγνωση, πληροφορούμενος γιά ὅσα ἴσχυαν στά πελοποννησιακά τιμάρια πρίν ἀπό τήν ἐπανάσταση.

Οἱ ἐπισημάνσεις πού ἀκολουθοῦν ἀφοροῦν τίς διαφοροποιήσεις πού συμβαίνουν στήν ἀγροτική οἰκονομία μέ τή δημιουργία ἐκτεταμένης ἔγγειας κτήσης καί τή μεθοδολογία μέ τήν ὅποια ἐμπεδώνονταν οἱ διαφοροποιήσεις αὐτές.

«Οἱ Τοῦρκοι ἀφοῦ ἔλαβον ὑπό κατοχήν τās γαίας τῶν τε ἀποδημησάντων καί τῶν φονευθέντων ἢ ἀποθανόντων, ὡς ἐγκαταλειμμένας καί πολλές οὔσας, εἶτα καί τās ἐπιφθονωτέρας ὡς καλās, τās ὑπό ἀδυνάτων καί πεφοβισμένων χωρικῶν κατεχομένας σποράδην, ἀπλή καί καταχρηστικῆ ἀδεία τῶν Σπαΐδων, προσλαμβάνοντες καί χωρικούς ὑπό προστασίαν καί τινας ἄλλας ὠφελείας συνάζοντες, κατέστησαν καλλιεργητάς ἐπ' αὐτῶν, τσιφλήκιά τῶν ὀνομάζοντες αὐτάς· ἀφ' ὧν μετὰ τήν ἀφαίρεσιν τοῦ δεκάτου, τά δύο ἐκ τοῦ λοιποῦ εἰσοδήματος τρίτα παραχωροῦντες τοῖς γεωρ-

γοῖς, μόνον τό ἕν τρίτον ἐλάμβανον αὐτοί ὡς γεώμορον. Τούτους ἐμιμήθησαν καί οἱ πλουσιώτεροι τῶν προεστώτων. Ἐκτός τῶν ὅσων αὐτοί ἐκ προτέρου διετήρησαν, ἀγοράζοντες καί κατοχάς ἀπό τούς εὐαρίθμους γεωργούς τῶν ὀλιγανθρώπων χωρίων, ἤ καί ἀπό Τούρκους πτωχεύοντας, ἀπέκτησαν καί τινες αὐτῶν τσιφλίκια» (Α', σ. 21).

Ἐδῶ λέγει ὅτι ἀρχίζει μιᾶ ἰδιοποίηση γαιῶν ἀπό τήν πλευρά τῶν Τούρκων. Γιατί ἀπό τήν πλευρά τῶν Τούρκων; Εἴμαστε πάλι στό μοτίβο τῆς κατάκτησης μέ τό ξίφος. Ποιές γαῖες; Τίς καλύτερες, οἱ ὅποτες εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ λόγω τῆς συγκυρίας, εἴτε ἡ συγκυρία αὐτή εἶναι λοιμός εἴτε ἡ συγκυρία αὐτή εἶναι πόλεμος. Ἀποτέλεσμα: ἐγκαταλειμμένες γαῖες. Τίς καλές τίς ἰδιοποιῶνται. Ἐνα αὐτό. Δεύτερο: ἀρχίζουν καί ἀγοράζουν «κατοχάς», δηλαδή τίς γαῖες πού καλλιεργοῦσαν οἱ χωρικοί χωρίς νά εἶναι ἀπόλυτοι ἰδιοκτῆτές τους' γι' αὐτό λέει κατοχές – οἱ χωρικοί ἦταν μέ ταπού οἰονεῖ κύριοι τῶν γαιῶν. Μέσω τίνων μποροῦν νά κάνουν αὐτές τίς ἀγοραπωλησίες; Μέσω τῶν σπαχήδων, στή δικαιοδοσία τῶν ὁποίων ἀνῆκε τό ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματος τῶν γαιῶν αὐτῶν.

Πῶς μποροῦν καί ἀγοράζουν ἀπό τούς γεωργούς; Μέ ἀπλή καί καταχρηστική ἄδεια τῶν σπαχήδων τούς ἐκχωροῦνται «ὑπό ἀδυνάτων καί πεφοβισμένων χωρικῶν». Ἡ βία γίνεται τροχίσκος τῆς οἰκονομίας. Τίς γαῖες αὐτές κατέστησαν καί ὀνόμασαν τσιφλίκια. Προσθετεῖ ὅτι πρόκειται γιά τά μικρά χωριά: εἶναι κοινός τόπος πλέον ὅτι κάθε φορά πού μποροῦμε νά ξεχωρίσουμε τσιφλίκια ἀπό ἐλεύθερα χωριά, τά τσιφλίκια εἶναι χωριά μέ μικρό σχετικῶς πρὸς τά ἄλλα πληθυσμό: «Τά δέ μεγαλύτερα καί πολυανθρωπότερα χωριά, ὡς καί αἱ κῶμαι, ὅπου ὑπῆρχον οἱ κάτοχοι καί καλλιεργηταί [...] ὀνομάζοντο κεφαλοχώρια».

Ἀπέναντι στό δημόσιο οἱ ἀγρότες τελοῦν κάτω ἀπό τό ἴδιο νομικό καθεστῶς εἴτε ἀνήκουν στά μικρά ἰδιοποιημένα εἴτε στά μέγала χωριά, τά κεφαλοχώρια. Δέν εἶναι χωρίς σημασία ἡ παρατήρηση ὅτι τά μεγαλύτερα ἦταν τά κεφαλοχώρια καί τά κεφαλοχώρια δέν γίνονταν τσιφλίκια. Τί σημαίνει ἡ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στά χωριά μικροῦ πληθυσμικοῦ καί μέγασου πληθυσμικοῦ ἀναπτύγματος; Γιατί τά πρῶτα γίνονται τσιφλίκια; Για τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι τά μεγαλύτερα χωριά ἔχουν καί μεγαλύτερη ἀντιστασιακή ἱκανότητα. Μέ τίς διασαφήσεις αὐτές νομίζω ὅτι ὁ Μιχαήλ Οἰκονόμου θίγει τά κυριότερα προβλήματα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῶν περιοχῶν τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρα-

τορίας, τῶν ἐλλαδικῶν, ἅς ποῦμε, περιοχῶν, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, καὶ μάλιστα θίγει τὸ καίριο ζήτημα τῆς δημιουργίας μεγάλης ἢ σχετικῶς μεγάλης ιδιοκτησίας.

Εἶναι προφανές ὅτι δέν δίνει τὴν παραμικρὴ ἔμφαση στὴν ἀγορά, μολοντοὶ κάνει λόγο γιὰ ἀγορές, ὅτι δηλαδή στὴν ἰδιοποίηση τῶν γαιῶν ὑπόκειται κάποια μορφή ἀγορᾶς. Σέ καμία ὅμως περίπτωση δέν θεωρεῖ ὅτι ὑπῆρξε μιᾶς λογῆς ἀγορὰ ἀγροτικῶν ἀκινήτων, ἓνα εἶδος κτηματο-ἀγορᾶς. Ἡ ἀγορὰ ἀποτελεῖ συνέπεια τῆς ἐξουσιαστικῆς δυνατοῦτητας πού εἶχαν οἱ Τούρκοι καὶ ὅσοι ἦταν κοντὰ στοὺς Τούρκους, δηλαδή οἱ κοτζαμπάσηδες, πού τοὺς θεωρεῖ περίπου ὡς τὸ ἴδιο πράγμα μέ τοὺς Τούρκους. Ὑπενθυμίσαμε ἤδη ὅτι εἶναι τοῦ κολοκοτρωναίου κόμμα-τος, ἄρα δέν ἔχει συμπάθειες γιὰ τὸν κόσμον τῶν προυχόντων.

Δεν περιμέναμε στά 1873 τὸν Οἰκονόμου νά μᾶς πεῖ ὅτι στή μεγάλη ιδιοκτησία ἢ γαιοπρόσοδος ἐκφράζεται ἀπὸ μία κλίμακα διανομῆς, στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ἡ παροχὴ τοῦ τρίτου τῆς συγκομιδῆς στὸν ἀγρο-δότη. Ἦδη κατὰ τὴν Ἐπανάσταση θεωρήθηκε ὅτι ἡ ἀπόδοση τοῦ τρί-του τῆς συγκομιδῆς ἦταν τεκμήριο, ὅτι ὁ καρπωτῆς του ἦταν κύριος τοῦ ἐδάφους, ἐκεῖ ὅπου οἱ ἀγροτιστές τῆς Θεσσαλίας εἶχαν διαφορετικὴ γνώμη, λέγοντας ὅτι ἡ καταβολὴ γαιοπροσόδου μέ τὴ μορφή τριτάρι-κου δέν δηλώνει πλήρη κυριότητα ἐκείνου στὸν ὅποιο καταβάλλεται ἢ γαιοπρόσοδος. Τὰ ἴδια πιστεύει ὁ Οἰκονόμου γιὰ τὸ πελοποννησιακό παράδειγμα: «ἀφ' ὧν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ δεκάτου, τὰ δύο ἐκ τοῦ λοιποῦ εἰσοδήματος τρίτα παραχωροῦντες τοῖς γεωργοῖς, μόνον τὸ ἓν τρίτον ἐλάμβανον αὐτοὶ ὡς γεώμορον» (Α', σ. 21)).

Ἄξιζει νά ὑπομνησθεῖ: ὅτι τὸ τριτάρικο σύστημα τὸ συνέδεσαν πολὺ εὐκολα μέ τὴν ἀπόλυτη κατοχὴ τοῦ ἐδάφους, τὸ γεώμορο ὅμως ὄχι. Τὰ ἐλληνικά δικαστήρια δέν δέχονταν τὴν ἐπιχειρηματολογία ὅτι τὸ γεώμορο ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι ὁ καρπωτῆς του εἶναι καὶ ἀπόλυτος κύριος τοῦ ἐδάφους, παρά τὸ γεγονός ὅτι ὁ Καραπάνος αὐτὸ προσπα-θοῦσε νά ἀποδείξει γιὰ τὰ κτήματα τῆς πεδιάδας τῆς Ἄρτας.

Ἄς μὴν ἐπαναλάβουμε τὴ συζήτηση ἐάν τὸ γεώμορο, τὸ ὅποιο, ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα, εἶναι γαιοπρόσοδος, δηλώνει καὶ πλήρη κυριότητα τοῦ ἐδάφους ἀπὸ τὸν καρπωτῆ του. Εἶναι ἐνδεικτικό, ὅμως, ὅτι χρησιμοποιεῖ αὐτὴ τὴν ἀμφίβολη λέξη ὁ Οἰκονόμου, γιὰ νά χαρα-κτηρίσει τὴ γαιοπρόσοδο κάποιων τσιφλικιῶν πού δημιουργήθηκαν μέ τὴν καταχρηστικὴ ἐπέμβαση τῶν σααχίδων, προφανῶς μέ ἀγορὰ.

Είναι μία ένδειξη ότι δεν θεωρεί ότι οι γαίες αυτές αποτελούν γαίες απόλυτου κυριότητας, απόλυτως ιδιωτικές.

Θά μπορούσαμε νά καταλήξουμε ότι ο Οικονόμος, όχι μέ τόν ασύνειδο λόγο αλλά μέ λόγο πού χρησιμοποιεί τίς πρέπουσες λέξεις, καί χωρίς αυτός ό λόγος νά έχει ως αντίκειμενο τό νομικό καθεστώς τών γαιών, χρησιμοποιεί τή λέξη εκείνη πού μάς οδηγεί νά θέσουμε ένα μείζον πρόβλημα: τό πραγματικό καθεστώς αὐτῆς τῆς μεγάλης γαιοκτησίας, δηλαδή σέ ποιό βαθμό οί κάτοχοι τών τσιφλικιῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου θεωροῦσαν τούς ἑαυτούς τους ως κατόχους, ως κυρίους μιᾶς γῆς τήν ὁποία θά μπορούσαν νά τή διαχωρίσουν ἀπό τούς καλλιεργητές τῆς.

Θά ἔλεγα ὅτι ἕνας ἄνθρωπος πού μιλάει χωρίς νά δίνει ἐξηγήσεις καί λέει «τάς κατοχάς τών χωρικῶν», αὐτός ὁ ἄνθρωπος ξέρει πολύ καλά ὅτι οί χωρικοί δέν εἶναι ἀπόλυτοι κύριοι τών γαιῶν πού κατέχουν, πού καλλιεργοῦν. Ὁ ἴδιος ἄνθρωπος, ὅταν λέγει ὅτι τά τσιφλίκια δίνουν γεώμορο, ξέρει πολύ καλά ὅτι τά τσιφλίκια δέν ἀποτελοῦν ἀπόλυτη ἰδιοκτησία τοῦ τσιφλικίου. Καί στήν περίπτωση τών κατοχῶν καί στήν περίπτωση τών τσιφλικιῶν δέν ἐνδιαφέρεται νά περιγράψει τό νομικό καθεστώς, τό ἰδιοκτησιακό καθεστώς: ὥστόσο γλιστράει ἡ λέξη εκείνη πού ἐκφράζει τό ἰδιοκτησιακό, τό νομικό καθεστώς τών γαιῶν. Πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τά ἐπίπεδα ἀνάλυσης στά ὁποία θά πρέπει νά ἀναγόμεσθε κάθε φορά πού ἀναλύουμε ὅποιοδήποτε κείμενο.

Νομίζω ὅτι ἔγινα κουραστικός μέ τά παραθέματα αὐτά, ἀλλά θά τελειώσω καί τώρα ἀμέσως μέ ἕνα ἀκόμα παράθεμα.

«Ἐπειδή δέ οί μεγαλύτεροι καί πλουσιώτεροι τών προεστώτων ὑπέκειντο εἰς προγραφὴν μυστικὴν καί ἀπροσδόκητον ποινὴν θανατικὴν, εἴτε ἐκ τῆς πρωτευούσης τῆς αὐτοκρατορίας διαταττομένην, εἴτε καί ἀπό μόνον τόν Σατράπην ἀποφασίζομένην», Σατράπης εἶναι ὁ πασάς τοῦ Μοριά, «(διότι ἐδίδετο καί εἰς τήν Αὐτοῦ διακριτικὴν ἐξουσίαν δικαίωμα δι' ὠρισμένον τινὰ ἀριθμὸν ἀνδροφονιῶν, ἐχουσῶν καί αὐτῶν συνέπειαν τὴν δήμευσιν τῆς περιουσίας των καί κυρουμένων μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν) τὰ ὀνητήρια ἔκαμαν εἰς ὀνόματα τῶν τέκνων των ἢ τῶν συζύγων των' (ἐπὶ τέλους δέ κατωρθώθη, ὡς εἴρηται, καί ἡ κατὰ τό 1818 κατάργησις τῆς ἐπιζημίου ταύτης συνεπείας)» (Α', σ. 22).

Ἡ οἰκονομία πού μέ τόν τρόπο του ὁ συγγραφέας μάς ὑποδεικνύει καί, κάποτε, μάς διασαφηνίζει τούς βασικούς της μηχανισμούς, εἶδαμε πῶς ζεῖ στὸν ἀστερισμὸ τῆς βίας. Στό ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς οἰκονομίας

υπάρχει οριζόντια κοινωνική κινητικότητα — υπάρχουν πλουσιότεροι και φτωχότεροι —, πού οδηγεί και σε κάθετη κινητικότητα, δηλαδή αναδεικνύει ανθρώπους με περισσότερες αρμοδιότητες από άλλους ανθρώπους: έχουν επωφεληθεί από την οριζόντια κινητικότητα, δηλαδή από τό γεγονός ότι έχουν πλούτη. Και στην κατηγορία αυτή εντάσει, όπως είδαμε, τούς προεστούς.

Ἡ ὅλη οἰκονομία ζεῖ στόν ἀστερισμό τῆς βίας: δέν εἶναι ἡ τυχαία ἀλλά ἡ ὀργανωμένη βία. Ἐάν γιά τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο λόγο πέσει κάποιος θύμα ἀβανίας, συκοφαντίας, καί καταδικαστεῖ, χάνει τήν περιουσία του. Αὐτή ἡ περιουσία πηγαινέι στό δημόσιο. Καί χάνει τήν περιουσία του μέ δύο τρόπους: εἴτε γιατί καταδικάζεται, ἐπειδή ἡ κεντρική ἐξουσία, ἡ Πύλη, παίρνει τή σχετική ἀπόφαση ὕστερα ἀπό εἰσήγηση, εἴτε γιατί ὁ τοπικός διοικητικός παράγοντας, ὁ πασάς, ἀσχεῖ αὐτή τήν ἀρμοδιότητα μέσω τῆς χάρης πού τοῦ ἔχει δοθεῖ ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία, πού τοῦ ἔχει πιστώσει τόσα φονικά.

Χρειαζέται ὁπωσδήποτε ὅλα αὐτά τά πράγματα νά διαλευκανθοῦν, ὅτι πράγματι ὁ πασάς τῆς Πελοποννήσου εἶχε δικαίωμα νά προβεῖ σέ ἕναν ἀριθμό φονικῶν ἀπό μόνος του. Δέν εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπό τή λογική τῶν πραγμάτων. Σημασία ἔχει ὅτι ἔτσι ἔχουν ἐσωτερικεύσει τούς ὄρους τῆς ζωῆς τους οἱ ἄνθρωποι. Καί ὅτι ἔτσι συμβαίνει στήν πράξη. Δέν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις τῶν προυχόντων πού ἀποκεφαλίστηκαν, εἴτε Δεληγιανναῖοι εἴτε Λόντοι ἦταν αὐτοί, τούς ὁποίους ἀναφέρει καί ὁ Οἰκονόμου. Οἱ ἄνθρωποι ξέρον μέσα σέ τί σύστημα ζοῦν καί προσπαθοῦν νά τό ὑπερκεράσουν: ἔτσι, κάνουν ἀγορές στό ὄνομα τῶν γυναικῶν τους, στό ὄνομα τῶν παιδιῶν τους, ὥστε, ὅταν ἀποκεφαλίστοῦν, νά μείνει κάτι στήν οἰκογένεια. Στά 1818, μετά τό θάνατο τοῦ Λόντου, οἱ βεκίληδες, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Πελοποννησίων στή Πόλη, κάνουν μιά ρύθμιση οὕτως ὥστε νά σταματήσει αὐτή ἡ μέθοδος.

Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἐσωτερικεύσει αὐτούς τούς μηχανισμούς, ὀργανώνουν τίς ἀντιστάσεις τους. Ἡ πρόσληψη τῶν συμπεριφορῶν τους τυποποιεῖται σέ χαρακτηριστολογία: τί εἶναι ὁ ραγιάς, ὁ χρυσίνους ραγιάς, ὁ δειλός ραγιάς, ὁ ραγιάς πού πρέπει νά φαίνεται φτωχός, μιά σειρά στερεοτύπων πού θά τά βροῦμε μεταγραμμένα σέ μιά ἱστοριογραφία, ἡ ἀνάλυση τῆς ὁποίας ἔχει σημασία κυρίως γιά τή στιγμή ὅπου δημιουργεῖται ἀλλά ἡ ἀνάλυση ἂν δέν προχωράει σέ ἀντιπαράθεση τῶν πραγμάτων ὅπως συνέβησαν, ὅπως μπορούμε νά διαπιστώσουμε ὅτι συνέβη-

σαν, μέ τόν τρόπο μέ τόν όποιο τά αφηγήθηκαν οι μάρτυρες μέσα σέ μιά, όχι μόνο χρονική, αλλά και ιδεολογική κλίμακα, τότε φυσικά ύλες οι προσπελάσεις στην Ιστορία τής Ιστορίας δέν άφορούν τήν Ιστορία ώς πράξη, αλλά τήν Ιστορία ώς αφήγηση, μέ τή χρονικότητα τής αφήγησης και όχι μέ τή χρονικότητα τής πράξης.

Τά πράγματα γίνονται πιο δύσκολα στίς περιπτώσεις όπου τό αντίκειμενο τής αφήγησης άνήκει σέ μιά διάρκεια πού σέ ένα μέρος της μετέχει και ό αφηγητής, παρά τό γεγονός ότι τό δρώμενο, στό όποιο επικεντρώνει τήν προσοχή του, άνήκει σέ μιά χρονική στιγμή πολύ προγενέστερη από τή δική του στιγμή. Καί σέ αυτή τήν περίπτωση τίθεται ένα άπλοϊκό αλλά σοβαρό πρόβλημα. Ό μάρτυρας τόν όποιο χρησιμοποιήσαμε μετέχει στή διάρκεια τήν όποία αφηγείται, αλλά είναι αποσπασμένος από τά δρώμενα στά όποια αναφέρεται τήν ώρα πού γράφει, παρά τό γεγονός ότι σέ όρισμένα από τά δρώμενα αυτά ήταν κι αυτός δράστης.

“Όταν γράφει για συμβάντα μιās προγενέστερης εποχής, αλλά πού ή διάρκειά της φάνει ώς αυτόν, σέ ποιό βαθμό δέν καθορίζει τήν αφήγηση του από τίς άνάγκες πού θέλει νά εξυπηρετήσει τήν ώρα κατά τήν όποία αφηγείται; Καί έδω πάλι, για νά δοθεϊ ή απάντηση, θά χρειαστεϊ ή διπλή διαδικασία τής κατανόησης του κειμένου και τής κατανόησης των συμβάντων. Στο βαθμό όπου εξηγεί τους ρόλους των προυχόντων, φαίνεται καθαρά ό καθορισμός του από τίς άνάγκες πού εξυπηρετεί τήν ώρα πού γράφει: θέλει νά υποστηρίξει τό στρατιωτικό κόμμα και όχι τό προυχοντικό. “Όταν όμως αναφέρεται στό λοιμό, στό λιμό, στά τσιφλίκια, στά γεώμορα, στίς ιδιοποιήσεις, στίς συνθηκες των έργατων, των άγροτων, στον τρόπο μέ τόν όποιο λειτουργησε ή ένταξη στό σύστημα του κατακτητη μέσω τής θρησκείας, τότε ή αφήγηση του είναι αποσπασμένη από τήν ώρα κατά τήν όποία αφηγείται, από τίς άνάγκες πού εξυπηρετεί τήν ώρα τής αφήγησης.

VII

Κανέλλος Δεληγιάννης καί Παναγιώτης Παπατσώνης

Ἡ ἀναφορά στό οἰκονομικό δέν εἶναι στίς ἄμεσες προθέσεις τῶν ἀπομνημονευματογράφων τοῦ '21 καί τῶν σύγχρονων μέ τήν ἐποχή του ἱστορικῶν ἔχει προσδιορισμούς πού εἶναι περισσότερο προσωπικοί: προσωπικοί ἀπό τήν ἀποψη ὅτι οἱ συγγραφεῖς θέλουν μέ τήν ἀναφορά στό οἰκονομικό — κι αὐτό συμβαίνει γιά τούς πρῶτους — νά ποῦν ὅτι ἔχουν ἕνα κοινωνικό βᾶθος· οἱ οἰκογένειές τους ἦταν πλούσιες οἰκογένειες, ἀσχοῦσαν κοινωνικό ρόλο καί εἶχαν κύρος. Κάποτε — διάλεξα ἐπίτηδες αὐτή τή μαρτυρία — ἡ ἀναφορά στό οἰκονομικό εἶναι τελείως ἐπεισοδιακή. Τά ἐναύσματα εἶναι πάλι προσωπικά, ἀντιπαλότητες καί διάθεση γιά κριτικό ἔλεγχο.

Λέγαμε ὅτι ἀπό τούς πλέον σοβαροῦς μάρτυρες γιά τήν οἰκονομία ἰδίως, ὅπως παγιώνεται στίς ἀγροτικές σχέσεις, εἶναι ὁ Κανέλλος Δεληγιάννης. Θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία στήν ἐπόμενη συνάντηση νά δοῦμε πῶς κοντά τί λέει, τί δέν λέει, καί ξέρει γιατί τό λέει καί γιά ποιούς λόγους δέν τό λέει. Ἀλλά καί σήμερα ἄς ἀρχίσουμε μ' αὐτόν, γιατί δίνει τή μαρτυρία του γιά τά Ἐμβλάκια τῆς Πελοποννήσου, πού πῶς ἀναπτυγμένα θά τή δοῦμε στή μαρτυρία τοῦ Παπατσώνη. Ἡ μαρτυρία τοῦ Δεληγιάννη εἶναι σημαντική, ὅμως δέν τήν ἐντάσσει στά σημεῖα τῆς ἀφήγησής του ὅπου κάνει λόγο γιά τήν οἰκονομία. Δέν ἔχει τήν πρόθεση νά ἐνδιατρίψει στήν οἰκονομία, θέλει ὅμως νά ἐπανορθώσει ὅ,τι θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀνακρίβεια: τήν ἀναφορά του στό οἰκονομικό τήν κάνει ἀσχνόντας πολεμική στόν Τρικούπη.

Ὁ Τρικούπης γράφει τά ἑξῆς: «Ἀφ' ὅτου ἡ Πελοπόννησος ἐκυριεύθη ὑπό τῶν Τούρκων, ἡ ἐπαρχία τῆς Γαστούνης ἐκληρουχήθη εἰς τούς ἐκ τῆς σουλτανικῆς γενεᾶς Ὀθωμανίδας. Οἱ δέ ἐνοικοῦντες ἀνδρεῖοι καί ἐμπειροπόλεμοι Λαλιῶται ἔζων κατ' ἀρχάς ἢ ὡς λησταί ἢ ὡς ὑπομίσθιοι αὐτῶν. Ἀλλ' ὁ ἰσχυρός ὑπομίσθιος δέν ἀργεῖ νά γένη πρῶτον

εϋνους, μετ' ὀλίγον φίλος, ἔπειτα ἰσότημος καί τελευταῖον, ἀνώτερος τοῦ ἀνισχύρου μισθοδότου». Καί συνεχίζει δίνοντας κάποιες πληροφορίες γιά τό Λάλα.

Ἄφου γράφει τά ἀπομνημονεύματά του παραλλήλως, ὁ Δεληγιάννης, τελειώνοντας, ἀσχεῖ κριτική στούς ἱστορικούς τοῦ Ἀγώνα, καί ἀνάμεσα σέ αὐτούς στόν Τρικούπη, ἄν καί τό μαῦρο πρόβατο ἦταν περισσότερο ὁ Σπηλιάδης. Εἶδαμε τί λέει ὁ Τρικούπης. Ὁ Δεληγιάννης τώρα.

«Ὅσα ἀναφέρει εἰς τό ἰη^{ον} Κεφάλαιον περὶ τοῦ Λάλα, ὀλίγα τινά ἔχουσιν ἀληθείας καί πιθανόν οἱ φίλοι του οἱ ὅποιοι τόν ἔρριψαν εἰς τόσα λάθη καί παραλογισμούς, μ' αὐτόν τον τρόπον τοῦ παρέστησαν καί τά τοῦ Λάλα, καθότι μετὰ τήν ἐπανάστασιν τῶν 1769 οὐδέ εἰς Ἀλβανός κατώκησεν εἰς τοῦ Λάλα» (Γ', σ. 257).

Λέει ὁ Τρικούπης ὅτι στοῦ Λάλα ἔμεναν Ἀλβανοί, πού ἐνισχύθηκαν ἀπό τούς ἐναπομείναντες Ἀλβανούς στήν Πελοπόννησο μετὰ τό 1769, ἀπό τούς Ἀλβανούς πού εἶχαν ἔρθει καί θεωρεῖ ὅτι ἔμειναν στήν Πελοπόννησο: «Οὐδέ εἰς Ἀλβανός κατώκησεν εἰς τοῦ Λάλα ἢ ἔμεινεν εἰς τήν Πελοπόννησον». Ἔχει δίκαιο ὁ Δεληγιάννης:

«οὐδέ ὀκτακόσαιοι οἰκογένειαι ἦτον, ὡς ψευδῶς τόν ἐπληροφόρησαν, καί γράφει. Ἄλλ' εἰς τήν ἐπανάστασιν ἦτον δύο ὡς ἔγγιστα χιλιάδες οἰκογένειαι καί οἱ ἀνδρειότεροι μαχηταί τῆς Πελοποννήσου. Καί τοῦ Λάλα ἀπείχεν ἀπό τήν πατρίδα μου Λαγκαδία 4 ἢ 5 ὥρας μακράν καί δέν εἶναι δυνατόν νά τό γνωρίζῃ ὁ κύριος Τρικούπης ἀπό τήν Λόνδραν καλύτερα ἀπό ἐμέ. Ὅσα ἀναφέρει εἰς τό ἴδιον κεφάλαιον περὶ τῆς ἐπαρχίας τῆς Γαστούνης, ὅτι ἐπί τῆς κατακτήσεως τῆς Πελοποννήσου ἔπεσε κληρουχία εἰς τήν Σουλτανικήν γενεάν κτλ., καί εἶναι ἄξιον ἀπορίας, πόθεν ἔλαβεν αὐτάς τάς ἀνουςίους πληροφορίας καί τάς μετεχειρίσθη ὡς ἱστορικά ἀντικείμενα, χωρίς νά γνωρίζῃ οὐδέν προηγουμένον καί ἐκ τούτου ἐξάγεται ὅτι ἐσυνάξεν ὕλην ὀποιουδήποτε μετάλλου εὔρισκε διά νά κάμῃ ἐν τοιοῦτον οἰκοδόμημα ἔνεκα κερδοσκοτίας, ἀλλά δέν ἐφρόντισε νά κάμῃ πρῶτον θεμέλια στερεά τῆς ἀληθείας καί τῆς ἀμεροληψίας καί τό οἰκοδόμημά του ἔγινε σαθρόν καί ἐκ τῆς ἰδίας κατασκευῆς του κατεστράφη» (Γ', σ. 257).

Γιά τή Γαστούνη ὁ Τρικούπης γράφει:

«Ἐπί τερπῆς καί ὑψηλῆς θέσεως τοῦ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Γαστούνης ὄρους τῆς Φολῆς κεῖται ἡ κωμόπολις τοῦ Λάλα, κατοικηθεῖσα ὑπό Ἀλβανῶν ἀπό τῶν Βυζαντινῶν χρόνων καθῶς καί τά Μπαρδουνοχώρια καί

άλλα μέρη τῆς Πελοποννήσου. Ὀλίγοι ἦσαν οἱ πρῶτοι κάτοικοι· ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ἐν ἔτει 1769 Τουρκορωσικοῦ πολέμου, καθ' ὃν ἐχύθησαν εἰς τὴν Πελοπόννησον πλήθη Ἀλβανῶν, καὶ κυρίως ἐπὶ τῆς μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου τούτου καταστροφῆς των, ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων τοῦ Λάλα ἐπερίσσευσε, διότι κατέφυγαν ἐκεῖ ἱκανοὶ τῶν κατατρεχθέντων». Προσθέτω ἀκόμη:

«Τοιουτοτρόπως οἱ ἀνέστιοι οὗτοι ἄνδρες, ὧν ἡ τύχη ἡμέρα τῆ ἡμέρᾳ ἐβελτιοῦτο ἐξ αἰτίας τῆς ἀνδρίας καὶ φιλοπονίας αὐτῶν, καὶ τῆς ἡδυπαθείας καὶ ἀκηδίας τῶν Ὀθωμανιδῶν, κατήνησαν καὶ νά συγγενεύσῃ καὶ νά τοὺς ἀντικαταστήσῃ μεταπεσοῦσης καὶ τῆς ἐπὶ τὰς ἐπαρχίας Γαστούνης καὶ Πύργου ἐξουσίας, μετὰ τὴν ἐξάλειψιν τῶν ἀρρένων τῆς σουλτανικῆς γενεᾶς, εἰς τοὺς διαπρέφαντας ἀδελφούς Μουσταφάγαν καὶ Σεῆδαγαν καὶ τὸν περίφημον συγγενῆ των Ἀλῆ-Φαρμάκην, ὡς κληρονόμους ἐξ αἰτίας τῶν ἐκ τοῦ γένους ἐκείνου γυναικῶν των καὶ ὡς δυνατοῦς».

Δέν τά βρίσκει αὐτά σωστά ὁ Δεληγιάννης ἢ, στό βαθμὸ ὅπου εἶναι σωστά, εἶναι χρονολογικῶς μετατεθειμένα: ἐξοργίζεται, γιὰ νά πεῖ στή συνέχεια: «Ἴδου ἐν συντομίᾳ τὸ ἱστορικὸν αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου, καθόσον ἐκ παραδόσεως ἀπὸ τοὺς προγόνους μου γνωρίζω». Πάλι τὸ στοιχεῖο τῆς προφορικῆς παράδοσης, τῆς συλλογικῆς μνήμης, πού διαιωνίζεται ἐκεῖ ὅπου πρέπει νά διαιωνιστεῖ, ἐκεῖ ὅπου τὰ πρόσωπα ἐνέχονται στίς καταστάσεις τῶν ὁποίων διατηροῦν τὴν ἱστορία.

«Ὅταν κατὰ τὰ 1714 κατέκτησεν τὴν Πελοπόννησον ὁ στρατάρχης ἐκεῖνος ὁ Τοπάλ Ὅσουμάν πασιᾶς, συναινέσει ἀπάντων τῶν προκρίτων χριστιανῶν, ἕνεκα τῶν καταπιέσεων καὶ τῶν ἀνηκούστων κακουργημάτων τῶν Ἑνετῶν, ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ τρεῖς ἐπισήμους στρατηγούς, τῶν ὁποίων οἱ πρόγονοι κατώκουν εἰς τὴν Πελοπόννησον, εἰς τὴν πρῶτην αὐτῆς κατάκτησιν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν, καὶ εἶχον ἀρχετὰς ἰδιοκτησίας καὶ συνηκολούθησαν τὸν κατακτητὴν αὐτόν, ὥστε, ἂν ἐπιτύχουν τὴν κατάκτησιν νά τὰς καθέξουν πάλιν. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἦτον οἱ Χοτωμάνης, ὁ Ἀπτήμπεης πρόγονος τοῦ Κιαμίλμπεη καὶ ὁ Μουσάγας» (Γ', σ. 257).

Τρεῖς λοιπὸν ὀθωμανοὶ γαιοκτῆτες ἢ οἰονεὶ γαιοκτῆτες πρὶν ἀπὸ τὴ βενετοκρατία: ἐπανέρχονται καὶ ἀναζητοῦν μὲ ἐπαύξησιν τὰ κτήματά τους. Ὅλα αὐτὰ τὰ πρόσωπα, οἱ οἰκογένειες αὐτές, εἶναι γνωστὰ στοὺς ἀνθρώπους τοῦ '21, γιατί, μὲ ἐξάιρεση τοὺς Χοτωμαναίους, εἶχαν φυσική παρουσία στήν Πελοπόννησο καὶ ἐκπροσωποῦσαν ὡς ἀγιάνηδες, ὡς ὀθωμανοὶ προύχοντες, τὸν ντόπιον τουρκικὸ πληθυσμὸ. Ὁ γνωστότερος ἀπὸ ὅλους εἶναι ὁ Κιαμίλμπεης τῆς Κορίνθου, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει

καί τό πολυθησαυρισμένο δημοτικό τραγούδι. Συνεχίζουμε:

«Ἀφοῦ λοιπόν τήν κατέκτησαν, τούς παρεχώρησεν ὡς ἀμοιβήν τῶν μεγάλων πρὸς τόν Σουλτάνον ἐκδουλεύσεών των καί διά τάς παλαιάς ιδιοκτησίας των, εἰς μέν τόν Χοτωμάνην ὄλην τήν ἐπαρχίαν τῆς Γαστούνης, ἕν μέρος εἰς τήν ἐπαρχία τῶν Πατρῶν καί ἄλλο μέρος εἰς τήν ἐπαρχίαν τοῦ Φαναρίου (Ὀλυμπίας). Εἰς τόν Ἀπτήμπεην ὄλην τήν ἐπαρχίαν τῆς Κορίνθου καί εἰς τόν Μουσάγαν τήν ἐπαρχίαν τῆς Ἀνδρουσῆς, ἕν μέρος τῆς ἐπαρχίας Καλαμάτας, ἕν μέρος τοῦ Λεονταρίου καί σαράντα χωρία λεγόμενα Ἐμλάκικα» (Γ', σ. 257).

Τούς ἔδωσε καί 40 χωρία λεγόμενα Ἐμλάκικα. Ἔτσι διασώζεται ἡ μνήμη. Ἀπό αὐτό θά μπορούσε νά καταλάβει κανεῖς πῶς θεωρεῖ ὁ Δεληγιάννης ὅτι στά 1715 τά 40 χωριά, 42 ἦταν, ὀνομαζόνταν Ἐμλάκικα. Αὐτό θά καταλάβαινε κανεῖς ἂν τόν διάβαζε χωρίς νά ἔχει μιὰ παράλληλη πληροφόρηση. Μᾶλλον γιά τόν ἴδιο αὐτά νά μήν εἶναι ἔτσι, ἀλλά αὐτό προκύπτει ἀπό τόν τρόπο τῆς γραφῆς του.

«Ὁ μὲν Μυσάγας ἀπέθανε μετὰ τινες χρόνους εἰς Κωνσταντινούπολιν καί αἱ ιδιοκτησίαι του ἔγιναν μερί (ἐδημεύθησαν)». Καί μόνο αὐτό δείχνει ὅτι, ὅταν λέει τά «λεγόμενα Ἐμλάκικα», ἔννοεῖ τά κατόπιν ὀνομασμένα Ἐμλάκικα. Αὐτό ἔννοεῖ. Ἀπόδειξη, πῶς ἡ ἐπόμενη φράση λέει, ἔγιναν μερί, δηλαδή περιῆλθαν στό Δημόσιο.

«Οἱ Χοτωμαναῖοι ἔγιναν τρεῖς ἀδελφοί οἱ ὁποῖοι ἔνεκα διζομανίας ὑπῆγον καί ἐκατοίκησαν εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν καί ὡς ἐκ τῶν ὑπερόγκων ἐξόδων ὑπέπεσαν εἰς μεγάλη χρέη καί μετὰ τήν ἀποβίωσίν των ἔμειναν τρεῖς θυγατέρες των τάς ὁποίας ἐνυμφεύθησαν τινές ἀγάδες ἐκ τῶν Λαλιώτων καί ὁ υἱός τοῦ Σαῖταγα ἀπό τάς Πάτρας καί ἐπῆραν ἕν μέρος ἐξ αὐτῶν τῶν ιδιοκτησιῶν, οἱ δέ λοιπαί ἐπωλήθησαν ἀπό τό Ἴμιρι. Ἦγοράσαμεν ἡμεῖς μετὰ τοῦ Παπαλέξη τρία μεγάλα χωρία Κρέσθυνα, Μακρήσια καί Γκρέκα εἰς τήν ἐπαρχίαν τοῦ Φαναρίου, οἱ Ζαφειραῖοι τήν Βρύναν καί τόν Ρίσοβον καί ἄλλο ἕνα, τά δ' ἄλλα τά ἠγόρασαν Τοῦρκοι καί ὀλίγα τινά χριστιανοί καί οὕτως ἔσβησεν ἡ οἰκογένεια τοῦ Χοτωμάνη. Ὁ δέ Ἀπτήμπεης ἐστάθη φρόνιμος, καί αὐτός καί οἱ ἀπόγονοί του, (μέχρι τοῦ τελευταίου Κιαμίλμπεη πεσόντος αἰχμαλώτου εἰς τήν ἐπανάστασίν μας) καί τήν διετήρησαν καί μᾶλλον τήν ἠῤῥησαν» (Γ', σ. 257).

Ἔτσι, διορθώνοντας ἕνα χωρίο τοῦ Τρικούπη, ἀφηγεῖται μιὰ ἱστορία μέ μιὰ πυκνότητα πού καθιστᾷ τή μαρτυρία του καίρια. Θά ἤθελα νά ἐπισημάνω τήν ἄνεση μέ τήν ὁποία μιλάει γιά οἰκογένειες. Οἰκογένειες

νιες τούρκικες, οικογένειες πελοποννησιακές. «Ήμεῖς, ὁ Παπαλέξης», πού κι αὐτός ἀνήκει στή σειρά τῶν Παπατσωναίων, οἱ Ζαφειραῖοι: ἡ ἔννοια τῆς οἰκογένειας, τῆς ἰσχυρῆς οἰκογένειας μέ τή διαδοχή της, μέ τίς ἐπιγαμίες της – τά θηλυκά μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Χοτωμανῶν παντρεύονται μέ Λαλιῶτες –, μέ τίς οἰκονομικές τους στρατηγικές. Εἶναι ἡ πρώτη μαρτυρία. Ἡ δεύτερη ἀφορᾶ τό μοτίβο πού βλέπουμε σέ διαφορετικά, ὡς πρός τούς σκοπούς τους καί ὡς πρός τίς ἀφορμές τους, κείμενα, τό μοτίβο τῆς πολυτέλειας, τό πολυδάπανο πού καταστρέφει τίς τεράστιες περιουσίες. Ἄλλο μοτίβο εἶναι ἡ ἀπόκτηση γαιοκτησίας. Σάν νά θέλει νά χρονολογήσει κατά κάποιο τρόπο καί νά ἐξηγήσει μέ ποιούς ὄρους δημιουργεῖται μιᾶ γαιοκτησία, στήν ὁποία ἡ δική του οἰκογένεια ἀνήκει κατά τρόπο ἄκρω ἐκπρεπῆ.

Γιά τό συγκεκριμένο τώρα θέμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει, γιά τά Ἑμλακίκα. Μᾶς λέει ὁ Δεληγιάννης ὅτι ὁ ἓνας ἀπό τούς τρεῖς εὐεργετημένους καί πάλι ἰδιοκτῆτες πεθαίνει, ἡ περιουσία του μένει ἀδιάθετη, εἶναι μαχλούλ, περνάει στό δημόσιο, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἐκεῖνος ὁ Μουσάγας δέν εἶχε συγκροτημένη οἰκογένεια. Θά μπορούσε νά περάσει στούς διαδόχους του, ὅπως πέρασε ἡ περιουσία τῶν ἄλλων. Καί μᾶς ἀφήνει νά καταλάβουμε ὅτι ὁ Παπαλέξης, ὁ ἴδιος καί οἱ Ζαφειραῖοι ἀγόρασαν ὀρισμένα χωριά καί οἱ Τοῦρκοι τό ἴδιο, γιατί τό μερί τᾶ ἐκποίησε.

Λοιπόν, ἐδῶ βγαίνει ὅτι κάθε φορά πού οἱ δημόσιες γαῖες ἰδιωτικοποιῶνται, ὑπάρχουν οἰκονομικές διαθεσιμότητες στούς ἐκπροσώπους ὀρισμένης τάξης, ὀρισμένων στρωμάτων κοινωνικῶν, πού μποροῦν νά κάνουν αὐτή τήν ἐπένδυση στή γῆ. Εἶναι ἡ σωστή λέξη: ἐπένδυση.

Βεβαίως, ὑπάρχουν ὀρισμένα ἐρωτηματικά, π.χ. τί σημαίνει ἀγορά. Ἐάν τώρα πίσω ἀπό τήν ἱστορία τῶν Ἑμλακίων ὑπάρχει μιᾶ ἐπίσημη ἄλλη ἱστορία, οἱ πρωταγωνιστές τῆς ὁποίας εἶναι ζωντανοί, συγγενεῖς τους, προσωπικότητες πρώτου ἐπιπέδου τοῦ Ἀγώνα, προύχοντες, ὅλη αὐτή ἡ ἱστορία πού εἶναι συγχρόνως καί μιᾶ οἰκονομική ἱστορία, πού εἶναι καί μιᾶ ἱστορία τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πού εἶναι καί μιᾶ ἱστορία προαγωγῆς τῶν χριστιανῶν, ἀλλά καί τῶν Τοῦρκων, σημάδια μιᾶς κοινωνικῆς κινητικότητας, τόν ἀφήνει ἀδιάφορο καί περιορίζεται μόνο νά πεῖ ὅτι ἀγοράσαμε κι ἐμεῖς κάποια χωριά.

Ἄς περάσουμε τώρα στήν ἴδια ἱστορία ἀφηγημένη ἀπό τόν Πανα-

γιώτη Παπατσώνη, δηλαδή από ένα γόνο τῆς οἰκογένειας πού εἶχε ἐκμισθώσει τά χωριά τῶν Ἐμλακίων. Ἐπισημαίνω ὅτι στό ἀπομνημονεμά του, ἀφοῦ προτάξει μιὰ εἰσαγωγή, γιατί ἔγραψε τό ἀπομνημονεμα, ἀρχίζει ἀνιστορώντας τά «ἱστορικά» καί τά συναφῆ τῆς οἰκογένειας Παπατσώνη.

«Ἐν μηνί Δεκεμβρίῳ ἐν Ναζιρίῳ 1862 ἐπεχείρησα νά περιγράψω τήν ἀρχαίαν καταγωγῆν ἡμῶν τῶν Παπατσωναίων καί τάς περιπετείας αὐτῆς κατά καιρόν καί ἄλλα τινά περίεργα ἀξιωμαζόμενυτα, ὅσα ἀντελήφθη ἀπό ἀρχαιοτέρους καί ὅσα ἰδίως ὀφθαλμοῖς εἶδον εἰς τόν καιρόν μου μέχρι σήμερον, πρὸς γνῶσιν τῶν ἀπογόνων μου καί τοῖς μεταγενεστέροις».

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτη ἡ αἴσθησις ὅτι ἀνήκει σέ μιὰ οἰκογένεια παλαιά, ἡ οἰκογένειά του τό 1862 θεωρεῖ πῶς εἶναι παλαιά οἰκογένεια. Ἄς δοῦμε τό χρονικό τῆς βάρθης: ἀνάγεται στή λεγόμενη δευτέρη τουρκοκρατία τῆς Πελοποννήσου καί εἶναι ἐμφανῆς στόν ἴδιο ὅπως καί σέ ἄλλους ὅτι πρόκειται γιά μιὰ τομή.

«Ὁ προπάππος ἡμῶν Γεροστυλιανός Στούπας ἦτον ἀπό τό Καλογερέσι, χωρίον τοῦ δήμου Τριπύλης τῆς ἐπαρχίας Τριφυλίας. Κατά τό 1715, ὅτε ἐκυρίευσαν τήν Πελοπόννησον οἱ ὀθωμανοί Τούρκοι, ὅταν ἦτον στρατοπεδευμένοι ἐν Θήβᾳ τῆς Ἀττικῆς, ὑπῆγαν τινές ἐκ τῆς Πελοποννήσου πρόκριτοι καί τινες ἡγούμενοι τῶν μοναστηρίων εἰς προσκύνησιν αὐτῶν καί ἐπρότειναν τινά συνθήκην μετ' αὐτῶν, ὅπως καί οἱ κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου συνδράμουν αὐτούς, διότι ἐπιέζοντο πολὺ οἱ Πελοποννήσιοι παρὰ τῶν Ἑνετῶν καί ἰδίως ἀπό ἀγγαρείας δυσβαστάκτους» (σ. 27).

Εἶδαμε τίς αἰτιολογίες τοῦ Δεληγιάννη γιά τή δύσκολη βενετικῆ κατοχή, ἐπίσης τίς ἀρνητικῆς κρίσεις τοῦ ἄλλου μάρτυρα πού χρησιμοποίησαμε, τοῦ Μιχαήλ Οἰκονόμου, γιά τή βενετοκρατία. Εἶναι αὐτόνοητο ὅτι, ἂν ἡ ἀπώτερη ἀρχαιότητα κάποιων οἰκογενειῶν συνδέεται μέ τήν ἀνακατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπό τοὺς Τούρκους, καί ἂν οἱ μάρτυρες εἶναι οἱ πρωταγωνιστές μιᾶς ἐθνικῆς ἐπανάστασης ἐναντίον τῶν Τούρκων, θά πρέπει νά αἰτιολογηθεῖ γιά ποιό λόγο δημιουργήθηκαν οἱ οἰκογένειες αὐτές ὅταν ἡ ἐξουσία στό Μοριά περνοῦσε ἀπό μιὰ χριστιανικῆ δύναμη στήν ὀθωμανικῆ. Καί νά φτιαχτεῖ ἕνας μύθος γιά τίς δυσβάσταχτες ἀγγαρεῖες ἢ ἄλλες κακώσεις πού ἔκαναν οἱ Βενετοί.

Ἄς λεχθεῖ ὅτι οἱ Βενετοί δέν εἶχαν τή δύναμη νά κάνουν τόσες κακώσεις καί ἂν ἀκόμη τό θέλανε' ὅτι ἂν διατηροῦνταν μιὰ συνεχῆς

μνήμη, θά ξέρανε ότι οι Βενετοί προσέφεραν ευκαιρίες πού επέτρεπαν στους ύπηκούς νά μπουν στό παιχνίδι τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας. "Ἄς εἶναι. "Ὅπως συμβαίνει στήν πραγματικότητα καί ὅπως διαιωνίζεται στή μνήμη, ἀνακρατιέται ἡ τυπική ἀναγωγή στό «συμβόλαιο» τῆς κατάκτησης: στήν περίπτωσή μας ὅτι πῆγαν στή Θήβα, συνηνοήθηκαν μέ τούς Τούρκους, δέν προέβαλαν ἀντίσταση, βοήθησαν μάλιστα, καί σέ ἀντιστάθμιση οἱ Τούρκοι τούς επέτρεψαν νά ἔχουν τήν ὄντοτήτά τους, νά στεγαστοῦν κάτω ἀπό τό σχῆμα τῆς καινούργιας κατάκτησης.

«Οὕτως ὥρμησαν οἱ Τούρκοι ἐξ ἐφόδου καί ἐκυρίευσαν τό φρούριον τοῦτο», τοῦ Ναυπλίου, «τό ὅποῖον οἱ Ἑνετοί εἶχον τό κέντρον τους ἐν Πελοποννήσῳ. Κυριευθέντος τούτου δέν εὔρον τοιαύτην ἀντίστασιν πουθενά ἐν Πελοποννήσῳ, εἰμή εἰς τό φρούριον τῆς Μονεμβασίας, τό ὅποῖον ἐφαίνετο ὡς ἀπόρθητον καί τό ὅποῖον ἔμεινεν ἐπί εἴκοσι ἐπτὰ ἔτη εἰς τήν κυριαρχίαν τῶν Ἑνετῶν, ἀφ' ὅτου ἐκατακτήθη ὅλη ἡ Πελοπόννησος καί ἀντηλλάχθη τό φρούριον τῆς Μονεμβασίας μέ τό Τζιρίγον, ὅπου οἱ Ἑνετοί ἐξουσίαζον. Κατακτηθείσης τῆς Πελοποννήσου δευτέραν φοράν ἀπό τούς Τούρκους ἐτοποθετήθησαν εἰς μέν τήν Κόρινθον ὁ στρατάρχης Χαλίλμπεης... τοῦ Κιαμήλμπεη, κυριεύσας ὅλα τά μέγала κτήματα, ὅσα εἶχον οἱ προνομιούχοι Ἑνετοί, ὁ δέ Μουσάγας ἐκατοίκησεν εἰς Ἀνδροῦσαν ἐν Μεσηνίᾳ στρατάρχης, καί οὗτος ἐπίσης ἐκυρίευσε τά καλύτερα μέρη τῶν Ἑνετῶν καί ἰδίως τά 44 χωρία τῆς ἐπαρχίας τῶν Ἐμπλάκιων καί ἄλλα μέρη, ὁ δέ Χοτομάνης στρατάρχης καί οὗτος ἐκατοίκησεν εἰς τήν Γαστούνην τῆς Ἠλείας, κυριεύσας καί οὗτος τά τῶν Ἑνετῶν κτήματα ὅσα ἦτον ἐκεῖσε» (σ. 27).

Πάλι ἡ ἴδια ἱστορία, τήν ὁποία μᾶς ἀφηγεῖται καί ὁ Δεληγιάννης, μέ τή διαφορά ὅτι οἱ πρώην «ἰδιοκτῆτες» γίνονται στρατάρχες. Ἐπισημαίνω, ἐπιπροσθέτως, τή σύγχυση πού συνεπάγεται ἡ ἄγνοια ἢ ἡ λήθη: προφανῶς, δέν ὑπῆρχαν «κτήματα» τῶν Βενετῶν, ἀλλά οἱ τουρκικές «κτήσεις», ἔγγειες ἢ ἀστικές, πού θεωρήθηκαν ὡς τουρκικές ἰδιοκτησίες καί μέ τήν ιδιότητά τους αὐτή πέρασαν στό βενετικό Δημόσιο, γιά νά κατανεμηθοῦν στόν ἐπιτόπιο καί, μάλιστα, στόν ἐπῆλυδα πληθυσμό. Σαφέστερος ὡς πρός τά ζητήματα αὐτά εἶναι ὁ Μιχαήλ Οἰκονόμου. "Ὅπως συνήθως συμβαίνει, ἡ ταραγμένη ἱστορική μνήμη μᾶς παραπέμπει σέ ἱστορικά αἰτούμενα: στήν περίπτωσή μας στήν ἐγκαθίδρυση τουρκικῆς γαιοκτησίας στήν Πελοπόννησο κατά τή λεγόμενη πρώτη τουρκοκρατία, γαιοκτησία τῆς ὁποίας ἡ κλίμακα εἶναι προσδιορισμένη

από άλλου τύπου πηγές, δηλαδή από τις όθωμανικές φορολογικές καταστιχώσεις του ιζ' αιώνα.

«Κατοίκησαν και πολλοί Τούρκοι εις τὰ μέρη ταῦτα, ἐπίσης καί ἄλλοι Τούρκοι πολλοί ἐκατοίκησαν εις τήν Ἀργολίδα καί Ναύπλιον καί εις Τρίπολιν καί εις τήν Λακεδαίμονα, τὰ Μπαρδονοχώρια λεγόμενα, ἐπίσης καί εις τό Λεοντάρι τῆς Μεγαλοπούλεως, εις Ἀνδρούσαν καί εις Καλάμας ὀλιγιστοί καί εις Κορώνην, Μεθώνην καί Νεόκαστρον, εις Κυπαρισσίαν, τινές δέ καί εις τό χωρίον Καλογερέσι καί εις τό Φανάρι τῆς Ὀλυμπίας καί Μούντριζαν καί εις τοῦ Λάλα πολλοί καί εις τήν Πάτραν, πάντοτε εις τὰ καλύτερα μέρη τῆς Πελοποννήσου καί εις τήν Μονεμβάσιαν. Ἀποκατασταθέντων τῶν Τουρκῶν, εὐημεροῦσαν καί οἱ χριστιανοί φυλάττοντες ἀκριβῶς τὰς συνθηκολογίας, ὕσας ἔκαμον εις τὰς Θήβας, μέχρι τῶν 1769 καί ὅλοι οἱ τότε χριστιανοί ἔλεγον: εις τόν καλόν καιρόν αὐτόν μέχρι τοῦ 1769» (σ. 27).

Ἐδῶ ἀξίζει κανεῖς νά σταματήσει. Πράγματι, στό βαθμό ὅπου ἡ συλλογική μνήμη περιοδολογεῖ τή δεύτερη τουρκική κατάκτηση, ὑπάρχει μιά τομή, τό 1769· τὰ πρῖν εἶναι ἡ ἐποχή τῆς εὐημερίας. Στόν Κολοκοτρώνη φτάνει μιά τυπική φράση γιά νά δείξει ὅτι συμμερίζεται τήν ἴδια ἀντίληψη ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ἀρχίζει ἡ παρακμή. Γιά τούς ἀνθρώπους τῆς Πελοποννήσου τό 1770 εἶναι μιά παρακμή σέ ὅλα τὰ επίπεδα, στήν οἰκονομία, στή δημογραφία, στίς ἐλευθερίες, παντοῦ. Εἶναι μιά παρακμή πού τήν εἶδαμε καί στήν περίπτωση τῆς μαρτυρίας τοῦ Οἰκονόμου. Ὅ,τι ἀξίζει νά συγκρατήσουμε καί ἀπό τίς δύο μαρτυρίες εἶναι ὅτι αὐτοί οἱ τρεῖς Τούρκοι ἔγιναν κύριοι ὀρισμένων μεγάλων ἐκτάσεων. Τόσο στό Δεληγιάννη ὅσο καί στόν Παπατσώνη ὑπάρχει ἡ εἰδηση ὅτι ὁ Μουσάγας, στόν ὁποῖο ἔπεσαν τὰ κατόπιν ὀνοματισμένα Ἐμλάκιχα, πέθανε σχετικά νωρίς μετά τήν κατάκτηση, καί δημεύθηκαν τὰ κτήματα. Σχετικά νωρίς. Δέν νομίζω πῶς ἔχει ἐντοπιστεῖ ἡ ἡμερομηνία τοῦ θανάτου, μπορεῖ νά ἐντοπιστεῖ ὅταν στά τουρκικά ἀρχεῖα θά βρεθεῖ ἡ δημοπρασία πού ἔγινε γι' αὐτά τὰ χωριά. Πάντως, στό 1735 εἶναι ζωντανός, καθώς ὁ προπάππος τῶν Παπατσωναίων, ὁ Στυλιανός Στούπας, ὑποπτευόμενος ὅτι θά τόν σκοτώσουν, γιατί εἶχαν συγκρουσθεῖ μεταξύ τους οἱ χριστιανοί, «ἀνεχώρησεν ἐκείθεν, διότι οἱ ἐκεῖσε Τούρκοι ἐθεώρουν καί αὐτόν ἔνοχον τῶν γενομένων φόνων καί κατέφυγεν εις τόν Μουσάγαν ἐν Ἀνδρούσῃ ὑπό τήν προστασίαν αὐτοῦ καί κατοίκησε πλησίον τῆς Ἀνδρούσης εις τό χωρίον Γιδόβρυση τζι-

φλίκιον, ιδιοκτησία τοῦ Μουσάγα, εἰς τό ἔτος 1735 φαμελικῶς ἔχων τότε καί υἷον τριετῆ Δημήτριον» (σ. 28).

Τό 1735 ἀκόμα ἔχουν περάσει 20 χρόνια ἀπό τήν κατάκτηση. Δέν πέθανε τόσο πολὺ σύντομα ὁ Μουσάγας. Πάντως, μιά καί δέν μπορούσε νά ζήσει ἐπ' ἄπειρον, πεθαίνει κάποια στιγμή:

«Τότε ὁ παππούλης ἡμῶν ἐπανελθὼν ἐκ τῆς Μάνης, σκεφθεὶς διὰ τό μέλλον αὐτοῦ, ἐπῆγεν εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εὔρε καί τὰ τζιφλίκια τοῦ Μουσάγα δημευμένα, ὡς μὴ ἀφήσαντα κληρονόμον οὐδένα, τὰ ὅποια συνίσταντο ἐκ τεσσαράκοντα τεσσάρων χωριῶν ὑποκειμένων εἰς τὰς ἐπαρχίας Ἀνδρούσης, Καλαμῶν καί Λεονταρίου, οὕτω πῶς δισκορπισμένων καί τὰ ὅποια ὁ Σουλτάν Σελίμης τὰ εἶχε διορίσει εἰς τήν ἀδελφήν του τήν Μπεγιά Σουλτάναν. Καταφυγὼν πρὸς αὐτήν διὰ τοῦ κεχαγιᾶ της, ὅστις κατεῖχε τόπον ριτζαλίου ἤτοι ὑπουργοῦ, εἰς τόν ὅποιον παρέστησε, τήν οἰκτρὰν κατάστασιν τῶν εἰρημένων τζιφλικίων σκορπισμένων ὄντων, ὅτι δέν δύνανται νά προστατευθοῦν ἐκ τοῦ πλησίον καί ἤτον καλὸν νά ἐνωθοῦν εἰς ἐπαρχίαν χωριστὴν διὰ νά λαμβάνουν τήν ἀνήκουσαν προστασίαν αὐτῶν. Παραδεχθεὶς τήν πρότασιν αὐτῆν τήν διεκοίωσε καί εἰς τήν ἰδίαν ιδιοκτήτριαν, τῆς ὁποίας καί ἤρσεν. Καί ἐπειδὴ ὁ παππούλης ἡμῶν Παπαδημήτριος Παπατσῶνης ἤτον κάτοικος εἰς ἓν τῶν τζιφλικίων αὐτῶν τό Ναζίριον, διέταξεν διὰ φερμανίου αὐτοκρατορικοῦ τοῦ Σουλτάν Σελίμη ὅπως τὰ χωρία αὐτὰ νά ἐνωθοῦν εἰς χωριστὴν ἐπαρχίαν, ἤτοι Ἐμπλάκι Χουμαγιούν ὀνομασθεῖσα, δῶρισε δέ συγχρόνως καί τόν παππούλην ἡμῶν διὰ φερμανίου προεστὸν τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς καί διέταξεν καί ἄνθρωπὸν της διὰ βοϊβόντα καί ζαπίτην αὐτῆς» (σ. 29-30).

Τί ἔχουμε ἐδῶ; Δήμευση. Ὅρισμένα πουλήθηκαν, ὅπως λέει καί ἡ μαρτυρία τοῦ Δεληγιάννη, τὰ ὑπόλοιπα ὁ σουλτάνος τὰ ἐκχωρεῖ στήν ἀδελφή του, τήν Μπεγιά Σουλτάναν, πού ἦταν ἡ προστάτρια ὄλων τῶν Παπατσωναίων, ὡς Ἐμλάκι Χουμαγιούν, δηλαδή ιδιοκτησίες τοῦ κράτους, γιὰ νά εἰσπράττει κάτι ἀπὸ τό εἰσόδημα τῶν χωριῶν αὐτῶν. Ὁ Παπατσῶνης, σκεφτόμενος πῶς πρέπει νά ἀντιμετωπίσει τὴ ζωὴ του, κάνει τήν πρόταση, ἀντὶ νά εἶναι τὰ τσιφλίκια χωρισμένα, νά ἀποτελέσουν διοικητικὴ καί συνάμα δημοσιονομικὴ ἐνότητα, ἄρα νά ὑπάρχει μιά ἐπιτόπια ἀρχή, γιὰτί λέγει δέν μπορούσε νά γίνει ὁ ἔλεγχος ἀπὸ κοντά, καί αὐτό γίνεται. Γίνεται ἓνα βοϊβοδαλίκι, δηλαδή διοικοῦνται ἀπὸ βοεβόδα, τόν ὅποιο διορίζει ἡ ἴδια ἡ Μπεγιά Σουλτάναν ὡς κυρία τῶν χωριῶν. Συγχρόνως κάνει τόν Παπατσῶνη προεστὸ μέ φερμάνι.

Αυτό αξίζει να τό προσέξει κανείς: τό διορισμό του προεστῶτος κατευθεῖαν ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία, χωρίς νά ἔχει μεσολαβήσει βούληση τῶν κατοικίων καί τοῦτο γιατί τά χωριά εἶναι ἰδιόκτητα, κατά παραχώρηση. Ἀφοῦ συγχροτηθεῖ ἡ κοινότητα, θά μπορούν νά υπάρξουν καί ἄλλοι διεκδικητές του ἀξιώματος του προεστῶτος, ἀλλά ἐκεῖνο πού προτείνω νά συγκαταθήσουμε εἶναι τό γεγονός ὅτι, ἀπό τήν ὥρα ὅπου γίνονται διοικητική ἐνότητα τά χωριά ὑπό βοεβόδα, ὑπάρχει ἕνας προεστός. Κι αὐτό, γιατί ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἡ ὑπαρξη κοινοτικής ἐκπροσώπησης τῶν τσιφλικιῶν (ὄχι ὡς καλλιεργητικῶν μονάδων, ἀλλά ὡς οἰκισμῶν). Ἄλλο ζήτημα εἶναι ἂν ἡ κοινοτική ἐκπροσώπηση ἦταν ἢ δέν ἦταν ἰσχυρή, ἐκπροσώπηση συναρτώμενη μέ τά ὅρια τῶν τσιφλικιῶν καί μέ τό βαθμό ἀυτεπιστασίας ὅσων ἀσκούσαν τίς διοικητικές δημόσιες ἢ ἰδιωτικῆς προέλευσης ἀρμοδιότητες στά τσιφλίκια αὐτά. Θυμίζω ὅτι πῶς πρὶν ἀνέφερα πῶς διόρισε βοεβόδα καί ζαπίτη τῆς ἐπαρχίας μέ διοικητικές ἀρμοδιότητες στή συνέχεια ὁ Παπατσώνης γράφει:

«Ἐνοικίασεν δέ ταύτην ὁ παππούλης ἡμῶν συγχρόνως τόν ἐπικαρπίας φόρον αὐτῆς διά δέκα πέντε χιλιάδας γρόσια κατ' ἔτος καί οὕτως ἀπῆλθεν εἰς τήν Πελοπόννησον συστημένος πρὸς τόν τότε πασιᾶν, ὅστις ἦτον καί ἀνὴρ αὐτῆς τῆς ἰδίας Σουλτάνας, καί αὐτός διά μπουγιουρδίου του πρὸς τὰς ἀρχάς τῶν ἐπαρχιῶν Ἄνδρούσης, Καλαμῶν καί Λεονταρίου, ὅτι εἰς τό ἐξῆς τά 44 χωριά ταῦτα ἐχωρίσθησαν διά φερμανίου ἰδία ἐπαρχία καί ὡς τοιαύτη θέλει θεωρεῖται εἰς τό ἐξῆς, ἐπίσης δέ καί ὡς προεστόν αὐτῆς θέλει ἀναγνωρίσετε τόν Παπαδημήτριον Παπατσώνην» (σ. 30).

Μιλούσαμε προηγουμένως γιά τήν αἴσθηση τῆς οἰκογένειας πού ἀναδύεται φυσικά στούς ἀνθρώπους, εἴτε πρόκειται γιά χριστιανικές εἴτε γιά μουσουλμανικές οἰκογένειες: ὁ ἄνδρας τῆς ἀδελφῆς του σουλτάνου εἶναι πασάς του Μοριά· αὐτό ἔχει σημασία γιά τό μάρτυρα, ἐνδεχομένως νά ἔχει τήν ἴδια σημασία γιά τήν ὀθωμανική δημόσια διοίκηση, γιά τίς νοσοτροπίες πού βγαίνουν ἀπό τίς πρακτικές τῆς ὀθωμανικῆς δημοσίας διοίκησης. Πάντως γιά τόν ὑφιστάμενο τήν ἱστορία ἔχει σημασία ὅτι ὁ ἄνδρας τῆς ἀδελφῆς του σουλτάνου, πού εἶναι ἡ κυρία αὐτῶν τῶν ἐδαφῶν, εἶναι πασάς στό Μοριά.

Φτάνουμε ἔτσι στό μεγάλο κεφάλαιο τῆς οικονομικῆς ἱστορίας τῶν περιοχῶν ὅλης τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδή στήν ἐνοικίαση τῶν προσόδων. Εἶδαμε ὅτι ὁ Παπατσώνης ἐνοικίασε τήν πρόσοδο ἔναντι 15.000 γροσίων, πού σημαίνει ὅτι εἶχε 15.000 γρόσια ἢ ὅτι μπο-

ροῦσε νά βρεῖ 15.000 γρόσια. Τίθεται τό ζήτημα ἀπό ποῦ εἶχε βρεῖ τά 15.000 γρόσια.

«Ἐλθὼν δέ ἐπιτοπίως ἐνέκρινε τό χωρίον Κουρτζαούση πρωτεύουσαν τῆς ἐπαρχίας ταύτης ὡς πολυπληθέστερον τῶν λοιπῶν χωρίων καί ὡς πλησιέστερον καί εἰς τήν ἀγοράν τῶν Καλαμῶν, ὅπου συνήθως ἐγένετο κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν καί τό παζάρι αὐτῆς, ὅπου ὅλα τά πέριξ χωριά τῆς ἐπαρχίας ἐπαζαρεύοντο, καθὼς καί μέχρι σήμερον γίνεται τό αὐτό» (σ. 30).

Σέ μιὰ οἰκονομία κατεξοχὴν ἀγροτικὴ, ὁ ἐνοικιαστὴς τῶν προσόδων θέλει νά διαλέξει ἕνα κέντρο, μιὰ «πρωτεύουσα»: αὐτό γίνεται σέ συνάρτηση μέ τήν ἀπόσταση τοῦ κέντρου ἀπὸ τήν πλησιέστερη ἀγορά, δέν γίνεται σέ συνάρτηση μέ τό ὄχυρό τοῦ ἐδάφους, μέ τό ὑγιεινὸ τοῦ ἐδάφους, γίνεται σέ συνάρτηση μέ τίς ἀποστάσεις τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς. Τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ ἐπιλογές τοῦ χώρου γίνονται σέ συνάρτηση μέ τήν ἐπικρατέστερη ἀγορά, στό βαθμὸ ὅμως ὅπου συνυπάρχουν διαφορετικοὶ οἰκονομικοὶ τύποι, κάποιιοι ἐπιλέγουν μέ κριτήρια πού δέν ἰσχύουν γιὰ ἄλλους οἰκονομικοὺς ἢ κοινωνικοὺς τύπους πού ὑπάρχουν παραλλήλως στὴν ἴδια ἐποχὴ.

«Καί ἐσυνάζοντο ὅλα τά προϊόντα τῆς ἐπαρχίας ταύτης εἰς τό χωρίον τοῦτο καί ἐναποταμιεύοντο τότε εἰς γοῦβες, ὅπου εἰς αὐτάς διατηροῦνται ἀνέπαφοι οἱ δημητριακοὶ καρποὶ διὰ πολλὰ χρόνια καί παντοτινὰ ἀκόμη καί ἐκεῖ ἤρχοντο οἱ ραγιαδες τῶν αὐτῶν χωρίων μέ τά ζῶα των καί μετέφερον τά προϊόντα, τὸν ἐπικαρπίας φόρον των, εἰς τήν ἀγοράν τῶν Καλαμῶν καί ἐπωλοῦντο παρὰ τοῦ ἐνοικιαστοῦ δι' αὐτὴν τὴν αἰτίαν ἐγένετο ἡ πρωτεύουσα τοῦ αὐτοῦ χωρίου πρὸς τό συμφέρον τοῦ ἐνοικιαστοῦ, καίτοι ἦτο τό ἄκρον τῆς ἐπαρχίας» (σ. 30).

Ἐπανερχόμεστε σέ μιὰ προβληματικὴ πού ἔχει ἔρθει στό προσκήνιο. Πρόσφατα ὁ Βαγγέλης Πρόντζας ἔθεσε τό θέμα τῆς περιφέρειας πού ἀγνοεῖ τό πολιτικὸ σύνορο, μέ περαιτέρω ἐρώτημα σέ ποῖο βαθμὸ μιὰ μορφή οἰκονομικῆς κοινότητος φτιάχνει καί οἰκονομικὴ ζώνη. Ἐδῶ εἴμαστε στὴν περίπτωσι ὅπου φτιάχνεται ἡ οἰκονομικὴ ζώνη δέν λαμβάνεται ὑπόψη ἡ χωροταξία τῶν 44 χωριῶν. Ἐκεῖνο πού λαμβάνεται ὑπόψη εἶναι ἡ ἐγγύτητα πρὸς τὴν ἀγορά. Πρὶν προχωρήσουμε, μιὰ διασαφήσιμη, πού εἶναι καί δηλωτικὴ γιὰ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο θά πρέπει νά διαβάζουμε τά κείμενα. Σέ δύο περιπτώσεις γίνεται λόγος γιὰ ἐπικαρπία. «Ἐνοικίασεν δέ ταύτην συγχρόνως τὸν ἐπικαρπίας φόρον». Τί

είναι αυτό που τον κάνει να διαστέλλει τον έπικαρπίας φόρο; Ή λέξη έπικαρπία γι' αυτόν έχει τή σημασία που έχει τό 1868. Ποιά είναι ή έπικαρπία του 1868; Είναι μιά μορφή γαιοπροσόδου, τήν όποία καταβάλλουν οί δημόσιες γατες.

Βεβαίως, μπορεί νά γίνει τό γλίστρημα από τήν έννοια τής γαιοπροσόδου, όσο γίνεται πίο χονδρικά όριζομένης, ως τό μερίδιο που παίρνει ό κύριος του έδάφους ή ό οίονεί κύριος του έδάφους ή ό ιδιότυπος κύριος του έδάφους από τή συγκομιδή, στήν έννοια του φόρου: γιατί κάποτε παγιώνονται οί γαιοπρόσοδοι και από αναλογικές, τόσο ποσοστό στήν παραγωγή, γίνονται ένα πάγιο ποσό που μπορεί νά θεωρηθεϊ πώς είναι φόρος. Ό Παπατσώνης αναφερόμενος σέ μιά έποχή προγενέστερη, ταυτίζει τό τριτάριχο μέ τό φόρο έπικαρπίας. Τό αντιδιαστέλλει όμως από τά υπόλοιπα στοιχεία που συνθέτουν τό ένόικιο τής έπαρχίας. Έννοει ότι ή ένοικίαση συμπεριλαμβάνει και άλλα εισοδήματα, είτε φόροι είτε ό,τι άλλο είναι αυτά, τά όποια έχουν αποδέκτη τή Σουλτάνα' τό σημαντικότερο είναι τό τριτάριχο των σιτηρών, αυτό που όνομάζει φόρο έπικαρπίας. Είναι προφανές ότι αυτός ό φόρος, δηλαδή τό τριτάριχο, καταβάλλεται σέ είδος, όχι σέ χρήμα, σέ ποσότητες δημητριακών. Μας πληροφορεί ότι υπήρχαν γουβες, όπου τό σάρι μπορεί νά διατηρηθεϊ. Στο Κουρτζαούση λοιπόν (τήν πρωτεύουσα των 44 χωριών) υπήρχαν γουβες.

Τίς γουβες τίς φτιάχνει κανείς; πρέπει νά φτιάξει ένα λάκκο για νά βάλει μέσα τά δημητριακά. Δέν είναι αποθήκη, δέν είναι τά «serraglia» στό Μοριά που φτιάχνουν ή καταγράφουν οί Βενετοί. Δέν είναι ό τελευταίος όροφος των σπιτιών, των παλαιών σπιτιών του Παρισίου και όλων των σπιτιών τής Εύρώπης, ό τελευταίος όροφος του τεράστιου σπιτιού των Λαμπέντουζα που είναι granaio, είναι σιταποθήκες και θά πρέπει νά έχουν παράθυρα για νά αερίζεται ό καρπός.

Αυτές οί κατασκευές συνεπάγονται δαπάνη, που έχει ως προϋπόθεση τή μονιμότητα των κυρίων, τή μονιμότητα τής κατάστασης διαδοχής των κυρίων των αποθηκών, ή προϋποθέτουν τήν παρέμβαση τής κεντρικής διοίκησης ή, μέ δικούς μας όρους, μιά οικονομική στρατηγική. Όλα αυτά λείπουν, και στό πρόβλημα τής συντήρησης φυσικών αποθεμάτων έρχεται ή απάντηση μέ τίς γουβες, ή αντίστοιχη απάντηση που έρχεται για τά σιτηρά, αλλά και για τά ύγρά, στά νησιά του Αιγαίου, ύπαγορευόμενη και από έναν πρόσθετο λόγο, από τή στενότητα των

κατοικιών. Έχουμε σέ όρισμένα νησιά τά πιθάρια στό δημόσιο δρόμο, πρᾶγμα πού ὑποδεικνύει κι ἓνα σύστημα ασφάλειας. Δέν μπορεῖ ὁ πάσα ἓνας νά σοῦ ἀνοίγει τό κιούπι καί νά σοῦ παίρνει τό περιεχόμενο· σημαίνει ὀρισμένη κοινωνική συνοχή. Πρόκειται γιά ἀπαντήσεις πού δίνονται σέ μείζονα προβλήματα πού ἀφοροῦν οἰαδήποτε οἰκονομία, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἄν ἔχει ὑψηλό βαθμό ἐκχρηματισμοῦ, ἄν ἐξυπηρετεῖ τή μεγάλη ἢ τή μικρή διακίνηση· ἐκεῖνο πού διασφαλίζεται εἶναι ἡ διατήρηση τῶν φυσικῶν ἀποθεμάτων.

Οἱ γοῦβες ὑποκαθιστοῦν τίς σιταποθήκες, ἀλλά ἡ κατασκευή τους προϋποθέτει προφανῶς μικρότερες δαπάνες. Ἄς μήν ξεχνᾶμε ἄλλωστε τούς καταναγκασμούς, στούς ὁποίους ὑπόκεινταν ἡ δόμηση στήν ὕπαιθρο: ἓνας βενετός προνοητής παρατηρεῖ ὅτι στήν Πελοπόννησο τό ἐμβάδόν τῶν οἰκημάτων προσδιοριζόταν ἀπό τό μέγεθος τῶν δοκῶν πού μπορούσαν νά πάρουν ἀπό τά δέντρα τῆς περιοχῆς, μέγεθος μικρό. Ἄλλά οἱ σιταποθήκες ἴσως νά μήν ἔδιναν τήν καλύτερη λύση ὡς πρός τή διατήρηση τοῦ καρποῦ. Τή λύση τήν ἔδιναν οἱ γοῦβες, ὅπου τά δημητριακά μπορούσαν γιά πολύν καιρό νά παραμένουν ἀναλλοίωτα. Ἄς προστεθεῖ ὅτι οἱ χωρικοί φέρνουν τά προϊόντα μέ τά ζῶα τους, «μετέφερον τά προϊόντα, τόν ἐπικαρπίας φόρον των, εἰς τήν ἀγοράν τῶν Καλαμῶν καί ἐπωλοῦντο». Στίς ὑποχρεώσεις συγκαταλεγόταν καί ἡ μεταφορά τοῦ φορολογούμενου προϊόντος ἢ τῆς γαιοπροσόδου ὑπό ὀρισμένους ὠστόσο ὅρους, δηλαδή σέ καθορισμένη ἀπόσταση: προβλέπεται ἀπό τήν ὀθωμανική νομοθεσία στίς ὑποχρεώσεις· δέν ὑπάρχει κάποιο κίνητρο, ὥστε νά φτιάξει ὁ ἐπωφελούμενος ἀπό τή συγκέντρωση τῆς φυσικῆς προσόδου, τῆς φυσικῆς γαιοπροσόδου στήν περίπτωσή μας, ἢ καί τῆς φορολογικῆς προσόδου, ἓνα σύστημα μεταφορᾶς· τί θά σήμαινε νά τεθεῖ τό ζήτημα δημιουργίας ἑνός συστήματος μεταφορᾶς στήν Πελοπόννησο; Θά ἔφτιαχνε λόγου χάρις κάρα, ἱκανά νά διανύουν ἀποστάσεις μεγαλύτερες ἀπό ἐκεῖνες πού τά λίγα κάρα, ὅσα ὑπῆρχαν, διήνυαν. Τά λίγα κάρα πού ὑπῆρχαν διήνυαν τίς ἀποστάσεις ἀνάμεσα στόν οἰκισμό καί στόν ἀμέσως κοντινό καλλιεργούμενο χωρὸ· ὁ Πουκβίλ, ἀλήθεια ἢ φέματα, εἶδε ἓνα τέτοιο κάρο καί τρόμαξε. Τοῦ θύμισε τά κάρα πού βλέπουμε στά ἐτρουσικὰ ἀνάγλυφα.

Ἡ ἔλλειψη ἐναυσμάτων ὑπαγορεύεται ἀπό ἓνα συνολικό σύστημα, στό ὁποῖο οἱ ρόλοι μοιράζονται μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε δέν χρειάζεται νά ἀνατραπεῖ τό σύστημα μέ τήν ἐφαρμογή μιᾶς ἄλλης τεχνολογίας,

μιᾶς ἀξιοποίησης τῶν τεχνικῶν δυνατοτήτων τῆς ἐποχῆς, γιατί ὑπῆρχαν — φυσικά — δυνατότητες νά φτιαχτεῖ ἕνα κάρο. Τίθεται καί τό ζήτημα τῶν δρόμων. Φτιάχνονται δρόμοι γιά νά μετακινούνται τά στρατεύματα στήν κλασική περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας· ὑπάρχει ταχυδρομικό σύστημα, γιά νά φτάνει μιᾶ διαταγή γρήγορα στόν ἀποδέκτη τῆς· ὑπάρχει τό σύστημα τῶν χανιῶν: ὅπου συνέτρεχε λόγος, δημιουργοῦνταν ὀδικό σύστημα, μεταφορές, σταθμοί· ὅπου δέν συνέτρεχε λόγος, ἡ τεχνοδομή ὑπάκουε σέ ἄλλη λογική, ἐκείνη πού ἐξυπηρετοῦσε μικρές διακινήσεις ἢ καί μεγάλες, ὅπως ἦταν οἱ κτηνοτροφικές, γιά τίς ὁποῖες δέν χρειαζόταν ὀδική ὑποδομή σάν τῆ στρατιωτική.

Εἶδαμε τήν ὑπαρξή τῆς ἀγορᾶς. Νά δοῦμε τώρα πῶς μπλέκεται τό οικονομικό μυθιστόρημα πού μᾶς ἀφηγεῖται ὁ Παπατσῶνης μέ τήν πρόθεσή του νά ἐξηγήσει τήν ἀρχαιότητα καί τό κύρος τῆς οἰκογένειας.

«Εἰς δέ τό πρῶτον ἔτος τῆς ἐνοικιάσεως τοῦ 1772 εἰσεπράχθησαν κατά τά σωζόμενα καταστάσιχα τοῦ παππούλη μου ἀπό μέν τούς δημοτριακοῦς καρπούς πρωῖμους καί ὀψίμους ἑπτὰ χιλιάδες πινάκια, ἦτοι κοιλὰ εἴκοσι μία χιλιάδα, πωληθέντα εἰς τό παζάρι τῶν Καλαμῶν ἀπό πέντε γρόσια τό πινάκι ἕως ὁκτώ, ἀνέβησαν εἰς γρόσια τεσσαράκοντα χιλιάδας καί ἑννέα· ἀπό δέ τά σύκα ἐπικαρπίας φόρον ἀπό τά δέκα δύο ἡμισυ ἀνέβησαν εἰς ἑκατόν εἴκοσι χιλιάδας ἀρμαθῶν, πωληθέντα ἀνά ἐξήκοντα γρόσια τήν χιλιάδα, εἰσεπράχθησαν ἑπτὰ χιλιάδες καί διακόσια γρόσια καί ἀπό τά μετᾶξια τριακοσίων πενήκοντα ὀκάδων, ἀνά δέκα γρόσια ἐκάστην ὀκᾶν, τρεῖς χιλιάδες καί πεντακόσια γρόσια καί ἀπό δέ τά ἀμπέλια, ἀνά ἕνα γρόσι κατά στρέμμα, τέσσαρες χιλιάδες γρόσια, ἀπό ἔλαια ἑκατόν εἴκοσι βαρελῶν ἀνά τριάντα γρόσια ἐκάστην, τρεῖς χιλιάδες καί ἑξακόσια γρόσια καί ἀπό τοπιᾶτικα τῶν ποιμνίων χίλια πεντακόσια γρόσια, ἐγένεσε τό ὅλον τῆς ἐσοδείας τῆς ἐνοικιάσεως τῆς πρώτης χρονιάς ἐξήκοντα ὀκτώ χιλιάδες καί ὀχτακόσια γρόσια, ἀριθ. 68.800» (σ. 30-31).

Βλέπουμε ἐδῶ ὅτι ὁ ἐνοικιαστής εἰσπράττει τό «φόρο τῆς ἐπικαρπίας» σέ φυσικές ἀξίες, πού τίς πουλάει τόσο στό πινάκι. Τό ἴδιο συμβαίνει μέ τά σύκα, δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τό φόρο τῶν ἀμπελιῶν. Τό λάδι δίνεται σέ βαρέλες, τόσο ἡ βαρέλα, καί τό πουλάει. Εἶναι ἕνα μίχτο σύστημα χρηματικοῦ φόρου, πού στήν περίπτωση ἐκπροσωπεῖ ἕνα μικρό κλάσμα στήν ὅλη σύνθεση τοῦ εἰσοδήματος τῶν χωριῶν, συνδυασμός χρηματικοῦ φόρου καί φυσικῆς φορολογικῆς προσόδου ἢ γαιοπροσόδου· ἀλλά στήν περίπτωση αὐτή, τήν τελική πράξη τῆς ἐμπορίας τήν ἐπωμίζεται ὁ ἐνοικιαστής.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στήν τιμὴ πού κατέβαλε γιὰ τὴ μίσθωση καὶ σὲ ἐκεῖνο πού ἀπέκτησε εἶναι τεράστια καί, ἀφαιρώντας τὰ ἔξοδα, θὰ παραμείνει τεράστια. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ δείχνει γιὰ ποῖο λόγο τὰ κεφάλαια, ὅταν ἦταν ἐνὸς ὀρισμένου ὕψους, ἀντὶ τῶν ἐπενδυοῦν στοῦ ἐμπόριο, ἐπενδύονται στήν ἐνοικίαση τῶν δημοσίων προσόδων, τομέας στὸν ὁποῖο διαπρέπουν κατεξοχὴν οἱ κυρίαρχοι, δηλαδή οἱ Τοῦρκοι, ἀλλὰ στὸν ὁποῖο συμμετέχουν καὶ οἱ κατακτημένοι, στήν περίπτωση μας οἱ χριστιανοί. Μὲ ποῖον τρόπο; Δὲν φτάνει ἡ χρηματικὴ διαθεσιμότητα, χρειάζεται καὶ μιὰ κοινωνικὴ δυνατότητα, πού ἂν δέν περιγράφεται ρητῶς στοῦ παράδειγμά μας, μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα. "Ἄς δοῦμε, τώρα, τὴ συγκυρία. Γιὰ τίς ἐποχὲς στίς ὁποῖες ἀναφερόμαστε, ἡ κατεξοχὴν ἰσχυρὴ συγκυρία εἶναι ἡ κλιματολογικὴ: καλὴ χρονιά, κακὴ χρονιά' ἐδῶ τυχαίνει νὰ ἔχουμε μιὰ εὐνοϊκὴ κλιματολογικὴ συγκυρία, μὲ ἀποτέλεσμα πλούσια συγκομιδῆ.

«Τὸ δὲ δεῦτερον ἔτος τῆς ἐνοικιάσεως, ὅπου ἐνοικιάσθη πάλιν διὰ 15 χιλιάδες γρόσια ἢ ἑσδοεῖα τῆς χρονιᾶς ταύτης, ἐδιπλασιάσθησαν τὰ γεννήματα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐλαττώθη καὶ ἡ τιμὴ αὐτῶν παραπολύ, ὥστε ἔφθασε τὸ πινάκι τὸ καλαμπόκι εἰς τριάντα παράδες μόνον. Τότε ἐναποταμίευσεν ὅλα τὰ γεννήματα εἰς τέσ γουῖβες ἀναβαίνοντα εἰς εἴκοσι χιλιάδες πινάκια πρωῶμων καὶ ὀφίμων καρπῶν, τὰ δὲ ὑπόλοιπα εἰσοδήματα πωληθέντα ἐσύναξαν γρόσια εἴκοσι δύο χιλιάδες. Τὸ δὲ τρίτον ἔτος τῆς ἐνοικιάσεως εἰσπραχθέντων ἀπὸ μὲν τούς δημοτριακούς καρπούς ἑνδεκα χιλιάδες πινάκια, τότε ἤρχισεν ἡ τιμὴ νὰ ἀναβαίη καὶ ἔφθασεν εἰς ὀκτώ γρόσια ἕκαστον πινάκι καὶ εἰς τοιαύτην τιμὴν ἐπωλήθησαν καὶ τὰ ἐναποταμιευθέντα γεννήματα καὶ τὰ ὑπόλοιπα τῆς τρίτης χρονιᾶς, ὥστε αἱ ὠφέλειαι τῶν δύο ἐτῶν ἔφθασαν ὑπὲρ τὰς διακοσίας ὀγδοήκοντα χιλιάδας γροσίων. Τότε ὁ παππούλης μου ἔφθασεν εἰς τὸν ὑπέρτατον βαθμὸν, ἐκτός δὲ τούτων τῶν μεγάλων ὠφελειῶν, εἶχε καὶ τὰ κεχαίλιμα τῶν χωρίων Ναζιρίου, Ἄλποχωρίου, Ράδου, Πουλίτζι, Σολάκι, Τζαφέραγα, Ζευγολατιὸ καὶ Μαγούλλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων τούτων ἦτον ὑπόχρεοι ἕκαστον ζευγάρι βοῶν νὰ σπέρνῃ ἀπὸ δύο στρέμματα ὄψιμον καρπὸν καὶ ἕνα πινάκι πρῶϊμον καρπὸν εἰς τὰ καλύτερα χωράφια» (σ. 31).

Ἡ καλὴ χρονιά καὶ ἡ κακὴ χρονιά ἦταν γιὰ ὅλο τὸν κόσμον, ἀλλὰ ὅλος ὁ κόσμος δέν ἐπωφελοῦνταν ἀπ' αὐτὴ. Θυμίζω τὸ σχόλιο τοῦ Abel στὸν τρελό τοῦ Μάκβελ: παρουσιάζεται στὸν πύργο ἕνας κτηματίας μὲ τὴ θηλιά στοῦ λαιμοῦ πάει νὰ κρεμαστῆ γιατί εἶχε καλὴ χρονιά. Τὴν καλὴ χρονιά, ἐκεῖνοι πού ἔχουν πολλὰ προϊόντα τὴν ἐπωφελοῦνται

γιατί, αν πέφτει ή τιμή, μπορούν να πουλήσουν πολλά προϊόντα· κάποι-οι άλλοι δέν μπορούν να αντισταθμίσουν τήν πτώση τής τιμής μέσω τής ποσότητας. Υπάρχει ή άλλη έκδοχή, να μήν είναι υποχρεωμένος κανείς να διοχετεύσει τά προϊόντα καί να τά αφήσει για τήν καλύτερη τιμή. Τί σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι διαθέτει οικονομική ρευστότητα τέτοια πού τού επιτρέπει να ανταποκριθεί σε κάποια πάγια έξοδα. Στήν περίπτωση τού Παπατσώνη τά πάγια έξοδα είναι συγκεκριμένα, είναι τά έξοδα τής οικογένειας, τά έξοδα τών «υπηρεσιών». Η προσδοκώμενη ωφέλεια δέν εξαρτάται από τήν άνοδο τών τιμών σε ένα επίπεδο άνω-τερο τού συνήθους, αλλά από τήν αποκατάσταση τών τιμών στό σύνη-θες επίπεδο.

Έδω τίθενται κάποια ζητήματα πού δέν αναγράφονται στό οικονο-μικό αφήγημα τών Παπατσωναίων· είναι τά εξής: Στήν περίπτωση όπου για τόν ένα ή τόν άλλο λόγο ο Παπατσώνης είχε τό δίλημμα να δανειστεί ή να έναποταμιεύσει, τί ήταν πιθανό να κάμει; Η άπάντηση είναι εύκολη: ξέρει ποιά είναι ή συνήθης τιμή, ξέρει ποιό είναι τό επι-τόκιο καί παίρνει τίς αποφάσεις του. Αν ήταν τό επιτόκιο άρνητικό, ή θεωρούσε πώς είναι άρνητικό, θά μπορούσε να παίξει τό παιχνίδι τής τιμής καί τής ποσότητας. Τό δεύτερο συνδέεται μέ τό πρώτο. Ποιά είναι όμως ή απορροφητική ικανότητα τής άγοράς; Έδω χρειάζεται ή άμεση μαρτυρία. Γιατί βλέπουμε ότι, τήν εποχή πού έπεται τής εϋφο-ρίας μέ τίς μερικές πωλήσεις, ή άγορά τών Καλαμών απορροφά καί τά έναποταμιευμένα, τό απόθεμα, καί τήν καινούργια παραγωγή. Τό έπό-μενο έρώτημα: Μήν τυχόν τά μεγέθη πού έρχονται στήν άγορά καί ήταν τό προϊόν τής γαιοπροσόδου 44 χωριών, άποτελουσαν ένα έλάχι-στο κλάσμα, όποτε μπορούσαν να απορροφηθούν, ή μήν τυχόν στήν άγορά τών Καλαμών παίζονται καί άλλα πράγματα, πού δέν όρίζονται από τίς ανάγκες άμεσης ζωάρκειας τής περιοχής πού έξυπηρετεί ή άγορά τών Καλαμών. Τό πρόβλημα τίθεται, όταν βλέπουμε άγορές μέ τέτοια ελαστικότητα.

Είδαμε ότι ο μάρτυρας λέει πώς, όταν ήταν στό άπόγειο τής δόξας του, ο πάππος του πήρε καί κάποια κεχαγιλίκια. Τί σημαίνει αυτό; Ότι στίς περιπτώσεις τώντσιφλικιών ο κύριος τών γαιών αυτών μπο-ρεϊ να έχει έναν αντιπρόσωπο. Οί καλλιεργητές είναι υποχρεωμένοι να σπέρνουν μιά ποσότητα σιτηρών καί να τήν αποδίδουν ως συγκομιδή. Οί τρόποι είναι δύο: είτε σπέρνουν σε όρισμένο σημείο — ένδιαφέρουν

τά εύφορα —, και αποδίδουν ό,τι βγάλει τό όρισμένο σημείο, είτε παίρνουν όρισμένο σπόρο και αποδίδουν τή συγκομιδή του βάσει τής συνολικής απόδοσης του χωραφιου. Ήταν τό λεγόμενο παρασπόρι.

Αυτό τό δικαίωμα τό έχει ο κύριος του έδαφους και τό μεταβιβάζει στον αντιπρόσωπό του. Ή απόδοσή του ήταν σημαντική, γι' αυτό και τό αναφέρει' γιατί ίσως ή ζωάρκεια νά μήν μπορούσε νά εξασφαλιστεί από τό παρασπόρι, εικονογραφεί όμως μιά σειρά οικονομικών σχέσεων και δυνατοτήτων απορρόφησης τής παραγωγής, πού είναι αποτέλεσμα όχι μιās οικονομικής πράξης αλλά τής ύπαρξης μιās εξουσιαστικής σχέσης ανάμεσα στον καλλιεργητή και στον ένοικιαστή ή στον ιδιοκτήτη. Θά μπορούσε κανείς νά πει ότι οι άνθρωποι πού μετείχαν σέ αυτό τό σύστημα ήταν δυνατό νά μεταταγοῦν από ένα κοινωνικό στρώμα σέ μιά κοινωνική τάξη και νά αποκτήσουν και αντίστοιχες στρατηγικές.

Τέτοιου είδους μεταβάσεις μπορούμε νά τίς ανιχνεύσουμε, ως πρός τά άγροτικά περιβάλλοντα, στις κοινότητες. Ή μαρτυρία του Παπατσώνη δέν είναι υποχρεωτικά γενικεύσιμη, είναι πάντως εύγλωττη για τό τί είναι δυνατό νά συμβεί εκεί όπου ο ένοικιαστής των προσόδων άσκει συγχρόνως και κοινοτικούς ρόλους. "Όλα αυτά, στό γενικό πλαίσιο των ένδοκοινοτικών συγκρούσεων αλλά και συγκρούσεων ευρύτερων, περιφερειακών. Οι συγκρούσεις εξειδικεύονται στην κορυφή τής κοινωνικής πυραμίδας, εκείνης πού άσκει τίς κοινοτικές άρμοδιότητες: κάποια στιγμή κάποιος θέλει νά υποκαταστήσει τον Παπατσώνη, τό Ζαΐμη, τον Ίωάννη Δεληγιάννη, τό Λόντο.

Στήν περίπτωση τής Πελοποννήσου υπήρχαν τρία κόμματα Τούρκων και Έλλήνων και συγκρούονταν μεταξύ τους. Στο έσωτερικό τής κάθε περιοχής, πού όλη μαζί ανήκει σέ κάποιο κόμμα, δημιουργούνται αντιπαλότητες. Ύπάρχει μιά αντιπαλότητα ανάμεσα στην οικογένεια Παπατσώνη και στους Περρωτῆδες. Οι Παπατσώνηδες λένε ότι τούς Περρωτῆδες τούς χρησιμοποιούσαν ως βοηθούς και ως ανθρώπους των όπλων, αλλά τούς προστάτευσαν: τούς έδωσαν κάτι κεχαγιλίκια, παρασπόρια' κάποια στιγμή γίνεται δολοφονική απόπειρα έναντίον του ενός Παπατσώνη. Είναι μιά σειρά πολιτικών αντιπαλοτήτων, πού δέν είναι μόνο αυτές.

Οι κοινότητες εκφράζονται μέ τίς αυθεντίες τους, χωρίς τούτο νά σημαίνει ότι οι τελευταίες εκφράζουν τίς πρώτες. Οι αυθεντίες αυτές εδράζονται σέ οικογενειακά μορφώματα ή τά οικογενειακά μορφώματα

άποκτοῦν ὑπόστασι, ἀφ'οὗ ἀναδεικνύονται μέσα ἀπ' αὐτὰ αὐθεντίες. Τίποτε, ὥστόσο, δέν ἐγγυᾶται τή συνέχεια τῆς ἐξουσιαστικῆς δύναμης τῶν μορφωμάτων αὐτῶν. Μπορεῖ νά παρέμβει τό δημόσιο καί νά σπάσει ἡ συνέχεια, ὅπως πῆγε νά σπάσει ἡ συνέχεια μέ τούς Δεληγιανναίους καί θά ἔσπαγε ἐάν δέν εἶχαν τή δυνατότητα νά πᾶνε στήν Μπεγιάν Σουλτάνα, τήν προστάτρια τους, καί νά κερδίσουν τήν ὑπόθεσή τους. Ὡστόσο, ὁ μηχανισμός παραμένει ἀναλλοίωτος. Ὁ μηχανισμός ἐκεῖνος πού, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, κάνει ἐπικερδῆ τήν ἐνοικίαση τῶν προσόδων, ὄχι μόνο τήν ἐνοικίαση, ἀλλά τήν ὑπενοικίαση καί τήν ὑπο-υπενοικίαση. Κι ἐδῶ τίθεται τό πρόβλημα, σέ ποῖο βαθμό ἡ ὑπαρξη τῆς οἰκογενειακῆς συνέχειας εἶναι προϋπόθεση γιά τή δημιουργία μιᾶς κοινωνικῆς συνείδησης, ταξικῆς ἐνδεχομένως, ἢ μόνο ἡ διαιώνιση τοῦ μηχανισμοῦ ἀρκεῖ γιά νά δημιουργεῖται αὐτή ἡ συνείδηση.

Ἄς ἀναρωτηθοῦμε: μήν τυχόν ἡ ἔλλειψη συνέχειας, καί μάλιστα στό βαθμό ὅπου αὐτή τή συνέχεια τή δημιουργεῖ ἡ κεντρική διοίκηση, μήν τυχόν τά θύματα τῆς ἀσυνέχειας εἶχαν λόγους νά ἀλλάξουν κεντρική διοίκηση. Καί σέ αὐτή τήν περίπτωση, θά πρέπει νά ἀλλάξει ὁ λόγος, ὁ ιστοριογραφικός λόγος, ὁ ιστορικός προβληματισμός, σχετικά μέ τή μορφή κοινωνικῆς συνείδησης πού ὑπάρχει πίσω ἀπό φαινόμενα ἐπαναστάσεων. Μέ ποιούς ὅρους θά μιλήσουμε; Μέ τούς ὅρους πού ἰσχύουν ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἡ κοινωνική κινητικότητα, χωρίς νά παρεμποδίζεται ἀπό ἐξωγενῆ στοιχεῖα, ἢ μέ ὅρους πού ἰσχύουν σέ μιά κοινωνική κινητικότητα, ὅπου τά ἐξωγενῆ στοιχεῖα ἔχουν μεγάλη ἰσχύ.

Τό ἄλλο ζήτημα εἶναι ὅτι ἡ εἰδυλιακή ἐποχή τοῦ νά δίνεις 60 καί νά κερδίζεις 280 δέν συνεχίζεται. Κάποια στιγμή τό τίμημα, τό ὕψος τῆς προσόδου, ἀνεβαίνει. Τό γεγονός, ὅμως, ὅτι ἀνεβαίνει, δέν σημαίνει ὅτι κάνει τούς κατόχους τῶν ἐπενδύμενων κεφαλαίων σέ τέτοιου εἶδους ἐπιχειρήσεις νά σκέπτονται μήν τυχόν τά χρηματιστικά παιχίδια εἶναι εὐνοϊκότερα, εἶναι πιο συμφέροντα, ἢ μήν τυχόν τά ἐμπορικά παιχίδια εἶναι πιο συμφέροντα. Πάντως, ἄς μή μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ ἐνοικίαση τῶν προσόδων μπορεῖ νά ἀνταποκριθεῖ σέ ἀνάγκες γρήγορης κυκλοφορίας τοῦ χρήματος, μέσω τῶν ὑπενοικιάσεων: νοικιάζει κάποιος κάτι, τό πουλάει ἀμέσως, παίρνει πίσω τά χρήματα πού κατέθεσε σύν, πρόσθετα, ἕνα τόκο. Διαιωνιζόμενο, ἕνα ὑψηλό ἐλπιζόμενο κέρδος δείχνει τί εἶναι ἐκεῖνο πού καθορίζει τή συμπεριφορά τῶν κεφαλαίων ἀνάλογα μέ τό ὕψος τους.

Λέγαμε ότι πλήθος μαρτύρων αναφέρονται στή δαπάνη, τήν άδικοι-ολόγητη υπερβολική δαπάνη, πού κάποτε έξυπηρετεί τήν ανάγκη επί-δειξης: έκκλησιαστικό κήρυγμα καί ανάγκες αλλαγών στίς γαμήλιες σχέσεις, διεκδίκηση για προίκια, για πανωπροίκια, για μετρητά διατά-ξεις εναντίον τών τραχωμάτων από τό Πατριαρχείο. Είδαμε πρίν από λίγο μιά μαρτυρία, ότι οί Χοτομαναϊοι, μεγαλόδοξοι όπως ήταν, φτώ-χυναν γιατί έκαναν υπερβολικές δαπάνες στήν Κωνσταντινούπολη.

"Ας επανέλθουμε στήν αφετηρία μας, τή μαρτυρία του Παπατσώνη: έχουμε νά κάνουμε μέ μιά οικογένεια πού διαχειρίζεται φυσικές αξίες. Τίς περνάει στήν αγορά, τίς μετατρέπει σέ χρηματικές, αλλά περνούν από τά χέρια της φυσικές αξίες. 'Ο πατέρας του Παναγιώτη Παπα-τσώνη, ό Δημήτριος, είχε παντρευτεί μιά γυναίκα πού, καθώς θά δοΰμε, ανήκει σέ διαφορετικό κόσμο.

«'Ο πατήρ ημών απόθανεν εις τό άνθος τής ηλικίας του τεσσαράκοντα έξι έτων, γεννηθείς κατά τό έτος 1765 καί απόθανεν εις τά 1811 Νοεμβρί-ου 13, αφήσας 3 υίους, τόν Δημήτριον, έμέ τόν γράφοντα ταΰτα καί τόν 'Ιωάννην καί 5 θυγατέρας, τάς τρεις έξ αυτών ανυπάνδρους, τήν Γεωρ-γούλαν, Πατζεχρούλαν καί 'Ημερινήν» (σ. 47).

'Οραία όνόματα. 'Εδω δέν αναφέρει καθόλου τίς παντρεμένες. Αυτά τά μη έκφωνούμενα έχουν τήν εξήγησή τους, ότι οί ανυπανδρες ανήκουν ακόμα στό οικογενειακό κύκλωμα. Τά άγόρια, είτε παντρεύτηκαν είτε δέν παντρεύτηκαν, ανήκουν στό οικογενειακό κύκλωμα: τά κορίτσια, άφοΰ παντρεύτηκαν, έφυγαν. Καί μένουν ή Πατζεχρούλα, ή 'Ημερινή καί ή Γεωργούλα, «τάς όποιās υπανδρεύσαμεν ήμεϊς». Δηλαδή πρό-σθετος λόγος ότι οί προηγούμενες παντρεύτηκαν από τόν πατέρα τους, δέν ανήκουν στήν οικογένεια. Οί άλλες τρεις ανήκουν, γιατί τίς παντρέ-φανε αυτοί. "Ας επανέλθουμε στίς δαπάνες.

«'Αν καί ωφέλεια ήταν μεγάλα, οΰχ ήττον καί ή σπατάλη ή μεγάλη όπου έγένετο εν τή οικία μας υπερέβαινε τās ωφελείας, διότι ή μητέρα μας έχουσα άδελφάς τέσσαρας έτρεφε τās οικογενείας αυτών καθ' όλοκληρίαν, επίσης καί τήν φαμελίαν του γαμβρου μας Μαρίνου. 'Εκτός καί τούτων καί άλλες δέκα φαμελίες τουλάχιστον εκ του χωρίου μας Ναζιρίου, εκτός καί τούτων τό σπίτι μας έδέχετο χωρίς υπερβολήν πεντήκοντα μουσαφι-ραίους Τούρκους καί χριστιανούς καθ' ήμέραν, διαβαίνοντας από τά κάστρια Μοθοκόρωνα μέχρι Τριπόλεως καί επανερχομένους εις τά ίδια των, τρεφομένους τακτικώτατα καί μέ τά ζωα τους ακόμη, ώστε χωρίς

υπερβολήν πεντήκοντα, ἑξήκοντα ὀκάδες ἀλεύρι καὶ ἡμέραν ἀπαιτεῖτο δι' αὐτούς καὶ μία ὀκά ζάχαρη καὶ καφέν» (σ. 47).

Μπορεῖ τώρα νά ἀναρωτηθεῖ κανεὶς: 60 ὀκάδες ἡμερησίως ἀνταποκρίνονται στὴν πρόσοδο πόσων στρεμμάτων;

«Ἀκαταπαύστως ταῦτα ἐγίνοντο. Τρεῖς φούρνους εἴχομεν εἰς ἐνέργειαν κάθε δύο ἡμέρας ἐργαζομένους, ἀφήνομεν καὶ τὰ λοιπὰ φαγοπότια αὐτῶν, ὅσα ἀπαιτοῦνται διὰ μουσαφραίους οὐχί τυχαίους, ἀλλὰ καλῆς περιωπῆς. Εἰς τὰ τοιαῦτα ἡ μητέρα μας ἐκαταγίνετο πῶς νά εὐχαριστῆ αὐτούς καὶ ταῦτα καὶ μετὰ θάνατον τοῦ πατρός μας ἐξηκολούθει διὰ τρία-τέσσερα χρῶνια. Ἐνγληκιωθέντων καὶ ἡμῶν ὅπως οὖν καὶ μὴ δυνάμενοι νά ἐξακολουθῶμεν οὕτω πῶς, τῆς ἀφαιρέσαμεν πλέον τὴν διαχείρισιν καὶ ἀνελάβαμεν ἡμεῖς αὐτὴν. Στενοχωρουμένη πλέον καὶ μὴ ὑποφέρουσα ἀπεμακρύνθη ἀπὸ ἡμᾶς κατὰ τὸ ἔτος 1815 καὶ ἀπόθανε δυστυχημένη εἰς τὴν Μάνην καὶ πρὸς αἰσχύνην ἡμῶν καὶ πῆσμα διὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς διαχείρισεως ὑπανδρεῦθη ἱεροκρυφίως μέ ἕναν Μανιάτην ἐσχάτης τάξεως Γεωργακίαν ὀνόματι μετερχόμενον καὶ τὴν κλοπὴν, μὴ γνόντες τὸν Κολοκούβαρη ἐκ Νησίου, ὅστις διὰ ἱλαμίου τοῦ κατὴ Ἀνδρούσης τὸν ἐκυνηγοῦσε καὶ ἀποκηρύχθη ὡς ληστής καὶ ἐκρύβετο εἰς τὴν Μάνην, ὅπου ἠκολούθει αὐτὸν καὶ ἡ μητέρα μας καὶ ἐκατήνησεν ἐλευινή μέχρι τέλους». Γράφει καὶ παρακάτω γιὰ τὴ μάνα του ὅτι «κατήνησεν ἐλευινή καὶ ἐλευινότατη.»

«Τοιοῦτον τέλος ἔδωκεν ἀπὸ τὸ ὕψος τὸ μεγάλον ὅπου ἦτον. Ἄν ὅμως διεχειρίζετο τὰ οἰκιακὰ ὅπως ἔδει, τὸ σπῆτι μας ἦθελε μένει καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἦτον καὶ πρότερον, ἀλλ' ὁ δαίμων ἐφθόνησεν» (σ. 47).

Στό μεταξὺ ἔχουν μεσολαβήσει ἱστορίες πού ἀνήκουν στὴ λογικὴ αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν καὶ ἐντάσσονται, ὅπως λέγαμε προηγουμένως, στίς ἀντιπαλότητες, στὴν ἀφαίρεση τῆς ἐξουσίας, τῆς διαχείρισης, στὴν ἐξαγορὰ τῆς διαχείρισης. «Ὅλα παραπέμπουν στὴν ἀνάγκη νά ὑπάρχει ἕνα ἀπόθεμα γιὰ νά εὐκολύνεται, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ἡ πρόσβαση στὴν κεντρικὴ ἐξουσία. «Ὅλα αὐτὰ ὅμως, οἱ χρηματικὲς μάλιστα ἀπαιτήσεις, ἔχουν τὴν ἐπίπτωσή τους σέ μιά οἰκονομία μέ ὑπεραναπτυγμένο φυσικὸ τομεὰ, μέ τρόπους ζωῆς, νοοτροπίες, ἰδανικά θὰ ἔλεγα, συσχετισμένα ἢ ἀπορρέοντα ἀπὸ τὸν φυσικό, τὸν αὐτοκαταναλωτικὸ τομεὰ. Φορέας αὐτῆς τῆς νοοτροπίας εἶναι ἡ μάνα τῶν Παπατσωναίων.

Ἄνακαλεῖ τὴν πρακτικὴ τοῦ *do ut des*, ὅχι μέ χρηματικὲς ἀξίες ἀλλὰ μέ προσφορά ὑπηρεσιῶν πού δέν περνοῦν στό λογιστικὸ βιβλίο, ὅπως εἶναι ἡ τροφή. Κάποια στιγμή, ὅμως, οἱ χρηματικὲς ἀναγκαιότητες

σπάνε τό μοντέλο αυτό, γίνεται ή σύγκρουση τών νοοτροπιών, θεωρούν οί γόννοι ότι αυτό πού ἔκανε ή μάνα τους δέν εἶναι πλέον δυνατό ἔχουμε ἐμφανῶς μιάν ἄλλη νοοτροπία. Τό πιθανότερο εἶναι ότι οί ἴδιοι συνέχισαν τήν παλαιά συμπεριφορά, ἴσως σέ πιό περιορισμένα πλαίσια. Καί πάλι πρόκειται γιά προσαρμογή: ποτέ ή τομή δέν ἦταν τέτοια ὥστε νά διαχωρίζει ριζικά τούς δύο τρόπους ζωῆς καί σέ τελευταία ἀνάλυση τίς δύο οικονομίες. Καί βλέπουμε τίς ἀντιφάσεις: δέν εἶναι ἐναντίον τῆς φιλοξενίας, βλέπει ότι ή φιλοξενία εἶναι καί προϊόν καταναγκασμοῦ, οί πλούσιοι Τοῦρκοι εἶναι ἄνθρωποι περιωπῆς, πρέπει νά τούς περιποιούνται. Ἄλλά ὑπάρχει ή αἴσθηση τῆς ὑπερβολῆς.

Τό 1650, ὅταν ὁ Παπασυναδινός γράφει τό χρονικό τών Σερρών: εἶναι ἄνθρωπος τῆς ἀγορᾶς καί περιγράφοντας τόν πατέρα του τί ἀναδεικνύει; "Οτι εἶχε πάντα τό τραπέζι στρωμένο. Καί περνούσε ὄλος ὁ κόσμος. Στή μαρτυρία τοῦ Παπατσώνη τό μοντέλο ἀρχίζει νά σπάει. Ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς γυναίκας εἶναι ἀξιοπρόσεκτη, ἀπό τήν ἄποψη ότι αἰστάνθηκε πολύ περιορισμένη ὅταν τῆς ἀφαιρέθηκε ή διαχείριση, πού σημαίνει ότι καταργεῖται ἕνας τρόπος ζωῆς. Ἄπαντᾶ μέ τόν συνηθισμένο τρόπο, πού κυφορεῖται σέ αὐτές τίς κοινωνίες: μέ τή βία, γιατί εἶναι μιᾶ βίαιη πράξη ὅτι παίρνει αὐτόν τό ληστή, πού θά τόν κρεμοῦσαν, καί πού ἀνήκει σέ ἄλλη σειρά. Παραπεμπόμαστε σέ ὅσα λέγαμε σέ μιάν ἄλλη συνάντηση γιά κλέφτες, ἄρματολούς, ἀπό τή σκοπιά τών νοοτροπιών. Πραγματικά εἴμαστε σέ μιᾶ, δέν θέλω νά πῶ τομή, ἀλλά σέ μιᾶ σύγκρουση ἱκανή νά δημιουργήσει τομή. Μαρτυρεῖται, προφανῶς, μιᾶ βίωση τοῦ οικονομικοῦ κάτω ἀπό τίς λέξεις, κάποτε μέ ἐμφανεῖς λέξεις, ὅταν γίνεται ὑπερθεματισμός τών προσώπων πού πετυχαίνουν, ὅπως εἶναι οί πρόγονοί του. Ἄν διαβάσαμε τίς σελίδες πού ἀναφέρονται στόν Περρωτή, θά βλέπαμε τήν ἀπαξία τών ἀνθρώπων πού εἶχαν ἐδραιωθεῖ, καθώς θεωροῦσαν πῶς εἶναι παλαιά οἰκογένεια, ἀπέναντι στόν νεοδημιούργητο ἄνθρωπο.

Θά μπορούσαμε νά ἐπιμείνουμε, καί ἐνδεχομένως πρέπει νά τό κάνουμε, ὡς πρὸς ἄλλα ἐπίπεδα οἰκονομικῆς λογικῆς, οἰκονομικῆς νοοτροπίας πού μπορεῖ νά βγοῦν ἀπό τήν ἀφήγηση τοῦ Παπατσώνη. Ἦθελα ὅμως σήμερα νά ἀναδείξουμε αὐτό τό στοιχεῖο τῆς συμμετοχῆς στό παιχνίδι τῆς ἐνοικίασης τών προσόδων μέ ὅ,τι ὑπάρχει ὡς ὑπόβαθρο γιά μιᾶ μακρᾶιωνη οἰκονομία: καί τό ὑπόβαθρο αὐτό εἶναι ή δυνατότητα νά μποροῦν νά διακινούνται τά προϊόντα, μιᾶ διαφαινομένη ἐλα-

στικότητα της τοπικής αγοράς, ή δυνατότητα της διατήρησης των προϊόντων και ένα γαιοκτητικό σύστημα, πού, μή μπορώντας νά αναχθεῖ σέ αὐτοεπιστατούμενη μεγάλη ἀγροτική ἐκμετάλλευση, παρέχει τή δυνατότητα νά διολισθαίνουν στό ἐσωτερικό του διάφοροι ἀνθρώπινοι τύποι πού ἀνήκουν τόσο στήν κατακτημένη ὅσο καί στήν κατακτητική κοινωνία. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ οικονομικές διαπλέκονται μέ τίς ἐξουσιαστικές λειτουργίες, μᾶλλον ἑτεροβαρῶς, πρὸς ὠφέλεια τῶν δεύτερων.

Τό σύστημα παρέχει ἐπίσης δυνατότητες ἐκτονώσεων, ἀπό τίς ὁποῖες κάποιοι ἐπωφελοῦνται. Καί πάλι τό ἐρώτημα εἶναι ποιοί εἶναι οἱ ἐπωφελοῦμενοι, πότε καί μέ ποιούς ὅρους καί σέ ποιά στιγμή μποροῦν νά διαμορφώσουν μιὰ διαφορετική συνείδηση, εἴτε αὐτή ἢ συνείδηση εἶναι οικονομική εἴτε αὐτή ἢ συνείδηση εἶναι κοινωνική.

VIII

Νικόλαος Κ. Κασομούλης. "Όφεις τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821

Στὴν ἐπιστημονική, ἅς τὴν ὀνομάσουμε ἔτσι, ἡ ἐπιστημονίζουσα βιβλιογραφία τοῦ 1821 κατακρίνεται ὁ κοινός τόπος σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο τὸ 1821 δέν ἦταν παρὰ ἡ τελευταία πράξη ἑνὸς δράματος, πού παιζόταν ἀπὸ πολὺ παλιά, ὅτι δηλαδή τὸ 1821 ἦταν ἡ τελευταία μιᾶς σειρᾶς ἐπαναστάσεων πού ἀρχίζουν λίγο μετὰ τὴν "Άλωση. "Ἐχει γίνεи ἀποδεκτό ὅτι τὸ 1821 ἦταν προῖόν καινούργιων κοινωνικῶν, ἄρα καὶ οἰκονομικῶν δυνάμεων, καινούργιων ἠθικῶν δυνάμεων, πού τὸ κάνουν νά ξεχωρίζει ὡς πρὸς τίς ὑπόλοιπες ἐπαναστάσεις ἢ ἐπαναστατικές κινητοποιήσεις. Πρῶτο, μία ὀργάνωση πού προϋπάρχει τῆς ἐπανάστασης, ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία" ἀλλά καὶ στὴν ὀπτική ἐκείνη, ὅτι τὸ '21 ἦταν ἡ τελευταία πράξη ἑνὸς δράματος πού παιζόταν μακραιωνίως, πάλι ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία ἔχει τὴ θέση της. Ἡ ἀναφορά σέ κάποιες κοινωνικές δυνάμεις πού προετοιμάζουν τὸ '21 δέν εἶναι, ὅπως συνήθως λέγεται, μαρξιστικῆς ἐπίνοιας. Ἡ προμαρξική, μὴ μαρξική, ἄσχετη μὲ τὸ μαρξισμό ἱστοριογραφία ἔχει τονίσει τὸ γεγονός ὅτι ἐμφανίστηκαν οἱ ἔμποροι, οἱ λόγιοι, καινούργιες δυνάμεις. Ἐκεῖνο πού θεωρήθηκε πῶς ἦταν ἡ πλέον ἀντιεπιστημονική ἐρμηνεία τοῦ '21, ἦταν ἡ ἐπαναστατικὴ συνέχεια, γιατί ἡ ἐθνικὴ ἐπανάσταση θά πρέπει νά ἔχει ἰδιάζοντα χαρακτηριστὰ καὶ συνεπῶς ταξικὴ ἀναφορά, νά εἶναι προῖόν ἱστορικῆς νομοτέλει-ας, θά ἔπρεπε δηλαδή νά ἔχουμε κάποια τάξη πού τὴν ἐπωμίστηκε: ἡ ἀστικὴ τάξη, μιὰ ἐκδοχή, ἡ ἀγροτικὴ ἄλλη. Συνεπῶς ἀστικὴ ἢ ἀγροτικὴ ἐπανάσταση; Στὴν κομματικοποιημένη μαρξίζουσα λογικὴ, ἐάν ἦταν ἀγροτικὴ ἡ ἐπανάσταση τοῦ '21, ἡ ἐπόμενη ἐπανάσταση θά εἶναι ἀστικοδημοκρατικὴ. Ἄν ἦταν ὅμως ἀστικὴ, ἡ ἐπόμενη θά ἦταν σοσιαλιστικὴ, καὶ ἄλλα τέτοια ἰδεολογήματα.

Βεβαίως, ὑπάρχουν οἱ μαρτυρίες τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων πού

ζήσανε τό '21, αλλά μαρτυροῦν μετά τό '21, εἶναι ὑποπτοι ὅτι ἔχουν μπεῖ σ' ἓνα παιχνίδι φενακισμοῦ ἄρα οἱ ἀναφορές τους εἶναι ἀποτελεσμα μίας ἰδεολογίας πού ἀναπτύχθηκε κατὰ τήν Ἐπανάσταση, μετά τήν Ἐπανάσταση – ἀναφέρομαι στήν ὅποια σύνδεση κάνουνε ἀνάμεσα στήν ἐπανάσταση τοῦ '21 καί στίς προηγούμενες ἐπαναστάσεις.

Τίς ἐξεγέρσεις αὐτές χαρακτηρίζουν ὡς ὑποκινούμενες ἀπό ξένες δυνάμεις ὅτι εἶναι ἐξεγέρσεις τῶν ὁποίων δέν εἶναι ἔκδηλος ὁ ἀστικός χαρακτήρας, ἀλλά νά πού τόν Κατσώνη τόν χρηματοδοτοῦν ἔμποροι. Μήν τυχόν ἔχουμε ἓνα προοίμιο ἀστικής ἐπανάστασης; Ὡστόσο, ἡ "Ὀλγα Κατσαριδῆ δείχνει ὅτι πρόκειται γιά μιά ἐπιχείρηση ἐμπορική, μέ ἀντικείμενο τό κοῦρσο, ἀλλά αὐτό δέν σημαίνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού ἐπενδύουν στό κοῦρσο, δέν μετέχουν στό ἐπαναστατικό παιχνίδι.

Καθώς ξέσπασαν ἐμφύλιοι πόλεμοι κατὰ τήν ἐπανάσταση, καθώς μία ἀπό τίς πρῶτες πράξεις της ἦταν νά φτιάξει συντάγματα, νά συγκροτήσει πολίτευμα, καθώς εἶχε χωριστεῖ στά τρία ὁ τόπος καί ἐκφραζόταν ἀπό τρία κόμματα, πάλι ἡ περιγραφή τῆς πραγματικότητας παρέπεμπε σέ ἐξηγήσεις πού μοιάζουν πῶς εἶναι λογικές, ἐνῶ εἶναι ζητούμενο ἄν εἶναι ὄντως λογικές: ἓνα ποπουλιστικό κόμμα μέ τόν Κολοκοτρώνη καί τούς Ρώσους, ἓνα δημοκρατικό ριζοσπαστικό κίνημα μέ τόν Κωλέττη καί τούς Ρουμελιώτες, καί ἓνα συντηρητικότερο μέ τό Μαυροκορδάτο καί τούς Ἐγγλέζους. Ὅλα αὐτά ἔχουν δόση ἀλήθειας καί ὅλα αὐτά συνεπάγονται δυο κινδύνους: τόν ἐκσυγχρονισμό τοῦ παρελθόντος καί τή συνακόλουθη μεθερμηνεία. Ἡ «μαχόμενη» ἱστοριογραφία ἔδωσε τά δείγματα τῆς καί πρὸς τίς δυο κατευθύνσεις. Βεβαίως, ὑπάρχουν οἱ καταθέσεις τῶν πρωταγωνιστῶν. Ἀπό τήν ὥρα, ὅμως, πού τούς πρωταγωνιστές τούς βάλει κανεῖς σέ καλούπι, οἱ καταθέσεις τους, οἱ μαρτυρίες τους, ἐρμηνεύονται σύμφωνα μέ τό καλούπι ὅπου τούς ἐντάξανε.

Γιά παράδειγμα, τό πρόβλημα τῆς τοπικότητας πού παραγνωρίζει ὅτι οἱ φορεῖς τῆς τοπικότητας δέν μποροῦσαν παρά νά εἶναι σύμφωνοι μέ μία πολιτεία πού δέν εἶναι ἀπολυταρχική καί διαθέτει σύνταγμα. Ποιοί εἶναι οἱ φορεῖς αὐτοί; Εἶναι ἐπίσης ὅλοι οἱ προύχοντες τῆς Πελοποννήσου, πού θεωροῦνται ὅτι ἀνήκουν στήν κοινωνική ἀντίδραση τῆς ἐποχῆς. Καθώς ὅμως ὑπάρχουν κάποιες ὀφθαλμοφανεῖς καταστάσεις ὅτι στήν ἐπανάσταση ὑπῆρχαν δυνάμεις πού δύσκολα ἐντάσσονται σ' αὐτά τά σχήματα, γιά παράδειγμα ἀρματολοί, κλέφτες, ἐνισχυμένες ἢ νεοδημιουργητες στρατιωτικές ἡγεσίες, χρειάστηκε νά δοθοῦν κάποιες πρό-

σθετες έρμηνειες ήρθε κάποια στιγμή, χωρίς να δουλευτεί και πολύ, ή έννοια τής πρωτόγονης επανάστασης, χωρίς να δοϋμε ποιές είναι οι συνέπειες τής εφαρμογής τής έννοιας τής πρωτόγονης επανάστασης.

Θά πήγαινε μακριά ό λόγος, αν επιμένουμε στις έρμηνειες του '21 και στην ιστορία τής ιστοριογραφίας πού συνδέεται μ' αυτό. "Ας κάνουμε κάτι άλλο, ας δοϋμε ένα μάρτυρα, όχι ως προς τό πώς εκλαμβάνει τό '21 συνολικώς, αλλά ως προς κάποιες από τίς προσλήψεις του '21 απ' αυτόν τό μάρτυρα' είναι πάλι ό Κασομούλης, μέ τόν όποιο έχουμε ήδη ασχοληθεϊ. Τήν ώρα πού γράφει, έχει προηγηθεϊ ή μεγάλη σύγκρουση τών στρατιωτικών και τών πολιτικών στή διάρκεια τής επανάστασης, έχουν επακολουθήσει τά παράπονα και οι διαμαρτυρίες όσων στρατιωτικών δέν ένσωματώθηκαν στό καινούργιο σύστημα μέ τόν "Οθωνα' οι στρατιωτικοί, από μόνοι τους, αυτοπαραπέμπονται στή γενεαλογία τους, πού είναι ή άρματολική και ή κλέφτικη. Λοιπόν, όταν ό Κασομούλης γράφει, αυτός ό κόσμος τών όπλων είναι τελειώς νομιμοποιημένος και θεωρεϊται ότι είναι ή μαγιά τής επανάστασης, ή μαγιά τής λευτεριάς, όπως γράφει ό Μακρυγιάννης. "Άλλωστε αυτό είχε γίνει πριν από τό 1821 μέ διαφορετικές κάθε φορά άφορμές, αλλά και μέ έμφανεις συγκλίσεις, ανάμεσα στις όποιες ό επαναστατικός ρόλος εκείνων πού γενεαλογεί ό Κασομούλης.

Θυμίζω ότι αρχίζει τά ένθυμήματά του μέ ένα μεγάλο κεφάλαιο, άφιερωμένο στους άρματολούς και στους κλέφτες: τά παραδείγματα πού επικαλείται, αυτά πού ξέρει, είναι όλα του 18ου αιώνα, μέ μιά έξαιρεση, ένα παράδειγμα πού ανήκει στόν φθίνοντα 17ο. Στόν 18ο αιώνα διαμορφώνει τό σχήμα τής διαρκούς επανάστασης σύμφωνα μέ τό πραγματολογικό ύλικό πού έχει στή διάθεσή του, δηλαδή μέ τήν προφορική παράδοση. Θά έλεγε κανείς ότι είναι επόμενο, σε μιά εποχή όπου τό σχήμα αυτό έχει νομιμοποιηθεϊ μέσω τής θέσης πού είχαν οι στρατιωτικοί στην έλληνική κοινωνία, στην έλληνική συνειδηση, να τό προτάξει στην εξιστόρησή του. Θά μπορούσε να πει κανείς ότι τό ίδιο ισχύει και για τόν Κολοκοτρώνη. 'Ο Κολοκοτρώνης έχει και έναν ιδιαίτερο λόγο να δώσει ιστορικό βάθος στην οικογένειά του' πρέπει να αυτοκαθοριστεϊ, όχι μέσω του επαγγέλματός του στή Ζάκυνθο, όπου έκανε τό χασάπη και συγχρόνως «κατάσταση», όπως ό ίδιος λέγει, ούτε μέσω αποκλειστικά και μόνο τής ύπηρεσίας του στό άγγλικό και προηγουμένως στό γαλλικό τάγμα τής Έπτανήσου. Θά πρέπει, μπορεί να πει κανείς, να

μεταγράφει τά ιστορικά τῆς οἰκογενείας του (εἶναι τά ιστορικά πολλῶν οἰκογενειῶν, οἱ διωγμοί, τά ὀρλωφικά, οἱ σφαγές, ἡ ὑπόθεση τοῦ Ἄλῃ Φαρμάκη), νά τοῦς ἀποκαταστήσει μία συνέχεια, δηλαδή τήν ἐτοιμότητα γιά τό ἀπελευθερωτικό κίνημα πού κατέληξε στό 1821 ἔχει ἀκόμη ἕνα προσωπικό λόγο: νά ἀναφερθεῖ στή γενεαλογία του.

Τόσο ὁ Κολοκοτρώνης ὅσο καί ὁ Κανέλλος Δεληγιάννης ἀναφέρονται σέ κάποιες συμφωνίες πού ἔκαναν μέ τοῦς Τούρκους τῆς Πελοποννήσου, ὅταν βρίσκονταν οἱ Γάλλοι στά Ἐπτάνησα, γιά νά δημιουργήσουν ἕνα αὐτόνομο κράτος στήν Πελοπόννησο, πού θά τελοῦσε ὑπό τήν προστασία κάποιος ἀπό τίς μεγάλες Δυνάμεις. Οἱ Τοῦρκοι προτείνουν τοῦς Ρώσους, ὁμόδοξος τῶν Ἑλλήνων. Οἱ τελευταῖοι κρίνουν ὅτι αὐτή ἡ προστασία θά ἦταν ἑτεροβαρής, γι' αὐτό ἀντιπροτείνουν τοῦς Γάλλους. Συγκλίσεις, λοιπόν, μέ ἔδρασμα τήν τοπικότητα. Σέ ἄλλες περιπτώσεις, ἔχουμε συγκλίσεις ἀνάμεσα σέ Ἑλληνας καί Ἀρβανίτες. Γιατί ἔχουμε συγκλίσεις ἀνάμεσα σέ Τούρκους καί Ἑλληνες; Γιατί ὑπάρχει ἡ μείζων ἀντίθεση στήν Πελοπόννησο μέ τό Βελή πασά καί μέσω τοῦ Βελή πασά μέ τήν ἀληπασοκρατία καί ἀλβανοκρατία. Ἑλληνο-αλβανικές, ἄς τίς ποῦμε ἔτσι, συγκλίσεις, γιά ποιό λόγο; Γιατί ἡ ἀνταρσία τοῦ Ἄλῃ πασά ἐγγράφεται στό σχῆμα τῆς ἐπανάστασης, ἔτσι ἡ σύγκλιση εἶναι ἀντιτουρκική. Ἀντιθέτως, σέ ἄλλες περιπτώσεις, πρὶν ἀπό τό 1821, ἔχουμε, ἐπίσης, ἑλληνοτουρκικές συγκλίσεις, ἐναντίον τῶν Ἀλβανῶν, ὅπως συμβαίνει μέ τίς ἐξεγέρσεις τῶν Βλαχαβαίων στή Θεσσαλία.

Μέ τήν καταστροφή τοῦ Ἄλῃ πασά, ἀλλά καί λίγο πρὶν, αὐτές οἱ συγκλίσεις (πού ὀνομάστηκαν ἑλληνο-ἀλβανική συμμαχία) κατέρρευσαν, ἄν καί δέν ἔλειψαν ἐκεῖνοι, ὅπως ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, πού θεωροῦσαν ὅτι μπορούσαν νά πραγματοποιηθοῦν. Ἄς θυμίσουμε ὅτι σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἐπανάστασης οἱ Ἀλβανοί ἀποτελοῦσαν, γιά τοῦς ἐπαναστάτες ἀλλά καί γιά τοῦς ἴδιους, μία διακριτή ομάδα. Θεωρήθηκαν ὡς κατ' ἐξοχήν μισοφόροι, πού ἀποβλέπουν στό οἰκονομικό τους ὄφελος καί βάζουν σέ δεύτερη μοίρα τή θρησκευτική διαφορά. Δέν εἶναι φυσικά ἀκριβῶς ἔτσι, ἀλλ' αὐτή ἡ ἐκδοχή φαίνεται ὅτι ἐπικράτησε. Ἐπιπροσθέτως, οἱ στρατιωτικοί τῆς ἐπανάστασης ἐκλαμβάνονταν, τουλάχιστον ὡς ἕνα βαθμό, μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀπό τόν ἀντίπαλο. Εἶναι ἐνδεικτική ὡς πρός τήν περίπτωση αὐτή, ἀνάμεσα στίς ἄλλες, ἡ μαρτυρία τοῦ Μακρυγιάννη, ὅταν ἀναφέρεται στίς συνεννοήσεις μέ τόν Ἱμπραήμ γιά τήν παράδοση τοῦ Ναβαρίνου.

Αυτές οι πραγματικότητες καταγράφηκαν από τους ίδιους τους συντελεστές της επανάστασης και επισημάνθηκαν από τους ύμνητές της, αλλά δεν ενσωματώθηκαν στον προβληματισμό και στο σκεπτικό της μεταγενέστερης ιστοριογραφίας. Ύπηρξαν κάποιοι λόγοι να φύγουν από τό σκεπτικό και άλλα γεγονότα, για παράδειγμα η στάση απέναντι στους Έβραίους. Οι Έβραίοι υπάρχουν μονάχα στο βαθμό όπου συμμετέχουν, κατά μία έκδοχή ὄλος ὁ ἐβραϊκός ὄχλος τῆς Κωνσταντινούπολης, στή διαπόμπευση τοῦ πτώματος τοῦ Πατριάρχῃ, ὄλος ὁ ὄχλος τῆς Νάουσας, κατά τή φάση τῶν ἀντιποιῶν, κατά ὀρισμένους ιστορικούς ὄχι, τέσσερις ἦταν στήν Κωνσταντινούπολη, μερικοί στή Νάουσα. Αὐτοί οἱ Έβραίοι υπάρχουν, οἱ ὑπόλοιποι Έβραίοι πού σφαγήθηκαν στή διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης, αὐτοί δέν υπάρχουν στή ἑλληνική ιστοριογραφία, παρά τό γεγονός ὅτι ἔγιναν ἀπολογίες στή διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης γιά τό ζήτημα αὐτό.

Σιωπές ἀντί γιά ἔρμηνειες. Ἄλλά ἄς μή μείνουμε στίς σιωπές, ἄς ἐπανελάθουμε στόν Κασομούλη. Λοιπόν, θά μπορούσε νά πῆ κανείς ὅτι ὁ Κασομούλης, γράφοντας ἐκ τῶν ὑστέρων, εἶναι δέσμιος ἑνός σχήματος πού βλέπει τή συνέχεια τῶν ἐπαναστάσεων, γιά νά ἐξηγήσει ἔτσι γιατί προτάσσει τά ἀρματολικά. Θά μπορεῖ νά πῆ κανείς, ἐπίσης, ὅτι ὁ Κασομούλης πιστεύει σ' αὐτό τό σχῆμα πού προβλήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, ἄρα, τό πιστεύει ἐκ τῶν ὑστέρων.

Ὡστόσο, πρόκειται γιά ἕνα κείμενο μέ ἔντονο μνημονευτικό χαρακτήρα, γιά μαρτυρίες πού ἐκφράζουν καταστάσεις τῆς προηγούμενης στιγμῆς καί ὄχι τῆς στιγμῆς τῆς συγγραφῆς καταστάσεις πού δείχνουν ὅτι, γιά τή συνείδησή του, ὑπῆρχε μία συνέχεια ἀνάμεσα στό '21 καί σέ κάποιες ἄλλες προηγούμενες ἐξεγέρσεις. Μέ τή μαρτυρία του μάς ἀφήνει νά διαβλέψουμε πράγματα πού ἴσως νά εἶναι αὐτονόητα, γνωστά καί τετριμμένα. Θά ἔλεγα ὅτι πρόκειται γιά τή βίωση, γιά μία αἴσθηση καί συνείδηση τῆς ἱστορίας καί γιά μία ἐξεικόνιση πραγματικότητων πού ἔχουν, ἴσως, συναιρεθεῖ σέ γενικές κατηγορίες καί ἔχουν καταστεῖ, ἀναγόμενες σ' αὐτές τίς γενικές κατηγορίες, οἱ ἴδιες γενικευτικές ἔρμηνειες.

Εἴμαστε στό κεφάλαιο πού ἔχει ἀφιερῶσει στόν ἀρματολισμό, στή φάση τῆς ἐξιστόρησης πού ἀναφέρεται στίς κοντινότερες του χρονολογίες, στόν ἀρχόμενο 19ο αἰῶνα. Ἐδῶ κάνει λόγο γιά ἀνθρώπους πού γνώρισε, ἄν ὄχι τούς ἴδιους, τούς ἄμεσους ἀπογόνους τους. Μιλᾷ γιά

τούς άρματολούς τῆς Μακεδονίας. Καταχωρίζω ένα μακρό παράθεμα.

«Άνδρες οὔτινας ἐγνώριζον, ὅπως οὖν καλύτερα ἀπό τούς ἄλλους νά λογαριάξουν τάς περιστάσεις, παρατηρήσαντες ὅτι ἀπό τὰς συχνάς ταραχάς, αἴτιναις ἀκολουθοῦσαν εἰς Κωνσταντινούπολιν μεταξὺ τῶν Ὀθωμανῶν, ὁ Ἄλῆ πασιάς ἐνισχύετο ἡμέραν παρ' ἡμέραν μετά τήν πτώσιν τῆς Πρεβέζης εἰς χεῖρας του, βλέποντες καί τήν ὑπαρξίν των εἰς κίνδυνον ἀπό τόν βάσκανον, ἤθελαν νά τό οἰκονομήσουν μέ τρόπον, ὥστε καί αὐτοί νά μή πάθουν καί ὁ Ἄλῆ πασιάς νά μένη ἡσυχος.

Τά ἀδύνατα ζητοῦντες νά γίνουν δυνατά, καί ἀποτυγχάνοντες εἰς τούς στοχασμούς των, πλησιέστεροι πρός τήν Σερβίαν τό 1802, ὅταν ὁ ἀέρας ἐφύσησεν καί ἤφερε τήν ἐπανάστασιν των, εἰς τάς ἀκοάς τῶν Μακεδόνων καί Θετταλῶν, ἐρεθισθέντες πάλιν (οὔτοι) καί ἀλησμονήσαντες καί τά παρελθόντα παθήματα, καί τήν καταστροφὴν τῆς Πρεβέζης, καί τήν παντοδυναμίαν τοῦ Ἄλῆ πασιάς, δέν ἄργησαν πάλιν νά ἐπαναλάβουν τά πρώτα των σχέδια, φρονιμώτερα ὅμως τότε προετοιμαζόμενοι, ἕως νά λάβουν θετικωτέρας πληροφορίας — παλαιούσαι αἰ ὑποφίαί μέ τό πνεῦμα τῆς ἐπανάστασεως καί μέ τάς παρελθούσας περιπτώσεις» (Α', σ. 68).

Ἡ ἐπιθυμία γιά τήν ἐπανάσταση καί ἡ προηγούμενη πείρα.

«Ὅταν ἐβεβαιώθησαν ὅτι οἱ Σέρβοι μόνοι των ἀνέλαβον τό βάρος νά ἐλευθερωθῶν, χωρίς τινά ἐξωτερικήν πραγματικήν ὑπεράσπισιν, καί ὅτι τό μέλλον των διά τοῦτο ἦτον ἄδηλον, διασκεδάσαντες τά σχέδιά των καί τήν στάσιν των μέ διαφόρους τρόπους, [ἄλλους] -διά νά διαλύσουν κάθε ὑποφίαν εἰς τόν Ἄλῆ πασιάν, κατ' αὐτῶν- ἐυρεθέντες εἰς τήν ἀνάγκην, κατά δυστυχίαν, ὅπου καί οἱ ἄλλοι εὐρέθησαν, ἔπεμψαν καί τοῦτοι τόν Λιόλιον μέ τινά παληκάρια των, κατά τήν πρόσκλησιν τοῦ Ἄλῆ πασιάς, εἰς Ἰωάννινα νά χρησιμεύουν εἰς τήν ἐστρατείαν κατά τῶν Σουλιωτῶν» (Α', σ. 68).

1802, ὁ φόβος τους εἶναι ὁ Ἄλῆ πασιάς. Γίνεται ἡ ἐπανάσταση στή Σερβία (δέν μποροῦν νά διανοηθῶν μία ἐπανάσταση χωρίς ἐξωτερική βοήθεια), βλέπουνε ὅτι οἱ Σέρβοι, ὡς συνήθως, ἔχουν ἀφεθεῖ στήν τύχη τους, παριστάνουν τούς ἡσυχους καί στέλλουν ὀμήρους, γιατί γι' αὐτό πρόκειται, πού δηλώνουν ὑποταγή στόν Ἄλῆ Πασιά.

«Δύο χρόνους εὐρισκόμενοι ὑποπτοι (οἱ Μακεδόνες κ.λ.π. Ἄρματαλοῖ) καί περιστοιχούμενοι ἀπό τάς δυνάμεις τῶν δερβεναγάδων, διά νά ἀποφύγουν τά βάσανα τούτων, τό 1806, ἅμα πάλιν ἐκφωνήθη ὁ πόλεμος μεταξὺ Ρωσσίας καί Τουρκίας, καί ἀνακαλοῦντες εἰς τήν μνήμην των τάς τραγικάς σκηνάς τῶν Ἀνδριτζαίων, Κοντογιανναίων (1794), Πρεβεζιάνων καί Σουλιωτῶν συναθλητῶν των»,

δηλαδή ή αναφορά γίνεται στόν β' ρωσοτουρκικό πόλεμο καί στήν κατάληψη τῆς Πρέβεζας, πού ἦταν καταφύγιό τους, ἀπό τόν 'Αλή πασά (1798),

«χωρίς νά προΐδουν τό [μέλλον] ἀποτέλεσμα, τό ὅποτον ἔμελλεν νά συνεπιφέρῃ ἡ ἑξαμήνηος διάρκεια τοῦ πολέμου μεταξύ Ρωσσίας καί Τουρκίας, καί (ἡ) τῆς ἀνακωχῆς τῶν ὄπλων τοῦ 1807, περί τόν Αὐγούστον τοῦ 1806, ὅταν οἱ Ρῶσοι κατέλαβον τήν Πάργαν, καί ὁ Σινέβιν περιερχόμενος πρό ὀφθαλμῶν των, [εἰς] τά παραλία τῆς Θεσσαλίας καί 'Αγίου Ὀρους μέ τόν στόλον, ἐρεθίζοντο τά πνεύματα τῶν Ἑλλήνων, σύμφωνοι ὅλοι νά κινηθοῦν, ἀπό τήν μίαν ἄκρην ἕως τήν ἄλλην' ἀνυψώσαντες πάλιν τάς σημαίας, μετά τινος μάχας καί συμπλοκάς, τάς ὁποίας εἰς διάφορα μέρη συνεκρότησαν, καί ταύτας μέ ἐπιτυχίαν, ἀκούσαντες ὅτι ὁ Κίτζιος Βότζιαρης, κατά παραγγελίαν ἀνωτέραν ἀποσύρθη ἀπό Ἄσπροπόταμον, ὁ δέ Σινέβιν ὅτι ἀναχώρησεν διά Κορφοῦς — διά νά μήν ἐνοχοποιήσουν τόν λαόν καί γίνῃ θύμα τῆς σκληρότητος τοῦ ἀνδρείου Ἰσοῦφ Ἀράπη Γενικοῦ Δεφβέναγα — τυλίξαντες τάς σημαίας καί ἀποσυρθέντες, ὅλοι ἕως 1.500 σχεδόν, μέ τάς οἰκογενείας των, εἰς τάς συνήθεις νήσους, τρέχοντες νά εὔρουν τόν Σινέβιν (διά) νά λάβουν βοήθειαν» (Α', σ. 69).

Πάλι, τό γεγονός τῆς κινητοποίησης πού γίνεται μέ τόν πόλεμο τοῦ 1806, τήν ἐμφάνιση τοῦ ρωσικοῦ στόλου στή Μεσόγειο· τό ἕνα γεγονός συνδέεται μέ τό προηγούμενο, ὅλα τά γεγονότα ἔχουν μία κοινή ἀναγωγή, αὐτό πού τό λέγει μέ τόν τρόπο του, «καί ὑποφίαι παλαιούσαι μέ τό πνεῦμα τῆς ἐπαναστάσεως».

Ἄλλες σελίδες εἶναι ἀφιερωμένες στήν ἐξέγερση τῶν Βλαχαβαίων ἐναντίον τῶν Ἀληπασαδικῶν, ἀλλά ἐντασσόμενες στό ἴδιο σχῆμα. Εἴμαστε στό σημεῖο μετά τήν ἀποτυχία τῆς ἐπανάστασης στή Μακεδονία· μία ὁμάδα ἀποχωρεῖ, περνᾷ στή Θεσσαλία. Ἀφηγεῖται τά ἀκόλουθα:

«Καθίσαντες ὅλην τήν ἡμέραν ἐκεῖ, πρὸς τό ἑσπέρας πληρώσαντες ἕναν καλυβιώτην μᾶς μετέφερε εἰς ἄλλα καλύβια, ἕως 4 ὥραις ἐκεῖθεν. Ἡ φιλοξενία τῶν Χασιωτῶν τούτων εἶναι ἀπερίγραπτος. Εἰς τούς λόγους καθήμενοι καί εἰς τά καλυβάκια τους, δέν ἤξευραν πῶς νά μᾶς παρηγορήσουν καί εὐχαριστήσουν».

Ἐνας κόσμος πού βλέπει τούς διωγμένους, πού ξεκινᾶνε μέ τά ὄπλα τους πρὸς τά κάτω· καί συμμετέχει αὐτός ὁ κόσμος στήν ὑπόθεση τῶν ἐπαναστατημένων.

«Τὴν αὐγὴν μὲ ἄλλον ὁδηγὸν μετέβημεν εἰς Μετόχι, Λογκὰ ὀνομαζόμενον, πλησίον τῆς Σμόλιανης, ὅπου ἦτον ἡ καθέδρα τῶν Μπλαχαβαίων. Καί ἐπειδὴ ἦτο εἰς τὸν δρόμον, μᾶς ἔδωσεν τὰ ἀναγκαῖα ὁ καλόγερος καὶ ἀπεράσαμεν εἰς ἓν βουκολαργιό. Ἐγραφα ἀμέσως, πρὸς τὸν καπετάν Θανάσσην Μπλαχάβαν νὰ κατέβῃ νὰ ἀνταμωθοῦμεν. Αὐτός, προφασισθεὶς ὅτι δέν ἦτον ἐκεῖ, ἤλθεν ἀγνώριστος εἰς ὄλους μας, «μαζί» μὲ κάποιον Στέργιον πολιτάρχην τοῦ [μαζί], καὶ ἅμα μᾶς εἶδον, χωρὶς νὰ μᾶς χαιρετήσουν, ἄρχισεν ὁ Στέργιος νὰ μᾶς ὁμιλῇ.

Τί εἶναι αὐτό ὅπου ἐκάμετε, ὠρέ διαόλοι, καὶ πήρατε τὸν κόσμον εἰς τὸν λαϊμόν σας — καὶ ἐσεῖς κ' ἐκεῖνοι οἱ ἀντίχριστοι οἱ Καπιταναῖοι; Ποῖος εἶναι, ὠρέ, ἀπὸ σᾶς ὁ Νικόλας;» Ὁ Νικόλας, ὁ ἴδιος ὁ Κασσομούλης, ἀπεσταλμένος τῆς «Ἀρχῆς» μὲ χαρτιά τοῦ Ὑψηλάντη.

— Ἐγώ, τοῦ λέγω, ὠρέ, τί σέ κράξαμεν (γιά) νὰ μᾶς βρίσῃς, παλαβέ; Ἡμεῖς ἄν ἐπαναστατήσαμεν, ἐπαναστατήσαμεν μὲ ὅλον τὸν κόσμον, καὶ ἄν παθαίνομεν, τὰ παθαίνομεν πολλοί. Ἐσεῖς ὅμως, κουφάλογα, ὅπου ἐπαναστατήσατε μὲ τὸν Παπᾶ-Θύμιον, τί διάβολον ἐκάμετε καὶ χάλασέτε τὰ σπίτια μας τότες;

— Ἄλλο ἦταν τότες, λέγει, ἄλλο εἶναι τώρα... Ὁρες λογοδιάρροια καὶ φλυαρία» (Α', σ. 215).

Καὶ πάλι, ἡ ἀναφορά σέ μία προηγούμενη ἐξέγερση, ὡς πρὸς τὴν ὁποία ὑπάρχει μιά διαφορά: ὅτι ἡ ἐξέγερση, ἡ ἐπανάσταση τοῦ '21, ἦταν γενικευμένη, ἐνῶ ἡ ἐπανάσταση τῶν Βλαχαβαίων ἦταν περιορισμένη.

Ὁ Κασσομούλης ἦταν ἔμπορος, ὁ πατέρας τοῦ ἔμπορος, ἀρχοντόπουλο ἦταν, καλοντυμένος, ἤξερε γράμματα καὶ κάποια στιγμή, τὸν Ἀπρίλι τοῦ '21, κάνει λόγο στὸν πατέρα του, πού δέν ἦταν μυημένος, γιά τὴν ἐπανάσταση: «Ὁ πατήρ μου καίτοι τόσον ζηλωτής, πλὴν δέν εἶχεν ἀξιωθεῖ τὴν Μυστικότητᾶ ἔλαβα τὴν ἄδειαν καὶ τὸν εἰδοποίησα». Πῆρε ἄδεια ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους τῆς Ἐταιρείας γιά νὰ ἀνακοινώσῃ, γιά νὰ μιλήσῃ στὸν πατέρα του.

Ἴδου ἡ παρατήρησή του: «Πρόσεχε, παιδί μου, νὰ μὴν ἀπατηθοῦμε, καθὼς εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Τζιάρρα» (τοῦ Νίκου Τζιάρρα σέ σχέση μὲ τὴν ἐπανάσταση στῆ Σερβία) «ἐπὶ Σινέφη, καὶ τοῦ Παπᾶ Θύμιου Μπλαχάβα, καὶ ξαναφανισθοῦμεν, διότι αὐτὰ τὰ ἔκαμα δύο φορές, καὶ εἰς τὰς δύο εὗρέθην ἀπατημένος». Ὁ πατέρας συμμετεῖχε στὰ προηγούμενα κινήματα καὶ λέγει «προσοχή». «Ἐκείνην τὴν στιγμήν, μ' ἐφάνη ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς τῆς ἀνθρωπότητος ἐξηγηθέντες πλατύτερα ἐπέισθη καὶ οὕτως ἐδιορίσθη νὰ προκαταλάβῃ τό μοναστήριον Ἡλιοκάλην, ἔξω-

θεν τῶν Σερρῶν καί νά συλλέξῃ στρατιώτας, παλαιούς φυγάδας νά τούς βασιτᾶ ἕως νά ἔλθῃ ἡ ὥρα». Σέ ἄλλο σημείο μιλάει γιά τούς ἀρματολούς τῆς Μακεδονίας. «Ὁ Γούλας, ἦταν φίλος στενός καί γνώριμος τοῦ πατρός μου, ἀπό τούς διαφόρους παλαιούς ἐπί τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Μπλαχαβαίων ἀγώνων των, καί μέ ἐγνώρισεν εὐθύς. Μέ τόν Διαμαντήν, εἶχα μόνον ἀνταπόκρισιν».

Ἄν ἀντί γιά τή Θεσσαλία καί τή Μακεδονία ὁ λόγος ἦταν γιά τήν Πελοπόννησο, θά εἶχαμε τούς ἴδιους φόβους καί τήν ἀνάλογη ἐμπειρία: ἡ ἀναγωγή θά γινόταν στά «ὀρλωφικά», στή μεγάλη τομή τῆς πελοποννησιακῆς ἱστορίας τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ Κασομούλης βρίσκεται στήν Πελοπόννησο μέ ἀποστολή, ὅταν ξεκινᾷ ἡ Ἐπανάσταση: ζητᾷ νά βρεῖ χρήματα, πολεμοφόδια, γιά νά μπορέσει νά κρατηθεῖ ἡ ἐπανάσταση στό Ἅγιο Ὄρος, στίς Σέρρες, στή Νάουσα καί στόν Ὀλυμπο. Τό κέντρο εἶναι ὁ Ὀλυμπος. Φθάνει στήν Τριπολιτά, ὅπου βλέπει διαφόρους, ἀνάμεσά τους καί τόν Κολοκοτρώνη.

«Περί τό ἐσπέρας ἐσυναθροίσθησαν ὄλοι· ἐπήγαμεν καί ἡμεῖς μαζί μέ τόν Κολοκοτρώνη, ἐσυνκαθίσταμεν εἰς τά χόρτα, καί ἀνεγνώσθησαν τά γράμματα» — τά γράμματα πού ἔφερε ὁ Κασομούλης ἀπό τόν Ὀλυμπο. «Ἐκτός τοῦ Πετρόμπεη καί λοιπῶν ὀπλαρχηγῶν Σπαρτιατῶν, τοῦ Κολοκοτρώνη καί Ἀναγνωσταρᾶ καί ἄλλων (τινῶν) καπιταναίων Πελοποννησίων, οἵτινες ἐγνώριζαν τούς ἄνδρας (τοῦ Ὀλύμπου ὡς φίλους) καί συνδρόφους των», γιὰτί ὁ Κολοκοτρώνης εἶχε λάβει μέρος στά κινήματα μέ τόν Νικοτσάρα, «οἱ περισσότεροι ὀπλαρχηγοί, οἵτινες συνιστοῦσαν τήν συνέλευσιν, ἦσαν μέ μέστια καί τζαρούχια ποδεμένοι, (εἶδος ἀλλόκοτον εἰς τά μάτια μας) καί μέ μανδήλια μαῦρα κασπαστιά εἰς τήν κεφαλήν καί γεμενιά, καί δέν ἤξευραν, ἴσως (οὔτε) καί ἂν ὑπάρχει Ὀλυμπος εἰς τήν Ἑλλάδα, ὄχι καί Ἀρματωλοί παλαιοί χρήσιμοι διά τήν ἐπανάστασιν» (Α', σ. 154).

Βρίσκεται μέ ὅλους τούς παράγοντες τῆς πελοποννησιακῆς ἐπανάστασης. Μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς ὅλους, γιὰτί ὄλοι εἶχαν μαζευτεῖ στήν Τρίπολη γιά τήν πολιορκία καί κατόπιν γιά τά λάφυρα· μέ ἐξάιρεση ὅσους ἔχουν περάσει ἀπό τά ξένα στρατεύματα, οἱ ὑπόλοιποι, οἱ νεότευκτοι, μοιάζουν νά ἀνήκουν σέ διαφορετικό κόσμο, ἀνασηματοδοτημένο, ὥστόσο, μέσω τῆς ἀμφίσεσης: φοροῦν μεστοπάπουτσα. Τά μεστοπάπουτσα εἶναι ἓνα ὑπόδημα πού μπαίνει μέσα στό τσαρούχι. Φοροῦν ἐπίσης ἄλλα τμήματα τῆς τουρκικῆς ἀμφίσεσης, τό τουρμπάνι. Λέγει ὅτι

όλοι αυτοί δέν ξέραν ἂν ὑπάρχει Ὀλυμπος, ἂν ὑπῆρξαν οἱ παλαιοὶ ἀρματολοὶ τοῦ Ὀλύμπου.

Πιὸ πρῖν, σέ ἄλλη συνάντηση: «Ἐβράδουασεν. Καθίσαιμεν εἰς τό τραπέζι. Ὁ Κολοκοτρώνης, εἰς τήν συνομιλίαν μας — μέ τά ποτήρια ὄλοι εἰς τό χέρι — ἄρχισεν νά ἐνθυμῆται τά λημέργια ὅπου ἔκαμεν μίαν φοράν μέ τόν μακαρίτην Νίκον Τζιάραν, τάς ἐξόδους τῆς Κασσάνδρας, τά καταφύγια τῶν νησιῶν καί ὄλα τά βάσανα ὅσα ἀπό τήν πρώτην ἡλικίαν του ἐτράβηξεν καί ὅσα ἐπίσης μέ τούς Ὀλυμπίους» (Α', σ. 153).

Ἦδη ἀρχίζουσι νά ξεχωρίζουσι κάποιοι διαφορετικοὶ κόσμοι. Βρίσκειται στή Νάξο, γιά τήν ὁποία μᾶς δίνει ὠραῖες περιγραφές. «Ἐκεῖ» (στό Ψαρά) «μέ ἐπρόσμεναν ὡσάν τόν Μωϋσῆν ὄλοι. Ἐν συντόμῳ, τούς ἐξηγήθη τὰ ἄλλα μας καί τάς ἀνδραγαθίας μας καί τήν ἄφεσιν τοῦ Σάλα εἰς Ἀξιά» (Α', σ. 180). Ἐδῶ εἰρωνεύεται, δέν ὑπάρχουν οὔτε ἄλλα οὔτε ἀνδραγαθίες, καί ὁ Σάλας, τόν ὁποῖο παρουσιάζει ὡς γελοῖο πρόσωπο, εἶναι ὁ πληρεξούσιος τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντη γιά τόν Ὀλυμπο. Ἐκεῖ ἔμαθε ὅτι τόν ζητάει κάποιος, ἕνας γέρος Στέριος. «Ἐπειτα, καθίσαντες μέ τόν Γέρο-Στέριον καί μέ ἄλλους πατριώτας, οἵτινες ἐσυνάχθησαν ἀπό διάφορα μέρη καί μέ περίμεναν νά ἐκστρατεύσωμεν, ὁ γέρον ἄρχισεν νά μέ ἐξιστορῇ τά πάθη του, ἀπό τόν καιρόν τοῦ Ρήγα» (Α', σ. 180). Αὐτός, ἐπικαλοῦνταν τίς περγαμηνές του καί ἔλεγε πῶς ἦταν ὁπαδός τοῦ Ρήγα Φεραίου καί τώρα παραπονεῖται πῶς τόν παραγκωνίσανε. Ἀναφορά, λοιπόν, στό Ρήγα Φεραῖο.

Βρισκόμαστε (πρῖν ἀπ' αὐτά) στήν Τήνο. Οἱ Τηνιακοί, ἐννοεῖ τούς ὀρθόδοξους Τηνιακοὺς, τούς περιποιήθηκαν, τούς βοήθησαν ἕνας ἄλλος κόσμος ἀπό τόν κόσμο τῆς στεριᾶς: τούς δεξιώθηκαν μέ χορούς. «Ὅλας τάς ἐπισήμους ἑορτάς, ἀποκλεισμένοι ἀπό τόν καιρόν», γιάτι ἔκανε κακοκαιρία, «τάς ἀπεράσαμεν εἰς τάς ὠραίας συναναστροφάς τοῦ ἐνός φίλου καί τοῦ ἄλλου, πού (καί ὁ) Ὀδυσσεύς, ὁ μυθικός Ὀδυσσεύς, «νά κλείσῃ τά ἄφτια του ἀπό τάς Σειρήνας. Τά τραγοῦδια τῆς ἐλευθερίας, ὅσα ἤξεύραμεν, τά τελειώσαμεν καί εἰς τραπέζια τοῦ Κου Ραφτόπουλου, Παξιμάδη καί αὐταδελφῶν Γεραλοπούλων, Σμυρναίων ἐμπόρων, ὅπου μᾶς ἔδωσαν. Ἀφοῦ ὁ Κορ Κανούσης ἄπαξ (ἐπιτηδειώτερος) τά ἔσωσεν, ὑποχρέωσαν κ' ἐμένα νά εἰπῶ καί κανέν Κλέφτικον. Τό εἶπα, τί νά κάμω; Ἡμποροῦσα νά χαλάσω τήν συναναστροφὴν καί νά ἐντροπιάσω τήν αὐλήν μας» (Α', σ. 166). Τό τραγοῦδι τῆς ἐλευθερίας καί τό κλέφτικο.

Τώρα βρίσκειται στή Νάξο· τούς δεξιώνονται οἱ Μαρκόπουλοι, ἡ

Ντουντού, μέ περισσότερο κόσμο άπ' ό,τι οί Τήνιοι: «Όλη ή νύξ απέ-
ρασεν μέ χορούς, μέ διάφορα τραγούδια τής έλευθερίας και έρωτικά,
τά όποια έσώσαμεν εις Ντῆνον, και ἦτον νεοφανῆ εκεί. Και τά κου-
δούνιζεν καλύτερα ό κος Κανούσης. Εἶπαμεν και μερικά ήρωικά: και
αυτά εφαινόντο τό άλάτι εις εκείνην τήν εποχήν» (Α', σ. 172). 'Εκεί-
νη ή εποχή είναι ή εποχή τής επανάστασης, ή εποχή πού φτιάχνονται
τά έμβατήρια: τά κλέφτικα παίρνουνε μίαν άλλη σημασία και είναι τό
άλάτι εκείνη τήν εποχή. Τό '21 γίνονται αυτά.

Θυμάστε πού άνεφερε αυτόν τόν Κανούση: «Όποιος γνωρίζει τόν
Κανούσην ήμπορεῖ νά συμπεράνη ότι δέν είναι (αυτός) άλλο παρά λογο-
διάρροια και φωναί' μ' όλον όπου ήξεύρει κάτι κουτζογαλλικά, κάτι
κουτζορωσικά και βλαχικά και ήξεύρει και (Έλληνικά) γράμματα»
(Α', σ. 203). Λοιπόν, βρίσκονται στη Νάουσα, στην εποχή του βρα-
σμοῦ, πρόκειται νά κηρυχθεῖ ή επανάσταση και ό Κανούσης βγάξει
λόγο. Τό λόγο, φυσικά, τόν βγάξει στην εκκλησία. «Άστραποβροντο-
φωνών ό Κανούσης, επ' άμβωνος εις τήν εκκλησίαν περί έλευθερίας,
ένθουσιάσθη ό λαός, βλέπων άξαφνα τόσα ζητήματα από τούς Τούρκους
δεινά, και τόσα καλά και αναπαύσεις από τήν έλευθερίαν του. Παύων
ό δημηγόρος Κανούσης, επανέλαβεν ό Ζαφειράκης», ό προύχοντας,
«τήν (ιδίχην του) όμιλιαν, και όρμῶντες ό λαός εις τήν άγοράν, όσους
Τούρκους ηῦραν, τούς εφόνευσαν». Και πιό πρίν, ό Κανούσης «άνα-
γνώσας τά γράμματα προς όλους, άνοιξεν τή σημαίαν και φωνάζων:
Πατρίς, πατρίς, έλευθερία ή θάνατος!».

Μεταφέρει, επίσης, μία αφήγηση του άδελφου του, ό Κασομούλης
για τό τί έγινε. «Ήτον έλεινόν θέαμα λέγει (ό άδελφός μου), νά βλέπη
έκατόν χρονών φίλους πατρόθεν, χωρίς όπλον, μέ τό σακί τής κούσπας
και άλευριού έμπροσθέν του νά ζυγιάζει ό 'Αχμέτης, ό δέ Δημήτρης,
φίλος του, νά τόν λερίζει μέ τό μαχαίρι». Ήταν κάτι χωριάτες Τούρκοι
από τό Σαριγκιόλ πού παρασκευάζανε μία κτηνοτροφή, μέ πίτουρο,
αυτό ἦταν ή κούσπα, και τήν πουλούσαν στο παζάρι στη Νάουσα.

«Νά φωνάζη ό Τούρκος: "Βρέ Μητρο, βρέ καρδās, ήμεῖς παλαιοί φίλοι,
άναντάν μπαμπαντάν, τί είναι τουτο;" Πού άκούγει ό Νουουσαίος; "Πατρίς,
πατρίς, έλευθερία! Τούρκε, γαμῶ τήν πίστη σου και τό σικότι σου, δέν
θέλομεν κούσπα, στο διάβολο κ' έσεῖς και αυτή". Πελέκησαν 15 Τούρκους.
"Άλλοι έτρεξαν, και καρτέρεσαν τόν βόιβόδαν τους εις τόν δρόμον όστις
ήρχετο μέ πέντε μόνον, έμπιστευμένος προς αυτούς — ά φονεύσουν και

αυτόν. Ἐφώναζεν καί αὐτός: “Ἀδέλφια, φίλοι! Ἐγὼ σᾶς ὑπερασπίσθηκα, πηγαίνετε με εἰς τόν Ζαφειράκη...”— Τίποτες. “Γαμῶ τό σικότη σου, γαμῶ τήν πίστιν σου...! Πατρίς, πατρίς, ἐλευθερία!» (Α΄, σ. 203).

Αὐτός ὁ Κασομούλης, ὁ Γιώργης, ἀδελφός τοῦ συγγραφέα καί «ὄπωσοῦν πολιτισμένους» (Α΄ σ. 202), χρωματίζεται διαφορετικά ἀπό τόν ἄλλο, τόν Μῆτρο, πού σφάζει τούς Τούρκους στό Μεσολόγγι, τούς αἰχμαλώτους. “Ὅταν ἀποφάσισαν, λόγῳ τῆς πείνας, νά ξεκαθαρίσουν τούς αἰχμαλώτους, ὁ ἴδιος σκοτώνει δῶδεκα (Β΄, σ. 252). Βέβαια, κάτι ὑπάρχει πίσω ἀπό ὅλα αὐτά, δέν ἀναδεικνύεται ὅμως σέ θεωρία. Ἐκεῖνο πού ὑπάρχει καί πού πηγαίνει μαζί μέ τίς ἄλλες συγκλίσεις, εἶναι ἡ δυνατότητα μιᾶς κάποιας συμβίωσης πού δέν ἔχει νά κάνει μέ τήν ἐπανάσταση. Γιά τόν Κασομούλη καί τόν ἀδελφό του δέν ὑπάρχει κανείς λόγος νά σκοτώσουν τούς χωρικούς, τούς Τούρκους, ἀναιτίως. Τί σημαίνει ἀναιτίως; Σημαίνει ὅτι τή στάση τους διαμόρφωσαν ὕστερα ἀπό τό λόγο πού ἄκουσαν, πού ἐνθουσιάστηκαν, φανατίστηκαν. Μᾶς λέγει ὅτι τῶν Ναουστινῶν ἀνάφανε τά αἵματα. «Τότε, μέ μιά φωνή, νιαγουστινή ὄλοι ἐφώναξαν: Ἐδῶ, μαζί σου θά ἀπεθάνωμεν, ἀφέντη, καί ἡ ἀφεντειά σου μαζί μας, καί ὅποιος θέλει νά κλίνη μέ τήν Τουρκιά, νά τοῦ γαμήσωμεν τό σικῶτι τῆς μάνας του», τό σικῶτι, μιά ἀπό τίς ἔδρες τῆς ψυχῆς.

Ἔλεγα ὅτι ὑποφώσκει, χωρίς νά θεωρητικοποιεῖται, μία ὀπτική, σύμφωνα μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά συνυπάρξουν οἱ ἄνθρωποι χωρίς τοῦτο νά ἀκυρώνει τήν ἐπανάσταση, ὀπτική πού ὑπάρχει στίς συγκλίσεις πού εἶδαμε, πού ὑπάρχει στά γεγονότα: νά κάμουν τό αὐτόνομο κράτος στό Μοριά ἀναδεικνύεται καί ἀπό ἄλλο τύπου μαρτυρίες. Ὡστόσο, ὑπάρχει μία ἐπιλεκτική διάσωση τῶν γεγονότων, πού δέν ὑπακούει σέ σκοπιμότητες, ὑπακούει σέ ἄλλους μηχανισμούς, δέν γίνεται ἐκ τῶν ὑστέρων, γίνεται κατὰ τή διάρκεια τῶν συμβάντων. Εἶδαμε πῶς ἀφηγεῖται ὁ Κασομούλης τήν ἱστορία μέ τούς Σαρηγχιολίτες, μέσω τοῦ ἀδελφοῦ του, ἀφοῦ δέν ἦταν ὁ ἴδιος παρών. Ἴδου τί τοῦ γράφει ὁ πατέρας του: «Παιδί μου Νικόλα. Εἰς τάς 19 Φεβρουαρίου 1822 ἐπαναστατήσαμεν καί ἡμεῖς ἐδῶ, καί ἐσκοτώσαμεν τόν ἀγᾶν τῆς Νάουσας καί ἔως 15 Τούρκους, ὁποῦ ἔφερναν κούσπα, Σαρηγχιολίτες. Ἐπειτα κινήθημεν διά Βέροιαν» (Α΄, σ. 201-202). Κατ’ αὐτή τή μαρτυρία δέν διαδραματίζεται τίποτα τό ἐξαιρετικό: σκοτώσαν καί δεκαπέντε Τούρκους ἀπό τό Σαρή-Γκιόλ. Ἡ ἀπορία τους χάνεται.

Ξαναπᾶμε στή Νάξο. Ἡ οἰκογένεια τῶν Μαρκόπουλων, ὡς γνωστό,

ήταν ή κατ' ἐξοχήν οἰκογένεια πού ἀντιδικοῦσε μέ τό παλιό δυτικό ἀρχοντολοῖ τοῦ νησιοῦ, οἰκογένεια πλούσια, ἡ πλουσιότερη τοῦ νησιοῦ, πού τελικῶς ἐπικράτησε. Ἄλλά τό ὅτι ἐπικράτησε, δέν σημαίνει πώς ἐπικρατοῦσε συνεχῶς. Τά πράγματα ἀλλάζουν. Τώρα εἴμαστε σέ μία φάση, ὅπου τήν κυρία Μαρκοπούλου τήν ἔχουν πολιορκήσει στόν πύργο της, γι' αὐτό καί ζητάει νά πάει ὁ Κασομούλης μέ τούς ἐνόπλους του. Μέσα στήν ἐπανάσταση συνεχίζεται ἡ ἀντιδικία τῶν δύο στρωμάτων, τῶν φεουδαλικῆς προέλευσης ἀρχόντων καί τῶν ἀστικῆς προέλευσης ἀθηνετιῶν, τίς ὁποῖες ἐκφράζει ὁ Μαρκόπουλος. Ἀπό τά πρῶτα πράγματα πού γίνονται μέ τήν ἐπανάσταση ἦταν νά κόψουν τά δοσίματα πού κατέβαλλαν στούς ἄρχοντες. Καί κόβοντας τά δοσίματα, αὐτοί πεινάγανε. Λοιπόν ἡ Ντουντού, «ἐκφράζετο ἐλεύθερα ὅλας τάς ιδέας, ὅσας ἐπιπτον εἰς τήν ὁμιλίαν μας. Τά προτερήματά της, ψυχικά καί σωματικά, ὅλα μέ εἴλωσαν, νά τῆς προσφέρω τήν φιλίαν μου καί τήν βοήθειάν μας πρὸς ὑποστήριξιν της, ἕως ὅτου εὐρισκόμεθα εἰς Νάξον, ἥτις ὑποστήριξις ἀπέβλεπεν εἰς τό καλόν τοῦ λαοῦ, (τό ἴδιον) ὅπου ἀπέβλεπεν καί ὁ ἱερός ἀγών ἡμῶν». Ἐναντίον τίνων; «Τῆς ἐξηγήθην ἔπειτα κ' ἐγώ τās ἀνάγκας ἡμῶν καί τήν περίστασιν ὅπου μᾶς ἔρριξεν εἰς τήν νῆσον ταύτην». Χρήματα ζητοῦσαν, γιά νά μπορέσουν νά ἀγοράσουν μπαρούτι, πολεμοφόδια γιά νά πᾶνε στόν Ὀλυμπο. «Μέ εἶπεν ὅτι: (εἶχαν ἀπευθυνθεῖ ἤδη στούς ἄρχοντες): “Ἀπατήθητε· οὔτε ὁ Σερδάρης ἔχει τρόπους, οὔτε κανεῖς ἄλλος ἐκ τῶν ἀρχόντων. Ἐπρόσθεσεν δέ ὅτι αὐτοί εἶναι ἕνας σωρός ὀκνηρῶν ἀνδρῶν, ὅπου ζοῦν μέ μίαν ιδέαν, (τήν) διαδοχικήν, κυριεύουσιν τās ψυχάς των, ὅτι τό αἷμα των εἶναι ἀπό βασιλικῆς γενεᾶς τῆς Κωνσταντινουπόλεως παλαιᾶς καί μέ αὐτήν τήν ιδέαν ἀπατοῦν τούς χωρικούς καί τρυγοῦν τόν ἰδρωτά των. Οὔτε ταξιθεύουν, οὔτε ἐμπορεύονται, παρά κάθονται καί προσμένουν, καί αὐτοί καί αἱ γυναῖκες των, καί τά παιδιά των (ἀπό τά) ἔτοίμα”» (Α', σ. 177).

Ὁ Βλαχογιάννης, μέ τή γνώση καί τήν αἴσθησι τῆς ἱστορίας πού διέθετε, σχολιάζει: «οἱ παλιές ἀρχοντικές οἰκογένειες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου κρατοῦσαν ἀπό Φράγκους εἴτε καί ἀπό Βενετσιάνους, καί γι' αὐτό κρύβαν τήν καταγωγή τους, γιά νά μή γίνωνται πίο μισητοί. Ἔτσι ζητοῦσαν νά ἀνεβάσουν τήν οἰκογενειακή τους δόξα ὡς τό Βυζάντιο».

Ἔνα συμπληρωματικό καί διαφωτιστικό στοιχεῖο:

«Ἦλθεν ἔπειτα καί ἡ κυρία», ἡ Ντουντού, «εἰς ἐπίσκεψίν μου μαζί μέ τόν Μόραλην, καί συγκαθίσαντες εἰς τόν οἰκίσκον, ἀρχίσαμεν (τά) περί πολιτικῶν πραγμάτων. Μ' ἐξηγήθη λεπτομερῶς τό πνεῦμα της· ὅτι αὐτή

μή έχουσα τέχνα κληρονόμους καί έχουσα πολλές ιδιοκτησίας καί «άλλους» πόρους, δέν εἶχεν τήν ἀνάγκην (τῆς βοήθειας) τῶν πτωχῶν. «Ὅτι ὁ σκοπός τῆς ἦτον νά παύσῃ τάς συνηθείας τοῦ λαοῦ ἀπό τοῦ νά προσφέρουν δωρεάς εἰς τούς λεγομένους Ψωροαρχόντους, καί ὅτι οἱ Ἄρχοντες πρέπει νά λησμονήσουν τά ἔθιμα τῆς Τουρκιάς – νά ζοῦν ἀπό τόν ἰδρώτα τῶν πολιτῶν ἐκείνων οἵτινες ἐργάζονται καί ζοῦν μέ τόν ἰδρωτά των. – Εἰς αὐτό καταγινομένη, λέγει, μέ ὄλον τόν ζῆλον ἐγώ καί ὁ σύζυγός μου, ἐφύγαμεν ἀπό τήν Νάξο, καί κατοικοῦμεν ἐδῶ, πλησίον τῶν ὑποστατικῶν μας» (Α', σ. 176-177).

Πρῖν περάσουμε σέ μιάν ἄλλη πολιτισμική συνάφεια, ἄς δοῦμε τό ἐσωτερικό τοῦ πύργου. «Ἐκεῖ εἶχεν ἀνά ἓν κρεββάτι εἰς κάθε οἰκίσκον, στολισμένον μ' ὅλα τά ἀναγκαῖα. Ἀφοῦ μέ τά ἔδειξεν ὅλα, μέ πῆγεν εἰς τήν βιβλιοθήκην τῆς τό πρῶτον βιβλίον πού ἡ ὕρα πρόχειρον ἦτον τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τῆς νέας ἐκδόσεως» προφανῶς τοῦ Φωτεινοῦ. «Τήν ἐρώτησα πῶς παραβλέπει τόσα ἄλλα, καί ἀναγιγνώσκει αὐτό. Μ' ἀπεκρίθη ὅτι εὐρίσκει ἡδονήν περισσοτέραν, ὡς βιβλίον ἐρωτοπολεμικόν».

Οἱ μαρτυρίες τοῦ Κασομούλη εἶναι πολύσημες, ὅπως καί τά ἀνθρώπινα περιβάλλοντα στά ὁποῖα ἀναφέρονται. Μεταφερόμαστε στά βουνά τῆς Ἠπέιρου, ὅπου συναντιέται μέ τό Γῶγο Μπακόλα, αὐτήν τήν ἀμφιλεγόμενη μορφή τοῦ ἀρματολοῦ στά Τζουμέρκα, πού τόν συνόδευσε ἡ καταλαλιά ὅτι ἦταν ὄργανο τῶν Τούρκων. Ἦταν ὁ ἄνθρωπος πού ἔδωσε τίς πρῶτες νικηφόρες μάχες τῆς Ἐπανάστασης στήν περιοχή του ἦταν αὐτός πού ἔσωσε, ὅσους μπορούσε νά σώσει, στή μάχη τοῦ Πέτα κατόπιν, εἶδε κι ἀποεῖδε, κι ἔκανε ἕνα καπάκι, μιά συνθήκη μέ τούς Τούρκους. Δέν γλίτωσε ἀπό τήν ἀπαξίωση τοῦ Βαλαωρίτη καί χάρη σ' αὐτόν καταγράφηκε στή συλλογική συνείδηση ὡς τουρκοπροσυνημένος. Γι' αὐτόν, ὁ Μακρυγιάννης λέγει «ὡς ἥρωας πολεμοῦσε καί ὡς φιλόσοφος ὀδηγοῦσε». Ἡ κατάθεση τώρα τοῦ Κασομούλη:

«Ὅσον ἀνδρεῖος μ' ἐφαίνετο ὁ χαρακτηῖρας του καί γενναῖος, ἀπό τάς πράξεις του, ἄλλον τόσον μ' ἐφάνη χοντρός καί ἀπολίτευτος. Ἀφοῦ τελείωσαν τήν διήγησιν, καί ὁ εἰς καί ἄλλος, τῶν παρελθόντων καί τήν τότε κατάστασιν τῆς ἀντιπολιτεύσεως μέ τούς Τούρκους, ὁ Γῶγος, λέγει τόν Σάλαν:

– Ἐγώ, ἀφοῦ ἔκαμα τόν σταυρόν μου» (τό μου εἶναι τοῦ Βλαχογιάννη) νομίζω πῶς λέει «ἐγώ, ἀφοῦ ἔκαμα τό Σταυρό», τή μάχη δηλαδή σ' αὐτό τό μέρας) «καί μέ τήν βοήθειαν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς εἰς τόν πόλεμον τοῦ Σταυροῦ (θέσις) ἐχάλασα μέ 60 συντρόφους, 3 χιλ. Τούρκους,

καί πάλιν, τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς μέ 150 — τούς διπλούς (ἀπό πρῶτα) εἰς τήν Λαγκάδα, μά τί διάφορο εἶδα; Οἱ ἄλλοι τοῦ Καρελιοῦ», στό Κάρελι (στήν Ἀκαρνανία), «τρώγουν καί πίνουν τόν κατήφορον, καί εἰς βοήθειαν δέν ἔρχονται. Εἶδα ὅπου εἶδα, κ' ἐγώ, ἔβαλα ἕνα ψευδοκάπακο μέ τούς Τούρκους, καί σύμμασα τήν ὀρφάνεια εἰς τά καλύβια τῆς· πλήν, νά τό εἶπῃς εἰς ὄλους (αὐτούς): Ἐάν δέν ἔλθουν δώδεκα χιλιάδες Μοσκόβοι νά ἔβγουν ἔξω, Ρωμαίικο δέν κάμνομεν ἡμεῖς μέ τά κεφάλια μας» (Α', σ. 220-221).

Ἡ μαρτυρία τώρα γιά τόν Ὀδυσσεά Ἀνδροῦτσο.

«Ἐδιοικοῦσεν δέ ὁ Ὀδυσσεύς στρατιωτικῶς καί αὐθαιρέτως. Ἐπαρπονεῖτο ἀπό τās ἀντενεργείας τῶν μελῶν τῆς γερουσίας τοῦ Ἀρείου Πάγου. Μέ ἐδιηγήθη τό ἀξέπαινον τράβηγμα τοῦ στρατοῦ ἀπό τήν Στυλίδα, καί κατηγοροῦσεν τόν Μαντζιάλαν ρητῶς, ὅπου ἔλεγεν νά μήν τραβηθῆ, ἀλλά νά μεταβῆ διά τῶν βουῶν τῆς Γούρας, μέ ὄλον τόν στρατόν εἰς Πατρατζίκι. Μέ παρέσταινε ὅτι, διά νά ἀποτύχη (ἐκεῖ) ὁ Ὀδυσσεύς, ἀποφάσισαν νά θυσιάσουν ὄλον τόν στρατόν οἱ Καλαμαράδες, καί οὕτως (ὄμως, πάλιν αὐτός) ἐβάσταξεν τούς πλοιαρχοὺς ἔξω ἔως νά ἐμβαρκαρῆσῃ τό στράτευμα ὄλον» (Α', σ. 241-242).

Οἱ ἐξηγήσεις πού δίνονται γιά τήν ἀποτυχία μᾶς μάχης: ὁ Ὀδυσσεάς λέει πῶς ἐπίτηδες θέλαν νά νικηθοῦν, ὥστε νά τόν καταστρέψουν τόν ἴδιον.

«Ἐπαρπονεῖτο ἀπό τούς πρώην (ἐπί Τουρκίας) προεστούς ὅτι τόν ἀντενεργοῦν, διότι τούς ἔκοφεν τήν χουλιάραν ἀπό τās ἐπαρχίας, καί ὅτι αὐτοὶ ραδιοῦργοῦν ἐναντίον του νύχτα-ἡμέρα καί ἐπιθυμοῦν τόν θάνατόν του. Τούς ἔλεγεν ὅτι εἶναι ἕνας σωρός φαγάδων, ὅπου καρτεροῦν, ἀπό τήν χύσιν τοῦ αἵματος τῶν στρατιωτῶν νά ζοῦν, καί εἰς πόλεμον, νά μήν εὐρίσκωνται. Ἰδοῦ, λέγει, ἔως πού μᾶς ἔφεραν, νά σκοτωθῶμεν μέ τόν Παλάσκα καί Ἀλέξην Νούτζου. Καί δέν ἔφθασεν ἐκεῖνο, παρά τώρα, μαθαίνω, ἀπέρασαν μερικοὶ εἰς Ξηροχωρὶ πρὸς τόν Καπ. Διαμαντή» ἀπό τούς Ὀλύμπιους, τούς φίλους τοῦ Κασομούλη, «τόν ὑπόσχονται φούρνους (μέ) καρβέλια, τόν τριγύρισαν — καί ὁ σκοπός των εἶναι νά διαιρέσουν τά οὐτζιάκια (ἐμᾶς τῶν Καπιταναίων, καί νά εὐρίσκουν καιρόν, εἰς τήν διχνοϊάν μας, νά ἐντροφοῦν αὐτοὶ καί τήν δόξαν καί ὅλα τά καλά τῆς πατρίδος, καί ἡμεῖς νά δουλεύωμεν διά αὐτούς τούς κερατάδες» (Α', σ. 242).

Τὰ οὐτζιάκια τῶν καπεταναίων ὁ Πετρόμπεης καί οἱ ὑπόλοιποι Μανιάτες, Κολοκοτρώνης, Ἀναγνωσταράς, πού ξέρουν τούς παλαιούς τῶν Ὀλύμπου καί δίπλα, ὄλοι αὐτοὶ οἱ νεώτεροι.

«Ἐφῆσα τὸν υἱὸν τοῦ Νίκου Ἐζιάρα – τὸ οὐτζιάκι εἰς τὸ οὐτζιάκι – κ' ἐγὼ ξεκίνησα νὰ ἀνταμώσω τὸ ἄλλο οὐτζιάκι, τοῦ Διαμαντῆ Νικολάου. Ἐκαπνίστηκα ἀρκετὰ ἀπὸ τόσα οὐτζιάκια ἕως τότες, καὶ ἔβλεπα τὴν ὀλεθρίαν κατάστασιν (μας) τῆς πατρίδος (ἀφ' ἑνός) ἀπὸ τοὺς προύχοντας καὶ ἀφ' ἑτέρου τοὺς Καπιταναίους, ὅπου ἤλπιζαν ὁ λαὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀπὸ αὐτοῦς». Εἶναι συνείδηση καθαρότατη ὅτι ὑπάρχουν δύο λογῆς ὀτζάκια, τὰ καπεταναίικα καὶ τὰ προύχοντικά· στὸ μεταξύ, ἐμφιλοχωροῦν καινούργια πρόσωπα, αὐτοὶ μὲ τὰ τουρμπάνια καὶ τὰ μεστοπάπουσα πού στολίζονται τούρκικα, ἐνῶ οἱ ἄλλοι εἶχαν τοὺς δικούς τους ἐνδυματολογικούς τρόπους καὶ δὲ χρειάζοταν νὰ μιμηθοῦν κάποιους ἄλλους. Ἦταν ὀτζάκια βέβαια, ὁ Κασομούλης ἀγανακτεῖ κάποια στιγμή ἀπὸ τὴν ἀντιδικία τῶν ὀτζακιῶν, δέχεται, ὅμως, ὅτι ὑπάρχουν αὐτές οἱ συνέχειες. Τὰ ἴδια τὰ ἀρματολικά ὀτζάκια εἶναι οἱ φορεῖς τῆς ἐπαναστατικῆς παράδοσης· ὡστόσο, δὲν σημαίνει ὅτι, ἐπειδὴ εἶναι φορεῖς ἐπαναστατικῆς παράδοσης, εἶναι ἱκανὰ νὰ χειριστοῦν τὴν καινούργια ἐπανάσταση, πού, ὅπως ὁ ἴδιος μᾶς εἶπε, διαφέρει ἀπὸ τὴν παλιά, γιατί ἦταν γενική.

Στις ὡς τῶν χειρογράφων τοῦ ἔκανε διάφορα σχόλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα εἶναι ἐνσωματωμένα ἀπὸ τὸ Βλαχογιάννη στὸ κείμενο· μερικά εἶναι ξεχωριστά.

«Ὁ Πρωτοσύγκελλος, Φραντζῆς, εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ, ὡς πρὸς τὴν Πελοπόννησον, ἀποδίδει τὴν πρώτην ἐνέργειαν τῆς Ἐπανάστασεως εἰς τρεῖς τάξεις ἀνθρώπων· εἰς τὸ ἱερατεῖον, εἰς τοὺς προεστούς καὶ εἰς τὸν λαὸν χωρὶς διάκρισιν. Ἡμεῖς καθὼς γνωρίζομεν, εἰς τὴν Στερεάν Ἑλλάδα, καὶ εἰς τὰς νήσους ἀκόμη, πολλὰ ὀλίγοι ἐνήργησαν ἐκ μέρους τῶν Ἀρματολῶν καὶ προεστώτων, καὶ ὀλίγοι ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς. Μάλιστα ἔχομεν παράδειγμα τὸν Ζαφειράκην πρῶτον Ναούσης, ὅστις ὑποπευθεὶς τὴν ἀποβολὴν τοῦ ἐπρόδωσεν τὸν Ὑπατρον, τὸν Ἐζιολάκην (Ἐζιολάκου), τὸς ὁμοίως καὶ τοὺς προεστούς ἀκόμη τοῦ Μαυρίλου (Χατζίσκου), τοὺς ὁμοίως ἐφόνευσαν οἱ Κοντογιανναῖοι, ὅτι οὗτοι ὄχι μόνον δὲν ἔλαβον μέρος, ἀλλὰ κατεδίωξαν καὶ τοὺς Ἐταιριστάς. Τουναντίον δὲ ἐνήργησαν τὴν Ἐπανάστασιν ἔμποροι-τεχνῖται ἀπὸ διάφορα ἐπαγγέλματα, οἵτινες τρέχοντες εἰς ξένους τόπους, Εὐρώπην, ἀνατολικὴν καὶ εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν, ἐγνώριζαν τὴν δύναμιν τῶν Ὀθωμανῶν καὶ εἶχαν τὴν τόλμην νὰ ἀδράξουν τὰ ὄπλα ἐναντίον των. Ἄς ἐξετάσῃ διακεκριμένως ὅποιοσδήποτε ἔλαβεν μέρος εἰς τὴν Ἐπανάστασιν, καὶ θέλει ἰδεῖ ὅτι ἡ τάξις τῶν ξενιτευμένων λογιωτάτων καὶ ἐμπόρων εἶναι ἥτις πρώτη ἐτόλ-

μησεν καί ἐκίνησεν τόν μοχλόν τοῦτον, καί ἔμβασεν καί τούς Προεστούς καί Ἀρματολούς εἰς τὰ αἵματα».

Βλέπετε, οἱ ἀναφορές σ' αὐτήν τήν καινούργια τάξη εἶναι πολύ παλαιότερες βεβαίως, χωρίς καμία ἐξήγηση γι' αὐτή;

«Αἱ δύο τάξεις τῶν παλαιῶν Ἀρματολῶν καί τῶν Προεστῶν ἀντίθετοι πάντα καί ὠθούμεναι, τό ἕνα μέρος κατά τοῦ ἄλλου, ποιῶ νά ὑπερσχύση, ἔφερον πολλάκις τόν κλονισμόν καί τόν ἐμφύλιον πόλεμον, καί ἐμπόδισαν τήν πρόοδόν μας. Οὔτε ὁ πολίτης πταίγει, οὔτε ὁ στρατιώτης τῆς Ἐπαναστάσεως (διὰ τὰς διαιρέσεις καί τὰ πάθη παλαιῶν Ἀρματολῶν καί Προυχόντων). Διότι ἀπό αὐτάς τὰς τάξεις οὔτε μέγαν πολιτικόν εἶχαμεν, ἀπό τούς Προεστούς, οὔτε μέγαν στρατιωτικόν (ὅστις) νά ὠφελήθῃ ἀπό τήν περίστασιν. Ἀπό τούς πολεμικούς, ὁ Καραϊσκάκης μόνον εὐρέθη μέ τὰ προτερήματα τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλει ὁ Ὀνήσανδρος νά ἔχη ἕνας στρατηγός, καί κατά δυστυχίαν, τόν ἔλειπεν τό μόνον τό ὅποιον ἔπρεπε νά διπλασιάσῃ τήν ὑπόληψίν του καί νά φέρῃ μεγαλύτερα καλά εἰς τήν πατρίδα μέ τήν ἐπίρροια (ἐπί) τῶν στρατευμάτων, ἡ μάθησις. Τοιοῦτος ἐν συγκρίσει πρὸς τόν αὐτοδίδακτον Καραϊσκάκη», ἐστάθῃ πάντοτε (καί) ὁ Κολοκοτρώνης ὡς πρὸς τήν Πελοπόννησον» (Γ', σ. 625-626).

Ἀποτελεῖ κοινό τύπο τῆς ἱστοριογραφίας τοῦ '21 ὅτι ἀπό τήν ἐπανάσταση δέν ἀνέκυψε μιᾶ ἡγετική φυσιογνωμία πού νά ἐπισκιάζει τίς ἄλλες καί νά γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπ' αὐτές. Αὐτό θέλει νά πῆ ὁ Κασομούλης μέ τήν μπερδεμένη του διατύπωση. Μιλᾷ γιὰ τίς πολιτικές καί γιὰ τίς στρατιωτικές ἡγεσίες, τίς ὁποῖες χαρακτηρίζει ἕνα κοινό γνώρισμα, ἡ ἔλλειψη παιδείας, «μάθησις» ὅπως τὴ λέγει. Γιὰ τούς στρατιωτικούς αὐτὴ ἡ «μάθησις» θά ἦταν τό ἐπιστέγασμα τῶν πολεμικῶν τους ἀρετῶν, τίς ὁποῖες ἀναγνωρίζει τόσο στὸν Καραϊσκάκη ὅσο καί στὸν Κολοκοτρώνη.

Ἀξίζει νά ἐπισημάνουμε τήν ἐμμονή του στὶς προεπαναστικές ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στοὺς πρῶχοντες καί στοὺς ἀρματολούς καί στὴ συνέχεια πού αὐτές εἶχαν στὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης. Κυρίως ὅμως θά πρέπει νά τονίσουμε τὴν ἔμφαση πού δίνει στὴν «τρίτη» τάξη, στοὺς ἐμπόρους, τοὺς βιοτέχνες, τοὺς διανοομένους, ὡς ὑποκινητὴ τῆς ἐπανάστασης καί ὡς διακριτῆς πολιτισμικῆς κατηγορίας. Δέν καινοτομεῖ ὡς πρὸς αὐτό, ἀλλὰ ἀνατρέπει τὴν ἱεραρχία τῶν συντελεστῶν τῆς ἐπανάστασης. Γιὰ νά ξανάρθουμε στό χαρακτῆρα τῆς τελευταίας, ἐκεῖνο πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Κασομούλη εἶναι ὅτι ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἀνήκει στὴ μεγάλη διάρκεια, χωρίς νά εἶναι ταυτόσημη μέ τίς

προηγούμενες. "Οτι καθώς δέν είχε σαφήνεια ως προς τίς κοινωνικές επιδιώξεις, μπορούσε νά έρμηνευθεί καί νά έκληφθεί μέ ιδιάζοντες τρόπους από ανθρώπινες ομάδες διαφορετικές μεταξύ τους, αλλά μέ κοινή ανάγωγή τήν ανάγκη τής ανατροπής τής έξουσίας πού είχε επιβάλει ή κατάκτηση, τής σουλτανικής έξουσίας.

'Από τά παραθέματα πού καταχωρίσαμε γίνεται σαφές ότι γιά τό μάρτυρα ύπάρχει ένα είδος άριστοκρατίας' άριστοκρατία πολιτική καί στρατιωτική: δέν εΐναι αποξενωμένη από τό «έθνικό» της σύνολο, από τή συλλογικότητα στήν όποία άνήκει. "Έχει έπωμιστεΐ ρόλους, τούς ξέρουμε καλύτερα ως προς τούς στρατιωτικούς, ανάμεσα στους όποιους ό βασικότερος εΐναι νά προστατεύουν τούς πληθυσμούς. 'Από τήν άλλη τή μεριά, δέν άρχοϋνται πλέον στό σύστημα από τό όποιο έχουν αναδειχθεΐ σέ τοπικές άυθεντίες.

'Υπενθυμίζω ξανά ότι στήν αφήγηση του Κασομούλη ή επαναστατική «συνέχεια» έδράζεται στόν 18ο καί στόν άρχόμενο 19ο αΐωνα. "Όταν ό Μακρυγιάννης στίς εικονογραφίες του θέλει νά άποκαταστήσει τή «γενεαλογία» τής επανάστασης του 1821, άρχίζει, άκολουθώντας τήν καθιερωμένη γραμμική αντίληψη, από τήν "Αλωση. 'Η μήμηη του Κασομούλη συγκροτεΐται διαφορετικά, συγκροτεΐται στή βάση των γεγονότων, καί τά γεγονότα πού του διασώζει ή προφορική παράδοση δέν εΐναι παλαιότερα από τόν, προχωρημένο μάλιστα, 18ο αΐωνα. Τουτο δέν σημαΐνει ότι κι αυτός δέν θά άποκαλιστοΐσε μιά γενεαλογία παρόμοια μ' εκείνη του Μακρυγιάννη καί τόσων άλλων. Αυτή τή γενεαλογία, πού κατέληξε νά έχει ως άφετηρία τήν "Αλωση, τήν παρακολουθούμε από άλλους δρόμους πού δέν άφοροϋν ξεγερέσεις αλλά εκφράζουν έπιθυμίες μέσω τής μετάπτωσης του έσχατολογικου σέ εγκόσμια άπελευθερωτική έπιθυμία καί προσδοκία. Καί ως προς αυτό έπίσης ή πολιτική συγκυρία του 18ου αΐωνα έθεσε τή σφραγίδα της, όπως άλλωστε καί οι προγενέστερες πολιτικές συγκυρίες. Σποραδικά ό Κασομούλης θά φέρει στήν έπιφάνεια κι αυτή τή διάσταση μιλώντας γιά τήν πίστη των συντελεστών του '21 αλλά καί άλλων πού τούς εντάσσει στή γενεαλογία του, όπως οι Βλαχαβαΐοι, στους χρησμούς καί στίς προφητεΐες. Οι άναφορές αυτές σηματοδοτοϋν μέ τόν τρόπο τους τήν πολυσημία τής μαρτυρίας τής αφήγησης του Κασομούλη, πού δέν έχει άξιολογηθεΐ, όσο θά τής άξιζε, από τίς έρμηνευτικές προτάσεις τής ιστοριογραφίας μας.

IX

Καί πάλι ὁ Κασομούλης. Ἐπί τῆν πολυσημία τοῦ οικονομικοῦ

Μετά τό Δεληγιάννη, στόν ὁποῖο θά ἐπανέλθουμε κάποια στιγμή καί ἐνδεχομένως καί στόν Παπατσώνη, θά ἤθελα νά βλέπαμε ὡς πρός τά οικονομικά τόν ἴδιο μάρτυρα τοῦ 1821, τόν Κασομούλη. Δέν πρόκειται νά καταγράψω ὅλες τίς ἀναφορές του στό οικονομικό, πού παραπέμπει σέ μιά ἐποχή πρὶν ἀπό τήν ἐποχή πού τό βλέπει. Θά ἤθελα νά στρέψουμε τήν προσοχή μας σέ ὅ,τι γράφει γιά τά χωριά τοῦ Ἀσπροπόταμου, μιά ἐλάχιστη μελετημένη περιοχή, καί νομίζω ὅτι θά ἀξιζε τόν κόπο ἀκόμα καί σήμερα, ἴσως, μιά αὐτοψία· θά ἀξιζε τόν κόπο νά συγκεντρώσει κανεῖς ὅ,τι φωτογραφικό ὑλικό ὑπάρχει.

Ὁ Κασομούλης ξεκινάει νέος ἀπό τή Μακεδονία· ἔχει κάνει τίς σπουδές του, κάποιες σπουδές, μέτριες, ἀλλά θεωρεῖ τόν ἑαυτό του εὐπαίδευτο· εἶναι γιός πλούσιου ἐμπόρου τῆς Νάουσας καί κατεβαίνει στήν Ἑλλάδα ὑπηρετώντας ἓνα σχέδιο ἐπέκτασης τῆς ἐπανάστασης ἀπό τόν Ὀλυμπο· κατεβαίνει πραγματικά μέ τήν ιδιότητα τοῦ ἐθνικοῦ ἐπαναστάτη. Καμία ἄλλη ιδιότητα. Εἶναι περίεργο ὅτι αὐτός ὁ ἐθνικός ἐπαναστάτης ἀνῆκει στή μειοψηφία τῶν ἀπομνημονευματογράφων πού καταφέρονται, ὅσο γίνεται λιγότερο, ἐναντίον τῶν μεγάλων συντελεστῶν τῆς ἐπανάστασης, εἴτε αὐτοί εἶναι πολιτικοί εἴτε εἶναι στρατιωτικοί, ἀντίθετα μέ ἄλλους πού μετέχουν στήν ἐπανάσταση ἴσως λόγω τῶν ρόλων πού παίζαν ἠωρίς, καί στά παιχνίδια τῶν ἀντιθέσεων, τούς ἔκαναν ἔντονα κριτικούς ἀπέναντι τῶν ἀντιπάλων. Ἀλλά δέν εἶναι αὐτό ἐκεῖνο πού σήμερα μάς ἐνδιαφέρει.

Ὁ Κασομούλης, περίπου τυχαῖα, βρίσκεται στό ἀρματολίκι τοῦ Ἀσπροπόταμου καί συνδέεται μέ τόν ἀρματολό τῆς περιοχῆς, τόν Νικόλαο Στορνάρη. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τόν ἀρματολικό κόσμο, ἤδη ἔχει μακεδονικές ἐμπειρίες.

“Όταν αρχίζει, στά 1832, νά γράφει, στή Στυλίδα, όπου υπηρετεῖ ὡς στρατιωτικός, τά ἀπομνημονεύματά του, ἤδη στίς συνειδήσεις τους οἱ ἄνθρωποι (περισσότερο στίς συνειδήσεις τους οἱ φορεῖς τοῦ ἐπικρατέστερου πνεύματος τοῦ Ἄγωνα, τοῦ πνεύματος τῶν στρατιωτικῶν) δέν ἔχουν τήν παραμικρή ἀμφιβολία, καθῶς κιόλας ἔχουμε παρατηρήσει, ὅτι ὑπάρχει μιὰ προετοιμασία τῆς ἐπανάστασης, ὄχι ὡς ἓνα σχέδιο, ἀλλά ὡς μιὰ συνεχῆς «ἀντίσταση», πού ἐκφράζεται μέσω τῶν ἀρματολῶν. Καί γιά τό λόγο ὅτι οἱ Ἄρματολοί, ἡ πηγὴ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ Ἄγωνα, ἔχουν τήν τύχη τους στήν ἐπανάσταση. Ποιά εἶναι ἡ τύχη τους; Ὅτι τά παλαιὰ τζάκια, τά παλαιὰ σπίτια καί τά κληρονομικά καπετανάτα γίνονται δευτεραγωνιστές τῆς ἐπανάστασης καί ὄχι πρωταγωνιστές· γιατί πρωταγωνιστές εἶναι καινούργιοι ἄνθρωποι. Γι’ αὐτό θεωρεῖ ὅτι πρέπει νά ἀρχίσει τήν ἀφήγησή του μέ τό μεγάλο κεφάλαιο γιά τούς ἀρματολούς.

Εἶναι οἱ καλύτερες πληροφορίες πού ἔχουμε γιά τούς ἀρματολούς καί τούς κλέφτες τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ γνώσεις του ἔρχονται ἀπό τήν προφορικὴ μνήμη, γι’ αὐτό καί ὑπάρχουν πάρα πολύ μεγάλες ἀνισότητες. Γιατί εἶναι μιὰ μνήμη πού ὑπακούει σέ οἰκογενειακές, γεωγραφικές συνέχειες, καί μέ τόν τρόπο αὐτό μένουν στή σκιά ἄλλα πράγματα, πού τά ξέρομε ἀπό διαφορετικὲς μαρτυρίες. Ἐχοντας αὐτὴ τὴν προδιάθεση κι ἔχοντας καί τὴν τύχη νά εἶναι δίπλα στό Νικόλαο Στορνάρη, μπορεῖ νά δεῖ ἀπό κοντὰ τὴ ζωὴ αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων καί νά μάθει πολλά πράγματα ἀπὸ τούς ἀνθρώπους αὐτούς, σέ σχέση μέ τούς προγόνους τους, σέ σχέση μέ τούς παλαιούς ἀρματολούς.

Χωρὶς νά τοῦ λείπει τό ἐξηγητικὸ στοιχεῖο στήν ἱστορικὴ του πραγμάτευση, πολλὰ ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει ὑπακούουν εἴτε σέ ψυχολογικοῦ τύπου ἀφορμές εἴτε στίς διανοητικὲς ἐτοιμότητες ἐνὸς ἀτόμου κατεξοχὴν παρατηρητικοῦ καί φιλοπερίεργου. Σχεδόν δέν ἀφήνει τίποτα πού νά μὴν τό καταγράψει, εἴτε πρόκειται γιά γεγονότα εἴτε γιά συμπεριφορὲς ἀνθρώπων ἢ ἀκόμη, γιά χαρακτηριστικὰ ἀνθρώπων ἢ γιά τίς στιχομυθίες τους· καί παρὰ τὴ σεμνότητα πού ἔχει, εἶναι μάλιστα γλυκομίλητος ἄνθρωπος, δέν διστάζει νά μεταφέρει τίς συνομιλίες τῶν ἀνθρώπων ὅπως στήν πραγματικότητα γίνονταν, μέ μιὰ ἀθροστομία πού δέν μπορεῖ νά τὴν ὑποφιαστεῖ κανεὶς, διαβάζοντας τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανό, τό Δεληγιάννη, τό Σπηλιάδη· γίνεται ἡ ἀφήγησή του κείμενο. Τό μάτι του πέφτει στό οἰκονομικό, σέ συνδυασμὸ μέ τό ἐνδιαφέρον πού

έχει για τούς ανθρώπους στό πλαίσιο τών οποίων ζεῖ, συγκεκριμένα για τήν οικογένεια τών Στορναραίων.

Οικογένεια: θά πρέπει νά υπενθυμίσω ὅτι ἀνάμεσα στά ἄλλα ὁ Κασομούλης ἔχει συλλάβει – καί ἔχει δείξει ὅτι ἔχει συλλάβει – τή σημασία τῆς οικογένειας ὡς συσσωμάτωσης ἐνόφει ἀσκήσης ἐξουσίας' σ' αὐτή τήν ἀντίληψη ἀρθρώνεται ὅλη του ἡ ἀφήγηση γιά τόν κόσμο τών ἀρματολῶν. Οἱ θεματικές διακρίσεις του εἶναι οικογενειακές: ἡ στενή καί ἡ εὐρεία οικογένεια. "Ἄς δοῦμε τί εἶναι καί πῶς ἀναπαρασταίνεται ἡ οικογένεια τοῦ Νικολάου Στορνάρη:

«Ἀπό (τούς) τρεῖς υἱούς τοῦ Γέρου Στορνάρη Εὐθύμιον, Ζαρκαλήν καί Γιαννάκην ἐγεννήθησαν ἕως 15 ἄλλα (παιδιά), ὅπου ἦτον ἐξαδέλφια 15 πρῶτα (ἄλα). Ὁ Εὐθύμιος ἦτον ὁ πρῶτος Καπιτάνος' εἶχεν πέντε υἱούς, τόν Νικόλαον, Στέριον, Κώσταν, Γεώργιον καί Μῆτρον. Ὁ Νικόλαος διεδέχθη τόν πατέρα του. Ἀπό τόν ἴδιον κλάδον τοῦ Εὐθυμίου οἱ καλύτεροι ἦτον ὁ Νικόλαος, ὁ Στέριος καί ὁ Μῆτρος' ἀπό δέ τούς κλάδους τών δύο (ἄλλων ἀδελφῶν) Ζαρκαλή καί Γιαννάκη ἦτον ἕνας μόνον καλός, ὁ Γιακωβάκης, τά δέ λοιπὰ ἐξαδέλφια, ἄν καί δέν εἶχαν στάδιον νά φανοῦν, προτέρημα ὅμως (ὀπωσδήποτε) κανένα δέν εἶχαν (τό ὅποτον) νά τούς (ξε)χωρίζη ἀπό τούς λοιπούς' ὥστε καί ἐλπίδας δέν ἔδωσαν, ὅσαις φοραῖς καί ἄν τούς διώρισαν εἰς ὑπερεσίας» (Α', σ. 267).

Ἡ ἔννοια τῆς οικογένειας σταθμίζεται ἀπό μιάν ἀξιολογική κρίση: κάποιιοι προκόβουν, κάποιιοι ἄλλοι δέν προκόβουν, συνεπῶς ἡ οικογένεια ἔχει τήν ἐσωτερική της δυναμική.

«Οἱ τρεῖς τοῦτοι κλάδοι τών πρωτεξαδελφῶν (Στορναραίων), ὑπανδρευμένοι, ὅλοι μέ υἱούς καί θυγατέρας ἀνηλίκους, συμποσοῦντο ἕως 80. "Ἄς ἐξηγηθοῦμεν ἀναλυτικῶς καλύτερα. Ὁ Καπιτάνος Νικόλαος Στορνάρης εἶχεν τέσσαρας θυγατέρας καί τρεῖς υἱούς' καί ἀπό τούς λοιπούς ἄλλοι τρεῖς υἱούς καί ἄλλοι πέντε, (ὥστε) συμποσοῦντο ἕως 120 ψυχῆς μόνον (τά μέλη) τῆς οικογενείας των» (Α', σ. 267).

Τήν ὥρα ὅπου ὁ Κασομούλης βρίσκει τόν Ἄσπροτόταμο, στούς Στορναραίους, αὐτή ἡ οικογένεια ἀριθμεῖ 120 μέλη. Δέν σημαίνει ὅτι αὐτά τά 120 μέλη συστεγάζονται. Δέν σημαίνει ὅτι αὐτά τά 120 μέλη ἔχουν κοινοκτημοσύνη ἀγαθῶν. Σέ καμία περίπτωση. Δέ σημαίνει πῶς αὐτά τά 120 μέλη διάγουν μέ ἀπόλυτη σύμπνοια. "Ὅμως, καί τά 120 μέλη, πού εἶναι ἴσως ἔτοιμα νά ἀλληλοφαγωθοῦν, ἀναγνωρίζουν ὅτι ἀνήκουν στήν οικογένεια τών Στορναραίων. Ἐκεῖνη τήν ὥρα ἡ συγγένεια εἶναι σχετικῶς στενή.

‘Ο τύπος πού έχει διαιωνιστεί μέσα από τὰ στερεότυπα, ιστοριογραφικά ή άλλης προέλευσης, τοῦ ἀρματολοῦ εἶναι ὁ ἄνθρωπος τῶν ὅπλων πού, στήν καλύτερη περίπτωση, ἀντιδικεῖ μέ κάποιους ἄλλους φορεῖς τῆς τοπικῆς ἐξουσίας γιά τό μοῖρασμα αὐτῆς τῆς ἐξουσίας. ‘Ο ἰδεότυπος συνοδεύεται ἀπό κάποια ἄλλα χαρακτηριστικά: διακρίνεται γιά τήν πολυτέλεια τῶν ὅπλων του καί τό βαρύτιμο, τό πολύτιμο, τήν πολυτέλεια τῆς ἀμφίεσής του· καί καθῶς λέγεται ὅτι αὐτοί οἱ ἄνθρωποι δέν εἶχαν μακρά ζωή, καί παρά τό γεγονός ὅτι λέγεται πώς πολλές καπιτανίες, πολλά ἀρματολίκια ἦταν κληρονομικά, δέν ξέρουμε σχεδόν τίποτε γιά τίς οικονομικές βάσεις αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ, πέρα ἀπό τό ὅτι ἦταν μισθοδοτούμενοι.

‘Επιτρέψτε μου νά ἐπαναλάβω κάτι πού, νομίζω, τό λέγαμε σέ ἄλλη μας συνάντηση: ὅτι τὰ ἱστοριογραφικά στερεότυπα συνδέουν τή δυνατότητα κινητοποίησης στρατευμάτων στή διάρκεια τῆς ‘Επανάστασης ἀπό τίς δυνατότητες τῆς κεντρικῆς διοίκησης νά χρηματοδοτεῖ τὰ σώματα αὐτά, ἀπό τή διάθεση τῶν ἐφοπλιστῶν ἢ τῶν προυχόντων νά συντηροῦν, στήν ἀρχή τῆς ‘Επανάστασης, τό στόλο ἢ τὰ στρατιωτικά σώματα: δέν τονίστηκε τό γεγονός ὅτι ἡ στρατεία ἀποτελοῦσε συγχρόνως καί μιᾶ οικονομική ἐπιχείρηση, ὅτι, ἐάν δέν ἀποτελοῦσε καί μιᾶ οικονομική ἐπιχείρηση, δέν θά ἦταν δυνατό νά προσελκύεται τόσος ἔνοπλος κόσμος, νά ὑποφέρει, νά μένει γυμνός, χωρίς μισθό, πεινασμένος· ὅτι τό ἔθνικό ἰδεῶδες δέν εἶχε κατακτήσει τόσο τίς ψυχές ὄλων τῶν ἀνθρώπων, ὥστε ὅλοι αὐτοί οἱ ἄνθρωποι νά δέχονται νά ἐκστρατεύσουν, νά σκοτώνονται, νά πεινοῦν, νά κρυώνουν, νά καψώνουν, νά ταλαιπωροῦνται.

‘Υπάρχει λοιπόν μιᾶ πολεμική μορφή οικονομικῆς ἐπιχείρησης πού ἀφήνει νά ἐξηγηθῶν φαινόμενα δυσεξήγητα ἢ ἀντιφατικά. ‘Εκεῖνοι πού ἦταν σέ θέση νά κινητοποιοῦν αὐτές τίς δυνάμεις θά ἔπρεπε νά ἔχουν καί κάποιες οικονομικές δυνατότητες πού θά τοῦς ἐπέτρεπαν νά διασφαλίζουν τίς οικογένειές τους ἔξω ἀπό τὰ ἐπικίνδυνα σημεῖα, νά μισθοδοτοῦν ἢ νά μποροῦν νά ὑποσχεθοῦν τήν καλή ἐκβασή τῆς ἐπιχείρησης, τό ἀναμενόμενο κέρδος, πού ἦταν φυσικά οἱ λεῖπες δίπλα στό μισθό.

Τό φαινόμενο δέν δημιουργεῖται στή διάρκεια τῆς ἐπανάστασης, εἶναι μακραίωνο καί θεσμοθετημένο, κανόνας καί κίνητρο τοῦ πολέμου: ἓνα ἀπό τὰ πολλά παραδείγματα, οἱ παλαιοὶ παρτιτάριοι, ὑπάκουαν σέ αὐτή τήν οικονομική λογική.

‘Ο Κασμοῦλης βρίσκεται πραγματικά βυθισμένος σ’ αὐτό τόν

κόσμο, γιατί αυτοί οι δευτεραγωνιστές τῆς ἐπανάστασης, ὅπως οἱ Σπορναραῖοι καί ἄλλοι, ἀνήκουν στόν κληρονομικό ἀρματολισμό, ἔχουν πίσω τους προγόνους πού ἀσχοῦσαν τό ἴδιο ἐπάγγελμα. Ἔχουν φυσικά καί τήν οικονομική τους φυσιογνωμία. Ὁ Κασομούλης δέν ἀντιμετωπίζει παρά κατ' ἀντανάκλαση τά θέματα πού ἐγγράφονται στό οικονομικό τοῦτο ὅμως ἀναδύεται στή συνείδησή του, ἐλκύει τήν προσοχή του, χωρίς νά θέλει, γιά παράδειγμα, νά παρουσιάσει τήν οικονομική κατάσταση, τήν οικονομική γεωγραφία μιᾶς περιοχῆς. Ὅμως, αὐτά πού σημειώνει μᾶς ἀποκαλύπτουν καταστάσεις, μᾶς παραπέμπουν σέ προβλήματα οικονομικῶν δομῶν.

Γιά νά παρακολουθήσουμε κάπως τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μᾶς δίνει τίς πληροφορίες του, ἄς δοῦμε μερικά χωρία:

«Χαιρόμενοι τοιαῦτα προνόμια», τά ἀφήνουμε πρὸς τό παρόν ἀσχολίαστα τά προνόμια, «ἐνέμενοντο τούς καρπούς τῶν ἔργων των σώους, καί οὐδέποτε εἶχαν τήν ἀνάγκην τοῦ μισθοῦ ἔπειτα περίμεναν καί τό εἰσόδημα ἀπό τὰς πολιταρχίας, καί ἐξοῦσαν. Ἐξοδα εἶχαν πολλά ὀλίγα, διότι τά φορέματά των συνίσταντο περισσότερο ἀπό ἐντόπια βαμπακερινά καί μάλλινα. Πλουσίους δέν εὔρισκες, πλήν οὔτε πτωχοῦς» (Α', σ. 261).

Μόνο μ' αὐτή τή φράση «διότι τά φορέματά τους ἦταν ἀπό ντόπια βαμπακερινά καί μάλλινα», φερόμαστε σέ μιᾶ κοινωνία πού ἔχει βιοτεχνία κατασκευῆς ὑφασμάτων βαμβακερῶν καί μάλλινων βιοτεχνία, ἡ ὁποία ἐνέχει τήν αὐτοκατανάλωση, συνεπῶς πρόκειται γιά μιᾶ οἰκοτεχνία. Ἄν τώρα αὐτή ἡ οἰκοτεχνία δουλεῖ ἀποκλειστικά γιά τήν αὐτοκατανάλωση, εἶναι ἕνα ἐρώτημα, ὅπωςδῆποτε, ὅμως, ἐξυπηρετεῖ τήν αὐτοκατανάλωση. «Πλουσίους δέν εὔρισκες, πλήν οὔτε πτωχοῦς». Ἡ φράση αὐτή μᾶς ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται γιά μιᾶ κοινωνία πού συνδυάζει μιᾶ διαδεδομένη βιοτεχνία μέ ἄλλες δραστηριότητες, προφανῶς ἀγροτοκτηνοτροφικές· οἱ περιουσίες εἶναι περίπου ἰσοζυγιασμένες: δέν ὑπάρχουν φτωχοί.

Αὐτή ἡ κοινωνία, πού εἶναι ἡ κοινωνία πολλῶν χωριῶν, ἀναλαμβάνει τήν ἄμυνά της: ἀπό τό σύνολο τῶν ἱκανῶν νά φέρουν ὅπλα, πού ἀνέρχονται σέ 600 ἄνδρες, ὡς 200 ἐπ'ἀνδρωναν τά ἀρματολικά σώματα, διαιρεμένα σέ κόλια, σέ πολιταρχίες, ὅπως τά λέγει ὁ Κασομούλης. Αὐτοί οἱ δυνάμει ἀρματολοῖ διαιροῦνταν σέ τρεῖς κατηγορίες, στήν πρώτη, τή δεύτερη, τήν τρίτη (ἡ τρίτη ἦταν ἡ χαμηλότερη), καί ὅταν ἀσχοῦσαν τήν ἀρματολική τους ἰδιότητα, ἔπαιρναν ἕνα μισθό. Ἴδού ἡ

διαφορά: 13 γρόσια τῆς πρώτης κατηγορίας, 9 τῆς δεύτερης, 6 τῆς τρίτης κατηγορίας.

«Φυλαττομένη ἡ ἀρχαιότητα τοιουτοτρόπως, οἱ τῆς Α⁷⁵ σκάλας ἐπρότειναν τοὺς ἔχοντας τὸ δίκαιον τοῦ προβιβασμοῦ, καὶ ὁ Καπιτάνος ἐπροβίβαζεν ἀπὸ κάθε καιρὸν τρεῖς-τέσσαρες ἀπὸ τὴν Γ^{7ν} εἰς τὴν Β^{αν}, καὶ ἀπὸ τὴν Β^{αν} εἰς τὴν Α^{7ν} (σκάλαν). (Οἱ) τῆς Α⁷⁵ σκάλας μόνον εἶχον τὴν ἄδειαν νὰ κάθονται ἔμπροσθεν τοῦ Καπιτάνου καὶ νὰ συνδιαλέγονται· ἡ δὲ Β^α καὶ Γ⁷ δὲν εἶχεν τὴν ἄδειαν. Ἐάν δὲν προβιβάζετο (κανεῖς) εἰς τὴν Α^{7ν} σκάλαν, πολιτάρχης δὲν ἐδιορίζετο».

Πρόκειται γιὰ μιὰ κοινωνία ἱεραρχημένη.

«Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν τῶν 600 (ἀνδρῶν) ἕως 200 ἔμβαιναν εἰς τὴν ἐνέργειαν, καὶ ζῶσαν ἀπὸ τὰ χωριά ὅπου περιτριγύριζαν, καὶ τοὺς ἔθρεφεν ὁ λαός, καὶ ὠφελοῦντο καὶ ἀπὸ ποδοχόπια», ἀμοιβές γιὰ ὑπηρεσίες, «καὶ ἄλλα δικαιώματα. Ἡ διανομὴ ἔγινεν, καὶ ἔλαβαν 13 γρόσια ἢ Α⁷ σκάλα, 9 γρόσια ἢ Β^α, 6 γρόσια ἢ Γ⁷. Κανένας δὲν ὠμίλησεν (παραπονούμενος) διὰ τὴν ὀλιγότητα, παρὰ ἐρωτοῦσαν ποῖος ἐπροβιβάσθη εἰς τὴν Β^{αν} καὶ Α^{7ν} σκάλαν» (Α', σ. 261-262).

Μιὰ κοινωνία μὲ ἀξιοκρατικές ἀντιλήψεις πού δὲν εἶναι συνέπεια τοῦ οικονομικοῦ, δὲν ἦταν τὰ 13 ἔναντι τῶν 9 γροσίων ἢ τὰ 9 ἔναντι τῶν 6 πού συνιστοῦσαν τὸ αξιολογικὸ κριτήριον, ἀλλὰ ἡ θέση, ὁ προβιβασμὸς στὴν ἐπόμενη σκάλα. Σὲ κάποιον σημεῖο βλέπουμε ὅτι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι εἶχαν νὰ λάβουν μισθοὺς ἕξι χρόνων· δὲν παραπονέθηκαν καθόλου, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγον ὅτι εἶχαν ἄλλα εἰσοδήματα, τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐργασίας τους. Σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία, καὶ μὲ δεδομένη τὴ συνέχεια ἀπὸ πατέρα σὲ γιό, εἶναι ἐπόμενο νὰ συμβοῦν διαφοροποιήσεις. Δηλαδή, ὁ ἀρματολὸς νὰ μὴν εἶναι ἀποκλειστικά καὶ μόνο ὁ ἄνθρωπος τῶν ὄπλων, μάλιστα φερτός, νὰ μὴν εἶναι γέννημα καὶ θρέμμα ὅλη ἡ οἰκογένεια τῶν χωριῶν αὐτῶν, μπορεῖ, ὥστόσο, οἱ φερτοὶ νὰ ριζώσουν.

Ὁ ἀρματολὸς πού μᾶς παρουσιάζει ὁ Κασομούλης ἀσχεῖ μιὰ ἐξουσία, καὶ θὰ δοῦμε τὰ ὄριά της, ἐξομοιώνεται μὲ τὸν πληθυσμὸ ὡς πρὸς τίς οικονομικὲς του δραστηριότητες, γίνεται κι αὐτὸς νοικοκύρης καὶ ἀπολογεῖται. «Τὰ πλοῦτη δὲν τὰ ἀπόκτησα ἀπὸ ἄρπαγὰς», πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἦταν μέσα στὸν κανόνα νὰ ἀποκτῶνται τὰ πλοῦτη «ἀπὸ ἄρπαγὰς», μέσω τῶν ὄπλων, λείες, λάφυρα καὶ λοιπά, «παρὰ ἀπὸ ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις (ἐνοικιάσεις) προσόδων, προβατονομίων καὶ ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα» τῶν ζευγαριῶν μου ἐπὶ Ἑλλάσασα».

Λοιπόν, ἔχει ζευγάρια καὶ ἐνοικιάζει τίς προσόδους, τὸ φόρον. Αὐτὰ

τά θεωρεῖ πῶς εἶναι ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις. Καί, βεβαίως, τὰ ζευγάρια ἀφήνουν περίσσευμα, τὰ πρόβατα ἀφήνουν περίσσευμα, καί αὐτά τὰ περισσεύματα περνᾶνε στό κύκλωμα τῆς ἐμπορίας. «Ἐστάφνισα», ὑπολόγισα, «μῖαν φοράν ὅλα τὰ οἰκονομικά μέσα, καί εἶδα ὅτι» τίποτες δέν ὠφελοῦμαι ἀπό τό κοινόν». Δηλαδή εἶδε πόσα παίρνει ἀπό τήν ιδιότητά του ὡς ἀρματολοῦ, πόσα παίρνει ἀπό τήν ιδιότητά του ὡς ἐνοικιαστή τῶν φόρων, ὡς κατόχου ζευγαριῶν, καί εἶδε ὅτι ἀπό τό κοινό δέν ὠφελεῖται τίποτε· ὅλα ἔρχονται ἀπό τήν ἄλλη μεριά.

Καί λέγει γιά τὰ ἀδέλφια του καί τούς συγγενεῖς τούς ἄλλους: «Εἶναι ὀκνηροί· θέλουν νά ζήσουν ὅλοι ἀπό τās ἀδικίας». Τά δύο μοντέλα· ὀκνηροί γιά τόν Στορνάρη ἢ γιά τόν Κασομούλη, τοῦ 1832, ἀποτελοῦν μῖαν ἀπαξία, ἡ ὀκνηρία ὅμως δέν εἶναι δεδομένο ὅτι ἀποτελεῖ μῖαν ἀπαξία· ἀπαξία ἀποτελεῖ γιά ὀρισμένες νοοτροπίες, συλλογικές νοοτροπίες, τό νά ἀσχολεῖσαι μέ τήν παραγωγή, τό νά ἐργάζεσαι. Αὐτό εἶναι ἡ ἀπαξία. Τό νά ἀσκεῖς ἐξουσία ἄπραγος, αὐτό ἀποτελεῖ ἀξία. Ἡ ὀκνηρία λοιπόν δέν σημαίνει πάντα ὅτι συνεπάγεται ἀρνητική συνδήλωση, ὅτι συνιστᾶ πάντοτε ἀπαξία.

Εἴμαστε στό 1822. «Ὁ Καπιτάνος», πάντα ὁ Στορνάρης, «εἰς ὄλον αὐτό τό διάστημα, ἔβαλεν εἰς τάξιν τὰ ζευγάρια του, τὰ πρόβατά του καί ἄλογα». Ἐπανερχόμεστε στοὺς δύο κόσμους: «Ὁ πατήρ μου δέν ἐγνώριζεν ἄλλον πόρον παρά πρόσμενεν τὰ τυχηρά ἀπό τό Ἄρματωλίκι καί τόν ὀλίγον μισθόν. Ἐγὼ παιδιόθεν ἐφρόντισα καί ἔβαλα ζευγάρια, καί εἰς δύο χρόνους προμήθευσα καί τόν πατέρα μου». Εἶναι σέ θέση νά ἐνισχύει οἰκονομικά καί τόν πατέρα του.

Εἶδαμε πιό πρὶν νά λέει ὁ Στορνάρης διὰ στόματος Κασομούλη ὅτι δέν ἐβρισκες πλούσιους, ἀλλά οὔτε καί φτωχοὺς. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν ὑπῆρχαν καί πλούσιοι κάτοικοι· οἱ πλούσιοι εἶναι τὰ πρόσωπα πού ἀσχοῦσαν τήν κοινοτική ἐξουσία, πρόσωπα μέ τὰ ὁποῖα ἡ ἔρθου σέ ἀντίθεση οἱ ἀρματολοί, οἱ Στορναραῖοι καί ἄλλοι, γιά τούς λόγους πού θά μᾶς ἐξηγήσει ὁ ἴδιος ὁ Στορνάρης σέ λίγο.

Ἡ παρατηρητικότητα τοῦ Κασομούλη δέν ἐξαντλεῖται σέ περιγραφές χωρὶς οὐσιαστικές νοηματοδοτήσεις πού ἀναδεικνύουν τόν πλοῦτο καί ἀφήνουν νά ἀνακύψουν οἱ κοινωνικές διαφορές.

«Ἀπεράσαμεν εἰς τὰ Βλαχοχώρια Πετροῦλι καί Βετερνίκου, καί δέν τὰ ἐγνώρισαμεν· γῆς Μαδιάμ ἐγιναν ἀπό τήν φωτιά. Οὔτε ἐγνώριζες ποῦ ἦτον τὰ μεγαλοπρεπῆ τῶν Χατζῆ-Πετραίων οἰκήματα καί ποῦ τῶν

πτωχῶν αἱ καλύβαις. Ἐκλαύσαμεν βλέποντες τόν λαόν ξαπλωμένον ἔξω εἰς τόν ἥλιον, προσπαθοῦντα νά κάμη «καμμίαν» καλύβαν ἀπό φλούδαις ἐλάτων» (Α΄, σ. 312).

«Μετέβημεν ἔπειτα εἰς Φουρνά «πόλιν ἀποτεφρωμένην» ἀπό τήν ἐπανάστασιν τῶν Γκαβσοστεργαίων καί λοιπῶν Ἀγραφιωτῶν, καθῶς καί τά μεγαλοπρεπῆ σπίτια τῶν Γκαβσοστεργαίων «ἀποτεφρωμένα καί αὐτά». Αὐτοῦ ἤυρα τόν Τασιούλαν, φευγάτον ἀπό Σιάτισταν, εἰς ἔλεινῆν κατάστασιν, καί μαζί του ἐκινήσαμεν» (Α΄, σ. 251).

Ἄς συγκρατήσουμε τούς χαρακτηρισμούς: τά μεγαλοπρεπῆ σπίτια τῶν Χατζηπετραίων, τά μεγαλοπρεπῆ σπίτια τῶν Γκαβσοστεργαίων στό Φουρνά. Μιά ἀκόμα μαρτυρία: «Τά χωριά ὅλα αὐτά ἐσώζοντο· τά ὀσπίτια τῶν Χατζη-Πετραίων προεστῶν ἐστόλιζαν τήν κωμόπολιν διά τήν ὠραίαν κατασκευήν των καί εὐρυχωρότητα»... «Μέ τήν εὐκαιρίαν αὐτήν περιγηθήθη ὅλα τά χωριά μαζί του», μέ τόν Στορνάρη, «Πύραν, Καμαίους (;), Τυφλοσέλι καί Γαρδίχι, Βλαχοχώρια, τά ὅποια κατοικοῦντο ἀπό διαφόρων εἰδῶν ἀνθρώπους, ἐμπόρους, ποιμένας, τεχνίτας τῶν καπότων καί ἄλλους· ἐν ἐνί λόγῳ ἀπό ἀνθρώπους τῆς βιομηχανίας» (Α΄, σ. 259). Ὅρεινή, συνεπῶς βιοτεχνική παραγωγή, σύνδρομο τῆς κτηνοτροφίας. Ἀλλά ὑπάρχουν καί ἄλλες συνδηλώσεις: πρόκειται γιά τό χρονικό βῆθος τοῦ οικονομικοῦ καί ἀκόμη γιά τίς ἰδεολογικές διαφοροποιήσεις πού ἐπέφερε ἡ ἐπανάσταση.

Συνομιλία στό 22 τοῦ Καραϊσκάκη μέ ἕναν Τοῦρκο ἀπεσταλμένο ἀπό τήν Καρδίτσα, γιά τή σύναψη καπακιῶν. Ἄς ξαναγυρίσουμε στό Στορνάρη. Ζητοῦν οἱ Τοῦρκοι νά ἐπιβληθεῖ εἰρήνη, ὑπογράφουν πάλι συμφωνητικά νά σταματήσουν οἱ ἐχθροπραξίες. Ἡ ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἔλεγε ὅτι, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ζητᾶνε εἰρήνη, ἔχουν δυσκολίες καί χρειάζονται νά ἔχουν τήν ἡσυχία τους σέ κάποιο μέτωπο.

«Ὅλα εἶναι φεύματα, Καραταίρη! ἰλέγει ὁ Στορνάρης). Τήν ἤυρετε χοντρήν ἐμπροστά σας — καί θέλει χοντρήνει ἀκόμα, καί τό προβλέπετε, καί ζητεῖτε τήν εἰρήνην. Ἡμεῖς, πονοῦντες τήν πατρίδαν μας καί τόν λαόν, πάντοτε ἐνδώσαμεν εἰς τάς θελήσεις τῶν Ἀγάδων ὄχι ἀπό [τήν] ἀδυναμίαν μας, ἀλλά ἀπό πόνον πρὸς τήν πατρίδαν μας. Τώρα ὅμως, καθῶς τό ἔκαμέτε, ὁ πόλεμος θρέφει ἡμᾶς, καί βλάπτει ὑμᾶς. Τί εἰρήνην ζητοῦν ἀφοῦ ἔκαυσαν τά καλύτερα χωριά τοῦ Ἀσπροποτάμου; Δέν εἶδαν ὅτι ὑποχώρησα (διά) νά μὴ λάβουν ἀφορμήν καί πειράξουν τόν ἀθῶν λαόν καί τά σπίτια, ὅπου ἦταν κτισμένα πρὸ 300 χρόνια; Τί ἄφησέτε τώρα εἰς τάς ἐπαρχίας μέ τάς λεηλασίας σας καί τί ζητεῖτε (ἀκόμα) ἀπό τόν κόσμον;

‘Ημᾶς τούς Ἀρματωλούς, ὁποῦ ἤθελέτε νά ἐκδικηθῆτε, τί «κακό» μᾶς ἔκαμείτε;». Πάιρνει τό λόγο ὁ Καραϊσκάκης: « – Κερατάδες! αὐτουνοῦς ὁποῦ αἰχμαλώτισέτε ἦτον ἐδικοί σας, ἦτον Τοῦρκοι, ἦτον Ἐβραῖοι, διότι ραγιαῖς αὐτό θά εἰπῆ. Ἴδού οἱ Ἕλληνες! Αὐτοῖ σᾶς χέζουν, καί τώρα καί πάντα!» (Α΄, σ. 309).

Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει συνείδηση τῆς ἐντοπιότη-
τας, λέει ὅτι κάφανε σπίτια 300 χρόνων· δέν σημαίνει ὅτι τά σπίτια
αὐτά εἶχαν κτιστεῖ τό 1521. Γιά τή συνείδηση, ὅμως, τῶν ἀνθρώπων
ὑπάρχει μιὰ χρονική ἐνδοχώρα, πού, γιά νά τήν ἐπικαλοῦνται, σημαί-
νει ὅτι ἡ ὅλη ζωὴ παραπέμπει σέ ἓνα χρονικό βάθος. Παραπεμπόμαστε
σέ μιὰ δομὴ, ὄχι σέ μιὰ ἰδεολογική οἰκειοποίηση ἐνός περασμένου χρό-
νου: οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τή συναίσθηση πὼς ἀνήκουν σέ μακροχρόνιες
διάρκειες οἰκονομικές. Στὴν περίπτωσή μας ἀπαύγασμά τους εἶναι τό
κοινωνικό κύρος πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴν οἰκονομική εὐρωστία.

Λέγαμε ὅτι ἡ οἰκογένεια ὑπάρχει. Ἡ οἰκογένεια ἀποτελεῖ ἓνα κοινό
στέγαστρο, ἀντιθετικῶν, ὅμως, ἢ ἀντιφατικῶν καταστάσεων. Μιλοῦ-
σαμε γιά πλοῦτο, γιά τίς ἐπιχειρήσεις τοῦ Στορνάρη, γιά τὰ ζευγάρια
του, γιά τὰ πρόβατά του, τὰ βόδια του καί τὰ συναφή. Κάποια στιγ-
μὴ συζητοῦν, συζητᾶει ἡ οἰκογένεια τί νά κάνουν: νά ἀφήσουν τίς φαμί-
λιες στὸν τόπο ἢ νά τίς στείλουν στὰ Ἐπτάνησα, στὸν Κάλαμο, γιά νά
βρίσκονται σέ ἀσφάλεια; Ὁ ἀρχηγὸς Στορνάρης, πού πλέον ἔχει πάρει
τὴν ἀπόφαση νά προσχωρήσει στὴν ἐπανάσταση, λέει πὼς πρέπει νά
φύγουν οἱ οἰκογένειες, γιά νά μὴν ἐμπλέκονται οἱ στρατιωτικοὶ πρωτα-
γωνιστές στό δίκτυο τῶν ὑποχρεώσεων, τῶν πειθαναγκασμῶν, πού κι
αὐτό δέν εἶναι ἓνα φαινόμενο πού γεννιέται μέ τὴν ἐπανάσταση· εἶναι
μακροαῖωνο φαινόμενο, μιὰ μακροαῖωνη κατάσταση. Οἱ ὑπόλοιποι ἀντι-
δροῦν, λένε νά μείνουν οἱ οἰκογένειες ἐδῶ, ἰσχυρίζονται ὅτι πολλοὶ συγ-
γενεῖς δέν ἔχουν τὰ οἰκονομικά μέσα γιά νά συντηρήσουν τίς οἰκογέ-
νειες. Θυμίζω μιὰν ἄλλη μαρτυρία, κάποιου πού ἔλεγε: ἀντὶ νά ζητια-
νεύει ἡ γυναίκα του στὸν Κάλαμο, καλύτερα νά πεινάει στό Μεσολόγ-
γι καί νά χαθοῦνε καί οἱ δύο. Δέν εἶναι αὐτό. Ὁ Στορνάρης θέλει νά
δείξει ὅτι δέν πρέπει νά κρατήσουν ἐδῶ τίς οἰκογένειες γιά νά μὴν
ἐμπλακοῦν στό σύστημα τῶν συμβιβασμῶν καί τῶν ὑποχωρήσεων.
Αὐτοῖ, ὅμως, ἀντιλέγουν ὅτι εἶναι διαφορετικὴ ἡ οἰκονομική τους κατά-
σταση· ἀκόμη ὑπάρχει μιὰ ἔνδειξη γιά τὰ οἰκονομικά μεγέθη.

Λέει ὁ Στέριος, ὁ ἄλλος ἀδελφός: « – Εἶναι καλόν, λέγει, αὐτό ὁποῦ

ζητεί· πλὴν ἐνῶ (αὐτός) ἔχει τριακόσιαις χιλιάδαις γρόσια, δὲν ἐνθυμείται ὅτι ἡμεῖς «οἱ ἄλλοι» ὄλοι μόνις ζοῦμεν ἐδῶ, ὅπου ἀπολαμβάνομεν κάτι τι — πολλῶ μᾶλλον ἐκεῖ» (Α', σ. 275), πού ζοῦν δηλαδή μέ τό μισθό τους, ἐνῶ αὐτός ἔχει 300.000 γρόσια, δηλαδή ὑψηλό ποσό.

Αὐτός ὁ κόσμος, γιά τή σύλληψη τοῦ ὁποίου μᾶς δίνει καίριες ἀφορμές ὁ Κασομούλης, ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς του παρατήρησης καί αὐτῶν πού ἀκούει καί καταγράφει στή μνήμη του, αὐτός ὁ κόσμος ἔχει δικές του ἀξίες. Κι αὐτός ὁ κόσμος ἀσκεῖ ὀρισμένους καί ὄχι ἄλλους ρόλους.

Κάποια στιγμή ἀποφασίζουν νά ἐγκαταλείψουν τόν τόπο τους, προσωρινά φυσικά, νά μαζέψουν τά κοπάδια τους, τήν περιουσία τους· νά φύγουν, γιατί θά γεμίσει ὁ τόπος ἀπό Τούρκους. Γίνεται μαζική ὑποχώρηση. Ὅλα αὐτά δὲν γίνονται μέ σύμπνοια, ὑπάρχουν συζητήσεις, ἀντιθέσεις, ἀνάμεσα στοὺς τουρκόφιλους, ἀνάμεσα στοὺς οὐδέτεροους, ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους πού θέλουν νά προσχωρήσουν στήν ἐπανάσταση:

«Ἔνας προεστός ἐνός χωρίου Ἵρνας, Μητρος ὀνομαζόμενος, αὐθαδεῖ-
ασεν περισσότερον:

— "Ἐ! λέγει, τό ἕνα δὲν τό κάμνεις, τό ἄλλο ὄχι — δὲν χανόμεθα τόσος
λαός ἡμεῖς διὰ ἐσένα, ὅπου εἶσαι ἕνας μόνον!

— Φλωαρεις γάϊδαρε! τόν λέγει· (ἐβγάζει τό δίπλωμα τῆς στρατηγίας)
τό βλέπεις αὐτό; λέγει· εἶμαι στρατηγός τῆς Κυβερνήσεως. "Ὅ, τι σημαίνει
ὁ Σκόδρας πρὸς τόν Σουλτάνον, σημαίνω κ' ἐγώ εἰς τήν Κυβέρνησίν μου.
"Ὅχι 20 χιλ. λαός, ἀλλά 100 χιλ. ὡσάν ἐσᾶς δὲν σημαίνουν τίποτεες νά
χαθοῦν, παρά (νά μή χαθῶ) ἐγώ! Σκορπήσατε ἀμέσως, καί ὅποιος θέλει,
ὁ δρόμος εἶναι ἀνοιχτός καί διὰ τοὺς Τούρκους καί διὰ τοὺς Ρωμαίους!
'Εγώ τώρα θέλω πολεμήσει, διότι τώρα ἤλθεν ὁ ὁμοίός μου! Ἄρκετά σᾶς
ὑπόφερα τρία χρόνια ταῖς κοπριαῖς σας. Ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ τζακίσθησαν
φεύγοντες, (ἀλλά) καί κανένας πρὸς τοὺς Τούρκους δὲν ἐπήγγαιεν. Τούς
ὠδήγησεν ἔπειτα· ὅποιος εἶναι μέ αὐτόν, νά τραβήξῃ εἰς τό Μερόκοβον»
(Α', σ. 327).

Κάποια στιγμή ὁ Στορνάρης λέει, ἔτσι θά ἔπρεπε νά ἦταν καί ἡ ἔξο-
δος τῶν Ἑβραίων: «Δέν ὀμοιάζομεν τώρα, παιδί μου, μέ τόν Μωϋσέ-
αν ὅστις ἔφευγεν ἀπό τήν Αἴγυπτον μέ ὄλον τόν λαόν, χωρίς νά βλαφθῇ
ψυχή;» (Α', σ. 333). Ὑπολογίζει αὐτούς πού φεύγουν κάπου 60.000.
«Ἄπό ὄλον τόν λαόν μόνις 400 λαγαρίσαμεν (ἰκανούς) εἰς τά ὄπλα. Οἱ
ἄλλοι ὄλοι βαστοῦσαν ταῖς γυναῖκες των ἀπό ταῖς βρακοζῶναις». Εἶναι
ἀξιοσημείωτη ἡ παρατήρηση, ἂν δεῖ κανεῖς τήν πραγματική συνάφεια

αὐτῶν τῶν φράσεων: δέν εἶναι ἄνθρωποι δειλοί, εἶναι ἄνθρωποι πού ἡ οἰκονομική τους δραστηριότητα τούς κάνει ἡμερους, δέν τούς κάνει ἀνθρώπους τοῦ πολέμου, γι' αὐτό καί κρατιοῦνται ἀπό τίς βρακοζώνες τῶν γυναικῶν τους.

Πρίν φτάσουμε στίς σελίδες πού ἀφιερώνει στήν ἀντιδικία τῶν ἀρματολῶν μέ τούς προεστούς, ἄς προσέξουμε τήν ὑπόδειξη τῆς διαφορετικότητας πού ὀρίζεται ἀπό τούς οἰκονομικούς ρόλους:

«(Ὁ Γούσιος)», πρῶχοντας, «ποτέ τόν Στορνάρην δέν τόν ἔκραζεν “Καπιτάν Νικόλα”, ἀλλά “Κύρ Νικολό”. Ἐσυνείθιζεν προσέτι νά λέγη πάντοτε, παρρησία καί εἰς τόν Καπιτάνον, ὅτι προηγεῖται ὁ ἀριθμός ἐπτά ἀπό τόν ὀκτώ» (Α', σ. 320), ἀποδίδοντας τό ἐπτά στούς πρῶχοντες καί τό ὀκτώ στούς ἀρματολούς. Μία ἀκόμη ἐνδεικτική ἀναφορά: «Ὁ κος Γούσιος λέγει: — Παιδί μου κύρ Νικόλα, (“Καπιτάνιε” οὐδέποτε τόν ἔλεγεν, καί ἡ αἰτία ἦτον διότι τόν θεωροῦσεν πολιτικόν μᾶλλον (παρά στρατιωτικόν) διὰ νά σώσωμεν ἐτοῦτον τόν λαόν» [...] Τόν θεωροῦσε «πολιτικόν μᾶλλον παρά στρατιωτικόν», γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι ἀσχοῦσε τούς ἴδιους ρόλους πού ἀσχοῦσαν οἱ πολιτικοί, δηλαδή οἱ πρῶχοντες. Εἶναι οἰκονομικοί.

Εἰκονίζεται ἕνας κόσμος μέ ἴση οἰκονομική μοῖρα, ὅπου οἱ φτωχοί σπανίζουν καί οἱ στρατιωτικοί εἶναι αὐτοί πού δημιουργοῦν τά ἔνοπλα σώματα, ἐνόφει τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, πού ἐν μέρει εἶναι οἰκονομικές ἐπιχειρήσεις· ζητοῦν νά βροῦν φτωχοῦς, γιά νά ἐπανδρώσουν αὐτά τά σώματα. Ἄς θυμηθοῦμε ὀρισμένες ἀπό τίς συνδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς κατηγορίας τῶν φτωχῶν: οἱ φτωχοί πού ἐξισλαμίζονται, οἱ φτωχοί πού θά πολεμήσουν, ἄλλοι πού γυρίζουν τόν κόσμο ζητιανεύοντας, οἱ φτωχοί τῶν πόλεων πού προσφέρουν ὑπηρεσίες, ἡ φτώχεια στά χωριά πού ἔχει δικαίωμα στό σταχολόγημα. Ἀλλά καί ὁ κόσμος μέ τήν ἰσόμερη κατανομή τῶν ἀγαθῶν δέν μπορεῖ νά αὐτοπροστατεῦεται, νά αὐτοασφαλιζέται μέσα στό οἰκονομικό του σύστημα, στό συνδυασμό, στήν περίπτωσή μας, ἀγροτοκτηνοτροφικῶν καί βιοτεχνικῶν ἀπασχολήσεων. Ὡς πρὸς τίς τελευταῖες, ἡ μαρτυρία τοῦ Κασομούλη ἐξειδικεύει καί τούς δρόμους πού ἔπαιρνε ἡ οἰκοτεχνία: ἡ δημιουργία ἐταιρειῶν, συντροφικῶν, γιά τήν πώληση τῶν ὑφαντῶν, τῆς φλοκάτης· ἡ κοινωνία ἔρχεται σέ ἀπορρυθμιστική ἐπαφή μέ τό χρήμα.

Ὅπως παντοῦ, καί ἐδῶ παρουσιάζεται τό φαινόμενο τῆς ὁμαδικῆς καταχρέωσης. Κι ὅπως ἀλλοῦ, ἔτσι καί ἐδῶ αὐτοί πού δανείζουν δέν

είναι αποκλειστικῶς φορεῖς οικονομικῶν δραστηριοτήτων' εἶναι ἄνθρωποι πού μέσω τῆς πολεμικῆς ἐπιχείρησης βρίσκουν χρήματα, τὰ δανείζουν μέ τόκους, τὰ ἀνατοκίζουν' καί τό φαινόμενο πρέπει νά ἦταν τόσο διαδεδομένο, ὥστε ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἐπανάστασης ἀποφασίστηκε νά μήν ἰκανοποιηθεῖ κανένα δάνειο συνημμένο πρῖν ἀπ' αὐτή, ὥσπου νά τελειώσει ὁ πόλεμος. Δέν πρόκειται γιά τά μεγάλα, τά ἐμπορικὰ δάνεια' εἶναι τὰ τοκογλυφικά δάνεια, πού εἶχαν διαβρῶσει ὅλο τό κοινωνικό δίκτυο. Ἐνάμεσα στούς δανειστές, καί οἱ Στορναραῖοι, οἱ ἀδελφοί Στορναραῖοι, οἱ ὀκνηροί πού δέν ἔκαναν ζευγάρια.

«Παμπάλαιαι ἀπαιτήσεις (δανείων) εἶχαν οἱ ἀδελφοί του ἀπό τὰ χωριά, καί ζητοῦσαν νά τούς δικαιώσει ὁ Στορνάρης. Ἐβλεπεν αὐτός τήν πτωχείαν των, πλὴν δέν ἐνέδιδεν εἰς τήν ἀδικίαν. Ἦτον Καπιτάνος (λοιπόν) ἦτον κριτής ὅλων' πῶς ἤμποροῦσεν νά τό κάμη; Συστηματικῶς ἀποφάσισα ποτέ νά μήν ἐπέμβω εἰς ὁμιλίαν, ἂν δέν μέ ἔδιδεν ἀφορμήν ἢ ὁ Καπιτάνος ἢ τό κοινόν. Καθημερινῶς ἐνοχλοῦσαν καί ἄλλοι τοκισταί, «αὐτοί ὅμως» Ἄρματωλοί τόν Καπιτάνον νά τούς συγχωρέση νά γδάρουν τόν λαόν», οἱ ἄρματολοι πού δέν ξοδεύουν καί δανείζουν.

«Ἐἷνας ἐκ τῶν Ἄρματωλῶν Σπῦρος Χειμῶνας ὀνομαζόμενος, ἐδάνειζεν εἰς τούς πτωχοὺς μέ τόκον πρὸς 10 τὰ % τόν μῆνα' ἀφοῦ ἀπόκτησεν ἕως 100 χιλ. γρόσια, ζητοῦσεν νά ἀλλάξῃ ταῖς ὁμολογίαις προσθέτων τόν τόκον χρόνων πολλῶν. Ὁ Στορνάρης ὅλα αὐτὰ τὰ ἐμπόδιζεν ὡς ἀναγόμενα εἰς τήν κατηγορίαν τῶν τουρκικῶν χρεῶν»,

ἐπικαλούμενος τήν ἀπόφαση πού εἶχε ληφθεῖ νά μήν ἀποσβεσθεῖ κανένα δάνειο συνημμένο τήν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας.

«Ὅλοι οἱ τοκισταί ἦσαν δυσαρεστημένοι διὰ τοῦτο. Ὁ Σπῦρος Χειμῶνας, καί ὄνομα καί πράγμα Ἰούδας, ἔφερεν ὅλα τὰ χαρακτηριστικά ἐνός φιλαργύρου' τόν παράβλεπεν ὅμως ὁ Στορνάρης, διότι ἦτον πενθερός τοῦ ἐξαδελφοῦ του Θανάση Ζαρκαλή» (Α', σ. 321).

Σέ κάποιον σημεῖο ἀναφέρεται στίς συμφωνίες, τὰ καπάκια, πού κάνει ὁ Καραϊσκάκης μέ τούς Τούρκους. «Εἰς τὰς συμφωνίας αὐτάς ἐμποδίσαμεν καί τούς Ἀλβανούς δανειστάς τοῦ λαοῦ – οἵτινες εἶναι ἕνας στρατός καί τὰ χρέη τόσα ὅπου καί νά πωληθοῦν οἱ πολῖται δέν πληρώνωνται – νά μή πλησιάσουν, ἀλλ' οὔτε νά ζητήσουν τί κατὰ τό παρόν».

Ἀξίζει ἕνα σχόλιο ἢ ἀναφορά του στούς ἀρβανίτες δανειστές (πού εἶναι «στρατός», δηλαδή πλῆθος). Προηγούμενος, ὅμως, ἄς διασαφήνισουμε μιά φαινομενική ἀντίφαση: ἀπό τή μιά μεριά μιᾶ γιά φτωχοῦς

καί από τήν ἄλλη γιά πολίτες πού δέν μποροῦν νά ξεχρεωθοῦν, δηλαδή γιά τό σύνολο τῶν κατοίκων, φτωχῶν καί εὐπόρων, γιατί οἱ «πολίτες» τοῦ Κασομούλη δέν εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐννοοῦσαν μ' αὐτή τή λέξη οἱ Ἄγραφιῶτες καί ἄλλοι, δηλαδή οἱ ξενιτεμένοι στήν Πόλη (καί κατά κανόνα πλοῦσιοι): ἡ λέξη στό κείμενό του ἔχει τή σημερινή της σημασία. Εὐποροί καί φτωχοί ἀδυνατοῦν νά ξεπληρώσουν τά χρέη τους. Συμβαίνει νά ἀδυνατοῦν οἱ ἄνθρωποι νά ξεπληρώσουν τή χρηματική φορολογία καί νά ἀναγκάζονται νά καταφεύγουν σέ τοκογλυφικά δάνεια, πού ἀνατοκίζονται καί συσσωρεύονται. Ὡστόσο, δέν σημαίνει ὅτι ὅσοι ἀδυνατοῦν νά ἀνταποκριθοῦν στίς φορολογικές τους ὑποχρεώσεις, τίς χρηματικές φορολογικές ὑποχρεώσεις, εἶναι φτωχοί, ὅτι βρίσκονται κάτω ἀπό τό ὄριο τῆς συντήρησης. Εἶναι ἄνθρωποι πού δέν συμμετέχουν στόν ἐκχρηματισμό, γιατί ἱκανοποιοῦν τίς ἀνάγκες τους μέ τήν αὐτοκατανάλωση καί ὅταν ἀναγκάζονται νά μποῦν στό παιχνίδι τοῦ ἐκχρηματισμοῦ, νά πληρώνουν τό φόρο τους, τότε εἶναι φυσικά φτωχοί. Αὐτό σημαίνει ἡ φράση: «Ἐάν πωληθοῦν ὅλοι οἱ πολῖται δέν πληρώνονται». Ἄρα ἔχουν νά πουληθοῦν, δέν ἐννοεῖ νά γίνουν σκλάβοι, νά πουλήσουν ὅ,τι ἔχουν καί δέν ἔχουν, ἄρα κάτι ἔχουν.

Συνεπῶς, ἔχουμε μιά ἐνδειξη καί γιά μιά προχωρημένη ἐποχή, τή δεκαετία τοῦ '20, ὅτι ὁ παμπάλαιος μηχανισμός τοῦ δανείου, πού ἔχει ἐξωοικονομικές ἀφορμές, συνεχίζεται μέ τρόπο ὥστε νά ἔχει ἐξαπλωθεῖ σέ ὅλα τά ἀνθρώπινα περιβάλλοντα. Σέ ὅλα τά ἀνθρώπινα περιβάλλοντα, γιατί κάθε φορά πού ἔχουμε μιά ἀναφορά στό οἰκονομικό, μέ τόν α ἢ τόν β τύπο μαρτυρίας, προβάλλει αὐτό τό φαινόμενο. Μέ τό παρατηρητικό του, μέ τό φιλοπερίεργό του πνεῦμα, ὁ Κασομούλης μᾶς ἀνοίγει ἕνα δρόμο καί γιά τό μεγάλο θέμα τῆς καταχρέωσης.

Ὁ Βλαχογιάννης, πού εἶχε βαθειά γνώση τῆς καθημερινότητας τῶν ἐποχῶν πού μελετοῦσε, σχολιάζει σέ ὑποσημείωση: «Οἱ Ἀρβανίτικες χρεωστικές ὁμολογίες ἦτανε μιά ἀπό τίς μεγάλες πληγές τοῦ σκλαβωμένου λαοῦ. Ἐνας Ἀρβανίτης σούμπασης (ἐπιστάτης Τούρκου σπαῆ) δάνειζε ὑποχρεωτικά μέ τόκο 40% καί περισσότερο, καί ἅμα ἔλγχε ἢ προθεσμία, ἔπαιρνε ἀπό τό χωριάτη ἢ τόν καρπό του σι' ἄλωνι, ἢ σκλάβωνε τά παιδιά του, καί τόν ἴδιο ἀκόμα καί τούς πουλοῦσε σ' ἄλλον Ἀρβανίτη. Ἡ τυραννία αὐτή τοῦ παραδόπιστου Ἀρβανίτη βασιά-νισε σκληρά τό λαό τοῦ Μοριά».

Ὁ Βλαχογιάννης ἔχει, χωρίς νά τίς ἀναφέρει ἐδῶ, συγκεκριμένες

μαρτυρίες για τή μέθοδο οικονομικής καί συνάμα κοινωνικής κυριαρχίας μέσω του δανεισμού χρημάτων, πού, επαναλαμβάνω μονοτόνως, δέν προέρχονται από τή συμμετοχή στήν οικονομία αλλά από τόν κοινωνικό καταναγκασμό, απόρροια μιᾶς ἐξουσιαστικής δύναμης, ἰκανῆς νά προσπορίξει ἔσοδα καί νά τά διαθέτει συγχρόνως γιά νά τά εἰσπράξει ὑπερμεγεθημένα. Ἔς συνεχίσουμε ὅμως μέ τήν ἀντιδικία «στρατιωτικῶν» καί «πολιτικῶν».

Ὁ Κασομούλης, πηγαίνοντας στά χωριά τοῦ Ἄσπροπόταμου, ἔμαθε ὅτι μέ τήν ἔναρξη τῆς Ἐπανάστασης οἱ Κοντογιανναῖοι σφάζανε τούς προύχοντες· ὁ Γούσιος βρισκόταν σέ λυκοφιλίες μέ τό Στρονάρη καί ζήτησε ἐξήγηση: τί συμβαίνει ὅμως, καί ὑπάρχουν αὐτές οἱ ἀντιδικίες;

«Αὐταῖς αἱ ἐπαναλήψεις μ' ἔδωσαν ἀφορμήν νά ἐρωτήσω τόν Καπιτάνον ἄν εἶχαν (οἱ δύο των) πάθος παλαιόν ἀναμεταξύ των, ἢ ἀπό τούς πατέρας των, καί φωνάζει (ὁ Γούσιος) ὅτι ἀδιαφόρησεν ὁ Καπιτάνος (διά) νά ἐκδικηθῆ αὐτήν τήν οἰκογένειαν.

— Ἄν θελήσω, λέγει, νά σέ ἐξιστορήσω λεπτομερῶς τά αἷτια, πόθεν πηγάζουν αὐτά (τά πάθη, θά) εἶναι σχινοτενῆς ἱστορία, πλῆν διὰ νά σέ ἐμβάσω εἰς τήν ὑπόθεσιν θέλω σέ διηγηθῆ τά οὐσιωδέστερα.

Προεστῶς καί Καπιτάνος [τῆς] (μιᾶς) ἐπαρχίας, λέγει, ἀνεκαθεν εἶναι δύο ἄκρα ἀντικείμενα. Οἱ Καπιταναῖοι, οἵτινες κυριαρχοῦν εἰς τάς ἐπαρχίας, ἐφαντάζοντο (πάντοτε) ὅτι μέ τό σπαθί των ἐκέρδισαν τό «φωμί» των», ἐνοεῖ τό ἀξίωμα. «Οἱ Προεστοί, τό ἀνάπαλιν, ὅτι αὐτοί συνεργοῦσαν καί τούς βαστοῦσαν (ὡς Ἄρματωλοῦς). Ὁ Στρογγύλης ζῆ' εἶναι 120 χρονῶν ἄνδρας' εἶναι σύγχρονος τοῦ περιφήμου Λάππα, φυχογιουῦ τοῦ Ζίντρου, μεγάλου ἀνδρός Ὀλυμπίου, καί ὁπαδός ἐκείνου. Ἰδοῦ τί μᾶς λέγει, ἀπό τά ἱστορικά (τῆς ζωῆς) του» (Α', σ. 313).

Ἐδῶ ἔχουμε κατονομασμένο καί τόν κατεξοχὴν μνήμονα, τόν Στρογγύλη' δέν εἶμαι σέ θέση νά δείξω ποιά ἦταν ἡ ἡλικία του, σημασία ἔχει ὅτι προσλαμβανόταν ὁ ἴδιος ὡς αἰωνόβιος, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν ὅπλων μποροῦσαν νά ξεφύγουν τό φόνο πού ἔκοβε τή ζωὴ πρὶν ἀπό τό βιολογικό τέρμα. Ἀφῆνω τήν ἀφήγηση τοῦ Στρογγύλη, πού ἔχει ὀργανώσει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο γράφει τά ἀρματολικά του ὁ Κασομούλης, μέ βάση τήν κάθε οἰκογένεια. Φθάνουμε στό καιρὶο σημεῖο:

«Κάποιος Ζαχαριάς, γαμβρός μας ἀπό ἐξαδέλφην, βαλμένος ἀπό τούς δημογέροντας δέν ἠσύχαζεν, ὅσα καλά καί ἄν ἔκαμα εἰς αὐτόν. Τό ἐβλεπα, καί δέν ἤξευρα πῶς νά φερθῶ. Ὑποπτευόμενον μήπως ὁ ἴδιος (ὁ Ἀλήπασσας) τόν ἔβαλεν νά ἀντενεργῆ κατ' ἐμοῦ. Ἄναφέρθην εἰς τόν Ἀλῆ

πασιά προσωπικῶς, καί ζητῶν τήν ἄδειάν του. Μ' εἶπεν ὅτι: “Σ' ἔδωσα τήν ἐξουσίαν· γίνου ἄξιος”· καί κινῶν τήν χεῖρα παντοειδῶς, μ' ἐσημάτιζεν ὅτι πρέπει νά τόν κόψω. Δέν μέ ὠμίλησεν ἄλλο. Ἀπῆλθον εἰς Ἀσπροπόταμον. Εἰς μάτην ἐκοπίασα νά τόν διορθώσω· εἶδα ὅτι πανταχόθεν ἦμουν στενά. Καιροφύλαξα, καί ἔβαλα καί τόν ἐφόνευσαν. Ἔστειλα τό κεφάλι του εἰς τόν Ἀλῆ πασιάν. Περισσότεραν δούλευσιν ἀπό ἐμένα δέν καρτεροῦσεν ὁ Ἀλήπασιας· διότι τόν εἶχεν (τόν Ζαχαριάν) ἀπό τόν καιρόν τῶν Μπλαχαβαίων εἰς τό στομάχι. Ἐκδικήθη δι' ἐμοῦ, καί ἔκτοτε ἄρχισεν νά μέ γράφῃ “υἴον” καί “ἀγαπητόν”» (Α', σ. 316).

Τώρα ἡ μετάβαση στό οικονομικό, μέσω τῆς πραγματοποίησης τῆς ἐντολῆς πού τοῦ ἔδωσε διά νοήματος ὁ Ἀλῆ πασάς: «Κερδίζων ἡμέραν παρ' ἡμέραν τήν εὐνοϊάν του μέ ἐπιφόρτισεν νά συνάζω καί τά δικαιώματά του». Δηλαδή τά φορολογικά του δικαιώματα ἢ τά δικαιώματα πού εἶχε ἀπό τά τσιφλίκια. «Τοῦτο ἦτον ἔργον τῶν Προεστῶν, πλήν δέν ἐδυνάμην νά τό ἀποφύγω. Ὁ Βεληπασιάς, ἐπιστρέφων ἀπό Πελοπόννησον, ἔλαβεν τό πασιαλίκι Τρικχάλων καί τά Δερβένια ὑπό τήν ἐξουσίαν του». Πρέπει νά διαβάσουμε τήν ἐπόμενη φράση:

«Ὁ Ἀλήπασιας μέ ὑποχρέωσεν νά δεχθῶ εἰς τό τμήμα τοῦ Κλινοβοῦ Καπιτάνον τόν Γρηγόρη Λιακατάν, γαμβρόν μου (τώρα), τοῦ ὁποίου εἶχεν τήν ἀδελφήν του εἰς τό παλάτι, καί διότι, νέος ὢν, ἐφόνευσεν εἰς τήν στάνην των ἕναν περίφημον Κλέπτην, τόν ἔδωκεν τήν Καπιτανίαν. Μετά ἕναν χρόνον μέ ὑποχρέωσεν (ὁ Ἀλῆς) νά δώσω καί τήν θυγατέρα μου Εὐαγγελήν εἰς αὐτόν. Ἡ ἔπρεπε νά φύγω, ἡ ἔπρεπεν νά ἐνδῶσω. Ἄν καί ὁ Γρηγόριος ἦτον ἕνα Βλαχάκι, δέν μέ ἐφάνη τόσον παράξενον νά δώσω τήν θυγατέραν μου (εἰς αὐτόν), διότι τόν θεωροῦσα τίμιον νέον καί ὅστις ἀπό τήν στάνην του ἔλαβεν τόν τίτλον, καί ὄχι ἀπό τήν αὐλήν (τοῦ Ἀλήπασσα). Τό ὑποσχέθηκα».

Συνεχίζει μέ τήν ἴδια ἀντικειμενική ὠμότητα:

«Τά δίκαια τῶν Προεστῶν τά καταπάτησα, κατέχων (ἐκ τούτου) πολιτικήν, (ἀλλά) καί πολεμικήν θέσιν. Ὅλοι λοιπόν (οἱ Προεστοί) ἐσυμφώνησαν κατ' ἐμοῦ καί ἄρχισαν νά μέ διαβάνουν εἰς τόν Βεληπασιάν, ὅτι καταχρῶμαι τά εἰσοδήματα τοῦ πατρός του, ὅτι φέρω δυσκολίας εἰς τās προσταγὰς του, καί ἄλλα. Ἐπρεπε (αὐτά) νά τά ἀπαντήσω. Ἐκαμα φίλον τόν Δημήτηρην Μωραϊτήν γραμματέαν του, ὅστις εἶχεν ὄλην τήν ἰσχύν (εἶχα) καί μερικούς Τούρκους Ἀλβανούς φίλους παλαιούς τοῦ σπιτιοῦ μας».

Τέλος, ὁ Κασομούλης ἀποκτᾶ τήν ἐμπιστοσύνην καί τοῦ Βελῆ πασαῖ πού εἶναι στά Τρίκαλα.

«(Ούτως) ἐκέρδησα καί τόν Βελήπασσιαν. Ἐμειναν (οἱ Προεστοί) ὄλοι νεκροί πλέον — χωρίς χουλιάρα. Τήν χουλιάρα τήν ἔλαβα ἐγώ, καί ἐπειδή ἦτον γλυκός ὁ τζιορβάς, ἄρχισα καί τήν βαστούσα καλά, καί ὅποτε ἤθελα τούς ἔδιδα ἀπό ὀλίγον νά ροφήσουν καί αὐτοί. Βλέπων ὅμως τήν δυστυχίαν τῶν Χατζῆ-Πετραίων», εἶδαμε τά μεγαλοπρεπῆ τους οἰκοδομήματα, «συνήργησα νά δίδεται ἕνα χρονικόν εἰσόδημα εἰς τό σπίτι (αὐτό) διά πατρικάς εὐγνωμοσύνας. Ὁ Ἀλήπασσιος προσδιώρισεν ἕνα ἐτήσιον εἰσόδημα ἀπό τό Ἀρματωλίκι διά τόν Κον Γούσιον (προσωπικῶς), καί ὄχι διά τούς ἀδελφούς του» (Α', σ. 317-318).

Τό σύστημα εἶναι ἐμφανές. Ἀπό τήν ὥρα ὅπου περνᾶμε ἀπό τήν οἰκονομία τῆς λείας σέ μιᾶ νόμιμη οἰκονομία, τό σύστημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάδειξης ἐδράζεται στίς προσόδους. Οἱ εἰσπράκτορες εἴτε φορολογικῶν προσόδων εἴτε γαιοπροσόδων ὡς τή στιγμή ἐκείνη ἦταν οἱ πολιτικοί, οἱ πρῶχοντες, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κοινοτικῆς ἐξουσίας. Μέ τήν περίπτωση τοῦ Στορνάρη βρισκόμαστε μπροστά σέ μιᾶ τομή πού ἐνδεχομένως, ἐάν δέν γινόταν ἡ ἐπανάσταση, νά ὀδηγοῦσε στήν ἀπορρόφηση τοῦ Στορνάρη καί τῶν ὁμοίων του ἀπό τή λογική τοῦ προυχοντισμοῦ (ἄς τό ὀνομάσουμε ἔτσι)· τότε θά εἶχαμε μιᾶ προσαρμογή καί ὄχι μιᾶ τομή.

Τώρα, ὅμως, εἴμαστε μπροστά σέ μιᾶ τομή· τό ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού ἀσχοῦσαν τήν πολιτικὴ ἐξουσία καί ἐπωφελοῦνταν ἀπό τό σύστημα εἰσπραξῆς τῶν προσόδων, ὅταν χάνουν αὐτή τήν ιδιότητα, τόν τζορβά ὅπως λέγει ὁ Στορνάρης, φτωχαίνουν. Μᾶς παρέχεται μιᾶ καλή ἀφορμή γιά νά ξανασκεφτοῦμε τήν ἐγκυρότητα ὀρισμένων ἀπό τά ἐπαναλαμβανόμενα στερεότυπα ὅτι, στήν περίπτωσή μας, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς οἰονομικῆς ἐξουσίας ἐπωμίζονταν καί τίς κοινοτικές ἀρμοδιότητες. Βέβαια, εἶναι αὐτονόητο ὅτι δέν θά ἐπιλεγόταν ὁ πιό καθυστερημένος διανοητικά, μολονότι κι αὐτό ἔχει καταγγελεῖ, γιά νά γίνει κοινοτικός ἄρχοντας· ὅτι ὅπως ὅποτε οἱ κοινοτικοί ἄρχοντες προεξῆρχαν. Ἀλλά τό ἐρώτημα παραμένει: ποιά ἦταν ἡ οἰκονομική βάση τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων;

Αὐτό τό ἐρώτημα ὀδηγεῖ σέ ἄλλο: θά ἄξιζε, κάθε φορά ὅπου ξέρομε ὅτι ὑπῆρχαν ἄνθρωποι μέ οἰκονομική βάση, ἀτομική ιδιοκτησία, ἀγροτικοῦ κατὰ κανόνα τύπου, τήν ὥρα ὅπου ἀσχοῦν τίς κοινοτικές τους ἀρμοδιότητες νά θέτομε τό ἐρώτημα: ἀπό ποιά στιγμή καί ὕστερα ἀπὸ τὴν οἰκονομική βάση ἀπὸ ποιά στιγμή καί ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀτομική ιδιοκτησία;

Τό παράδειγμα τοῦ Παπατσώνη, στό ὁποῖο ἀναφερθήκαμε, εἶναι

ένδεικτικό: τό γεγονός ὅτι ἡ οἰκογένεια γίνεται ἀτομικός ἰδιοκτητής, ἀγοράζει κάποια χωριά, ἦταν συνάρτηση μιᾶς διπλῆς ἰδιότητας: τοῦ εἰσπράκτορα τῶν φόρων ἢ τῶν γαιοπροσόδων πού ἀνήκαν στήν ἀδελφή τοῦ Σουλτάνου. Εἶναι ένδεικτικό τό γεγονός ὅτι καί ὁ προϋπολογισμός τῶν ἀρματολῶν γίνεται πάλι μέσω φορολογίας: εἶναι ὑποχρεωμένοι νά δίνουν ἕνα ποσό φυσικά, ὥστόσο, ὑπηρετρεται ἕνας, οἰκονομικός καί ἠθικός, θά ἔλεγα, κώδικας, πού ἀφορᾷ τήν ἀπόδοση δικαιοσύνης στόν ἀντίπαλο, σέ βάρος μάλιστα τῆς οἰκογενειακῆς ἀλληλεγγυότητας.

Ἐπίσης καί πέρα:

«Ἐχει δίκαιον λοιπόν ὁ Κοσ Γούσιος νά παραπονῆται, ὄχι ὅμως ὅτι ἐγώ ἠθέλησα τήν δυστυχίαν του ποτέ ἢ τό κακόν του μάλιστα εὐγνωμονῶν εἰς τήν «μεταξύ των φιλικήν» διαγωγῆν τῶν πατέρων μας, πάντοτε τόν σύντρεξα. Δέν εἶναι αὐτό ὅμως «τό αἷτιον τῆς δυσαρρεσκείας του». Ἴδου τί εἶναι ἀφ' ὅτου ἐπαναστατήσαμεν, ἐτζακίσθη ὅλως διόλου ἡ «προεστική» χουλιάρια των, καί μένει εἰς ἡμᾶς «τούς στρατιωτικούς» πλέον νά ἀποφασίζωμεν, καί «ἄλλη» καμμία ἐλπίς δέν τοῦς μένει. Αὐτή εἶναι ἡ «ἄδικος ἐναντίον μας» ἀγανάκτησις των.

Ἴδου ὁ Μῆτζιος Κοντογιάννης» καθάρισεν τέσσαραις ἀδελφούς (προύχοντας) τοῦ Πατρατζικιοῦ, οἵτινες ἄλλοτε συνήργησαν τόν ἀφανισμόν τοῦ σπιτιοῦ του, καί ἠσύχασεν. Ἡμεῖς ὅμως καμμίαν ἀφορμήν δέν ἐλάβομεν νά φανοῦμεν αἰμοβόροι εἰς ἀδυνάτους καί ἀόπλους ἀνθρώπους.

Ἐνας ἀπό τοῦς φονευμένους ἀδελφούς ἐκείνους εἶναι γαμβρός του. Ἡ θυγατέρα του εἶναι ἐδῶ καί τά ἐγγόνια του. Τά ἀγαπῶ ὡσαν τά παιδιά μου.

Ἐκείναις ταῖς ὥραις, «ἀλλά» καί τώρα ἴσως ὑποθέτουν ὅτι γενικῶς οἱ Καπιταναῖοι φρονοῦν τήν ἐξόντωσιν τῶν ἐπισήμων Προεστῶν. Ἴσως ἄλλοι, ποτέ ὅμως ἡ οἰκογένειά μας δέν συνέλαβεν αὐτόν τόν σκοπόν» (Α', σ. 319-320).

Ὅταν ἀκούει κανεῖς τοῦς ἀνθρώπους τῶν ὄπλων νά μιλοῦν καί βλέπει τί κάνανε ὅταν μποροῦσαν νά κυριαρχοῦν, μπορεῖ νά καταλάβει κάτι πού κρύβεται στήν ἀφήγηση, γιά παράδειγμα, ἑνός Δεληγιάννη: ὁ φόβος» στήν περιφρονητική ἀφήγηση γιά τοῦς Κολοκοτρωναίους, γιά ὅλον τόν κόσμον πού δέν ἀνήκει στό προυχοντικό σῶμα. Δέν θέλω νά πῶ ὅτι ὁ συγκεκριμένος μάρτυρας αἰσθάνθηκε τό φόβο, ζεῖ ὅμως σέ μιᾶ ἀτμόσφαιρα πού δικαιολογεῖ τό φόβο, ἕνα φόβο πού τόν ὑποβάλλουν οἱ ἀφηγήσεις τοῦ Κασομούλη.

Καί κάτι ἀκόμη: σύμφωνα μέ αὐτή τή μαρτυρία, ἡ παλαιά ἀντιδικία, τά δύο ἄκρα, ὅπως ἔλεγε ὁ Στορνάρης, πού εἶχε ὀδηγήσει καί στό

παρελθόν σέ ρήξεις, σέ συγκρούσεις πάντοτε πρός ὄφελος τῶν προεστώων, μέ τήν ἐπανάσταση, ὀρισμένοι τουλάχιστον ἀπό τό σύνολο τῶν στρατιωτικῶν πιστεύουν ὅτι θά εἶναι πλέον οἱ μοναδικοί κάτοχοι τῆς ἐξουσίας. Ποιάς ἐξουσίας; Ὅχι ἐκείνης πού περνᾷ ἀπό τή νομιμότητα, ὅπως τήν ἐκφράζει ἡ προσωρινή διοίκηση, ἡ κυβέρνηση, ἀλλά ὅπως ἐκφράζεται ἀπό τήν πλευρά τοῦ παλαιοῦ συστήματος τῆς οἰκονομικῆς κυριαρχίας, πού σχετίζεται μέσω τῶν λειτουργιῶν μέ τό φορολογικό σύστημα καί ὅ,τι τοῦτο συνεπαγόταν ὡς πρός τήν οἰκονομική ἰδιοσυστασία τῶν κοινωρικῶν ἀυθεντιῶν.

Στά λίγα χωρία πού διαβάσαμε θά μπορούσαν νά προστεθοῦν καί ἄλλα, ὅπως τό παρακάτω, πού μᾶς παραπέμπει σέ ὅσα λέγαμε μέ ἀφορμή τόν Παπατσώνη, ἀλλά τώρα σέ ἄλλη διάσταση:

«Ὁ Στορνάρης ἐφρόντιζεν διά τόν λαόν καί ζήτησεν ἀπό τόν Ἄνδρέαν θροφήν. Ὁ Ἄνδρέας εἶδεν τήν κατεπίγουσαν ἀνάγκην, καί ἀμέσως διώρισεν νά δώσουν ἀπό τά σιτοδοχεῖα του, καί νά τό πληρῶνουν πέντε παράδες παρακάτω (20 παράδες τήν ὀκά) ἀπό ὅ,τι ἔτρεχεν. Δέν ἠμποροῦσεν νά κάμη κανένας τότες φιλανθρωπότερον ἔργον ἀπό αὐτό. (Καί ὅμως), ἐνῶ λιμαζεν ὁ κόσμος, τόν Αὔγουστον «μῆνα», διά ψωμί, καί (αὐτός) δέν τά ἄνοιγεν (οὔτε) διά ἀνάγκας πολεμικάς» (Α', σ. 336).

Ὁ Ἄνδρέας Ἴσκος εἶναι τό πάρισο τοῦ Στορνάρη στόν ὀρεινό Βάλτο: ὁ Ἄνδρέας Ἴσκος ἔχει τά σιτοδοχεῖα του, πού μᾶς παραπέμπουν στίς γοῦβες, στά ἀμπάρια, ἔχει συνεπῶς τή δυνατότητα νά ἀποθηκεύει, ὅπως (τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν) ὁ Παπατσώνης στό Μοριά. Ὁ Βάλτος εἶναι διαφορετικός, διαφορετικά ὅμως καί τά χωριά τοῦ Ἄσπροπόταμου: μιά περιοχὴ ὅπου δέν ὑπάρχει πόλη, ὑπάρχουν χωριά κατοικούμενα καί ἀπό Βλάχους, μόνιμους Βλάχους, χωρὶς αὐτό νά σημαίνει ὅτι δέν ἔρχονται καί νομαδιαῖοι Βλάχοι· μιά περιοχὴ μέ συγκροτημένη κοινωνία, μέ ἔκδηλα τά στοιχεῖα τῆς ἐντοπιότητάς της· καί μόνο ἡ ἀναφορά στά οἰκίσματα 300 χρόνων ἀντιφεγγίζει αὐτὴ τὴ συνεχὴ ἐντοπιότητα. Εἶναι μιά κοινωνία πού μοιράζεται ἀνάμεσα στήν κτηνοτροφία, στήν καλλιέργεια, ἀφοῦ βλέπουμε τά ζευγάρια, καί στήν βιοτεχνία, πού εἶναι ἀπόρροια τῆς κτηνοτροφίας καί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, μαλλί, βαμβάκι. Ἡ κοινωνία αὐτὴ στηρίζεται σέ μεγάλο βαθμὸ στήν αὐτοκατανάλωση, ἀλλὰ ἐπιδίδεται συγχρόνως στήν ἐμπορία καί διαμορφώνει ἐταιρεῖες γιὰ τίς ὁποῖες κάνει λόγο ὁ Κασομούλης. Τό κύριο ἀντικείμενό της ἢ φλοκάτη, ὄχι τό μαλλί, ἀλλὰ ἡ φλοκάτη. Αὐτό ἔχει τὴ

σημασία του. Υπάρχουν δύο τρόποι νά διοχετευτεί τό περίσσειμα: άκατέργαστο ή κατεργασμένο προϊόν, κυρίως τής οικοτεχνίας, δουλεύουν άργαλειοί στό σπίτια. Ό συνδυασμός ενός αυτοκαταναλωτικού καί ενός έκχρηματισμένου τομέα οδηγεί στή δημιουργία σταθερών μορφών πλούτου.

Οί μορφές πλούτου; Είμαι τά κοσμήματά τους, τά ρούχα τους, τά όπλα τους, τά αποθησαυρισμένα χρήματα, όλα όσα τούς άρπαξαν κατά τήν έξοδό τους οί Βαλτινοί, κύριο έπάγγελμα τών όποιων ήταν ή ληστεία. Η κοινωνία όμως αυτή δέν είναι στό άπυρόβλητο σέ σχέση μέ τίς δυσαρμονίες καί αποδιαθρώσεις πού συνοδεύουν τόν έκχρηματισμό. Παρά τό γεγονός ότι υπάρχει ό έκχρηματισμός, πού τόν βλέπουμε έμμέσως καί χρειάζεται νά τόν δούμε έμπράκτως από άλλου τύπου μαρτυρίες, καί προέρχεται από τή βιοτεχνία, από τήν άλλη μεριά έχουμε τό φαινόμενο τής καταχρέωσης. Είμαι προφανές ότι ή καταχρέωση δέν γίνεται γιά νά ικανοποιηθούν καταναλωτικές ανάγκες, γιατί ή κοινωνία αυτή μοιάζει ικανή νά εξασφαλίζει τίς δυνατότητες μιās επάρκειας.

Τούτο δέν σημαίνει ότι όλοι οί άνθρωποι καλλιεργούν τή γη καί επαφίενται στό προϊόν τής εργασίας τους, μία συγκομιδή πού τούς επιτρέπει νά ζούν: ασχολούνται μέ δραστηριότητες πού επιτρέπουν τήν επικοινωνία ανάμεσα στους τομείς δραστηριοτήτων μέ τίς όποιες ασχολούνται: μία φλοκάτη πού θά συμβάλει στήν αυτόαρκεια' τό βούτυρο πού θά συμβάλει στήν αυτόαρκεια' τό περίσσειμα τού κριθαριού πού θά συμβάλει στήν αυτόαρκεια, τό τυρί, συνώνυμο κάποτε (πολύ παλιά) μέ τό «προσφάι», πού θά ένδυναμώσει τήν κύρια διατροφή, τό ψωμί. Παρ' όλα αυτά χρειάζονται χρήματα, γιά νά έξυπηρετηθούν άλλου τύπου ανάγκες, πού είναι οί φορολογικές, μέ αποτέλεσμα τήν προσφυγή στό δανεισμό, όχι στή διάδοση τής πίστης, ό όποιος διογκώνεται πρωτίστως μέ τή σειρά του μέ τούς συνεχείς ανατοκισμούς.

Σέ αυτή τήν κοινωνία, μολονότι ό μάρτυρας λέει πώς δέν υπάρχουν διαφοροποιήσεις, δέν υπάρχουν πλούσιοι καί φτωχοί, βλέπουμε τούς κατά συνθήκη φτωχούς, αυτούς τούς καταχρεωμένους' βλέπουμε επίσης τούς κατά συμβεβηκός πλούσιους, γιατί ή συνέχειά τους δέν είναι δεδομένη' αυτοί οί πλούσιοι, τά διακεκριμένα άτομα, από ό,τι λέγει ό μάρτυρας, συνδέονται μέ τήν έξάσκηση τής τοπικής έξουσίας, πού παραπέμπει στή συμμετοχή, στό παιχνίδι μέ τό όποιο γίνεται ή ιδιοποίηση

των πλεονασμάτων, ή ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος, όπως θά λέγαμε με έκτός συρμού όρολογία.

Ό Κασομούλης δέν τά λέγει αυτά τά πράγματα με τον τρόπο πού προσπάθησα νά τά πώ συνοφίζοντας: όμως, στό βαθμό όπου είμαστε υποφιασμένοι, μάς οδηγεί στή συγκρότηση τής εικόνας ή στή σκιαγράφηση του οικονομικού μηχανισμού, στον οποίο αναφερόμαστε. Δέν θά ήθελα νά αναφερθώ στό πρόβλημα σέ ποιό βαθμό ό Κασομούλης προδίδει τό Στορνάρη κι εγώ προδίδω τον Κασομούλη ή στό πρόβλημα, άκόμη, σέ ποιό βαθμό ό Στορνάρης προδίδει τήν κατάσταση στήν όποία αναφέρεται, για νά συμπεράνουμε ότι τή μέγιστη προδοσία τήν κάνω εγώ, άπέναντι στήν προδομένη ήδη από τό Στορνάρη κατάσταση, και για νά καταλήξουμε, με παρωχημένη πάλι όρολογία, ότι τό άντικειμενικό, τό όντολογικό στοιχείο τής ιστορίας, είναι για πάντα χαμένο: τότε δέν μάς μένει παρά τό κείμενο, και ή μόνη αξία πού θά είχε τό κείμενο θά συνίστατο στή μεταμόρφωση κάποιων βιώσεων μέσω μιας άσαφούς μνήμης, βιώσεων του οικονομικού, γύρω στά 1833: συνεπώς θά μιλούσαμε για τον 19ο αιώνα και όχι για καταστάσεις πού δέν άνήκουν καν στή διάρκεια ενός αιώνα, αλλά είναι διαιώνιες.

Όσο με άφορά, δέν συμμερίζομαι αυτό τό είδος ιστορικής έρμηνείας: λέγω άπλά ότι οι μάρτυρες, είτε ό Κασομούλης είναι είτε ό Στορνάρης, διατάσσουν τό όντολογικό μέρος τής ιστορίας σέ μία κλίμακα πού όρίζεται από τή δική τους σχέση με τήν ιστορία αυτή, συνεπώς έχουμε μία έπιλεκτική διάσωση του άντικειμενικού: αλλά ή έπιλεκτική διάσωση του άντικειμενικού μάς οδηγεί, μπορεί νά μάς οδηγήσει, στή σύλληψη, στήν υπόθεση για τή σύλληψη, του όλου τής οικονομίας. Έτσι, ή θέση μας άπέναντι στό κείμενο θά ήθελε νά αναχθεί σέ ένα στοιχειώδες έρώτημα: τά διασωζόμενα μέσω τής έπιλεκτικής μνήμης είναι εντάξιμα ή όχι σέ μία οικονομική λογική, τή συγκρότηση τής όποίας μπορούμε νά τήν πραγματοποιήσουμε με πληθος από άλλες, και άλλου τύπου καταγραφές τής μνήμης; Κι αν είναι θετική ή άπάντηση σέ αυτό τό έρώτημα, τότε σταματά τό διασωζόμενο οικονομικό από τον Κασομούλη νά εξαρτάται άποκλειστικά και μόνο από τή δική του προσληπτική ικανότητα: τό κείμενο δέν υποστασιώνει τήν πραγματικότητα, μάς δίνει μιάν άφορμή νά τήν κατανοήσουμε.

Ἐκ τῆς Μακρυγιάννης πρὸς τὸν Παναγιώτη Σκουζέ

Ἐπανερχόμεστε στοὺς ἀγωνιστές τοῦ '21 καί τὰ ἀπομνημονεύματά τους, στό μέτρο ὅπου τὰ τελευταῖα ἔχουν κάποιες πραγματολογικές ἀναφορές στό οἰκονομικό. Χωρίς νά ὑπάρχει πρόθεση μιᾶς ἐξαντλητικῆς ἐνασχόλησης μέ τό σύνολο τῶν ἀπομνημονευμάτων, διαλέξαμε ὀρισμένα πού θά μπορούσε κανείς νά τά θεωρήσει ὡς χαρακτηριστικά. Ἀνάμεσά τους καί τό ἀπομνημόνευμα τοῦ Μακρυγιάννη.

Θά περίμενε ἴσως κανείς ἀπό τό Μακρυγιάννη ὅτι ὁ τρόπος πού βιώνει, ἐκφράζει καί μεταπλάθει τίς πραγματικότητες στίς ὁποῖες ζεῖ καί δρεῖ, θά εἶχε τόν ἀντίστοιχό του καί γιά τό οἰκονομικό. Γιατί ὁ Μακρυγιάννης διαμόρφωσε τήν προσωπικότητά του, τόν ψυχισμό του θά ἔλεγα, μέσα ἀπό τό οἰκονομικό κι ἔχοντας συνείδηση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ. Ὡστόσο, καθὼς ὅλοι ξέρουμε, ἡ πρόθεσή του δέν ἦταν οὔτε νά γράφει τή χρονογραφία τοῦ '21 οὔτε νά ἀναχθεῖ σέ μιᾶ ἐποπτεία τῶν γεγονότων πού ἀπάρτιζαν αὐτό πού λέμε πολιτική ἱστορία τοῦ 1821. Πρόθεσή του ἦταν νά κατηγορήσει, νά κρίνει ἐνόφει τῆς προβολῆς ἑνός ἰδεώδους, συγχρόνως ἠθικοῦ καί ἐθνικοῦ, τοῦ ὁποίου νόμιζε ὅτι ὁ κατεξοχῆν φορέας ἦταν αὐτός ὁ ἴδιος. Καθὼς λοιπόν δουλεύει σ' αὐτή τήν ὀπτική, τό οἰκονομικό ὑποτάσσεται σέ μιᾶ ἀξιολογία ἠθικῆς πρωτίστως φύσης καί δέν περιγράφεται ὡς μηχανισμός, ὅπως εἶδαμε νά συμβαίνει σέ ἄλλους ἀπομνημονευματογράφους, μάλιστα στόν Παπατσώνη, ἄν καί ἀφηγούμενος τή ζωή του ἀφήνει νά φανεῖ κάτι ἀπό τό μηχανισμό αὐτόν.

Ἀκριβῶς, ὅμως, γιά τό λόγο ὅτι ὁ Μακρυγιάννης εἶναι σέ θέση νά ἐπισημαίνει, μεταπλασμένες πάντοτε σέ ἕνα ψυχολογικό τοπίο, τίς καταστάσεις, γι' αὐτό καί οἱ ἀναφορές του στό οἰκονομικό, στό βαθμό ὅπου αὐτό τό οἰκονομικό εἶναι περιγράψιμο καί ἔχει νά κάνει μέ τόν ἑαυτό του, εἶναι πραγματικά ἀποκαλυπτικές. Εἶναι ἀποκαλυπτικές ὄχι γιατί μᾶς εἰσάγουν σέ κάτι τό ἄγνωστο, ἀλλά γιατί τό γνωστό πού

ἀνακαλεῖ στήν ἀφήγησή του, εἶναι κεντρικό, νευραλγικό. Θίγει τούς ἴδιους τούς μηχανισμούς, ὀρισμένους τουλάχιστον ἀπό τούς ἴδιους τούς μηχανισμούς. Τό οἰκονομικό βέβαια ὑπό τή μορφή τοῦ πλούτου, τοῦ δίκαιου ἢ τοῦ ἄδικου πλούτου, διατρέχει τίς σελίδες του.

«Ἦμασταν φτωχοί, ἐγίναμεν πλούσιοι. Ἦταν ὁ Κιαμίλμπεγης ἐδῶ εἰς τήν Πελοπόννησο καί οἱ ἄλλοι οἱ Τούρκοι πλουσιώτατοι, ἔγινε ὁ Κολοκοτρώνης καί οἱ ἄλλοι οἱ συγγενεῖς καί φίλοι πλούσιοι ἀπό γές, ἀργαστήρια, μύλους, σπίτια, σταφίδες καί ἄλλα πλούτη τῶν Τούρκων. Ὄταν ὁ Κολοκοτρώνης καί οἱ συντρόφοι του ἤρθαν ἀπό τήν Ζάκυθο δέν εἶχαν οὔτε πιθαμή γῆς· τώρα φαίνεται τί ἔχουν. Τό ἴδιον καί εἰς τήν Ρούμελη· Γκούρας καί Μαμούρης, Κριτζώτης, Γριβαῖγοι, Στάικος καί οἱ ἄλλοι, Τζαβελαιῖγοι καί ἄλλοι πολλοί. Καί τί ζητοῦνε ἀπό τό ἔθνος; Μιλιούνια ἀκόμα διά τίς μεγάλες δούλεψες» (σ. 13-14).

Τό οἰκονομικό σέ αὐτή τήν πρόσληψη, σέ αὐτή τήν ἐκδοχή, ἔρχεται καί ξανάρχεται στήν ἀφήγηση τοῦ Μακρυγιάννη, ἀλλά δέν θά εἶναι ὡς πρὸς αὐτή τήν πρόσληψη πού θά ἤθελα νά μιλήσουμε σήμερα.

Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι γόνος μιᾶς οἰκογένειας πού ἀναγκάστηκε νά ἐγκαταλείψει τό χωριό της καί ὁ ἴδιος ἀπό μικρός νά μπεῖ στή δουλειά, νά γίνει ὑπηρέτης, κατόπιν νά γίνει ἔμπορος, νά πλουτίσει· ὁ Ἄγωνας τόν βρῆκε εὐκατάστατο, ὅπως θά ἔπρεπε νά εἶναι ὅλοι οἱ ἠγέτες τοῦ Ἄγωνα, μικροί, μεσαῖοι καί μεγάλοι. Γιατί, ὅπως μέ μονοτονία λέμε σ' αὐτές τίς συναντήσεις, ὑπάρχει μιᾶ οἰκονομική ὄψη τοῦ '21, πού ἔχει παραμεληθεῖ: ὅπως στό κούρσο, ἔτσι καί στίς χερσαῖες στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις, χρειάζεται νά ὑπάρχει ἕνα διαθέσιμο κεφάλαιο, ἰκανό νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τή συγκρότηση τῆς πολεμικῆς ὁμάδας· κι αὐτό τό κεφάλαιο νά ἐπαυξηθεῖ ἀπό τίς λείες, πού θά εἶναι συνέπεια τῆς πολεμικῆς δράσης.

Στή βιβλιογραφία γιά τό Μακρυγιάννη, ἐκείνη μάλιστα πού ἔρχεται ἀπό τά ἀριστερά, θά ἔχετε συναντήσει τήν ἄποψη ὅτι ἦταν γόνος κατεστραμμένων μικροῖδιοκτητῶν, μέ ὑπόρρητη λογική συνέπεια ὅτι θά μποροῦσε νά ἐκφράσει τά αἰτήματα τῶν μικροῖδιοκτητῶν ἢ τῶν ἀκτημόνων. Ἴδου λοιπόν ἕνα πιθανό γλίστημα πρὸς τόν ἀγροτικό χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821. Εἶναι ἀθῶες παγίδες, πού στήνονται καί προσαρμόζουν τήν ὄντολογική ἱστορία σέ ἐρμηνευτικά σχήματα, τά ὅποια δέν ἔχουν προκύψει ἀπό τήν κατανόηση αὐτῆς τῆς ὄντολογίας.

Τό γεγονός ὅτι ὁ Μακρυγιάννης δούλεψε, καζάντισε ὅπως λέει ὁ

Ίδιος, δέν σημαίνει ὅτι εἶχε μιὰ καταφατική στάση ἀπέναντι στήν ἐργασία. Ἡ ἐργασία δέν ἀνάγεται, ὡς ἔννοια, σέ ἠθική ἀξία. Ὑπάρχουν ἐργασίες πού εἶναι ταπεινωτικές, ὑπάρχουν ἐργασίες πού προσιδιάζουν στόν περήφανο ἄνθρωπο, στόν ἐνάρετο ἄνθρωπο κατά τήν ἀξιολογία τοῦ Μακρυγιάννη. Οἱ δουλειές τοῦ σπιτιοῦ, οἱ ὑπηρετικές ἐργασίες φυσικά εἶναι ἀπαξίες· κι ἔτσι:

«Ἐγώ ἔγινα ὡς ἐφτά χρονῶν. Μέ βάλαν νά ἐργάζωμαι σέ ἕναν ἑκατό παράδες τόν χρόνον, τόν ἄλλον χρόνον πέντε γρόσια. Ἄφοῦ ἔκανα πολλές δουλειές, ἤθελαν νά κάνω κι ἄλλες δουλειές ταπεινές τοῦ σπιτιοῦ καί νά περιποιωῶμαι τά παιδιά. Τότε αὐτό ἦταν ὁ θάνατός μου. Δέν ἤθελα νά κάμω αὐτό τό ἔργον καί μ' ἔδερναν καί οἱ ἀφεντάδες καί οἱ συγγενεῖς. Σηκώθηκα καί πῆρα καί ἄλλα παιδιά καί πήγαμεν εἰς Φῆβα. Ἡ κακή τύχη καί ἐκεῖ οἱ συγγενεῖς ἤρθαν καί μᾶς πιάσανε καί μέ φέραν πίσω εἰς τήν Λιβαδιά καί εἰς τόν ἴδιον ἀφέντη» (σ. 16).

Ἐνα σχόλιο κατά παρέκβαση γιά κάποια ἐρευνητικά μονοπάτια πού ἡ ἱστορία ἔχει ἀφημένα στό σκοτάδι: ὁμαδικές μετακινήσεις παιδιῶν. Φεύγει μαζί μέ ἄλλα παιδιά ἀπό ἐκεῖ πού ἦταν καί πῆγε στή Θῆβα καί μετά τά γύρισαν πίσω. Εἶναι τά κινούμενα παιδιά πού, ἐντασσόμενα στό γενικό πλαίσιο τῆς κίνησης τῶν φτωχῶν, συναποτελοῦν ἕναν κοινό χῶρο στή δυτική ἱστορία καί τήν ἱστοριογραφία της. Ὁ Μακρυγιάννης, ἀνακαλώντας τίς ἐμπειρίες του, μᾶς εἰσάγει σ' αὐτό τό ζήτημα. Ξαναγυρίζουμε ὅμως στό ἀξιοκρατικό του σύστημα ὡς πρός τήν ἐργασία.

«Τότε διά νά γλιτώσω ἀπό αὐτήν τήν ἴπηρεσίαν, ὅτι ἡ φιλοτιμία μου δέν μ' ἄφηνε ἡσυχον οὔτε μέρα οὔτε νύχτα, ἄρχισα ξύλο, τρύπημα κεφάλια τῶν παιδιῶν καί τῆς ἴδιας μου μητέρας καί ἔφευγα μέσα τίς ράχες. Καί μ' αὐτό βαρέθηκα καί μέ λευτέρωσα, ὅτι αὐτήνη ἡ ἴπηρεσία μ' εἶχε καταντήσει νά χαθῶ» (σ. 16).

Ἡ ἀπαξίωση μιᾶς μορφῆς ἐργασίας, ἡ ἀντίθεση πρός τήν ἐργασία τῆς μορφῆς αὐτῆς, μέ ἔκδηλη τήν ἀνταρσία: ἀρχισε νά δέρνει τά παιδιά καί νά τοῦς τρυπάει τά κεφάλια, μέ ἀγκάθια προφανῶς, νά τρυπάει καί τό κεφάλι τῆς μάνας του, νά φεύγει καί νά ἀνεβαίνει στίς ράχες. Ὁ δρόμος ἀπό ἐδῶ ὡς τά βουνά δέν εἶναι πολύ μεγάλος, ἀπό τίς ράχες γύρω ἀπό τήν πόλη ὡς τά βουνά καί τήν ἐνσωμάτωση στόν κόσμον τῆς ἀρνησης, στόν κόσμον τῶν ὄπλων.

Ἡ δεύτερη καταφρόνια πού αἰσθάνθηκε ὁ Μακρυγιάννης ἦταν ὅταν τόν ἐρόγιασαν 14 χρόνων πλέον σέ κάποιον, καί σέ ἕνα πανηγύρι πυρο-

βόλησε μέ τό όπλο τοῦ άφεντικοῦ του, καί τό όπλο έσπασε: «μδδωσε τό ντουφέκι του νά τό βαστώ. Έγώ θέλησα νά τό ρίξω, έτςακίστη. Τότε μ' έπιασε σέ όλον τόν κόσμον όμπρός καί μέ πέθανε εις τό ξύλο. Δέ μ' έβλαβε τό ξύλο τόσο, περισσότερο ή ντροπή τοῦ κόσμου» (σ. 16).

Πηγαίνει ύστερα στήν εκκλησία, στόν Άη Γιάννη, τοῦ κάνει μετάνοιες. Έίχε μάθει από μικρό παιδί νά κάνει μετάνοιες άφηγούμενος λέει ότι τοῦ έλεγαν: σκύφε νά πιάσεις περδικόπουλα, δηλαδή νά μάθεις νά κάνεις μετάνοιες. “Ένα στοιχειό γιά τήν άγωγή τῶν παιδιῶν, πού έάν ύπῆρχαν ακόμα λαογράφοι παλαιού τύπου, θά μπορούσαν νά μς πουν ότι αυτό συνεχιζόταν ως πρόσφατα, γιατί ή φράση «σκύφε νά πιάσεις περδικόπουλα» ήταν ζωντανή στό στόμα τῶν ανθρώπων τῆς ύπαίθρου. Ήταν ένας τρόπος γιά τήν είσοδο τοῦ παιδιοῦ στήν έθιμοταξία πού ίσχυε στήν εποχή, νά κάνει μετάνοιες στίς εικόνες ή καί στοῦς ανθρώπους.

«Μπαίνω τήν νύχτα μέσα εις τήν εκκλησιά του καί κλειῶ τήν πόρτα κι' άρχινῶ τά κλάματα μέ μεγάλες φωνές καί μετάνοιες: “τ' είναι αυτό όπουγι-νε σ' έμέναν, γομάρι είμαι νά μέ δέρνουν”. Καί τόν περικαλῶ νά μου δώσει άρματα καλά κι' άσημένια καί δεκαπέντε πουγγιά χρήματα καί έγώ θά τοῦ φκιασω ένα μεγάλο καντήλι άσημένιον» (σ. 16).

Τό καντήλι αυτό βρέθηκε, ή ευχή, ή επιθυμία του εκπληρώθηκε μέ τόν έξῆς τρόπο: Στά 1811 βρίσκεται στήν Άρτα, πάλι στήν οικογένεια όπου δούλευε προηγουμένως. «Τόν πάντρεψε αυτόν ό Άλήπασας εις τήν Άρτα. Έκατξε κάμποσον καιρό εις Άρτα. Τόν γύρεψε ό Άλήπασας νά πάγη, ότι τόν άγαπούσε καί τόν ειχε εις τά μυστικά του γράμματα. Ήταν τίμιος άνθρωπος: τόν λένε Θανάση Λιδωρίκη». Είναι ό γνωστός Θανάσης Λιδωρίκης, πού ζει αρκετά χρόνια μετά τήν Έπανάσταση καί μς άφησε ενδιαφέροντα άπομνημονεύματα.

«Έκατξα μέ συμφωνίες ότι έγώ ως δούλος δέν κάθομαι. “Κάνω τήν 'πηρεσία τοῦ σπιτιοῦ σου, όμως θά γνωριστώ καί μέ τούς κατοίκους νά δανειστῶ, νά κάμω καί έμπόριο, ότ' είμαι γυμνός, νά ντυθῶ. (Αυτός ήταν φιλάργυρος, δέν μδδινε τίποτας). Πρώτη συμφωνία αυτήνη, τοῦ είπα, καί δεύτερον τά φώνια τοῦ σπιτιοῦ σου, νά βαστάη ή γυναίκα σου τά χρήματα καί τόν λογαριασμόν, ξέρει γράμματα, καί νά μου δίνη νά τῆς φωνίξω, νά ζηάζῃ όταν φέρνω τό φώνιο καί ό,τι κάνει νά πλερώνη. Τό ίδιο καί εις τ' άλλα τά φώνια, νά μήν μέ λέτε ότι σς εκλεψα' ότι τώρα μέ βλέπετε γυμνόν καί αύριον ντυμένον καί θά λέτε ότ' είμαι κλέφτης”. Έκατξα μ' εκείνες τίς συμφωνίες όπου τοῦ είπα καί έκαμα σ' αυτόν δέκα χρόνους.

Μῶδωσε καί αὐτός διά μιστόν τετρακόσια γρόσια ὄλα. Τοῦ ζήτησα ἕνα δάνειο καί μοῦ τῶδωσε μέ τόκον τά δέκα δώδεκα τόν χρόνον. Τοῦφκιασα ὁμολογία καί τήν ἔχω ὡς σήμερα» (σ. 19).

Μιά ἐπεξήγηση: ἔχει τήν ὁμολογία ὡς τά σήμερα ὁ Μακρυγιάννης σημαίνει πώς τό δάνειο τό ἐξόφλησε καί ἐπιστράφηκε ἡ ὁμολογία σκισμένη καί, ὅπως συνηθίζοταν, τήν κράτησε γιά νά μήν ὑπάρξει ἀπαίτηση.

Σ' αὐτή τή μαρτυρία ὑπάρχουν πράγματα πού ἀξίζει νά τά σχολιάσει κανεῖς. Βεβαίως, ὁ Μακρυγιάννης δέν γράφει τό 1811, γράφει τό 1829. Δέν εἶναι μιά ἄμεση καταγραφή, εἶναι μιά καταγραφή περασμένη ἀπό τό φίλτρο τῆς ὕλης του ἀξιολογίας. Ὡστόσο, θά ἦταν ἀφελές νά πεῖ κανεῖς ὅτι αὐτή ἡ στρατηγική ἔρχεται ἐκ τῶν ὑστέρων, δηλαδή ὅτι αὐτός ὁ ἄνθρωπος ἔμαθε στόν σχετικῶς προχωρημένο 19ο αἰώνα, ὅταν πλέον εἶχε ἀνδρωθεῖ, ὅτι ἕνας ἀπό τούς τρόπους κοινωνικῆς ἀνάδειξης εἶναι ὁ πλοῦτος, ἡ κατοχή κάποιου κεφαλαίου — ἡ λέξη κεφάλαιο σέ πολλά εἰσαγωγικά. Γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι εἶχε πάμπολλα παραδείγματα, ὅταν ἀκόμα ἦταν παιδί, σύμφωνα μέ τά ὅποια ὁ μηχανισμός τῆς οικονομικῆς προκοπῆς, τῆς προκοπῆς μέσω τοῦ οικονομικοῦ, εἶχε διαδοθεῖ καί ὑπῆρχαν παραδείγματα, προφανῶς τό ἴδιο τοῦ Θανάση Λιδωρίκη.

Ὁ ὑπηρέτης ξεκινάει μέ τήν προοπτική νά γίνει ἔμπορος, μέσω δανεισμοῦ. Ὁ μισθός του γιά δέκα χρόνια ἦταν ὄλος καί ὄλος 400 γρόσια. Βρισκόμαστε στόν ἀρχόμενο 19ο αἰώνα. Προσθέτω ὅτι θά μπορούσαμε νά βρισκόμαστε σέ ἕναν προηγούμενο αἰώνα. Ἔχουμε ἕναν ἄνθρωπο πού ἀποφασίζει νά δανειστεῖ, νά γίνει ἔμπορος, νά ἐπιστρέψει τό δάνειο καί μέ τό ἐμπόριο νά πλουτίσει. Αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ σέ σκέψεις γύρω ἀπό τή φύση τοῦ δανείου, γύρω ἀπό τό ὕψος τοῦ δανείου καί γύρω ἀπό τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν τιμή τοῦ χρήματος καί στήν τιμή τῶν ἀγαθῶν ἐκείνων στά ὅποια ἐπενδύεται τό χρήμα. Στή συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ἕνας τόκος τῆς τάξης τῶν 10% (εἶναι τά λεγόμενα «σίγουρα τῆς γῆς» σέ ἀντίθεση μέ τά «ρίζιγα», δηλαδή τούς κινδύνους, «τῆς θαλάσσης») ἐπέτρεπε νά ἐπενδύσει κανεῖς τά δανεισμένα χρήματα καί νά ἔχει κέρδος. Ἐδῶ ὅμως, ὅπως καί σέ πάμπολλες περιπτώσεις, ἔχουμε 20% (τά δέκα δώδεκα τό χρόνο): συνεπῶς, τό προσδοκώμενο κέρδος μπορεῖ νά ἀπορροφήσει αὐτό τό ἐπιτόκιο. Ποιό εἶναι τό κέρδος στό ὅποιο ἀπέβλεπε ὁ Μακρυγιάννης ἢ ἀλλοιῶς μέσα ἀπό ποιά μορφή ἐμπορίας θά εἶχε αὐτό τό προσδοκώμενο κέρδος;

«'Εκεῖ μπρός εἰς τό σπίτι του ἦταν μία πιάτσα καί μαζώνονταν οἱ ἄρχοντες, οἱ ἔμποροι, καί κάθονταν ὡς τά μεσάνυχτα τό καλοκαίρι. Τότε ἐγὼ ἔβανα καί καθάριζαν τό μέρος ἐκεῖνο, τούς ἔδινα καί ὄ,τι τούς χρειάζονταν, τούς καλόπιανα. Γνωρίστηκα μ' ἄλλους αὐτούς καί μέ τούς προεστούς τῶν χωριῶν. Ζήτησα ἀπό αὐτούς τούς προεστούς καί ἐμπόρους ἕνα δάνειον καί μέ δάνεισαν πέντ' ἔξι χιλιάδες γρόσια· εἶχα καί ἐγὼ ὡς τότε καπετάλι εἴκοσι τέσσερα γρόσια, τά προστόχισα εἰς τούς χωργιάτες καί ἔπιασα βρώμη τόν χειμῶνα, νά τήν λάβω εἰς τ' ἄλωνια» (σ. 19-20).

Νά ὁ ὑπαινιγμός τοῦ κέρδους μέσω μιᾶς ἐμπορίας πού συνίσταται στήν προαγορά ἀγροτικῶν προϊόντων ἀπό τούς ἴδιους τούς παραγωγούς μέ τή μέθοδο τοῦ προστυχιού.

Πρόστυχος ὅλοι ξέρουμε τί σημαίνει. *Aventurier*, τό ἴδιο. Ἄρνητικές οἱ σημανσεις τῶν λέξεων αὐτῶν. Ὁ πρόστυχος καί τό προστύχι εἶναι *aventura* καί σημαίνει προαγορά τῶν προϊόντων πού γίνεται ὑπό δύο ὅρους: ὁ ἕνας ὅρος εἶναι ὅτι ἡ τιμὴ κανονίζεται κατὰ τή στιγμή τῆς προαγορᾶς· ὁ δεύτερος εἶναι ὅτι καπαρώνεται ἡ παραγωγή καί ἡ τιμὴ διαμορφώνεται τήν ὥρα τῆς ἀγορᾶς. Τά προστύχια κατὰ κανόνα ἀνήκουν στήν πρώτη κατηγορία, δηλαδή προαποφασίζεται ἡ τιμὴ. Κάποτε ἡ τιμὴ ἀποφασίζεται σταδιακά, ἰδίως ἐκεῖ ὅπου ἔχουμε νά κάνουμε μέ τήν ἐλαιοπαραγωγή. Στήν Κέρκυρα λόγου χάρη εἶναι οἱ ξετιμωτάδες πού σέ μιά ἢ δύο φάσεις ἐκτιμοῦν τήν ἀξία τοῦ ἐλαιοκάρπου σέ συνάρτηση μέ τό δέντρο, καί διαμορφώνεται μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ τιμὴ.

Ἄς μείνουμε στήν ἀγαθότερη γιά τόν ἄμεσο καλλιεργητή περίπτωση, κατὰ τήν ὁποία δέν προδιαμορφώνεται ἡ τιμὴ, ἀλλά ἀφήνεται νά διαμορφωθεῖ τήν ὥρα τῆς συγκομιδῆς. Τί σημαίνει αὐτό; Σέ συνθήκες μιᾶς μέσης ἢ καλῆς χρονιάς, σημαίνει ὅτι ἡ τιμὴ πώλησης τοῦ προϊόντος διαμορφώνεται στήν ἐποχὴ τῆς ἐποχικῆς συμπίεσης τῶν τιμῶν, γιατί στήν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς οἱ τιμές πέφτουν καί ἀνεβαίνουν μετὰ ἀπό δύο ἢ τρεῖς μῆνες. Στήν περίπτωση τῆς διαμόρφωσης τῆς τιμῆς τήν ὥρα ὅπου συμφωνεῖται ἡ προαγορά, πάλι ἡ διαμόρφωση γίνεται ἐνόφει τῆς ἐποχικῆς συμπίεσης: ὁ ἀγοραστής θά ὠφεληθεῖ ἂν γιά τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο λόγο ὑπερκεραστεῖ ἢ ἐποχικὴ συμπίεση, καί ὑπάρχουν δυνατότητες νά ὑπερκεραστεῖ, ἀρκεῖ νά ὑπάρξει μεγάλη ζήτηση καί αὔξηση τιμῶν ἢ νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό ἕνα γεγονός ἀπό τό ὅποιο δέν ἐπωφελεῖται κατὰ κανόνα ὁ παραγωγός, δηλαδή ἀπό τή δυνατότητα νά ἀποθηκεύσει τό προϊόν καί νά τό πουλήσει ὅταν οἱ τιμές ἀνεβοῦν.

Τό πόσο έτεροβαρής είναι ή σχέση αυτή θά μπορούσε νά τό καταλάβει κανείς άν κοίταζε τί έχει συμβεί στά Έπτάνησα γύρω από τό θέμα τών προστυχιών. Γιατί στά Έπτάνησα αυτά τά πράγματα καταγράφονται, υπάρχουν απόφασεις τής Βενετίας, υπάρχει ιστοριογραφία καί προβληματική. Τό προστύχι όμως έχει γενική εφαρμογή στή μαρτυρία του Μακρυγιάννη τό βλέπουμε στά χωριά τής Άρτας, αλλά φυσικά δέν είναι τά μόνα. Γιατί τό προστύχι; Για τόν αυτονόητο λόγο ότι έχει ανάγκη απο μετρητά ό παραγωγός: προπουλά τήν παραγωγή του, παίρνει κάποια χρήματα μέ τά όποια αντιμετωπίζει τίς ανάγκες του. Τό προστύχι δέν είναι άπλως μία συμφωνία κατά τήν όποία προαγοράζει κάποιος τήν παραγωγή, είτε ένόψει τής μελλοντικής διαμόρφωσης τών τιμών είτε στή βάση μιās ήδη διαμορφωμένης τιμής. Καθρεφτίζει τούς βαθύτερους χαρακτήρες τής άγροτικής οικονομίας, καί συγκεκριμένα τήν όριακότητα τής αυτάρκειας, τήν όριακότητα του εκχρηματισμού καί τής έμπορευματοποίησης πού είναι ή προϋπόθεσή του.

Μέ τίς άπλές του φράσεις ό Μακρυγιάννης μās εισάγει σέ έναν πάγιο μηχανισμό τής άγροτικής οικονομίας, γι' αυτό έλεγα προηγουμένως ότι ή μαρτυρία του μπορούσε νά άφορά μία μεγαλύτερη χρονική διάρκεια καί από εκείνη τής μαρτυρίας του. Συνεχίζει για τή βρώμη:

«Τήν πιάνω τέσσερα γρόσια τό ξάι, τήν σύναξα εις τ' άλώνια (καί ήταν έλλειψη) καί τήν πουλώ δεκαέξι. Πιάνω όλα αυτά τά χρήματα. Τήν άλλη χρονιά τόν χειμώνα τά πιάνω άραποσίτι από έντεκα γρόσια τό ξάι' τό συνάζω εις τ' άλώνια, τό πουλώ εις τήν Άρτα τριάντα τρία. "Οτ' ήταν πανούκλα εις τήν Άρτα καί ήταν έλλειψη τό φωμί» (σ. 20).

Γιατί τόσο μεγάλη διαφορά; Γιατί ήταν έλλειψη. Δέν εξηγεΐται σέ τί όφειλόταν ή έλλειψη τής βρώμης: πτώση τής παραγωγής; αύξηση τής ζήτησης; Τά έρωτήματα θά μπορούσαν νά πολλαπλασιαστούν. Προβάλλει μία μόνο εξήγηση, ή επιδημία. Ήταν πανούκλα στήν Άρτα καί έλλειψη από φωμί, από σιτηρά. Είναι τά άποτελέσματα τής επιδημίας, πού σπάει τίς συγκοινωνίες καί άκόμα-άκόμα κάτι άλλο, ότι ή επιδημία πολλές φορές ακολουθεΐ μία σιτοδεία χωρίς νά όφείλεται στή σιτοδεία. Πράγματι, είχαμε εκείνη τήν εποχή μία επιδημία. «Κατά τήν εποχήν του 1816 Μαΐου 2 ότε ένσκήφαντος λοιμού έν τή πόλει τής Άρτης άπαξάπαντες οι Άρταίοι έξήλθον τών έστιών των καί έσκήνωσαν έν τοΐς προαστειοΐς τής πόλεως». Αυτά από ένα *Νέον Μαρτυρολόγιον*.

«Τότε έφκιασα ντουφέκι άσημένιον, πιστιόλες και άρματα και ένα καντήλι καλό. Και άρματωμένους καλά και συγυρισμένους τό πήρα και πήγα εις τόν προστάτη μου και ευεργέτη μου κι' αληθινόν φίλον, τόν 'Αι-Γιάννη, και σώζεται ως τήν σήμερον - έχω και τ' όνομά μου γραμμένο εις τό καντήλι. Και τόν προσκύνησα μέ δάκρυα από μέσα από τά σπλάχνα μου, ότι θυμήθηκα όλες μου τίς ταλαιπωρίες όπου δοκίμασα...» (σ. 20).

Γιά τόν άφηγητή και αυτοβιογραφούμενο Μακρυγιάννη ή καταξίωση έρχεται μέ τήν άπόκτηση πλούτου. Η άπόκτηση πλούτου του επιτρέπει να ένταχθεϊ στά πρότυπα τής κοινωνίας εκείνης πού θαυμάζει, και ή κοινωνία πού θαυμάζει και τό επιδεικτικό μοντέλο τής οποίας ακολουθεϊ είναι ή κοινωνία τών όπλων: άσημένιο τουφέκι, τό πάρισσο αυτού πού του έπέφερε τήν ντροπή' συγυρισμένος, δηλαδή καλοντυμένος, και μέ αυτό τόν επίσημο τρόπο πηγαίνει να έκτελέσει τό τάμα του.

«Ύστερα άρχισα τό έμπόριον και μ' είχαں οι κάτοικοι Ρωμαίγοι και Τοῦρκοι ως ταμίαν και καζάντησα του Θεου τά έλέγη και έφκιασα εκει σπίτι, υποστατικά, και είχα και μετρητά και όμολογίες πληθος και τίς έχω ως σήμερον περίπου από σαράντα χιλιάδες γρόσια. Και τό κιμέρι μου γιομάτο. 'Απόχτησα ό,τι ήθελα και δέν είχα τήν ανάγκη άλλουου» (σ. 20).

'Απ' αυτή τή λιτή έκφραση δέν λείπει τό στοιχειο πού έπιζητούμε, όταν θέλουμε μιá ιστορία, είτε λέγεται οικονομική είτε λέγεται άλλουως, να εκβάλλει σε κάτι άλλο — στήν περίπτωση μας στή βίωση του οικονομου: σε αυτές τίς λίγες γραμμές έχουμε πάλι μιάν αναφορά σε πάγιους μηχανισμούς και σε τυπικές οικονομικές συμπεριφορές. Μας προβάλλεται τό πετυχημένο ξεκίνημα μιās ζωής μέ μιá επιχείρηση, πού συνίσταται στήν άγορά άγροτικων προϊόντων στήν ένδοχώρα και μεταπώλησή τους στήν άγορά τής περιοχής, πού είναι ή άγορά τής "Αρτας.

"Ύστερα άρχίζει τό έμπόριο. Δέν του άρκει ή μεσολάβηση πού κάνει ανάμεσα στον παραγωγό, στο άλών και στή μεταπώληση του προϊόντος στήν πόλη δέν του άρκει αυτό, για να πει ότι εκανε έμπόριο. "Ύστερα από αυτό άρχίζει τό έμπόριο, δηλαδή μιá διαδικασία στήν οποία υπεισέρχονται περισσότερα στοιχεία από όσα υπεισέρχονται στήν οικονομική πράξη πού πρόόλιγου περιγράψαμε.

Αυτό τό έμπόριο πηγαίνει μαζί μέ μιάν άλλη ιδιότητα: να τόν έχουν Τοῦρκοι και Ρωμαίοι ως ταμία. Τί σημαίνει ότι τόν έχουν ως ταμία; Σε καμία περίπτωση, ότι του αναθέτουν τή διεκπεραίωση τών χρημάτων τους. Τί σημαίνει ότι τόν είχαں ως ταμία, τό διασαφηνίζει ό ίδιος,

όταν λέγει ότι είχε υποστατικά, είχε και μετρητά και όμολογίες πλῆθος. Δάνειζε. "Όπως δανείστηκε, δάνειζε: τό έμποριο πηγαίνει μαζί μέ τίς ύψηλοϋ, μεσαίου, χαμηλοϋ επιπέδου χρηματιστικές πράξεις, δηλαδή μαζί μέ τή δανειοδότηση.

Ξεκινάει μέ 24 γρόσια και σήμερα λέει — τό 1829 — είναι 40.000. Προσθέτει μιά φράση δίσημη: «και τό κιμέρι μου γιομάτο», δηλαδή ότι είχε μετρητά διαθέσιμα. Τό λέει ρητά στην ίδια φράση: «και είχα και μετρητά και όμολογίες πλῆθος και τίς έχω ως σήμεραν περίπου από σαράντα χιλιάδες γρόσια». Οί όμολογίες είναι 40.000 γρόσια. Τά μετρητά δέν λέγει πόσα είναι, αλλά συνάγεται από τό αρχείο του. Αϋτά γειμίζουν τό «κιμέρι». "Άς συνοψίσουμε: "Από τό ένα μέρος, ή καταξίωση, πού έγγράφεται στην ήθική αξιολογία, δείγματα τής οποίας μάς ανέφερε ό ίδιος: τό επιδεικτικό μοντέλο έκφραζόμενο μέ όπλα, τό ώρατο ντύσιμο, τήν περηφάνια τοϋ νά μήν έχει τήν ανάγκη τοϋ άλλου, μέ προϋπόθεση και σύνδρομο τή διαθεσιμότητα σέ ρευστό.

"Από τό άλλο μέρος, ή στάση απέναντι στο χρήμα και ή χρήση του, πού δέν ύπακούει σέ έναν μοναδικό κώδικα. Τό χρήμα έρχεται από τίς έμπορικές δραστηριότητες και όσες άλλες διαπλέκονται μ' αϋτές, στην περίπτωση μας τίς χρηματιστικές' επενδύεται επίσης σέ έγγεια αγαθά («ύποστατικά») αλλά αφιερώνεται και σέ έναν τρόπο ατομικής ζωής, και όχι αποκλειστικά στις ανάγκες τοϋ έμπορίου. Δέν είναι τά σκλαβωμένα χρήματα στα προϊόντα πού θά γίνουν πάλι χρήματα για νά ξανασκλαβωθοϋν, νά επενδυθοϋν σέ καινούργια προϊόντα.

Λέγω «σκλαβωμένα» χρήματα, αντί «επενδυμένα», για νά υποδηλώσω μιάν οικονομική νοοτροπία στην όποία μετέχει ό Μακρυγιάννης και πού ύποσημαίνει επίσης τά όρια τοϋ οικονομικοϋ όρθολογισμοϋ, όπως αϋτός θά προέκυπτε από τήν ύπαγωγή τοϋ ατόμου στη λογική, στην περίπτωση μας, τοϋ έμποριοϋ σέ βάρος κοινωνικων αξιων διαμορφωμένων σέ άλλο τυπου οικονομική συνάφεια. Αϋτή είναι ή έννοια τής φράσης «τό κιμέρι μου γιομάτο». Σέ άλλο επίπεδο ή χρηματική διαθεσιμότητα θά έκφραστεί μέ τή διάκριση των φορέων τοϋ χρήματος από τόν μέσο όρο από τόν όποιο είχαν προκύψει, διάκριση πού σηματοδοτείται, κατά κύριο ίσως λόγο, μέ τό χτίσιμο καινούριοϋ σπιτιοϋ, ένδεχομένως διαφορετικοϋ τυπου από τήν έστία προέλευσης.

Είναι χαρακτηριστική ή μαρτυρία τοϋ τέλους τοϋ 17ου αιώνα, ενός βορειοελλαδίτη έμποροϋ, τοϋ Καστρίσιου: τόν κατηγοροϋν ότι σπαταλά

τά χρήματα της εταιρείας – συνεργάζεται με τούς Ήπειρώτες της Βενετίας: τού στέλνουν έμπορεύματα κι αυτός τούς στέλνει άλλα ντόπια. Τί έκαμα; λέει έφτιαξα τό σπίτι μου. Είναι σημαντική μαρτυρία, γιατί μιλά για πράγματα πού γίνονταν, αλλά δέν καταγράφονταν. Είναι μία μαρτυρία-διαμαρτυρία, φορτισμένη μέ πάθος, χαρακτηρίζει τούς καλοθελητές του ως «πομπιευμένες πουτάνες». "Ας συγκρατήσουμε τό νόημα: ή καταξίωση έρχεται μέ τή δημιουργία ενός διαφορετικού τρόπου ζωής. Θα πει κανείς ότι είναι αυτονόητο. Δέν είναι πάντοτε αυτονόητο. Υπάρχει καί τό αντίθετο μοντέλο, τής απόκρυψης του πλούτου, είτε γιατί αυτός θα προκαλέσει τό φθόνο, τό φόβο, τήν άρπαγή, είτε για άλλους λόγους περισσότερο έσωτερικευμένους, πού καταλήγουν στον τύπο του φιλάργυρου, του ανθρώπου πού δέν θέλει νά ξοδέψει στό φαγητό, στό πιυτό, στό νά ποδεθεί, στό νά στεγαστεί.

Ο Μακρυγιάννης καί σίτινα έφτιαξε καί ύποστατικά, καί ειχε μετρητά καί όμολογίες. Πέραν όμως τής ψυχολογικής της τονικότητας, ή μαρτυρία του έγγράφεται στά συμβαίνοντα, στά γεγονότα τής οικονομικής ιστορίας, τά όποια έχουν συναρθρωθεί σε δομές οικονομικές. Πρόκειται για τή δυνατότητα, μέσω τής προαγοράς, νά γίνεται κανείς κύριος του άγροτικού περισσέυματος, νά διώχνει από τήν αγορά τόν άμεσο παραγωγό, καί μέ τή διάθεση αυτού του περισσέυματος, πού τό έχει αποκτήσει καθλώνοντας τίς τιμές, έκμεταλλευόμενος τό ρυθμό των τιμών – ρυθμός έξω από τίς δυνατότητες του άμεσου άγροτικού παραγωγού – , νά κατορθώνει νά εισχωρήσει σε έναν κόσμο πού, μολονότι προκύπτει από τόν καθλωμένο κόσμο τής υπαίθρου, αυτονομείται, γίνεται φορέας διαρθρωτικών μεταβολών, αποκτά διαφορετικού τύπου ψυχισμό.

Υπάρχει ένα δεύτερο μοτίβο επαναλαμβανόμενο στις συναφείς μαρτυρίες, πού δέν έχουν πάντα σχέση μέ τό οικονομικό, τό μοτίβο τής τιμιότητας. Ζητά από τήν κυρά του νά κρατάει κατάστιχο, αγοράζει – έχουμε εδώ μία αξιοπρόσεκτη ένδειξη για τήν αγορά – , πηγαίνει τό προϊόν στό σπίτι, τό ζυγίζει ή νοικοκυρά, καί πληρώνεται εκ των ύστερων. Δηλαδή έχουμε μία από τίς αποδείξεις ότι στην αγορά λειτουργεί ή πίστωση, ό βερεσές: δέν έχει ακόμα αναπτυχθεί ή μυθολογούμενη, άν όχι πραγματική, πινακίδα «ό βερεσές απέθανε καί άφησε κληρονόμο μέ τόν παρά στό χέρι», τό ισοδύναμο του Χέρ Κρέντιτ πού έχει πεθάνει καί κλαίει ή φτωχολογιά, όπως αποσημειώνει κάπου ό Braudel στις *Δομές του Καθημερινού*. Γιατί ή πίστωση, ή πίστη δέν είναι κάτι πού

παίζεται μόνο στα επάνω πατώματα της οικονομίας, είναι κάθετο φαινόμενο, μέ πολλαπλού τύπου επιπτώσεις. Ή πρόκειται για άλλη πρακτική, νά φτάνει δηλαδή ό ύπηρετης αγοραστής στό παζάρι εφοδιασμένος ήδη μέ χρήματα από τό σπίτι ή μέ τό δικό του κομπόδεμα; Ό βερεσές, αλλοιώς ή πίστη, είναι ή πιθανότερη συνήθης ύπόθεση.

Μιά μορφή πίστωσης είναι ή προαγορά, μέ τά αποτελέσματα πού είδαμε, τήν καθήλωση καί τήν αποξένωση του παραγωγού από τήν αγορά, νοούμενη σε όλες τις δυνατότητες πού παρέχει, σε όλη τήν κλίμακα μέ τήν όποία εκφράζεται καί μέ τήν όποία συγκροτείται. Ή άλλη μορφή της πίστης, ό βερεσές, ικανοποιεί – χωρίς τήν προσθήκη τόκου – τις ανάγκες των ανθρώπων, φτωχών καί πλουσιών, γι' αυτό οι φτωχοί της λιθογραφίας του Χέρ Κρέντιτ κλαίνε όταν αυτός πεθαίνει. Δέν θά εκλαιγε ή γυναίκα του Λιδωρίκη ίσως κάποια άλλη δέν θά μπορούσε νά έχει τόν έλεγχο πού της πρότεινε ό Μακρυγιάννης λόγω της τιμιότητάς του, μία τιμιότητα πού τή θεωρεί ως προσωπική· αλλά ή Λιδωρίκαινα μπορούσε νά ελέγξει: ήταν έγγράμματα.

Ύπάρχει κι άλλο αυτό ή τιμιότητα. Γίνεται Φιλικός:

«Πήγα καί του είπα: “Είμαι άξιος”. Του φίλησα τό χέρι, όρκίστηκα. Τόν περικάλεσα νά μή μου μαρτυρήσει τά σημεία της κατήχησης, ότ' είμαι νέος καί νά μήν άντέσω καί λυπηθώ τήν ζωή μου καί προδώσω τό μυστήριο καί κιντυνέψη ή πατρίς. Συφωνήσαμεν καί εις αυτό καί μου είπε ότι όθεν δουλέψω, χρήματα [...] καί κατάχρησες δέν μπορώ νά κάμω, όμως νά παίρνω από 'να αποδειχτικόν, αυτά τά πλούτη νά κάνω. Καί ή εύκή του παπα του εύλογημένου καί της πατρίδος μου καί θρησκείας μου, ως τήν σήμεραν δέν μ' άφησε ό Θεός νά ντροπιαστώ» (σ. 21-22).

Έδω ή έντολή για τιμιότητα έρχεται από τό συμβαλλόμενο, δέν είναι ό ίδιος πού ζητάει νά κατοχυρώσει τήν έντιμότητά του, είναι ό Φιλικός, πού του λέει ότι για όσες δαπάνες κάμει θά ύπάρξει απόδειξη, καί τό αποδέχεται, καθώς έγγράφεται στό σύστημα των ήθικων του άξιων, όπου ή έντιμότητα έχει τήν πρωτεύουσα θέση. Είναι μία προσωπική ιδιότητα ή είναι μία ιδιότητα ενός κόσμου, πού μολονότι συμπεριφέρεται βάσει κάποιων κανόνων, δέν έχει καί ένα θεσμικό πλαίσιο τέτοιο πού νά κάνει περιττή τήν υπερέτνιση της έντιμότητας;

Οί μαρτυρίες στρέφονται καί πρός τις δύο κατευθύνσεις: οι έντιμοι έμποροι, πού κρατούσαν τό λόγο τους καί χωρίς γραπτή συμφωνία· οι πραγματευτές πού έξαπατούσαν τους αγαθούς Γερμανούς, πεμπτουσία

της έμπορικης έντιμότητας, φορεΐς μιās διαδεδομένης οικονομικής ήθικης, ένω οί άνατολίτες είναι έξω από τό σύστημα αυτό της διαδεδομένης οικονομικής ήθικης.

Τώρα σέ ποιό βαθμό τά φαινόμενα αυτά θά πρέπει νά έρμηνευθούν μέ τό άν ήταν φιλέλληνας ή μισέλληνας ό Bartholdy και άλλοι μάρτυρες, αυτός ό τύπος πρόβασης είναι για τήν ιστορική εξήγηση τουλάχιστον άκατανόητος, ένω είχε διαφορετική σήμανση τή στιγμή όπου ό Κοραΐς μιλά για «τούς κατήγορους του Γένους». Τό πρόβλημα είναι σέ ποιό βαθμό ρασιοναλισμοί οικονομικοί πού μοιάζουν ότι είναι ίδιοι, είναι πράγματι ταυτόσημοι ή, αντίθετως, ότι πρόκειται για διαφορετικούς οικονομικούς ρασιοναλισμούς μέ επίκαινους χώρους, μέ κοινές άναφορές, όπως ή έντιμότητα. Θά άξιζε νά ιδούμε τήν ψυχική τονικότητα πού ή τελευταία άποκτā σέ διαφορετικούς αλλά συμπλεκόμενους οικονομικούς τύπους και οικονομικές συμπεριφορές.

Δέν θά συνεχίσουμε μέ τό Μακρυγιάννη, γιατί θά πέφταμε σέ άλλου είδους άναφορές στό οικονομικό. Θά τελειώσουμε φέρνοντας μιā πρόσθετη απόδειξη για τό βάρος πού έχει ή άναφορά στήν ίδια τή ζωή, μέσα από τίς όποιες οικονομικές δοσοληψίες, για τήν όλη του αντίληψη για τή ζωή. Ό Μακρυγιάννης άφησε και μιā δεύτερη μορφή των άπομνημονευμάτων του, πού, τυπωμένη, είναι έξι σελίδες. Σέ αυτές τίς σελίδες, μέ άκρως αυτοβιογραφικό χαρακτήρα, μέ συμπύκνωση σέ πολύ μεγαλύτερη έκταση από ό,τι στό άπομνημόνευμα, τά γεγονότα στά όποια άναφερθήκαμε ύπάρχουν, και μάλιστα σέ άρκετά μεγάλη έκταση.

«Έγώ έγινα έως 13 χρονών και πήγα στή Ντεσφίνα, σ' ένα χωριό των Σαλώνων. Ήτανε ένας πατριώτης μου ζαμπίτης εκεί. Τ' Άγιαννιού πήγε στό πανηγύρι, πήρε κι' έμένα μαζί' μου είχε δώσει τό τουφέκι και τό βάσταγα έγώ. Θέλησα νά τό ρίξω και έχάλασε' μ' έπιασε μπροστά στον κόσμο και μέ έδειρε ως πού μαύρισε τό σωμα μου. Τήν νύχτα πήγα στήν εκκλησία, μέσα στό άγιο βήμα, εκλαιγα και περικάλαγα τον Άγιάννη νά μου δώσει άρματα δικα μου και νά μου δώσει και χρήματα και έγώ νά του φτιάσω ένα καντήλι πού νά μήν είναι μεγαλύτερο άλλο μέσα στήν εκκλησία. Σέ λίγον καιρόν παντρεύτηκε ένας πατριώτης μου στήν Άρτα και μ' είχε στό σπίτι του. Έχει γνωρίστηκα μέ ούλουρους τούς νοικοκυραίους. Τους ζήτησα και μου έδωσαν χρήματα αυτοί οί φιλόανθρωποι και έκανα τό έμπόριο και ή εύλογία του Άγίου μέ έβοήθησε» (σ. 552).

Πάλι μιā δεύτερη άναφορά, χωρίς νά λείει ότι προστύχησε' ότι τον βοή-

ήσαν οί φιλόανθρωποι αὐτοί κι ἔκαμε ἐμπόριο. Εἶναι προφανές ὅτι ἐκείνη ἡ στιγμή τόν ἔχει σημαδέψει, γιατί ἔχει συνείδηση ὅτι ἡ προσωπικότητά του διαμορφώθηκε μέ τήν οικονομική του ἐμπειρία.

Ὁ Μακρυγιάννης δέν διαφέρει ὡς πρὸς τίς οικονομικές του συμπεριφορές ἀπό τὰ ὑπόλοιπα πρόσωπα τοῦ Ἁγώνα. Μέ τή λήξη του ἀγόρασε κτήματα, ἀνάμεσά τους τό περιβόλι καί τό σπίτι ὅπου ἔκαναν ἐπισκέψεις τό Ἅγιο Πνεῦμα, ἡ Παναγία, οἱ Ἅγιοι· τούς ἔβλεπε στά ὄνειρά του καί ξυπνητός. Εἶναι ἀπό τούς πρώτους μετόχους τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας καί μάλιστα ἔπαιρνε πολύ προχωρημένες θέσεις στό Διοικητικό Συμβούλιο τοῦ Δήμου – γιατί ἦταν καί Δημοτικός Σύμβουλος – σέ σχέση μέ τή δημιουργία τράπεζας. Ἦταν αὐτό πού ὁ Ἐλύτης τό εἶχε ἐκφράσει ὠραῖα, ἀνῆκε στους νοικοκυραίους, μιά ἔννοια πού πρέπει κάποτε νά διασαφηνίσουμε.

Κι ἄλλοι ἀγωνιστές τοῦ '21 κάνουν τό ἴδιο πράγμα, ἄλλοι ἔχασαν καί αὐτά πού εἶχαν ἢ τούς ἔμειναν λίγα ἀπό ὅσα εἶχαν. Ὑπάρχει μιά μικρή λεπτομέρεια, ὅτι συνήθως ἔχασαν ὄχι ἐκεῖνα πού εἶχαν, ἀλλά ἐκεῖνα πού ἀπέκτησαν στή διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης.

Ἡ οικονομία στήν ὁποία μετέχει ὁ Μακρυγιάννης εἶναι τό ἐμπόριο, κατόπιν ὡς ἕνα βαθμό τὰ δημόσια οικονομικά, γιατί ὡς στρατιωτικός παίρνει μισθό, πρέπει νά πληρώσει τούς στρατιῶτες· ἔχει τήν ἐμπειρία τοῦ δημοσίου καί μιάν ἄλλη ἐπικρατέστερη οικονομική ἐμπειρία: πρόκειται γιά τὰ εἰσοδήματα πού ἔρχονται ἀπό τὰ κτήματά του, τὰ δάνεια πού κάνει μετά τήν Ἐπανάσταση. Ὡστόσο δέν μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς ὅτι εἶναι οικονομικό ἄτομο· εἶναι πολιτικό ἄτομο καί ἀκόμη στοχαστικό, ἄτομο θρησκευτικό. Μποροῦν νά προταθοῦν πολλά ἐπίθετα, ἀλλά δέν θά προεξῆρχε τό οικονομικό.

Δέν εἶναι homo economicus, ἔχει περάσει ἀπό τὰ μονοπάτια τοῦ οικονομικοῦ ἀνθρώπου. Οὔτε μπακάλης ἔγινε οὔτε ἐπιχείρηση ἔστησε οὔτε πολλές μετοχές ἀγόρασε στήν τράπεζα, ἦταν συμβολική ἡ πράξη του. Δέν ἦταν homo economicus, ἦταν homo politicus, ὅπως μπορούσε νά διαμορφωθεῖ στήν ἐποχή του ἕνας πολιτικός ἄνθρωπος, μέ ἰσχυρές καταβολές σέ αὐτό πού λέμε παραδοσιακό πολιτισμό, μέ ὅ,τι συνεπάγεται ἡ ἔννοια αὐτή στό ἀξιολογικό ἐπίπεδο.

Ἀντιθέτως, ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού ἦταν κατεξοχὴν homines economici. Τούς ξέρουμε περισσότερο γιά τὰ κατοπινά χρόνια καί ὄχι γιά τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, ὅπου ἔχουμε ἐπικεντρώσει τό ἐνδιαφέρον

μας. 'Ο Συγγρός είναι μιά περίπτωση πού αφήνει τή μαρτυρία του ως οικονομικός, μάλιστα χρηματιστικός, τύπος από τούς δευτεραγωνιστές είναι ένας μπακάλης χιώτης, ό Σέρμπος, ζει «παράλληλα» στόν 'Αγώνα, αφήνει τή μαρτυρία του ό άμητός θά μπορούσε νά ήταν άρκετά σημαντικός γιά αυτό του είδους τίς μαρτυρίες.

Τώρα περνάμε σέ έναν άλλο τύπο, σήμερα όμως εισαγωγικά. Σέ έναν άλλο τύπο πού κι αυτός δέν αναφέρεται στά γεγονότα τήν ώρα πού γράφει, αλλά έχει νά κάνει μέ τίς αναμνήσεις του. "Όπως ό Μακρυγιάννης, έτσι κι αυτός είναι από τούς ελάχιστους μάρτυρες πού μιλούν γιά τήν παιδική ηλικία. Δέν είναι μόνο ό Βικέλας πού μιλάει γιά τήν παιδική ηλικία, είναι και ό Παναγιώτης Σκουζές.

Διαβάζω από τή βιογραφία πού του έχει γράψει ό δισέγγονός του Δημήτρης Σκουζές, ό αθηναϊολάτρης και ό αθηναϊολόγος. Οί Σκουζέδες είναι από τά παλαιότερα μέλη τής αθηναϊκής κοινωνίας.

«Γύρω στά 1800, ναύτης στήν άρχή, κατώρθωσε νά γίνη σέ λίγα χρόνια κύριος γολέτας, μέ τήν όποία έκανε επικερδή ταξίδια μεταξύ Σμύρνης, Σύρου και Τεργέστης. Τό πλήρωμά του ήταν από Αιγίνιτες, μέ τούς όποιους όί Σκουζέδες είχαν σχέση τόσο από τά χρόνια τής Βενετοκρατίας, όπου είχαν καταφύγει μετά τήν αναχώρηση του Μοροζίνη απ' τήν 'Αθήνα, όσο και απ' τή διαμονή εκεί, ως ήγουμένου Μονής, του θείου του 'Ιεροθέου Σκουζέ. Στά 1803-1804 μέ τρία καράβια, πού στό ένα ήταν κυβερνήτης ό Παναγής Σκουζές αναχωρεί διά τή μεγάλη ποντοπορεία του στήν 'Αμερική, γιά τήν όποία έχουμε τή διήγηση του συντρόφου του ναύτη. "Υστερα άποκτά δικό του καράβι και κάνει μακρινά ταξίδια. 'Επειδή δέ τότε όί "Αγγλοι, μέ ναύαρχο τόν Νέλσον, είχαν άποκλεισμένα τά παράλια τής 'Ισπανίας, όπου πολεμούσε ό στρατός του Ναπολέοντος, συνέλαβε τή μεγαλοφυά ιδέα, νά σπάση μέ τήν ταχύπλοη κορβέτα του "Σαμαλάνα", είναι τό όνομα τής μάνας του, «τόν άποκλεισμό και νά φέρη φθινό σιτάρι τής 'Οδησσού στους πεινασμένους 'Ισπανούς». Κατόπιν ό Σκουζές γυρίζει στήν 'Αθήνα και παντρεύεται τήν "Αννα Βερση, κλπ. «'Ολίγον πρό του 1820 ό Σκουζές έμυήθη απ' τούς πρώτους 'Αθηναίους στή Φιλική 'Εταιρία. Κατά τήν 'Επανάσταση προσέφερε πολλές υπηρεσίες, πολέμησε στήν 'Ακρόπολη και ό ίδιος μάλιστα ό Παναγής Σκουζές είναι εκείνος πού μέ δικά του χρήματα ριφοκίνδυνα μετέφερε μέ όλλανδικό τραμπάκولو απ' τήν 'Ιταλία, τά πρώτα μουςκέτα και πυρομαχικά του 'Αγώνος, τά όποια διμεμοιράσθησαν στους πολεμιστάς 'Αθηναίους τής υπαίθρου, άφου στήν άρχή έφυλάχθησαν στό σπίτι του Χ" Ζαχαρίτσα, ίσχυροϋ τότε από τίς σχέ-

σεις του μέ τούς Τούρκους [...] 'Απ' τούς φεύγοντας τό 1830 Τούρκους, ύστερ' απ' τή συνθήκη τοῦ Λονδίνου, ὁ Σκουζές ἀγόρασε κτήματα πολλά, πού ἔγιναν ἡ βάση τῆς μεγάλης κτηματικῆς περιουσίας τῆς οἰκογενείας, ἐπιδίδεται δέ τότε καί εἰς ἐμποροκτηματικὰς ἐπιχειρήσεις καί ἰδρύει τήν ὁμώνυμη Τράπεζα. Πέθανε 70 ἐτῶν, στά 1847» (σ. 157-158).

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει περάσει ἀπό πολλούς δρόμους τοῦ οἰκονομικοῦ, ἀρχίζοντας ἀπό ἕνα βασικό δρόμο, τίς θαλάσσιες μεταφορές, τό σπάσιμο τοῦ ἠπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, γιά νά ἀκολουθήσει ἕνα δρόμο πού πολλοί ἀκολουθήσαν: νά ἐπενδύσουν στή γῆ μέ φτηνό, νομίζω, ἀντίτιμο, καθώς ἀγοράζει κτήματα τῶν Τούρκων τῆς Ἀττικῆς καί τῆς Εὐβοίας πού, βάσει τῶν συνθηκῶν, φεύγουν, τά κτήματά τους δέν καταλαμβάνονται «ἐπαναστατικῶ δικαίω» ἀπό τό ἔθνος, ἀλλά τά πούλανε, φυσικά, σέ τιμές ὄχι ἐξαιρετικά ὑψηλές.

Πρὶν πεθάνει, στά 1841, ἀρχίζει μέ τά γράμματα πού ἤξερε νά γράφει τά ἀπομνημονεύματά του. Εἶναι μιά ὀλόκληρη ἱστορία ἢ ἔκδοση τῶν ἀπομνημονευμάτων, ἀποσπασματικά, μιά ἀποκατάσταση παλαιότερα, μιά δεύτερη ἔκδοση κατόπιν δέν εἶναι αὐτό τό ὅποιο μᾶς ἀφορᾷ. Τό χρονικό πού γράφει εἶναι ἐν ταυτῶ ἱστορία καί αὐτοβιογραφία. Εἶναι αὐτοβιογραφία στό μέτρο ὅπου βλέπει τήν ἱστορία νά διαδραματίζεται, δέν λείει τίποτε γιά τά ταξίδια μέ τά πλοῖα εἶναι ἕνα χρονικό τῆς Ἀθήνας, γι' αὐτό καί ὁ ἐκδότης του Γ. Βαλέτας τό ἐπιγράφει: *Χρονικό τῆς σκλαβωμένης Ἀθήνας στά χρόνια τῆς τυραννίας τοῦ Χατζαλή γραμμένο στά 1841 ἀπό τόν ἀγωνιστῆ Παναγῆ Σκουζέ, παλιό καί νέο χειρόγραφο ἐπιμελημένο καί ἀποκαταστημένο ἀπό τόν Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1948.*

Ἄς σχολιάσουμε τό ἐξῆς: *Ἀθήνα 1948 – Χρονικό τῆς σκλαβωμένης Ἀθήνας*. Γιά τούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἢ σκλαβωμένη Ἀθήνα ἦταν ἡ ἐποχή τῆς ἰταλικῆς καί, κυρίως, τῆς γερμανικῆς κατοχῆς. Ἐξειδικεύει: *Στά χρόνια τῆς τυραννίας τοῦ Χατζαλή*. Ἡ λέξη τυρανία ὑπάρχει μέσα στό Σκουζέ. *Γραμμένο στά 1841 ἀπό τόν ἀγωνιστῆ Παναγῆ Σκουζέ*. Ἡ ιδιότητα πού ἀναδεικνύεται ἀπό τό χρονικό, δέν εἶναι σέ καμία περίπτωση ἐκείνη τοῦ ἀγωνιστῆ πού ἀναφέρεται στήν ἐποχή τοῦ Ἀγώνα. Ποιοί εἶναι οἱ ἀγωνιστές τοῦ 1948; Εἶναι οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀντίστασης. Ἀπό ἕναν ἀμφίσημο τίτλο, ἀγωνιστής ἦταν ἡ Ἀθήνα, σκλαβωμένη ἀπό τήν ὀθωμανική κυριαρχία κάμποσους αἰῶνες. Ἡ πρόσληψη αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, τό 1948, γίνεται μέσα ἀπό μιά ἐμπειρία ἀκόμα νωπή στοὺς

άνθρώπους πού τό ἀντικρύζουν· ὁ ἴδιος ὁ τίτλος τό μεταθέτει σέ ἓνα κλίμα, πού οὔτε τό ἴδιο εἶναι μέ τό κλίμα στό ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ ἀφηγηση οὔτε ὑπάρχει συνέχεια ἀπό τό ἓνα κλίμα στό ἄλλο. Ὡστόσο, γίνεται ἓνα εἶδος συναίρεσης στό ἐπίπεδο τῆς ἐκφορᾶς καί ἓνα εἶδος ἐξομώσεως τῆς ὀθωμανικῆς Ἀθήνας μέ τούς ἀγωνιστές τῆς Ἀντίστασης, λόγου χάρι τό Σάντα καί τό Γλέζο ἢ τό Γλέζο καί τό Σάντα· ἀγωνιστής καί ὁ Σκουζές, ὅπως κάποιος Ἑλασίτης τῶν συνοικιῶν.

Λοιπόν, τό 1841 ὁ Παναγῆς Σκουζές σκέπτεται νά γράφει αὐτά τά ἀπομνημονεύματα, κέντρο τῶν ὁποίων, ὄχι ὅμως ἀποκλειστικό, εἶναι ἡ Ἀθήνα. Πῶς τήν ξέρει αὐτή τήν Ἀθήνα; Ὡς ἓνα σημεῖο ἀπό ἀφηγήσεις καί ἀπό τήν προσωπική του μνήμη, τά πρῶτα στάδια τῆς ὁποίας ἐνισχύονται ἀπό ἀφηγήσεις. Καί εἶναι ἐκεῖ πού δέν ξέρει κανείς ἂν τά ξέρει ἀπό ἀφηγήσεις ἢ τά ξέρει ἐπειδή προσέλαβε, συνέλαβε τά γεγονότα, τά ὁποῖα διαδραματίζονταν τήν ὥρα πού ὁ μάρτυρας ὑπῆρχε. Γιατί διατείνεται πῶς θυμᾶται πράγματα ἀπό ὅταν ἦταν πέντε χρόνων.

«Ἐνθυμοῦμαι ἀπό πέντε ἐξη χρόνων ἕως σήμερον, κατὰ καλήν σειράν, ὅλα τά ὅσα ἐπέρασα καί ἔπαθα καί πού ἐπάγησα καί εἰς τί καιρόν ἐτυράνησε τούς Ἀθηναίους, ὅλη τήν ἐπαρχία, ὁ Χατζή Ἀλῆς, χασεκῆς τό ἀξίωμα του [...] Θέλω γράψαι τά ὅσα οἱ γονεῖς μου μοῦ εἶπαν, μέρος, περί τοῦ τυράνου, ὅσα ἐγώ δέν εἶδα, μήτε ἐνθυμούμην ὡς μικρός, ἀπό τά 1772 ἕως τά 1784 ὅπου ἄρχισα νά βλέπω καί νά ἐνθυμοῦμαι τά τοῦ τυράνου καί τῶν ὀπαδῶν του» (σ. 17).

Ὁ ἴδιος ἔχει συνειδηση ὅτι προϋπάρχει μιᾶ ἱστορία, καί ἀπό μιᾶ στιγμή καί ὕστερα ὁ ἴδιος θυμᾶται, πέντε μέ ἕξι χρόνων. Πέντε-ἕξι χρόνων θυμᾶσαι, ἀλλά δέ μπορεῖ νά θυμᾶται αὐτά πού λέγει παρακάτω. Εἶναι μιᾶ μνήμη πού διασταυρώνεται μέ ἀφηγήσεις ἀνθρώπων πού εἶχαν ἄλλου τύπου, συνολικότερη, ἀμεσότερη, πρόσληψη τῶν διαδραματιζομένων. Ἀφήνουμε, γιά νά περάσουμε σ' αὐτά κάποια ἄλλη στιγμή, τά οἰκονομικά γεγονότα πού καταγράφει, γιά νά ἐπισημάνουμε τό εἶδος τῆς οικογενειακῆς μνήμης πού μᾶς μαρτυράει ὁ Παναγιώτης Σκουζές.

«Ἐγώ ὁ Παναγῆς Σκουζές, ἐγενήθηκα εἰς Ἀθήνα εἰς τά 1777, κατὰ τή σημεῖωση τοῦ πατρός μου», κάπου τάχε γραμμένα, σέ κανένα εἰκόνισμα; «ἀπό γονεῖς αὐτίχθων Ἀθηναίους. Ὁ πατήρ μου, Δημήτριος τοῦ Νικολάου Σκουζέ· ἡ μητέρα μου Σαμαλτάνα, θυγατέρα τοῦ Θανάση Λιμπέριου Παναγιωτάτση· ἀπό οικογένειες καί οἱ δύο τάξης δευτέρης.

Ἐκτός ἀπό τές δώδεκα οικογένειες τῶν Ἀθηναίων τῶν ἀριστοκρατῶν κοτζιαμπάσηδων, ἦτον σχεδόν μιά οικογένεια ἀπό τές εικοσιτέσσερες οικογένειες, ὅπου οἱ ἀριστοκράτες ἐφοβοῦντο, ὡς εὐκατάστατους καί μέ ὀλίγην παιδεΐαν» (σ. 18).

Καταγράφεται μιά μνήμη πού φτάνει ὡς τόν πατέρα καί τούς δύο κλάδους τῆς οικογένειας· ξέρεي ὅτι ἀνήκει στή δεύτερη τάξη, ἦταν τρεῖς οἱ τάξεις: ἡ δωδεκάδα — οἱ ἄρχοντες· οἱ ἀστοί, ἄς ποῦμε, οἱ «νοικοκυραῖοι», ὅπως τούς ἔλεγαν, καί οἱ ἐπίσης ἀστοί ἄνθρωποι τοῦ παζαριοῦ, οἱ «παζαρίτες», διακριτές τάξεις ἀπό τούς ἄνθρώπους τῆς ὑπαίθρου, τούς ἄμεσους καλλιεργητές.

«Ὁ πατήρ μου ἦτον τήν τέχνην σαποντζής. Ὁμοίως ἦτον καί ὁ πατήρ τῆς μητρός μου σαποντζής. Ὁ δέ πατήρ τοῦ πατρός μου ἦτον ἔμπορος εἰς τά προϊόντα τοῦ τόπου. Οἱ γονεῖς μου ἦτον χριστιανοί ὀρθόδοξοι τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Ἐχαιρον ὑπόληφιν, εἶχον κτήματα καί χρήματα. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ πατρός μου ἦτον ἐπικερδής», δηλαδή ἡ τέχνη. Αὐτό πού διαβάζουμε τώρα εἶναι ἡ δεύτερη παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ.

Καί οἱ δύο παπποῦδες μου ἦτον σημαντικοί, περισσότερον ὅμως ἦτον πλούσιος ὁ Σκουζές. Ἀλλά ὕστερον ἐδυστύχησαν, ἐξαιτίας τῆς τυρανίας τοῦ Χατζῆ Ἀλῆ, ὅπου ἐτυράνησε τάς Ἀθήνας χρόνους εικοσιτέσσερους, ὅπου τόσο ἐδυστύχησαν οἱ Ἀθηναῖοι, χώρα καί χωριά» (σ. 18).

Λοιπόν μιά μνήμη πού δέν ἀνάγεται στούς Σκουζέδες — πού ἐπικαλεῖται ὁ Δημήτριος Σκουζές, ὁ δισέγγονος — τῶν χρόνων τῆς βενετοκρατίας πού εἶχαν πάει στήν Αἴγινα. Δέν ξέρω ἂν ὑπῆρχε αὐτή ἡ μνήμη, ἀλλά καί ἂν ὑπῆρχε, δέν εἶχε προηγουμένως καταγραφεῖ. Φτάνουμε στούς παπποῦδες, ἀλλά ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία γιά «οἰκονομικούς ἄνθρώπους» εἶναι ἡ συσχέτιση αὐτῆς τῆς μνήμης μέ τίς οἰκονομικές δραστηριότητες τῶν ὁποίων φορεῖς ἦταν οἱ γεννήτορες· οἱ δύο, ὁ πατέρας καί ὁ πατέρας τῆς μάνας — ὁ παππούς ὁ μητρικός — εἶναι σαπωναποιοί, ὑπάρχει μιά γενιά πίσω μέ ἕναν ἐμπορευόμενο τά προϊόντα τοῦ τόπου. Τί σημαίνει ἐμπορευόμενος τά προϊόντα τοῦ τόπου; Φαίνεται πώς εἶναι ἀπλό νά τό πεῖ κανεῖς, δέν εἶναι ὅμως τόσο ἀπλό ὅσο φαίνεται. Γιατί μπορεῖ κανεῖς νά ἐμπορευεῖται τά προϊόντα τοῦ τόπου μέ τρόπο ὥστε νά μπαίνουν ἀδιαμεσολάβητα στή διακίνηση τοῦ μεγάλου ἐμπορίου, δηλαδή νά γίνεται ἀπό τόν ἴδιο ἡ διακίνηση τοῦ μεγάλου ἐμπορίου· μπορεῖ ὅμως νά μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στούς παραγωγούς τῶν προϊόντων καί σέ ἐκείνους πού ἐπιδίδονται στό ἐξαγωγικό ἐμπόριο.

Μπορεῖ, θά ἔλεγε κανεῖς, ἡ ἐμπορία τῶν προϊόντων τοῦ τόπου νά συνίστατο στό ὅτι εἶχε ἓνα μαγαζὶ στήν Ἀθήνα στό ὁποῖο πουλοῦσε τίς σιτάρια, λάδια καί ἄλλα, νά ἔκανε ἀκόμη χονδρεμπόριο μέ τά προϊόντα αὐτά. Ἀλλά στήν περίπτωση ὅπου ἔκανε τό χονδρεμπόριο, θά θέλαμε νά ξέρουμε ἂν πουλοῦσε μεγάλες ποσότητες στοὺς ἐξαγωγεῖς, ἂν ὁ ἴδιος ἦταν ἐξαγωγέας. Στήν περίπτωση ὅπου ἔκανε λιανεμπόριο, δέν θά λεγόταν ἐμπορος, θά λεγόταν μπακάλης, ἀργαστηριάρης, δηλαδή παντοπώλης, ἂν καί τό λιανικό ἐμπόριο μπορούσε νά συμβαδίζει μέ τό χοντρικό. Σ' αὐτή τήν ἐκδοχή ὁ πρόγονος θά ἦταν «παζαρίτης», μέλος δηλαδή τῆς τρίτης τάξης.

«Καί οἱ δύο παπποῦδες μου ἦτον σημαντικοί». Ὁ ἓνας μέ τήν ἐμπορία, ὁ ἄλλος μέ τή σαπωνοποιῖα. Κοινωνικά ὁ γόνος θά μεταθεθεῖ ἀρχικῶς ἀκολουθεῖ τό ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα, γίνεται κι αὐτός σαπουντζής, ὅπως πολλοί Ἀθηναῖοι χάρη στή μεγάλη ἐλαιοκαλλιέργεια τῆς περιοχῆς. Γιά τό Σκουζέ, μπορεῖ νά εἶναι κανεῖς σαπωνοποιός καί πλούσιος, ἀλλά δέν συνδέει τόν πλοῦτο μέ τήν κατ' ἐξοχίαν βιοτεχνική ἐργασία: τόν συνδέει μέ τό γεγονός ὅτι ἡ οἰκογένεια κατεῖχε ἀγροτική ἰδιοκτησία στά περίχωρα τῶν Ἀθηνῶν. Ἄς ἐπιμείνουμε στό σημεῖο αὐτό: δέν εἶναι μόνο ἡ οἰκονομική τονικότητα τῆς οἰκογενειακῆς μῆμης πού θά πρέπει νά ἐπισύρει τήν προσοχή μας, ἀλλά καί ἡ συνειδητοποίηση ὅτι ἀνήκει σέ μιᾶ τάξη, κυριολεκτικότερα σέ μιᾶ κοινωνική βαθμίδα. Ἡ μαρτυρία του εἶναι ἀρκετά σημαντική καί συνάμα σαφής, ὅταν ἀντιπαραθέτει τή δεύτερη τάξη στήν πρώτη καί προσδιορίζει συγχρόνως τή θέση τῆς δικῆς του οἰκογένειας: «Ἐκτός ἀπό τές δώδεκα οἰκογένειες τῶν Ἀθηναίων τῶν ἀριστοκρατῶν κοτζιαμπάσηδων, ἦτον σχεδόν μιᾶ οἰκογένεια ἀπό τές εἰκοσιτέσσερις οἰκογένειες, ὅπου οἱ ἀριστοκράτες ἐφοβοῦντο, ὡς εὐκατάστατους καί μέ ὀλίγην παιδεῖαν». Δώδεκα καί ἄλλες εἰκοσιτέσσερες οἰκογένειες πού τίς φοβοῦνταν, δέν εἶναι τό σύνολο τῶν οἰκογενειῶν τῆς δεύτερης τάξης, μιᾶ ἀπό τίς ὁποῖες ἦταν ἡ οἰκογένεια τοῦ Σκουζέ. Γιατί τίς φοβοῦνταν; Γιατί συνδύαζαν πλοῦτο καί κάποια παιδεῖα, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ἡ πρώτη τάξη δέν συνδύαζε πλοῦτο καί παιδεῖα; φοβοῦνταν ὅμως τοὺς ἀνερχόμενους, τοὺς ἀποκαταστημένους ἀνθρώπους, πού ἐπιδίδονταν ὄχι μονάχα στήν ἀγροτική ἐκμετάλλευση ἀλλά καί στή βιοτεχνία. Ἡ ἀντίθεση ἀφορᾶ βαθύτερες καταστάσεις, γιατί, καθώς ὁ χρονογράφος ἀναφέρεται στίς κοινωνικές διενέξεις, οὔτε λίγο οὔτε πολύ θά θεωρήσει ὅτι οἱ δώδεκα ἀρχον-

τικές οικογένειες και ή εκάστοτε θωμανική έξουσία ήταν ταυτόσημες. Αυτό τό γράφει ύστερα από τήν 'Επανάσταση, προαναγγέλλοντας κατά κάποιον τρόπο τόν τίτλο τοῦ Βαλέτα.

Θά κλείσουμε, γιά νά συνεχίσουμε στήν ἐπόμενη συνάντηση, μέ μία καταστροφική εικόνα. Εἶδαμε ὅτι οἱ δύο παπποῦδες ἦταν πλούσιοι, σημαντικοί ἄνθρωποι καί ὅτι καταστράφηκαν, ὅταν ὁ Χατζή 'Αλής ἐπί 23-24 χρόνια διοίκησε τήν 'Αθήνα. Πρίν ἰδοῦμε τί ἦταν ὁ Χατζή 'Αλής, νά ἡ καταστροφική εικόνα. «Κατερήμωσε τήν ἐπαρχία ὄλη. "Εφευγαν τά δύο πέμπτα τῶν 'Αθηναίων, μὴν ἔχοντας πλέον νά πληρώσουν τούς βαρυτάτους φόρους, ἀφοῦ τούς ἀπογύμνωσε ἀπό χρήματα καί κάθε διαμαντικό, μαλαγματικό, μπακιρικό, ροχικά». "Ολη ἡ κλίμακα τῶν ἀξιῶν στήν ἱεραρχική τους θέση, ἀρχίζοντας ἀπό τά χρήματα καί τά διαμαντικά, καί καταλήγοντας στά χάλκινα καί τά ροῦχα. «Καί τά κτήματά των ἐπώλησαν εἰς τόν ἴδιο τόν τύρανο καί εἰς τούς θωμανούς. 'Οπού αὐτοί δέν ἐπλήρωναν δοσίματα, μήτε εἶχαν τυρανίες, ἀγγαρεῖες καί τά λοιπά».

Πρόκειται γιά μία πρόσληψη τῆς κατάκτησης, καί, ἂν κάτι ἔχει ἐνδιαφέρον, εἶναι ἀκριβῶς ἡ πρόσληψη καί ὄχι, γιά νά σταθμίσουμε τό βᾶρος τῆς μαρτυρίας, ἡ ἀντικειμενικότητα ἢ ἡ ἀκρίβειά της: μία κοινωνία, ἡ χριστιανική, ὑποκείμενη σέ δοσίματα, τυρανίες, καταπιέσεις, ἀγγαρεῖες· μία ἄλλη κοινωνία, ἡ θωμανική, δηλαδή ἡ κατακτητική, πού δέν ὑπόκειται σέ αὐτά· λόγω τῶν ὑποχρεώσεων καί τῶν καταναγκασμῶν της, ἡ χριστιανική κοινωνία, δηλαδή ἡ κατακτημένη, πουλᾷ τά ἀγαθά της στήν ἄλλη κοινωνία μέ ἀποτέλεσμα τήν πληθυσμική διαρροή καί τήν ἀποπτώχευση: «ὅπου οἱ χριστιανοί ὑπόφεραν' ἔφευγαν κρυφίως φαμελικῶς εἰς 'Ανατολήν, εἰς τά νησιά Αἰγαίου Πελάγους, εἰς Πελοπόννησο, Σαλαμίνα, Μέγαρο, Θήβα, Λεβαδιά, Χαλκίδα καί λοιπά μέρη». "Εχουμε, λοιπόν, μία καταστροφή ἀποδιδόμενη στους βαρυτάτους φόρους πού ἐπέβαλε ὁ διοικητής τῆς πόλης, μέ ἀποτέλεσμα τήν πληθυσμική διαρροή καί τήν ἐκποίηση τῶν ἀγροτικῶν ἀγαθῶν. Θά δοῦμε ὅτι, ἕναν αἰῶνα πρίν, ἐπαναλαμβάνονται τά ἴδια φαινόμενα γιά τήν ὑπαιθρο τῆς 'Αθήνας, γιά τήν 'Αττική· γιά τούς βαρυτάτους φόρους οἱ χωρικοί πούλησαν στους Τούρκους τίς γαῖες τους, μέ ἀποτέλεσμα, ἐκεῖ πού ἦταν προηγουμένως ἀφεντικά, τώρα νά εἶναι μισακάρηδες: θά μποροῦσε ἕναν αἰῶνα πρίν νά εἶχε ὑπάρξει ἡ ἴδια μαρτυρία.

Γιά νά γίνουν κατανοητά αὐτά, πρέπει νά θυμηθεῖ κανεῖς ὅτι ἡ πρό-

σοδος τῆς περιοχῆς τῆς Ἀθήνας ἀνῆκε στό γυναικωνίτη, ἦταν μαλικιανές, πρόσοδος τοῦ δημοσίου, ἐνοικιαζόμενη ἰσοβίως, ἀφοῦ προηγουμένως βγῆι σέ δημοπρασία καί ἐπιδικαστεῖ στόν πλειοδότη. Εἶναι μιά ἀπό τίς μορφές τῆς ἐνοικίασης τῶν φόρων στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία, ἐξέλιξη ἑνός προϋπάρχοντος συστήματος, τῆς ἐτήσιας ἐνοικίασης τῶν φόρων, φερόμενου μέ τόν ὄρο mukataa, μουκατάς ὅπως ἔχει περάσει στά ἑλληνικά. Ἀπό τό σύστημα αὐτό γίνεται μεταπήδηση σέ ἄλλο σύστημα: ἀντί νά γίνεται ἐτήσια (ἤ τριετής) ἐνοικίαση, γίνεται ἰσόβια. Ὅποιος θέλει νά κατατοπιστεῖ γύρω ἀπό τό σύστημα τοῦ μαλικιανέ, ἄς διαβάσει τουλάχιστον τό ἄρθρο τοῦ Mehmet Genç σέ ἓνα σύμμικτο τόμο, πού ἐκδόθηκε ἀπό τό Θεμέλιο, μέ ἐπιμέλεια τοῦ Βασίλη Παναγιωτόπουλου καί μέ τόν τίτλο *Ἐκσυγχρονισμός καί βιομηχανική ἐπανάσταση στά Βαλκάνια τόν 19ο αἰώνα*. Δέν τό συνοφίζω, θυμίζω μονάχα ὅτι τό σύστημα στηρίζεται σέ μιά πρόβλεψη ὡς πρός τό προσδοκώμενο κέρδος σέ συνάρτηση μέ τό ὄριο ζωῆς. Ὅταν διαβάσει κανεῖς τό ἄρθρο αὐτό, ἄς ἀναχθεῖ σέ συγκεκριμένες περιπτώσεις, πού δείχνουν τή διαφορά ἀνάμεσα στό ὀνομαστικό καί τό πραγματικό φορολογικό εἰσόδημα, διαφορά γιά τήν ὁποία μᾶς μίλησε μέ εὐγλωττο τρόπο ὁ Παπατσώνης καί ἡ ὁποία ἴσως νά ἀνασηματοδοτοῦσε τό ἄρθρο τοῦ Mehmet Genç.

Λοιπόν, ἡ πρόσοδος τῆς Ἀθήνας ὑπαγόταν στήν κατηγορία τῶν μαλικιανέδων καί ἀνῆκε στό γυναικωνίτη τοῦ Σουλτάνου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι κάποιος ἐνοικίαζε τό φόρο καί μπορούσε νά κάνει τά ἀκόλουθα: μόλις τόν ἐνοικίαζε, νά τόν ὑπενοικίαζε· σέ ἓνα χρονικό διάστημα νά κατέθετε στό δημόσιο χ ποσό καί νά εἰσέπραττε ἓνα $\chi + \psi$, ἓνα ποσό σύν ἓνα πρόσθετο ποσό. Ἡ ἄλλη περίπτωση, καί ἡ συνηθέστερη, ἦταν νά στείλει ἓναν ἀντιπρόσωπο νά διαχειρίζεται τήν εἰσπραξή τοῦ φόρου καί νά ἀσκεῖ ὅποιες ἀρμοδιότητες συνεπαγόταν ἡ ἐνοικίαση στήν πόλη ἢ στήν περιοχή ἀπ' ὅπου γινόταν ἡ ἀπόληψη τῆς φορολογικῆς προσόδου. Ὁ ἀντιπρόσωπος λεγόταν βοεβόδας. Καί ἡ τρίτη καί σπάνια περίπτωση ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ἐνοικιαστής νά πάει νά ἐγκατασταθεῖ καί νά γίνῃ διαχειριστής τῶν προσόδων. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Χατζή Ἀλῆ στήν Ἀθήνα.

Πρὶν ἰδοῦμε τί ἔκανε ὁ Χατζή Ἀλῆ στήν Ἀθήνα, καί βλέποντας αὐτό πού ἔκανε, θά μπορέσουμε νά ἰδοῦμε τίς ἀνελαστικότητες τοῦ συστήματος στό ὁποῖο ἀνῆκε, δηλαδή ὡς ποῖο βαθμὸ μπορεῖ νά εἶναι

απαιτητός ο φόρος. Αυτό είναι τό κλειδί πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀνιχνεύσουμε τήν ὑπαρξή ἐλαστικότητων ἢ ἀνελαστικότητων σέ μιά κοινωνία καί στήν οἰκονομία στήν ὁποία στηρίζεται. Ἐξ ἰδοῦμε τί ἦταν ὁ βοεβόδας. Γιά τό βοεβοδιλίκι τῆς Ἀθήνας ἔχουμε μιά συνεκτική περιγραφή τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰώνα ἀπό τόν Jean Giraud, γάλλο πρόξενο στήν Ἀθήνα. Ἐχει ἐπιστημονικά ἐνδιαφέροντα, συντάσσει ὑπομνήματα πού σχεδόν στό σύνολό τους τά ἔχουμε δημοσιευμένα. Τό πρῶτο δημοσιεύτηκε ἀπό τόν Maxime Collignon στά 1913. Ἐνα συμπληρωματικό κομμάτι καμία 20αριά χρόνια ἀργότερα, ἀπό τό Δ. Ζακυθινό ἀφορᾷ τήν κίνηση τῶν πλοίων στόν Πειραιά: ἄλλο, ἕνα ἀδημοσίευτο ὑπόμνημα γιά τήν ἀπόκτηση τοῦ Δ.Ε.Α. τῆς Εὐαγγελίας Πάνου (1991) στό Πανεπιστήμιο Paris I.

Ὁ Giraud περιγράφει τήν περίπτωση πού ὁ ἴδιος ὁ βοεβόδας εἶναι ὁ ἐνοικιαστής, ἔτσι δέν εἶναι μοναδική ἡ περίπτωση τοῦ Χατζῆ Ἀλῆ. «Ὁ βοεβόδας ἐνοικιάζει τό βοεβοδιλίκι ἀπό τόν Kislar Ağa γιά 70 πουργιά πού ἀντιστοιχοῦν σέ 35.000 πιάστρα ἐτησίως».

Τό ποσό εἶναι σημαντικό γιά τόν 17ο αἰώνα. Τυπικά εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς δημοπρασίας, ἀλλά οἱ δημοπρασίες γιά τοὺς μαλικιανέδες δέν φαίνεται ὅτι γίνονταν μέ ἰσχυροὺς ἀνταγωνιστές, γιατί μᾶλλον οἱ ἐνδιαφερόμενοι μοίραζαν ἐκ προοιμίου τίς πλειστηριαζόμενες φορολογικές προσόδους, κι ἔτσι ἀποσοβόταν ὁ ἀνταγωνισμός. Κατόπιν, ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στό διοικητικό σύστημα στό ὁποῖο ὑπαγόταν — τό μοιραζόταν μέ τοὺς ἀξιωματούχους πού ἀνῆκαν σέ αὐτό τό σύστημα καί ἦταν ὑπό τό βοεβόδα —, ὁ Giraud δίνει κάποιες πληροφορίες σχετικές μέ τά δικαιώματα τοῦ βοεβόδα, δηλαδή σχετικά μέ τή φορολογική πρόσοδο καί, συγκεκριμένα, τά τμήματα τῆς καθόλου φορολογίας ἢ δασμολογίας, πού συγκροτοῦσαν αὐτή τή φορολογική πρόσοδο, τήν ἐκχωρημένη στό σουλτανικό γυναικωνίτη. «Τά δικαιώματα καί τά εἰσοδήματα τοῦ βοεβόδα εἶναι κατά κύριο λόγο τά βέβαια, τά σίγουρα δικαιώματα. Δηλαδή: 15.700 πιάστρα, τά ὁποῖα εἰσπράττει ἀπό τόν Ἕλληνα γραμματικό γιά τά δικαιώματα τόσο τοῦ χαρατισοῦ ὅσο καί τά ἄλλα δικαιώματα, τά ὁποῖα θά διασαφηνίσουμε περαιτέρω». Ἐξ καταλάβουμε πῶς πλέκεται ὁ ἴστος τῆς ἀράχνης. Εἰσπράττει 15.700 πιάστρα ἀπό τόν Ἕλληνα γραμματικό. Γιά ποῖο λόγο; Γιά τά δικαιώματα τοῦ χαρατισοῦ καί ἄλλα δικαιώματα, τά ὁποῖα θά ὀνοματίσει παραπέρα. Ὁ γραμματικός, ὁ Ἕλληνας γραμματικός, ἀνήκει στό σύστημα τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης,

χωρίς όμως να ανήκει στο σύστημα της δημογεροντίας, στο σύλλογο των δημογερόντων, τους οποίους εκλέγει το κοινό. Είναι προφανές ότι υπάρχει μία οικονομικής φύσης σχέση ανάμεσα στον ένοικιαστή της προόδου και στο γραμματικό, που ασκεί ρόλους εισπράκτορα και με αυτή του τήν ιδιότητα μετέχει και στο κοινοτικό σύστημα.

«2.050 πιάστρα που παίρνει από τους Basdars ή τους ζυγιαστές της αγοράς» για το δικαίωμα που έχουν οι ζυγιαστές να ασκούν το επάγγελμα τους για το δικαίωμα που έχει ο γραμματικός να ασκεί το επάγγελμα του, δηλαδή να συνάζει τα χαράτσια. «Πεντακόσια πιάστρα που παίρνει από εκείνους που έχουν πρόβατα, κοπάδια, τόσο Τούρκους όσο κι Έλληνες, για να τους επιτρέπεται να βάζουν τα πρόβατά τους να βοσκούν κάτω από τα ελαιόδεντρα, όσο καιρό οι ελιές δεν έχουν ακόμα ωριμάσει, και στα άμπελια μετά τον τρύγο». Είναι ευκρινές: όσοι έχουν πρόβατα, πληρώνουν δικαίωμα βοσκής στους ελαιώνες και τους άμπελωνες· εκείνο που έχει σημασία είναι ότι ανάλογα με το κοπάδι που έχει ο καθένας, συνεισφέρει στη συμπλήρωση του ποσού των πεντακοσίων πιάστρων. Ποιός όμως τους ταξινομεί; Ποιός ορίζει τί πρέπει να πληρώσει ο καθένας; Πάλι παραπεμπόμαστε στο κοινοτικό σύστημα. «120 από τους δραγάτες, δηλαδή από εκείνους που φυλάνε τα άμπελια, όταν τα σταφύλια αρχίζουν να ωριμάζουν ως τον τρύγο, και εν συνεχεία, αυτοί παίρνουν ένα τόσο τοις εκατό από κάθε άμπελι». Για να είναι κάποιος δραγάτης, πληρώνει το δικαίωμα να ασκεί το επάγγελμα από που το πληρώνει; Από όσα εισπράττει από τα άμπελια που φύλαξε και πάει λέγοντας: 40 από εκείνους που τραβούν το μετάξι, κάνουν τις μεταξοκλωστές· είναι ένα σύνολο σταθερών φορολογικών προσόδων. Δίπλα υπάρχουν τα άβέβαια: δεκάτη στο σιτάρι, κριθάρι, χορταρικά, βαμβάκι και λινάρι κι άλλα εισοδήματα. Από τους Τούρκους παίρνει ακριβώς τη δεκάτη, δηλαδή ένα στα δέκα, και από τους Έλληνες (σε θρησκευτική σημασία εδώ ο όρος Grecs), δύο στα δεκαπέντε.

Τα άβέβαια είναι οι αναλογικοί φόροι που βαρύνουν την παραγωγή. Το ποσοστό επί της παραγωγής είναι δεδομένο, δεν είναι δεδομένη ή παραγωγή, δεν μπορεί να προβλεφθεί εκ των προτέρων σε τί ανέρχεται αυτό το ποσοστό, παρά με τον υπολογισμό, στα δημοκρατικά, έπισφαλών μέσων όρων. Μία ολοκληρωτή σειρά άβέβαιων δικαιωμάτων που θα εισπραχθούν υποδεικνύει τα όρια της πρόβλεψης που συνεπάγεται το σύστημα της ένοικίασης των προσόδων και εκτονώνεται από το γεγονός

ὅτι ἡ πραγματική πρόσδοδος εἶναι ὑπέρτερη τῆς ὀνομαστικῆς: τελικῶς δικαιώματα πού δείχνουν τήν οικονομική κυριαρχία τοῦ ἐνοικιαστῆ τῶν φόρων, οικονομική κυριαρχία πού συνοδεύεται ἀπό διοικητικές ἀρμοδιότητες καί τή μοιράζεται μέ ἄλλους ἀξιωματούχους, στούς ὁποίους ἔχουν ἐπιδιχαστεῖ ἄλλοι φόροι, ὄχι ὅμως τοῦ ὕψους αὐτῶν πού εἰσπράττει ὁ βοεβόδας, δηλαδή ὁ ἐνοικιαστής μιᾶς φορολογικῆς προσόδου.

Ἐκ τῶν λίγων παραδείγματα πού ἐπικαλεστήκαμε προκύπτει ὅτι πρόκειται γιά φόρους πού βαρύνουν τήν ἀγροτική παραγωγή στό σύνολό της, τή βιοτεχνική παραγωγή ἐπίσης στό σύνολό της, δηλαδή βαρύνουν τήν καρδιά τῆς οικονομίας, μέ ἐξαίρεση τόν κεφαλικό φόρο καί τό τελωνεῖο, πού πῆγαιναν κατευθείαν στό δημόσιο ταμεῖο καί τά δικαιώματα τοῦ καθῆ στίς ἐκδικαζόμενες ὑποθέσεις.

Μεγάλο μέρος τῆς ἀφήγησης τοῦ Σκουζέ, ὅπως θά δοῦμε, ἔχει νά κάνει μέ τήν τυραννία αὐτοῦ τοῦ Χατζῆ Ἀλή, τόν ὁποῖο μάλιστα εἶχε ἐρωτευθεῖ ἡ σουλτάνα: «Ἄδετο λόγος, ὅτι ἡ Ἐσμᾶ σουλτάνα ἀγαποῦσε μυστικά τόν Χατζῆ Ἀλήν, καί εἶχε μέ αὐτόν περί ἀφροδισίας, καί διά τοῦτο τόν ἐπροβίβασε, τόν ἐπλούτηνε, τοῦ ἀγόρασε καί τῆς Ἀθήνας τόν μαλιτζιανέ, ὡς ἰδιοκτησία του». Δηλαδή ἡ ἴδια ἡ Σουλτάνα τοῦ τά ἔδωσε, στήν ὁποία ἀνήκαν. Κάπου ἄλλου λέγει: «Ὁ Χατζῆ Ἀλή τήν ἀγόρασε μέ τό μέσο τῆς κυρίας καί ὅσα χρήματα τοῦ ἔλειψαν τοῦ τά ἀπόσωσεν ἡ ἀγαπητή του Ἐσμᾶ Σουλτάνα». Καί μιά πρόσθετη μαρτυρία τοῦ Σκουζέ ὡς πρός τήν οικονομική μνήμη καί στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὀριοθετεῖται αὐτή ἡ μνήμη: ἐκεῖνο τόν καιρό, στά 1772, πού ἀγόρασε ὁ Χατζῆ Ἀλή μέ τή βοήθεια τῆς σουλτάνας τόν μαλιτζιανέ, «εἶχε τό τάληρο τῆς ρεγγίνας παράδες, ἐβδομήντα πέντε», «τό δέ κολονάτο εἶχεν ἐβδομήντα». Χρονολογεῖ, σύμφωνα μέ τίς ἀντιστοιχίες τῶν νομισμάτων καί κάνει καί ἕνα σχόλιο: «Τόσον ἐγνώριζαν (καί) ἐτιμοῦσαν καλλιότερο τή ρεγγίνα».

Ἄς ἐπανέλθουμε στήν τυραννία τοῦ Χασεκή. Ἄν δέν ξέραμε τίποτε γιά τό Χασεκή καί ξέραμε μόνο τί ἔκανε ὁ Χασεκής στήν Ἀθήνα, θά λέγαμε ὅτι ἐπρόκειτο γιά ἕναν φωτισμένο ἄνθρωπο, ἄν μή τί ἄλλο περιτείχισε τήν Ἀθήνα καί τήν προστάτευε ἀπό ἐπιδρομές τίς ὁποῖες εἶχε ὑποστεῖ. Ἄν ὑπῆρχε ἕνας χάρτης τῆς Ἀθήνας καί τῶν περιχώρων πού θά ἔδειχνε τά κτίσματα, καί ὀνομάτιζε ὅσα κτίστηκαν ἀπό τό Χασεκή, ἄν ἔδειχνε τά κτήματα καί ὀνομάτιζε τόν κάτοχό τους, θά μιλοῦσαμε γιά ἕναν ἐνοικιαστή τοῦ φόρου, πού ἔμεινε ἐφ' ὄρου ζωῆς στήν Ἀθήνα,

πού έκαμε έργα δημόσιας ωφέλειας, βρύσες, τείχη και ό ίδιος έγινε μεγάλος γαιοκτήμονας. Γιατί όχι;

Ή εικόνα του ένοικιαστή του φόρου πού περιορίζεται στό νά ένοικιάζει τόν φόρο, νά τόν μεταπωλεῖ άμέσως ή νά τοποθετεῖ εκπροσώπους, νά κάθεται στην Κωνσταντινούπολη και νά κοιτάει τό Βόσπορο, αὐτή ή εικόνα ανατρέπεται. Ό Χατζή Άλής, χωρίς τό βάρος τών τυραννιῶν του, μεταθέτει τήν εικόνα του κερδοσκόπου τής ένοικίασης τών φόρων σέ εκείνη του επιχειρηματία μέσω τής ένοικίασης του φόρου, μάς παραπέμπει στην πολυμιγή και αντιφατική εικόνα του αγαν, μολονότι ό ίδιος δέν είχε τίς τοπικές καταβολές τών αγιάνηδων: ό ίδιος εκφεύγει από τήν έννοια τής παρασιτικής απόμύζησης τών δημόσιων οικονομικῶν, έγγράφεται σέ ένα οικονομικό σχέδιο πού έχει ως στόχο τή δημιουργία μεγάλης αγροτικής ιδιοκτησίας. Θα μπορούσαν νά έχουν έτσι τά πράγματα. Θα μπορούσε ακόμη νά ύποτεθεῖ ότι ό ένοικιαστής του φόρου έχει συνείδηση ότι πρέπει νά συντηρηθεῖ ό τόπος από τόν όποιο καταβάλλεται. Αὐτή ή εικόνα, πού θα ήταν αντικειμενική γιατί τά έκαμε αὐτά τά πράγματα, θα ανατραπεῖ από τήν αφήγηση πού αναφέρεται στον τρόπο μέ τόν όποιο τά έκαμε, τρόπο αποδιαρθρωτικό, αφού τά 2/3 τών Άθηναίων σηκώθηκαν και έφυγαν.

XI

Ὁ Παναγιώτης Σκουζές

Λέγαμε ὅτι, ἂν εἶχαν λείψει ὅλες οἱ ἱστορικές μαρτυρίες γιὰ τὴν Ἀθήνα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰώνα, καὶ διαθέταμε ἓνα χάρτη ὅπου θὰ εἶχαν καταγραφεῖ οἱ ἰδιοκτησίες καὶ ἡ ιδιότητα ἐκείνων πού κατεῖχαν τίς ἰδιοκτησίες ἢ καὶ τὰ ἔργα ὅσα εἶχαν γίνει καὶ συνάμα ἀναγραφόταν καὶ ὁ κτήτοράς τους, θὰ ἀναδεικνυόταν μιὰ μεγάλη προσωπικότητα, ὁ Χατζή Ἀλῆς, ἰσόβιος ἐνοικιαστής τῆς φορολογικῆς προσόδου τῆς Ἀθήνας, ὁ μαλικιανέ σαχιμπί.

Ἵπενθυμίζω τί σημαίνει ἐνοικιαστής τοῦ μαλικιανέ. Ἡ φορολογικὴ πρόσδοδος μιᾶς περιοχῆς δὲν εἶναι πάντα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ οἰκισμένου χώρου, πού εἶναι ἀφιερωμένος στὴν ἀγροτικὴ καλλιέργεια, ὅποτε ἡ ἔννοια τῆς φορολογικῆς προσόδου συνεπάγεται μιὰ ἐδαφικότητα ἀφ' ἐνός καὶ ἀφ' ἑτέρου ἓνα ὀργανωμένο ἀνθρώπινο σύνολο. Αὐτός εἶναι ὁ κανόνας, ἀλλὰ ἔχουμε καὶ ἄλλου εἶδους ἐνοικιάσεις φόρων, ἐνοικίαση φόρου ἐνός τελωνείου, ἐνοικίαση φόρου ἐνός λιβαδιοῦ, ἐνός ἰχθυοτροφείου, ἐνοικίαση φόρου τῆς α ἢ τῆς β δραστηριότητος. Ἐκεῖνο πού κάνει κάποιες ἔννοιες, ὅπως δημόσιες πρόσοδοι, τιμάρια, νὰ παραπέμπουν στὴν ἐδαφικότητα, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ οἰκονομίες κατ' ἐξοχὴν ἀγροτικές, συνεπῶς ἡ ἀναφορά στὴν ἐδαφικότητα εἶναι αὐτονόητη.

Οἱ ἐνοικιάσεις τῶν φόρων εἶναι εἴτε ἐτήσιες εἴτε ἰσόβιες. Τὸν 18ο αἰώνα γενικεύεται ἡ μέθοδος τῶν ἰσόβιων φόρων. Ἐνοικιάζει κανεὶς τὸν φόρο γιὰ ὅλη του τὴ ζωή. Ἔχουμε ἤδη ὑπομνήσει ὅτι ἡ ἰσόβια ἐνοικίαση βρισκόταν σὲ συνάρτηση μὲ τὸ προσδόκιμο τῆς ζωῆς καὶ ὅτι ὁ Mehmet Genç ἔχει κατὰ κάποιον τρόπο μαθηματικοποιήσει αὐτὴ τὴ φορολογικὴ πρακτικὴ. Ἀκόμη, ὅτι ὁ βασικός μηχανισμός στηρίζεται στὴ μεγάλη ἀπόκλιση ἀνάμεσα στὴν ἐπιδικαζόμενη καὶ στὴν πραγματικὴ πρόσοδο: γιὰ παράδειγμα, μιὰ περιοχὴ ἢ μιὰ φορολογικὴ πηγὴ φέρεται νὰ ἔχει πρόσοδο 100, στὴν οὐσία ἔχει πρόσοδο 500. Στὴ διαφορὰ αὐτὴ

παίζεται τό παιχνίδι καί μετριούνται οί ικανότητες τοῦ ἐνοικιαστῆ νά ἐπωφεληθεῖ αὐτή τή διαφορά ἤ νά βρεῖ ἄλλους τρόπους νά μεγιστοποιήσει τά χρήματα πού ἔδωσε πλειοδοτώντας στή δημοπρασία, στό μέτρο φυσικά ὅπου ὑπῆρχε πραγματική πλειοδοσία. Ἀπό τήν ὥρα ὅπου ἰσοβίως ἔχει κάποιος ἐνοικιάσει τήν πρόσοδο, εἶναι κύριος τῆς προσόδου, *malikâne sahibi*, μαλικιανέ σαϊπῆς στά ἑλληνικά, ὅπως μουκατά σαϊπῆς.

Ὁ Χατζή Ἀλῆς, ὡς κύριος τοῦ μαλικιανέ, ἔθεσε σέ ἐφαρμογή μιάν οικονομική στρατηγική, ἐπωφελούμενος ἀπό τίς δυνατότητες πού τοῦ παρεῖχε ἡ φορολογική του ιδιότητα. Ἀντί νά κατοικοεδρεύει στήν Κωνσταντινούπολη ὑπενοικιάζοντας τή φορολογική του πρόσοδο σέ τρίτους, ἐγκαταστάθηκε ὁ ἴδιος στήν Ἀθήνα καί ἐπί πλέον ἀγόρασε καί τό ἀξίωμα τοῦ ζαμπίτη, δηλαδή τοῦ ἀξιωματοῦχου ἐκείνου πού εἶναι ἐντεταλμένος μέ τήν τήρηση τῶν νόμων, μέ τήν τήρηση τῶν τοπικῶν κανόνων πού συνεπάγεται τό καθεστῶς κάθε περιοχῆς. Δηλαδή ἐκτελοῦσε συγχρόνως ἀστυνομικά καθήκοντα, ἀλλά καί, σέ ἕνα βαθμό, καθήκοντα πού μποροῦσαν νά ἀνήκουν στή δικαιοδοσία τῆς πολιτικοστρατιωτικῆς ἐξουσίας. Κατεῖχε μέρος τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπό τή μιά μεριά καί τήν οικονομική ἐξουσία ἀπό τήν ἄλλη. Λέγαμε ὅτι ἔκανε πολλά πράγματα στήν Ἀθήνα γιά τό γενικό καλό, ὅπως εἶναι ἡ περιτείχιση τῆς πόλης καί ἄλλα ἔργα κοινῆς ὠφελείας. Δημιούργησε ὁ ἴδιος μιά ἰδιοκτησία, μέρος τῆς ὁποίας ἦταν ἐλαιῶνες, ἄλλο μέρος ἐσπεριδοειδῆ, περιβόλια. Χρησιμοποιοῦ μιά ιδιότητα πού τόν κάνει ἀποδέκτη εἰσοδημάτων μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά βελτιώνει τίς πηγές ἀπό τίς ὁποῖες προέρχονται αὐτά τά εἰσοδήματα, ὀρισμένες τουλάχιστον ἀπό τίς πηγές τους, ὅπως εἶναι οἱ κῆποι, οἱ ἐλαιῶνες, ἰδίως στήν Ἀττική. Ὁ ἴδιος μέ αὐτόν τόν τρόπο μπαίνει στήν κατηγορία τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν κατά πλήρη κυριότητα, γιατί τά ἀγαθά τά ἀποκτᾶ ἐξ ὀλοκλήρου.

Δέν πρόκειται γιά μιά σχέση πού ἀφορᾶ στό προϊόν αὐτῶν τῶν ἐγγείων ἀγαθῶν, ἀλλά στά ἴδια τά ἔγγεια ἀγαθά. Γίνεται κύριος ἑνός χωραφιοῦ, ἑνός ἐλαιῶνα, ἑνός περιβολιοῦ, κτίζει ἀνάκτορο, σαράι. Οἱ πληροφορίες ὅτι αὐτός ὁ ἐνοικιαστής προσόδων ἔκαμε αὐτά τά ἀξιωμαθέντα θά μᾶς δικαιολογοῦσαν νά συμπεράνουμε ὅτι τά εἰσοδήματά του, φορολογικῆς προέλευσης, ἦταν τέτοια πού τοῦ ἐπέτρεπαν νά κάνει ἐπενδύσεις. Αὐτές οἱ ὑποθετικές πληροφορίες θά μᾶς ἄφηναν νά εἰκάσουμε ὅτι ὑπάρχει κεφάλαιο πού περνᾶ σέ ἑνός τύπου ἀγορά, καθο-

ριζόμενη από την ένοικίαση των προσόδων, σέ αγορά στήν όποία κινητοποιούνται τά μεγαλύτερα κεφάλαια από όσα κινούνται στήν έν γένει αγορά, γιά παράδειγμα από εκείνα πού κινητοποιούνται γιά τήν πραγματοποίηση μιās έμπορικης έπιχείρησης. Θά είχαμε έτσι τό σχήμα μιās γενικότερης αγοράς, πού παρέχει ύψηλά προσδοκώμενα κέρδη μέ τήν οίονει ιδιωτικοποίηση των δημοσίων προσόδων, μιάν αγορά πού προκαλεί επενδυτικά έναύσματα, τά όποια μέ τή σειρά τους όδηγούν σέ οικονομικές πρακτικές, μέ έμμεσο αποτέλεσμα νά ενισχύεται ή πρωτογενής παραγωγή. Στήν ίδια λογική θά εντάσσονταν καί τά χρηματικά παιχνίδια, γιατί πίσω από τίς αγορές, πίσω από τήν ύπαρξη καί κυκλοφορία κεφαλαίων, υπάρχουν χρηματιστικά προηγούμενα, είτε πρόκειται γιά άπλά δάνεια είτε πρόκειται γιά παιχνίδια γύρω από τίς διατιμήσεις των νομισμάτων καί τά συναφή. Θά βρισκόμαστε μπροστά σέ μιá οικονομική λογική πού τή μοιράζονται όλοι οί παίχτες καί άν θέλαμε νά τήν εντάξουμε σέ έναν από τούς τρεις τόμους του *Καπιταλισμού* του Braudel, θά τήν εντάσσαμε στον τρίτο τόμο, στήν κορυφή.

Τό κακό, γιά μιá ιστορία του τύπου πού σκιαγραφώ, είναι ότι υπάρχουν οί μαρτυρίες πού λένε ότι τά φαινόμενα πού διασώζει ό φανταστικός χάρτης είναι πραγματικά, αλλά μάς δείχνουν καί μέ ποιό τρόπο συντελούνται, τρόπο πού απέχει πολύ από τό λογικό, συνεκτικό σχήμα πού προσπάθησα, υπερθεματίζοντας, νά παρουσιάσω. Αναφέρομαι στήν καίρια μαρτυρία του Παναγή Σκουζέ: όσα αφηγείται τά γνωρίζει ως αυτόπτης (καί πολλές φορές παθός), αλλά τά γνωρίζει επίσης έμμέσως, από αφήγησης. Περιγράφει τήν πολιτεία καί τά έργα του Χατζή 'Αλή μέ μιá παθητική «άποστασιοποίηση», αφήνει ώστόσο νά αναδυθούν ή πραγματικότητα καί ή βίωσή της: συνοφίζονται στή συνείδηση πού έχει γιά τήν τυραννία καί τήν άδικία. Οί τρόποι μέ τούς όποιους ό Χατζή 'Αλής έκανε ό,τι έκανε περνούσαν από τήν τυραννία, πού καταστούσε δυνατό νά πραγματοποιειόται ή άδικία.

'Από εκεί καί πέρα, ύπάρχει ένα δεύτερο έρμηνευτικό αίτούμενο, τί είναι εκείνο πού καθιστά δυνατή τήν τυραννία; Τί είναι εκείνο πού καθιστά δυνατή τήν άδικία; Σέ ποιό βαθμό ή τυραννία, μέ συνακόλουθο τήν άδικία, ανήκουν σέ ένα συνολικό μηχανισμό, πού δέν άνθίσταται από τήν ώρα όπου θά πάρουν όρισμένη ένταση αυτές οί συμπεριφορές, οί τυραννίες, οί άδικίες. Παραπεμπόμαστε, συνεπώς, στά όρια των συλλογικών σωμάτων, στά όρια επίσης του συστήματος.

Θά αναζητήσουμε τίς απαντήσεις πού δίνει τό σύστημα όταν αρχίζουν νά εξασθενούν οί αντίστασεις τῆς μηχανικῆς στήν ὁποία στηρίζεται ὁ ἀπαντήσεις ἐνέχονται σίς μαρτυρίες τοῦ Π. Σκουζέ. Αυτό ἀφορᾷ τό γενικό σχῆμα, τό γενικό πρόβλημα ὡς πρός τή συγκεκριμένη θεματική τῶν ἐνθυμημάτων τοῦ Σκουζέ, ὑπάρχουν καί ἄλλα πράγματα ἐξίσου σημαντικά. Ὡς ἀθηναιοθεμισμένος ἄνθρωπος, δεμένος μέ τά πράγματα, στήν περίπτωσή μας τήν οἰκονομία (ὁ ἴδιος εἶναι ἔμπορος ταξιδευτής), κι ἔχοντας καταλάβει ὅτι ἡ ἐκκλησία, τά κοινοτικά μορφώματα, ἦταν ἄρρηκτα δεμένα μέ τό δημοσιονομικό σύστημα πού προέκυψε γιά τήν οἰκονομική στρωματογραφία, ὅλα αὐτά τόν κάνουν νά ἀφιερώνει μέρος τῶν ἀναμνήσεών του στήν περιγραφή αὐτοῦ τοῦ συστήματος.

Δέν θά γίνω φορτικός λέγοντας ποιούς φόρους πλήρωναν οἱ Ἀθηναῖοι, πόσο ἦταν τό στρέμμα, ποιά ἦταν ἡ ἀμοιβή τῆς ἐργασίας καί ἄλλα παρόμοια. Θά κάνω μόνο μιά παρατήρηση: ὅλη ἡ φορολογία, κατά τό μάρτυρα, τό δημοσιονομικό σύστημα στό ὁποῖο ὑπαγόταν ἡ Ἀθήνα, ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν συνθηκῶν — δέν χρησιμοποιεῖ αὐτή τή λέξη ἀκριβῶς —, πού ἔγιναν ὅταν καταλαμβάνεται ἡ Ἀθήνα ἀπό τοὺς Τούρκους. Γιατί οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τήν αἴσθηση ὅτι ἔγινε μιά συμφωνία μεταξύ κατακτημένων καί κατακτητῶν. Τέτοια πράγματα λέγονται, κι ἔχουν λεχθεῖ: στήν πραγματικότητα θά πρόκειται μᾶλλον γιά κάτι διαφορετικό, γιά τήν πρόσληψη ἢ τήν ἐσωτερική του κανονισμῶν, δηλαδή τοῦ τοπικοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος καθόριζε τίς φορολογικές ὑποχρεώσεις τῶν κατοίκων.

Ἄν διαβάσουμε ἕνα κείμενο τοῦ Giraud, παραδείγματος χάρι, πού ἀνήκει στά τέλη τοῦ 17 αἰῶνα, θά δοῦμε ὅτι, μέ διαφορές, ἔχουμε νά κάνουμε μέ τό ἴδιο σύστημα. Τί χαρακτηρίζει τό σύστημα αὐτό; Τό χαρακτηρίζει τό γεγονός ὅτι μπορεῖ οἱ καθέκαστα φόροι νά ἀνέρχονται σέ ἕνα συνολικό ποσό, τό ὁποῖο θά ἔπρεπε νά ἀνακατανέμεται ἀνάμεσα στοὺς φορολογούμενους, ἕνα μαχτού, ἕνα σύνολο, τό ὁποῖο μᾶς ἀπαπέμπει σέ συλλογικές εὐθύνες, ἐνῶ ἡ εἰκόνα τῶν ὑποχρεώσεων στοὺς κανονισμῶν εἶναι ἀτομοκεντρική: ὁ κάθε χωρικός πρέπει νά πληρώνει τό 1/10 τῆς παραγωγῆς του, ὁ κάθε χωρικός θά πρέπει νά πληρώνει ἕνα στά δέκα μελίσια ἢ τό ἀντίστοιχό του σέ χρηματικές ἀξίες, ὁ κάθε χωρικός θά πρέπει νά πληρώνει γιά τόν οἰκόσπιτο χοῖρο του τόσα.

Γιά τό νομοθέτη, ἄς τόν ποῦμε νομοθέτη, ὑπάρχει μιά παραγωγική μονάδα, ἡ οἰκογένεια, ὁ hane, πού ὑπόκειται σέ μιά σειρά ὑποχρεώ-

σεων. "Όταν έχουμε πληροφορίες, και οι πληροφορίες αρχίζουν τόν 17ο αιώνα να πυκνώνουν, για τό τί γινόταν στην πραγματικότητα, βλέπουμε ότι έχουμε συλλογικότερα φαινόμενα, δέν υπάρχει άτομοκεντρισμός, υπάρχει μιιά άπαιτηση για συνολικά ποσά και κάποιους ένδιαμέσους πού διαχειρίζονται τή φορολογική άπαιτηση και καταβάλλουν τά συνολικά ποσά. "Αν όμως άντιπαραβάλλουμε στους κανουναμέδες τίσ τιμαριωτικές καταστιχώσεις, θά ίδοϋμε ότι σ' αυτές υπάρχουν σύνολα (συνολική, τεκμαρτή παραγωγή και συνολικός φόρος), σύνολα πού μās παραπέμπουν στην ύπαρξη ένδιαμέσων, προφανώς τών κοινοτικων αρχόντων.

Τό ίδιο ισχύει και για τόν κεφαλικό φόρο. Δέν ήταν ήδη τόν 15ο αιώνα ένιατος ούτε κατά φορολογούμενο ούτε κατά περιοχή. Βεβαίως τό επιδικαζόμενο ποσό κάθε περιοχής κατανεμόταν σε επί μέρους φοροσυλλέκτες· αυτοί όμως έρχονταν σε άμεση έπαφή με τόν κάθε φορολογούμενο; Οι μεταγενέστερες μαρτυρίες, εκείνες του 18ου και του αρχόμενου 19ου αιώνα, εικονογραφούν με σαφήνεια τήν κατάσταση.

Βλέπουμε ότι έχει επιδικαστεί ένα ποσό σε κάποιες ανθρώπινες συναθροίσεις πού, in indiviso, θά πρέπει να καταβάλλουν αυτό τό ποσό. Πως θά γίνει ή κατανομή; Αυτή άφορα κατά κύριο λόγο τους ένδιαμέσους, δηλαδή τίσ κοινοτικές αρχές. "Ας δοϋμε τους κανουναμέδες: διαβάζω ένα άρθρο από εκείνον τής 'Αθήνας (είναι του 16ου αιώνα):

«Εισπράττεται δεκάτη επί τών φρούτων' εάν οι εισπράκτορες επιθυμούν να λαμβάνουν σε νόμισμα τήν αξία του φόρου, θά καλέσουν έναν ειδικό, ό οποίος θά εκτιμήσει επάνω στό δένδρο τήν αξία του φρούτου. Θα εισπραχθεί ένα άσπρο στά 10 ως δεκάτη».

"Αν παίρναμε κατά γράμμα τίσ έντολές του κανουναμέ, θά έπρεπε να υποθέσουμε ότι παντού ήταν παρόντες οι φοροεισπράκτορες, όπως ήταν παρόντες οι έντεταλμένοι με τήν άπογραφή. Προφανώς οι συλλέκτες του φόρου ήταν παρόντες, όλοι όμως οι συλλέκτες δέν ήταν όργανα τής κεντρικής εξουσίας, ήταν και όργανα τής κοινότητας, μάλιστα άποκλειστικά τής κοινότητας στίς περιπτώσεις του κατ' άποκοπή φόρου.

'Εδώ ως μου επιτραπεί μιιά παρέχβαση. Οι πληροφορίες μās έχουν μεταδοθεί πολλές φορές μέσω μιās γραφής πού δέν είναι τυποποιημένη, ώστε να τήν κατανοοϋμε βάσει παλαιογραφικων κανόνων. Πολλά κείμενα έχουν γραφεί από ανθρώπους πού καταφεύγουν στη γραφή, χωρίς αυτή να είναι τό επαγγελματικό τους όργανο. Τούτο μās προκαλεί δυσκολίες στην άνάγνωση, αλλά οι μέγιστες όφείλονται στό ότι δέν

έχουμε τήν έτοιμότητα νά αναγνωρίσουμε τή λέξη: τήν παραμορφώνουμε αποδίδοντας γράμμα πρὸς γράμμα. Γιά παράδειγμα, διαβάζω τή μεταγραφή τοῦ κειμένου τοῦ Σκουζέ ἀπὸ τό Γ. Βαλέτα: «Τά χαράτζια ὀλίγοι σημαντικοί, τονέλι λεγόμενον, ἐπλήρωναν γρόσια πέντε». Στὴν ἔκδοση τοῦ Θανάση Παπαδόπουλου διαβάζουμε: «Τά χαράτζια, ὀλίγοι σημαντιτζοί», ἐδῶ καλὰ κάνει καὶ διατηρεῖ τήν ἀθηναϊκὴ διάλεκτο, οἱ σημαντικοὶ γίνονται σημαντιτζοί, «τονέλα λεγόμενον, ἐπλήρωναν γρ. 5». Τί εἶναι λοιπὸν αὐτὴ ἡ «τονέλα»;

Εἶναι πασίγνωστο ὅτι τὸ ἀκριβότερο χαρατζοχαρτί λεγόταν ἐλά. Ὅπως ἡ πλέον εὐφορῆ γῆ λεγόταν ἐλά, λιγότερο εὐφορῆ γῆ, ἡ δευτέρη κατηγορία, λεγόταν ἐβσάτ: ὑπάρχει ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ στὴ διαβάθμιση τῶν χαρατζοχαρτιῶν: ἐλά, ἐβσάτ, ἐννά. Τὸ «τονέλι»; Εἶναι ὁ ἐλάς, τὸ χαρατζοχαρτί. Λοιπὸν, ἢ ὁ ἐκδότης ἔκανε λάθος ἢ ἦδη τὸ 1841, πού γράφει ὁ Σκουζές, ἔχουν ξεχαστεῖ τὰ ὀνόματα τῶν πραγμάτων, καὶ εἶναι σημαντικό νά ξέρεις ὅτι κάποια στιγμή ἔχουν ξεχαστεῖ τὰ ὀνόματα τῶν πραγμάτων, τῶν σχέσεων πού καθορίζουν τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ δεῦτερος ἐκδότης δὲν λέει «τονέλι», λέει «τονέλα». Οὐτε ὁ ἓνας οὐτε ὁ ἄλλος δικαιολογεῖται γιὰ τὴ στραβὴ αὐτὴ ἀνάγνωση τοῦ γραφοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου πού κολλάει τίς λέξεις καὶ πού λέει: «τόν ἐλά», γιὰ αὐτὸ λέει, καὶ κολλημένες καὶ παρατονισμένες νά ἔχει τίς λέξεις, λέει αὐτό ἀπόδειξη εἶναι ὅτι ξέρει τὰ ὀνόματα τῶν ὑπόλοιπων φόρων.

Αὐτὴ τὴν παρατήρηση δὲν τὴν κάνω γιὰ εἶμαι σχολαστικός ἢ γιὰ νά κατηγορήσω τοὺς σημαντικούς αὐτοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ γιὰ νά ἐπισημάνω ὅτι ὑπάρχει τέτοια ἀποστασιοποίηση ἀπὸ τὰ νοούμενα τοῦ κειμένου, ὥστε νά «νοσεῖ» ἡ κριτικὴ ἔκδοσή του καὶ ἡ «διπλωματικὴ» νά καταντᾷ ἀμήχανη, φωτογραφικὴ, λύση. Διαλέγω μίαν ἀκραία περίπτωση κειμένου, πού δὲν μπορεῖς νά τὸ ἐρμηνεύσεις, παρὰ μέ τοὺς ὅρους τῆς ἐποχῆς του, μέ τὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς του, χωρὶς καμία περαιτέρω σηματοδότηση. Τὰ ἐκδοτικά, τὰ φιλολογικὰ λάθη εἶναι ὠραῖα παραδείγματα γιὰ τὸ σημασιολογικὸ γλίστρημα, πού στηρίζεται στὴ μὴ κατανόηση τῶν λέξεων, γιὰτί οἱ ἐκδότες, ἀσχολούμενοι μέ τὸ κείμενο, δὲν ἀσχολοῦνται καὶ μέ τὴν ἐποχὴ τοῦ κειμένου.

Ἐπιμένω στὸν τύπο τῆς κριτικῆς ἔκδοσης πού υἱοθετοῦν ὁ Βαλέτας καὶ ὁ Παπαδόπουλος. Κριτικὴ ἔκδοση σημαίνει ἔμμεσα ὅτι ἔχεις παραδομένο ἓνα κείμενο καὶ προσπαθεῖς νά βρεῖς τὸ «καλύτερο χέρι», νά φτιάξεις ἓνα κείμενο πού θά ἀντιπροσώπευε μέ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο τὸ

άρχικό κείμενο. Ἄλλὰ ἡ ἀρχή τῆς κριτικῆς ἔκδοσης ἐφαρμόζεται καί ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει αὐτόγραφο, γιατί τό αὐτόγραφο εἶναι γραμμένο ἀπό ἕναν ἀναλφάβητο, γιατί κρίνουν οἱ ἐκδότες ὅτι πρέπει νά τό ἐκσυγχρονίσουν ὀρθογραφικῶς, γιατί ὁ τρόπος στίξης τῆς ἐποχῆς πού ἔγραφαν δέν ἀντιστοιχεῖ στόν δικό μας, γίνονται λοιπόν κριτικές ἐκδόσεις κι ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει τό πρωτόγραφο. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ χρονικοῦ τοῦ Σκουζέ, τοῦ ὁποίου ἔχουν διασωθεῖ τρία πρωτόγραφα. Ἄς δοῦμε κάποια ἀπό τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς κριτικῆς, δηλαδή ἐρμηνευτικῆς ἔκδοσης.

«Ἄρχισε ὁ τύραννος καί ἀγόραζε κτήματα, παίρνοντας τοῦ καθενός τό κτῆμα, τά χρήματα ἀπό τά χέρια τοῦ πωλητοῦ. Εὐθύς ἐπήγαιναν εἰς ταξιρτάρη, τοῦ κασέρη, τοῦ τήνσου, τοῦ συνάχτορος τοῦ δοσίματος τοῦ καθενός».

Νά τό διαβάσω μέ ἄλλον τρόπο:

«Ἄρχισε ὁ τύραννος καί ἀγόραζε κτήματα παίρνοντας τοῦ καθενός τό κτῆμα· τά χρήματα ἀπό τά χέρια τοῦ πωλητοῦ εὐθύς ἐπήγαιναν», δική μου ὑποθετική ἀνάγνωση, «εἰς τό συρτάρι τοῦ κασέρη», τοῦ ταμία «τοῦ τήνσου», δηλαδή τῆς τάνσας, «τοῦ συνάχτορος τοῦ δοσίματος τοῦ καθενός». Μέ ἄλλα λόγια, μόλις πούλοσε ὁ ἄνθρωπος τό χωράφι του, τά λεπτά τά ὅποια εἰσέπραττε πῆγαιναν κατευθεῖαν στόν εἰσπράκτορα τῶν φόρων. Τό χρονικό ἀφηγεῖται αὐτή τήν ἱστορία, στήν ὁποία θά ἐπα-
νέλθουμε. Ὁ ἄλλος ἐκδότης:

«Ἄρχισεν ὁ τύραννος καί ἀγόραζεν κτήματα, παίρνοντας τοῦ καθενός τό κτῆμα. Τά χρήματα ἀπό τά χέρια τοῦ πωλητοῦ εὐθύς ἐπήγαιναν εἰς ταξιρτάρη τοῦ κ(α)σέρη τοῦ τάνσου, τοῦ συνάχτορος τοῦ δοσίματος τοῦ καθενός». Πλησιέστερη, προφανῶς, στό νόημα μεταγραφῆ, ἀλλά τοῦτο παραμένει ἀσύλληπτο. Ἄς προσθέσω ὅτι ὁ ὑποθετικός «ταξιρτάρης» δέν εἶναι ὁ «ταχσιλδιάρης», ὁ εἰσπράκτορας τοῦ tahsil, δηλαδή τοῦ εἰσοδήματος.

Ἄς δοῦμε τό ἀθηναϊκό κοινοτικό σύστημα μέσα ἀπό τήν ἀφήγηση τοῦ Σκουζέ: ὑπῆρχε ἡ δωδεκάδα, δώδεκα παλαιές οἰκογένειες, ἀριστοκράτες τούς λέει· κάτω ἀπό αὐτές ὑπῆρχαν εἰκοσιτέσσερις οἰκογένειες βιοτεχνῶν, πλουσιῶν ἀνθρώπων· οἱ δύο ὁμάδες βρίσκονται σέ ἀντιδικία.

Τούς πρώτους τούς ἀποκαλεῖ ἀλητηρίους καί γιά τούς πρώτους ἔριξε ὁ λαός ἀνάθεμα. Γιατί ὅλα αὐτά; Οἱ πῶτοι, οἱ ἀριστοκράτες, εἶναι μαζί μέ τόν Χατζή Ἄλῃ, μέ τόν ὁποῖο ἔρχονται σέ ἀντιδικία οἱ Ἀθηναῖοι γιατί ἀπομουζᾶ χρήματα μέ τή φορολογία· οἱ εἰκοσιτέσσερις οἰκο-

γένειες, και μιά στιγμή οί γύρω ευκατάστατοι άγρότες, διαμαρτύρονται στην Πύλη για νά τόν ξαναγκάσουν νά φύγει από τήν 'Αθήνα, ώπου, όταν πέθανε και ή προστατεύτριά του ή 'Εσμά Σουλτάνα, νά εξοριστεί στην Κω και, στο τέλος, νά άποκεφαλιστεί.

"Όλα αυτά συνεπάγονται έξοδα πού, βεβαίως, τά πληρώνει τό άθηναικό κοινό. Ποιό κοινό; 'Εκείνο πού δέν ακολουθεϊ τούς προύχοντες τής εποχῆς. 'Από τήν άλλη μεριά, ό αντίπαλος προέβαινε κι αυτός σε δαπάνες, ό Χατζή 'Αλής. Καί στο βαθμό όπου αυτός κερδίζει τήν υπόθεση, μιά φορά τή χάνει, κατόπιν τήν κερδίζει, επανέρχεται ισχυρός και μάλιστα συγκεντρώνει τήν εκτελεστική εξουσία στο πρόσωπό του, είναι ζαμπίτης: διεκδικει τά διαφυγόντα κέρδη, δηλαδή τά χρήματα πού κατέβαλε για νά απαντήσει στις κατηγορίες, πού του είχαν απαγγείλει οί 'Αθηναίοι, καταβάλλοντας πάλι κι αυτοί χρήματα. Θά τά πληρώσει φυσικά τό κοινό κατά ένορίες, ένα τόσο, κατά τή δύναμη του καθενός. Πρόκειται για τά συνήθη έκτακτα κοινοτικά έξοδα, βαρειά στην περίπτωσή μας: οί άνθρωποι αρχικώς νά μή θέλουν, κατόπιν νά μὴν μπορούν νά ανταποκριθοῦν.

'Η απάντηση τώρα του Χασεκή: μαζεύει όλους, τούς βάζει στη φυλακή, άνδρες και γυναίκες' ξυλοδαρμοί, όπως προέβλεπε ό νόμος. Οί άγροφύλακες ήταν υποχρεωμένοι νά πηγαίνουν με βέργες από δάφνες στις φυλακές για νά δέρνουν τούς φυλακισμένους. Τό ίδιο ισχύει και για τίς γυναίκες' περιγράφει τόν τρόπο με τόν όποιο έδερναν τίς γυναίκες, όλα αυτά είναι νόμιμα.

Τό αποτέλεσμα είναι ή πτώση των τιμών και ή αποδιάρθρωση των νοικοκυριών. Γιατί είμαστε σε μιά οικονομία όπου οί δολοηφίες δέν γίνονται αποκλειστικά με χρήμα, γίνονται με όλα τά είδη πού έχουν κάποια αξία. Κι όλα τά είδη έχουν κάποια αξία. Είναι τά οικιακά σκεύη, τά ζώα — υπάρχει φυσικά ή αξιολόγηση, τά διαμαντικά, τά χρυσαφικά, τά άσημικά, τά μπακίρια. Αυτά τά τελευταία είναι χρηστικά και συγχρόνως αισθητικά αντικείμενα, όπως θά έλεγε ό Marc Bloch, αλλά καθορίζονται, καθώς θά έλεγε ό ίδιος, από τήν εσωτερική τους αξία. 'Από τό σουλτανικό θησαυρό ως τά μπακίρια του τελευταίου 'Αθηναίου, τό αγαθό μετριέται με τό ζύγι. Γιατί αυτό τό αγαθό μπορεί νά ικανοποιει τά μάτια (όπως έλεγε πάλι ό Marc Bloch), αλλά προσφέρεται σε πολλαπλές χρήσεις, μιά από τίς όποιες είναι νά γίνει νόμισμα. Σε αυτή τήν περίπτωση, ή αξία του είναι ή αξία του μετάλλου, από τό όποιο έχει κατασκευαστεί.

Οί μαστραπάδες καί τά πιάτα πού ἀνῆκαν στό θησαυρό τοῦ σουλτάνου ἐνόφει τῆς νομισματοποίησης ζυγιάζονται: μαστραπάς δραμίων τόσο, λείπει τό καπάκι. Δέν εἶναι φανταστικά αὐτά, εἶναι τῆς ἀπογραφῆς. Ἐν αὐτός ὁ μαστραπάς ἦταν τό κατασκευάσμα ἐνός μεγάλου τεχνίτη, αὐτό δέν τό λαμβάνουν ὑπόψη. Ἐνα κόσμημα μετριέται μέ τήν ἀξία του ὡς χρυσοῦ, καί χάνεται τό ἐργατικό, πού καταβάλλεται ὅταν ἕνα νόμισμα μετατρέπεται σέ κόσμημα.

Ἡ ἀποδιάρθρωση τῶν νοικοκυριῶν πού προκαλεῖ ὁ Χατζή Ἀλῆς καί τό σύνδρομό της, δηλαδή ἡ πτώση τῶν τιμῶν, δημιουργοῦν μιά τοπική οικονομική συγκυρία, ἀπό τήν ὁποία ἄλλοι ἐπωφελοῦνται. Τούς μνημονεύει τό *Χρονικό* τοῦ Σκουζέ: ἔρχονται ἀπό ἄλλες πόλεις, ἀπό τή Λειβαδιά, ἀπό τή Θήβα καί ἀγοράζουν στήν Ἀθήνα, γιατί ἐκεῖ τά ἀντικείμενα εἶναι φτηνά. «Ἀφοῦ ὅλη αὐτή ἡ δυστυχία ἦρθεν εἰς τούς Ἀθηναίους, ἐγνώρισε ὁ τύραννος, πώς δέν ὑπάρχει πλέον χρηματικό, διότι οἱ Ἀθηναῖοι ἐτέλειωσαν τά πάντα», ὅ,τι ρευστό εἶχαν τό εἶχαν δώσει, «ὅπου ἤρχοντο ἀπό ἄλλες πολιτεῖες, ἐπίτηδες, ἄνθρωποι καί τά ἀγοράζαν. Ἡκούστη, ὅτι εἰς Ἀθήνα παλιόνται εὐθηνά. Κάθε κινητό πράγμα, ὡς καί τά ζῶα, βούδια καί λοιπά ζῶα, οἱ χωρικοί τά ἐμπαρκάριζαν ὁμοῦ καί τάς οικογενεῖας τους καί ἐπήγαιναν εἰς Ἀνατολή ἀγγεληδόν κρυφίως».

Συνακόλουθο τῆς ἀποδιάρθρωσης τῶν νοικοκυριῶν εἶναι ἡ φυγή: ἀφορᾷ τούς ἀνθρώπους τῆς ὑπαίθρου πού σφάμελοι, μαζί μέ τούς ἀροτῆρες καί τά ἄλλα τους ζῶα, παίρνουν τό δρόμο γιά τήν Ἀνατολή, γιά τίς περιοχές ἴσως πού ἐλέγχουν οἱ Καραοσμάνογλου, ὅπου θά δουλέψουν ὡς μισακάρηδες-ὄρτακτσηδες. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ διαχείριση τοῦ Χατζή Ἀλῆ θίγει τό χριστιανικό πληθυσμό. Οἱ Τοῦρκοι δέν θίγονται ἀπό τή «δημοσιονομική» πολιτική τοῦ Χατζή Ἀλῆ, στό μέτρο ὅπου τά ἔργα κοινῆς ὠφελείας ἢ ἰδιωτικῆς προσωπικῆς ὠφελείας γίνονται σέ μεγάλο βαθμό μέ ἀγγαρεία, μέ καταναγκασμό: γιά νά πετύχει ἡ ἀγγαρεία, φυλακώνει τούς ἀνθρώπους, νά μήν κρυφτοῦν αὐτές οἱ συμπεριφορές θίγουν τή χριστιανική κοινωνία, ὅχι τήν ἰσλαμική. Ἡ ἰσλαμική κοινωνία εἶναι ἔξω ἀπό τήν κρίση, ἔχει χρηματικές διαθεσιμότητες καί ἀγοράζει, κατά κύριο λόγο ὁ Χατζή Ἀλῆς.

Ἐνας ἀπό τούς τρόπους, ἐκεῖνος πού ὑπονοεῖται στήν περίεργη ἀνάγνωση τοῦ Βαλέτα: ἀγοράζει ἄρα καταβάλλει κάποια χρήματα, ἀπό τά ὁποῖα ἀποξενώνεται, ἐφόσον τά δίνει στόν πωλητή, καί παίρνει τό κτήμα τοῦ πωλητῆ; Ὅχι. Τό σύστημα τοῦ ἐπιτρέπει νά γίνει κύριος

τῶν χρημάτων πού ἔδωσε, μέσω τοῦ χρέους πού εἶναι ἐγγεγραμμένο στό τεφτέρι, εἶναι ἕνα χρέος τό ὁποῖο ἐπιστρέφει σέ αὐτόν τόν ἴδιο· αὐτή εἶναι ἡ σημασία τῆς φράσης, ὅτι ἀπό τά χέρια τοῦ πωλητῆ τά χρήματα πηγαινούν στά χέρια τοῦ εἰσπράκτορα, γιά νά ἐπιστρέφουν βέβαια πάλι στόν Χατζή Ἀλή. Δηλαδή ὁ Χατζή Ἀλῆς κατέβαλε κάποια χρήματα γιά νά κερδίσει τήν ὑπόθεσή του, τοῦ ἀναγνωρίστηκε τό χρέος καί τά πῆρε πίσω τά χρήματα αὐτά, ὄχι μόνο τά χρήματα αὐτά, ἀλλά καί τά ἀγαθά, τά ὁποῖα θά ξαναπουλήσει στούς χρεώστες. Ἀλλοιῶς, πῆρε καί τά λεφτά του πίσω καί τά κτήματα τῶν ἄλλων.

Οἱ κρίσεις μπορεῖ νά φαίνονται περιστασιακές, ἐδράζονται ὥστόσο σέ ἕνα πάγιο σύστημα σχέσεων, ἀλλοιῶς ἡ συγκυρία ἔχει τή δομική της προϋπόθεση. Στήν οὐσία πρόκειται γιά ἀποϊσοροπήσεις ὀφειλόμενες στόν σχετικό ἐκχρηματισμό τῶν ἀγροτικῶν ἰδίως οἰκονομιῶν: ἀποϊσοροπήσεις πού ἔχουν ὡς ὄχημα τούς χρηματικούς φόρους. Γιατί οἱ χρηματικοί φόροι προϋποθέτουν ἕνα ἐλάχιστο ἀγορᾶς· ἄν ἡ χρηματική ἀπαίτηση ἐφαρμόζεται ἐκεῖ ὅπου δέν εἶναι δεδομένο πώς λειτουργεῖ αὐτό τό ἐλάχιστο τῆς ἀγορᾶς, ἡ ἀνισοροπία μπορεῖ νά ἐπέλθει, χωρίς νά ὑπάρχουν τά ἐξαιρετικά φαινόμενα, τά ἀκραῖα φαινόμενα, πού βλέπουμε στήν περίπτωση τοῦ Χατζή Ἀλῆ. Μέχρι τό 1670 (τώρα καί ὄχι τό 1780· πάλι ὁ λόγος γιά τήν Ἀττική, πάλι ὁ λόγος τοῦ Jean Giraud).

«Οἱ Τοῦρκοι κατέχουν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐδάφους καί λίγα ἀμπέλια κι ἐλιές. Οἱ Ἕλληνες κατέχουν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐλαιῶνων καί τῶν ἀμπελώνων, ἀλλά λίγα ἐδάφη». Ἐννοεῖ σιταροχώραφα. «Καί οἱ Ἀλβανοί προηγουμένως, δηλαδή καμία τριανταριά χρόνια πρίν, κατεῖχαν ὅλα τά ἐδάφη πού βρίσκονταν γύρω ἀπό τά χωριά τους. Ἦταν κύριοι τῶν χωραφιῶν τους». Ἀγρότες δηλαδή. «Ἀλλά, καθῶς τούς εἶχαν ἐπιβάλλει ποσότητες φορολογικῶν ἀπαιτήσεων στόν ἕνα καί στόν ἄλλο, καί οἱ Τοῦρκοι ἀπό τούς ὁποίους ὄφειλαν νά πάρουν τό χρήμα ὑπό μορφή δανείου καί μέ τόκο 30 ἕως 40% ἐτησίως, ἐμεταλλευόμενοι τήν εὐκαιρία τούς ἀνάγκασαν, τούς Ἀλβανούς», δηλαδή τούς Ἀρβανίτες τῆς Ἀττικῆς, «νά πουλήσουν τά κτήματά τους καί μάλιστα σέ χαμηλότερη τιμή».

Εἴμαστε πάλι μπροστά στό φαινόμενο πρόκλησης ἀνισοροπίας στόν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, γιατί οἱ ἀγρότες δέν εἶναι σέ θέση νά καταβάλλουν τή φορολογία πού τούς ἔχει ἐπιβληθεῖ: φορολογία σέ χρήμα, πράγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ ἀγρότες δέν μποροῦν νά μετέχουν

σέ κάποια αγορά ή ότι δέν υπάρχει αὐτή ἡ αγορά. Στήν οὐσία τό ἴδιο συμβαίνει καί στήν Ἀθήνα τοῦ Χατζή Ἀλῆ, σέ ἀκραία ὅμως περίπτω-ση, μέ ἀποτέλεσμα νά δημιουργηθεῖ ἡ κρίση, νά ἀποδιαρθρωθοῦν τά νοικοκυριά. Καί στή μιά περίπτωση καί στήν ἄλλη, τό συνολικό σύστη-μα διατηρήθηκε. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ἀντί οἱ χωρικοί νά καλ-λιεργοῦν τίς γαίτες καί νά πληρώνουν μιά δεκάτη, ἀναγκάστηκαν νά καλλιεργοῦν τίς ἴδιες γαίτες τίς ὁποῖες εἶχαν πούλησει καί νά δίνουν, ἐκτός ἀπό τή δεκάτη, καί τό $1/3$ τῆς παραγωγῆς στούς ἀγοραστῆς, δηλαδή δίπλα στίς φορολογικές νά καταβάλουν καί ἔγχεις προσόδους.

Ἄρα τό σύστημα διατηρεῖται. Τό σύστημα ἦταν ἱκανό νά ἐγχολω-νεται ἀγροτικές σχέσεις, ὅπου ἡ ἀπόληψη τοῦ ὑπερπροϊόντος ἔγγιζε τό 10%, ἀλλά ἐπίσης καί τό 10% σύν τό $1/3$ τῆς συγκομιδῆς. Καί στήν περίπτωση τῶν Ἀλβανῶν δέν δόθηκε ἄλλη ἀπάντηση πέραν ἀπό ἐκεί-νη πού ἐπέτρεπε ἡ ἐλαστικότητα τοῦ συστήματος, πού σημαίνει ἐλαστι-κότητα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Εἶναι ἕνα ἄλλο κεφάλαιο, καί θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά τό θίξουμε.

Στήν περίπτωση τῆς Ἀθήνας ἡ ἀποδιάρθρωση εἶναι τέτοια πού δέν ἐπιτρέπει τήν προσαρμογή τῶν ἀποδιάρθρωμένων νοικοκυριῶν στήν καινούργια κατάσταση, συνεχίζουν τήν ἀντίστασή τους, μέ ἀποτέλεσμα νά κερδίσουν τήν ὑπόθεσή τους, νά ἐξοριστεῖ ὁ Χατζή Ἀλῆς, νά δημευ-θεῖ ἡ περιουσία του, νά γίνει κρατική. Ὡς γνωστό, μιά ἀπό τίς μεθό-δους ἰδιοποίησης ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐξουσίας τῶν οικονομικῶν πόρων ἦταν ἡ δήμευση, σέ βάρος τῶν Ὀθωμανῶν κατά κύριο λόγο, γιατί αὐτοί εἶχαν τίς μεγαλύτερες περιουσίες, ἕνας τρόπος γιά τήν ἀνακατα-νομή τῶν εἰσοδημάτων, γιατί ἡ δήμευση ὀδηγοῦσε σέ μεταπώληση τῶν δημευμένων ἀγαθῶν. Καί οἱ Ἀθηναῖοι ζητοῦν νά ἀγοράσουν τά δημευ-μένα ἀγαθά, τά δικά τους ἀγαθά πού εἶχαν πούλησει μέ τίς τιμές ἐκεῖνες μέ τίς ὁποῖες τά πούλησαν.

Ἡ λογική εἶναι ποιά; Ὅτι ἀναγνωρίζουν πῶς δικαίως ὄφειλαν στόν Χατζή Ἀλή τίς δαπάνες δέν δέχονται τήν ὑπέρβαση: ὅτι δηλαδή, γιά νά ἱκανοποιηθοῦν οἱ δαπάνες, ἀποξενώθηκαν ἀγαθῶν πού εἶχαν ὑπέρ-τερη ἀξία καί πού ἦταν ἡ προϋπόθεση τῆς ζωῆς τους. Ζητοῦν νά τά ἀγοράσουν, καί τελικῶς, ὅπως γίνεται σέ αὐτές τίς περιπτώσεις, οἱ δημευμένες γαίτες βγαίνουν στή δημοπρασία. Δέν μπορεῖ νά ἐπωφεληθεῖ τό σύνολο τῶν Ἀθηναίων: κάποιοι εἶχαν φύγει, γιατί στήν ἐποχή τοῦ Χατζή Ἀλῆ οἱ ἄνθρωποι σκοροπούσαν στό Μοριά, στίς ἄλλες πόλεις,

στήν 'Ανατολή, είχε χάσει τά 2/3 του πληθυσμού της ή 'Αθήνα.

Κάποιοι 'Αθηναίοι πού είχαν γλυτώσει, είχαν χρηματικές διαθεσιμότητες, αγόρασαν' άλλοι, Τούρκοι, αγόρασαν, για να επαναληφθεί τό κανόνηνο πού είδαμε στην 'Υπαιθρο τόν 17ο αιώνα' γίνεται πάλι ανακατανομή καί τελικώς τί συγκροτείται; Συγκροτείται ή διαιώνιση τής κατάστασης πού προϋπήρχε, ανακατανέμονται ώστόσο οί ρόλοι τών προσώπων. 'Υπάρχει ένα άλλο σύστημα τό όποιο δέν θά μπορούσε νά άντέξει ή, διαφορετικά, στό πλαίσιο πού περιγράφουμε, ύπάρχουν κάποιες συμπεριφορές, οί όποίες θά όδηγοΰσαν σε τελειδίκες άποδιαρθρώσεις; Είναί προφανές, ναί. Στο επίπεδο τών άτομικών φορέων τών καταστάσεων καί όχι τών ίδιων τών καταστάσεων.

Στό παράδειγμά μας είδαμε ότι ένα μέρος τών χαμένων περιουσιών ανακτώνται από τούς ίδιους ή από καινούργιους άτομικούς φορείς. Συνεπώς τό σύστημα στό σύνολό του διατηρείται. 'Επαναλαμβάνεται, αναπαράγεται, διαιώνίζεται. Οί άτομικοί φορείς, όμως, άκολουθοΰν διαφορετική συμπεριφορά. Στο Σκουζέ ύπάρχει μιά παρατήρηση, ότι οί Τούρκοι τής 'Αθήνας άρχισαν νά υίοθετοΰν τρόπους ζωής πού υπερέβαιναν τά εισοδήματά τους, έκαναν δαπάνες άνώτερες από τίς χρηματικές τους δυνατότητες, μέ άποτέλεσμα νά άρχίσουν νά πουλάνε, για νά μπορούν νά άνταποκρίνονται σε αυτό τό πρότυπο ζωής. Λέγει ότι, εάν δέν συνέβαινε ή επανάσταση του 1821, αυτοί οί άνθρωποι θά είχαν χρεωκοπήσει, θά είχαν καταστραφεί από μόνοι τους. Συνηθισμένο μοτίβο καί συνηθισμένο γεγονός, ότι μέ δεδομένες δομές, οί έξατομικευμένες λειτουργίες έγγράφονται σε συγχρούσεις πού δέν ένέχονται στίς ίδιες τίς δομές. 'Αλλαγή, λοιπόν, τών άτομικών τυχών, άλλαγή τών ρόλων, αλλά μέσα στα όρια του συστήματος καί μέσα στους δρόμους πού τό ίδιο τό σύστημα έχει ανοίξει, μέ μορφές κοινωνικής κινητικότητας' κάπου είναι μόνο όριζόντια, χωρίς νά μπορεί νά γίνει κάθετη, έχει όμως γίνει καί μερικώς κάθετη.

Οί δρόμοι τής κοινωνικής κινητικότητας είναι, για τήν εποχή στην όποία αναφερόμαστε, περιορισμένοι, οί οικονομικοί δρόμοι είναι ό,τι σημαίνει ό άγροτικός τομέας, ή βιοτεχνία, άρκετά έντονη στην 'Αθήνα, τό εμπόριο, είναι οί διαφορετικοί τύποι άγορών, πού δέν παραπέμπουν αναγκαστικά σε έναν ιδεότυπο άγοράς, μιά ειδική έννοια άγοράς, είναι καί μερικές σταδιοδρομίες, ανάμεσά τους εκείνες τών όπλων καί τής πειρατείας, μιά σειρά δρόμων πού είναι όλοι τους περπατημένοι. 'Αλλά

δέν πατιώνται, δέν διανύονται πάντοτε από τά ίδια άτομα ούτε αποκλειστικά καί μόνο από αναπαραγόμενες στό έσωτερικό τους ένδογματικές κοινωνικές ή οικονομικές κατηγορίες, γιατί τό σύστημα έπιτρέπει τή μετάβαση από τή μιά κατηγορία στην άλλη, μέσω τής κοινωνικής κινητικότητας: για τήν κατακτημένη κοινωνία προϋπόθεση είναι ή όριζόντια κινητικότητα, για τήν κατακτητική κοινωνία δέν είναι δεδομένο ότι προϋπόθεση είναι ή όριζόντια κινητικότητα. Κάποτε, μέσω τής κάθετης κινητικότητας, φτάνουμε στην όριζόντια. Είναι τό σύστημα έξουσίας, πού έπιτρέπει πρώτα νά αποκτᾶ κανείς τά κοινωνικά στίγματα καί κατόπιν τά χρηματικά μέσα.

Ός συνήθως, δέν καταλήγουμε σέ κανένα συμπέρασμα. Θά ήθελα, όμως, τελειώνοντας νά παρουσιάσω μιά εικόνα, ή μάλλον νά προσθέσω δύο πράγματα. Μιλᾶμε για μιά κατηγορία ανθρώπων πού ανήκαν στις κορυφές τής κοινωνικής πυραμίδας, για ανθρώπους πού είχαν τά μεγαλύτερα εισοδήματα, καί πού ό πλούτος τους διαιωνιζόταν καί μέ τή μνήμη. Διηγείται στόν Παναγή Σκουζέ, μικρό παιδί ακόμα, ό θετός του, ό αδελφός του πατέρα του, ό όποιος καλογέρευε στην "Όδρα.

«Μου ήλεγεν, ότι ό παπούς μου, πατήρ του, Νικόλαος Σκουζές, ένθυμείτο καλά, ότι τό 1760 ήτον παλικαρόπουλο καί ό πατήρ του ήτον μέ κατάσταση' είχεν έλαιόδεντρα ύπέρ τά χίλια διακόσια, πρόβατα άποκοπές όγδοήντα εις όλα τά Μεσόγεια προς τριάντα πρόβατα ή κάθε άποκοπή, δύο περιβάλια, σαράντα στρέματα άμπέλια, ριζαροχώραφα, ένα ζευγάρι από πεντακόσια στρέματα γῆς, δύο έλαιοτρίβια, ένα σαποντζίδικο, δύο παπουτζίδικα άργαστήρια, γρασιδότοπους, τρεις όσιτοκαθισίες καί καπιτάλε», κεφάλαιο δηλαδή, «όπού έπροχρέωνε λάδι, τυρί, βότυρο, σιτάρι, μέλι καί τά λοιπά' είχεν τό μπακαλιό' έσύναζε όλο τό τυρί τής 'Αττικής μέ τόν αδελφό του 'Ηλία Σκουζέ καί Γιώργο Σκουζέ» (σ. 99).

Μᾶς δίνει μιά εικόνα από αύτή τήν τάξη πού συγκροτήθηκε καί θεωρούνταν ως ύποδεέστερη τής αντίστοιχης τών παλαιών οικογενειών. Μιά τάξη πού τά μέλη της συνδυάζουν τήν ιδιοκτησία, τά άκίνητα, τά παπουτσιδικά, τήν έμπορία, ή όποία συνίσταται στή συγκέντρωση τής παραγωγής, ένα τμήμα τής παραγωγής μέσω τής προαγοράς («έπροχρέωνε λάδι»). Ό Σκουζές, είπαμε, είναι άνθρωπος τής οικονομίας, άνθρωπος του χρήματος, έχει οικονομικό τρόπο του σκέπτεσθαι, του όποιου δέν μπορούμε νά παρακολουθήσουμε τίς εφαρμογές, γιατί δέν αναφέρεται στις έπιχειρήσεις του' ώστόσο, ό τρόπος αύτός διαφαίνεται.

“Ας θυμηθούμε την αντίδραση του Μακρυγιάννη, πού κι αυτός πέρασε από τό οικονομικό, όταν τόν έβαλαν νά υπηρετεῖ, ὅπως λέγει, μικρά παιδιά, καί τούς τρύπαγε τά κεφάλια. ‘Ο Σκουζές, στίς δύσκολες στιγμές τῆς ζωῆς του, τήν ἐποχή του Χατζῆ Ἄλῃ, δούλευε σάν τσιράκι σέ διάφορους μαστόρους. Μιά ἀπό τίς ὑποχρεώσεις ἦταν νά προσφέρει ὑπηρεσίες στά σπίτια τῶν ἀφεντικῶν. Τό ἕνα εἶχε ἕνα παιδί πού, πέντε χρόνων, δέν μπορούσε νά περπατήσει, καί τό ἔπαιρνε καβάλα. Καθάριζε, ἔπλενε, συγύριζε τό σπίτι. “Όταν κάποτε δούλεψε σέ ἕναν Τοῦρκο, τόν ἔπαιρνε ἡ Χανούμ καί τόν ἔβαζε νά τῆς τραγουδάει στά ἐνδότερα διαμερίσματα, λέει, γιά νά μήν ἀκούγεται ἀπέξω τόν πῆρε καί στό χαμάμ, ἀλλά ἐκεῖ οἱ ὑπόλοιπες Τουρκάλες τῆς εἶπαν ὅτι ἦταν 15 χρόνων τό παιδί, ὁ γκιαούρης ἔξω. “Όχι ὁ γκιαούρης, ὁ ἄνδρας ἔξω. Τόν γκιαούρη νά τόν ἔχει στό κρεβάτι τῆς.

“Ἐνα ἀπό τά ἀπαραίτητα συνοδευτικά τῆς ἐκμάθησης, εἴτε αὐτή ἦταν τά γράμματα εἴτε ἡ ἐκμάθηση μιᾶς τέχνης, ἦταν ὁ ξυλοδαρμός· καί βέβαια διαμαρτύρεται, μέ λιγότερη ζέση, ὅταν πρόκειται γιά τό ξύλο πού ἔτρωγε ἀπό τό ἀφεντικό του, ἄγριο ξύλο. Μέ περισσότερη, ὅταν ἐπρόκειτο γιά τό ξύλο πού ἔδιναν οἱ δάσκαλοι, οἱ ἀγριοδάσκαλοι, ὅπως τούς ἀποκαλεῖ. Δέν ἐκφράζει τήν παραμικρή ἀπάξια, αὐτός πού διήνυσε τά στάδια τῆς τέχνης, γιά τό ὅτι προσέφερε οἰκιακές ὑπηρεσίες στά σπίτια τῶν ἀφεντάδων του. ‘Ο ἀντίποδας τοῦ Μακρυγιάννη, πού ὀδηγεῖται στό οικονομικό μέσα ἀπό βαθύτατες ψυχικές ἀνάγκες αὐτοεπιβεβαίωσης καί ἐπιβεβαίωσης στήν κοινωνία· εἶδαμε μέ πόση πίκρα, μέ πόση ντροπή, ἀναφέρεται στό στάδιο τῆς ζωῆς του ἐκεῖνο, πού ἀναγκάστηκε νά κάνει τόν ὑπηρέτη:

«Εἶχαν ἀργαστήριο πραγματευτάδικο: ‘Ο καθείς εἶχε διά σερμαγήν του ἀπό γρόσια ἑκατό μόνο. Ἡμουν εἰς χρέος νά παγαίνω εἰς τά τρία σπίτια, νά ὑπηρετῶ τό μαῖστρο μου, ἔτσι τότε ἔλεγον τούς μαστόρους τά παιδιά, μαῖστρο, καί τῆ γυναῖκα μαῖστρα: “Ἐως τό μεσημέρι ὑπηρετοῦσα εἰς τά ὀσπίτια τὰς μαῖστρας μου, — νερό ἀπό τῆ βρύση, σκούπισμα καί ἄλλας ὑπηρεσίας» (σ. 79).

Τοῦ ἴδιου τύπου πληροφορίες ὑπάρχουν καί σέ ἄλλα σημεία — καί πάλι, δέν ὑπάρχει καμία ἀπαξίωση ὡς πρὸς τῆ διαδικασία τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐκμάθησης — πού ἐπιτρέπουν νά ἀναχθοῦμε σέ μιὰ σκιαγράφηση τῶν νοοτροπιῶν, ὅπως αὐτές οἱ νοοτροπίες, ἂν δέν προσδιορίζονται, ἀνακύπτουν ἀπό τό οικονομικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Βιβλιογραφικό σημείωμα

- IV. Ἀναγράφω σέ χρονολογική σειρά τίς συλλογές στίς ὁποῖες ἀποθησαυρίζεται τό τραγούδι τοῦ Χρήστου Μιλιόνη: Fauriel (1824), σ. 1-6· Tommaseo, III (1842) (Forni Editore, Bologna), σ. 286-288 (ἰταλική μετάφραση)· Μανούσος, (1850), σ. 5-10· Ζαμπέλιος, (1852) σ. 622· Passow (1860), σ. 5 (I)· Ν. Πολίτης, σ. 55-56· Ἀκαδ. Ἀθηνῶν [= Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 40], σ. 177-178· Ἀλ. Πολίτης (NEB, 1973), σ. 2-3 (1). ~ Δυό τραγούδια στά ὁποῖα μνημονεύεται ὁ Μιλιόνης δημοσιεύουν ἀντιστοίχως ὁ Κ. Σάθας, *Χρονικόν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου*, Ἀθήνα 1865, σ. 160 καί ὁ Χριστόφορος Κοντός, ἐφ. Ἀλήθεια, ἔτος Β', ἀρ. 390 (18-5-1867), σ. 4. ~ Ὁ δακτυλιόλιθος τοῦ Μιλιόνη ἀναπαράγεται (κατά χάραγμα τοῦ Π. Λάμπρου) ἀπό τό Σάθα, ὀ.π. σ. 162 καί στό περιοδικό Ἐστία, 8 (25.11.1879), σ. 737. Ὁ σφραγιδόλιθος δωρήθηκε ἀπό τόν Παῦλο Λάμπρο στήν Ἱστορική καί Ἐθνολογική Ἐταιρεία: *Δελτίον Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, 1 (1883), σ. 181 πβ. Σπ. Λάμπρος, «Ὁ δικέφαλος ἀετός τοῦ Βυζαντίου», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 6 (1909), σ. 433-473, (σ. 470, σημ. 2). ~ *Μυθοπλασία: Χρῆστος Μηλιόνης, Διήγημα ὑπό Ἀ. Παπαδιαμάντη*, Ἐστία, 20 (1885), σέ συνέχειες ἀπό τό φύλλο τῆς 5ης Ὀκτωβρίου σ. 678 κ.έ. ὡς τό φύλλο τῆς 17ης Νοεμβρίου, σ. 778-782 καί αὐτοτελῶς στίς Ἐκδόσεις Ἐλευθερουδάκη: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Χρῆστος Μηλιόνης καί ἄλλα διηγήματα*, μέ κριτικό σημείωμα τοῦ Γρ. Ξενοπούλου, Ἐκδοτικός Οἶκος «Ἐλευθερουδάκης», Γράμματα-Ἐπιστῆμαι-Τέχναι, ἀρ. 38, Ἀθήνα 1930. Τό κριτικό σημείωμα τοῦ Ξενοπούλου εἶναι ἀναδημοσίευση τοῦ ἄρθρου του «Τό ἔργον τοῦ Παπαδιαμάντη», *Παναθηναῖα*, 21 (1911), σ. 211-217 (= Γρ. Ξενοπούλος, Ἄπαντα, τ. 11, Μπίρης, [Ἀθήνα 1970], σ. 128-139) καί ἀπό τότε στίς ἐκδόσεις τῶν Ἀπάντων του ἐπίσης, Ζωζώ Σ. Σταυροπούλου, *Χρῆστος*

Μηλιώνης, *ὁ ἀετός τῆς Ρούμελης*, Ἀθήνα 1971. *Αἰτιολογικοὶ μύθοι*. Γρηγ. Μ. Μηλιώνης, «Χρῆστος Μηλιώνης ὁ περιώνυμος ὀπλαρχηγός τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων», *Ἑπειρωτικὴ Ἔστια*, ἔτ. 39, τεύχος 662-664 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1990), σ. 449-462 ἀλλὰ καὶ οἱ ὠραῖες σελίδες τοῦ Χριστόφορου Μηλιώνη, «Ἡ μηλιά (πρωτότυπον διήγημα)», *Νέα Ἔστια*, τ. 154 / 1759 (Σεπτ. 2003), σ. 195-200. ~ Βαλαωρίτης. Τὰ δύο σημειώματα γιὰ τὸ Μιλιόνη ἀντιστοίχως στὴν *Κυρά Φροσύνη* (1859) καὶ στὸν *Ἀθανάση Διάχο* (1867). Παραπέμπω στὴν ἀξεπέραστη ἔκδοση: Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος καὶ Ἔργα*, μὲ ἐπιμέλεια Ἰωάννη Βαλαωρίτη, 1-3, Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ, Ἀθήνα 1907, 3, σ. 129, 281 καὶ στὸ ἀπάνθισμα: Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Β', Ποιήματα καὶ Πεζά*, ἐπιλογή καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη καὶ Ἑλένης Τσαντσάνογλου, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1984, σ. 409 καὶ 440 ~ Ἀποστολάκης. «[...] χαρακτηριστικὸ [ὡς πρὸς τὴν ἀποφυγὴ τῆς «ξερῆ(ς) ἀφήγηση(ς) τῶν περιστατικῶν]» εἶναι τὸ τραγούδι τοῦ Μηλιόνη ἂν καὶ ἔχη σχετικὰ ἀρκετὲς λεπτομέρειες τόπου καὶ χρόνου, πού τὸ κάνουν νὰ μοιάζῃ μὲ ἱστορία, ὥστόσο κι' αὐτὸ τὸ τραγούδι θεμελιώνεται ὄχι στὴν ἀκολουθία τῶν περιστατικῶν παρὰ στὴν παρουσία τοῦ ἀνυπόταχτου ἀρματωλοῦ, στὴ σύλληψη δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου»: Γιάννης Ἀποστολάκης, *Τὸ κλέφτικο τραγούδι, τὸ πνεῦμα καὶ ἡ τεχνικὴ του*, Ἀθήνα 1946, σ. 108 ~ τὸ τραγούδι τοῦ Τζοβάρρα. Π. Ἀραβαντινός, *Συλλογὴ δημοῶδων ἀσμάτων τῆς Ἑπείρου [...]* ἐκδιδομένη ὑπὸ τῶν υἱῶν αὐτοῦ, Ἀθήνα 1880, σ. 38-39' πβ. Γ. Χρ. Χασιώτης, *Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἑπειρον δημοτικῶν ἀσμάτων*, Ἀθήνα 1866, σ. 110 (ἀρ. 31) καὶ σ. 207 (ἀρ. 30)' τὸ τελευταῖο προέρχεται ἀπὸ χειρόγραφο τῆς συλλογῆς Ἀραβαντινοῦ (1865) [καὶ ἀναστατικὴ ἔκδοση Ἡλία Ρίζου, Ἀθήνα 1969]. ~ Ἀρχεϊακὰ τεκμήρια. α) Ἔκθεση Sagredo πρὸς Δόγη: ASV [Κρατικὸ Ἀρχεῖο Βενετίας], Senato. Provveditori da Terra e da Mar. Busta 996, Provveditor General da Mar Agostino Sagredo, di Agosto 1752 sino tutto Ottobre 1753. n° 23 (9 Ἀπριλίου 1753 S.N.). Πρόκειται γιὰ τὸ τεκμήριο πού χρησιμοποιῶ ἐδῶ καὶ τοῦ ὁποίου ἀπόδοση στά ἑλληνικά, ὡς πρὸς τὸ τμῆμα πού ἀφορᾷ τὸ Μιλιόνη, ἔχει δημοσιεύσει ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος, «Ἡ Ἄρτα εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας 1696-1787», *Σκουφᾶς*, 1 (1955-

1958)-4 (1968), τεύχος 19-20 (1961-1962) σ. 266-268. Στήν ίδια Busta n° 28 (2 Μαΐου 1753 S.N.), 31 (26 'Ιουνίου 1753 S.N.) και χωρίς αριθμηση μετάφραση στα ιταλικά γράμματος (Πάργα, 7 Φεβρουαρίου 1753), προφανώς Π. 'Ημερολ.) του Χασάν Μπουλούμπαση [= Μπισμπίκη] προς τον Sagredo. Εύχαριστώ και από έδω την Ειρήνη 'Ανδριώτη πού, ανταποκρινόμενη σε ζήτησή μου, είχε την καλωσύνη να με εφοδιάσει με φωτοαντίγραφα των τεκμηρίων αυτών. β) Οι εκθέσεις του Provveditor Ordinario της Πρέβεζας πού αφορούν τή θανάτωση του Μιλιόνη και χρησιμοποιούνται έδω απόκλεινται στα ΓΑΚ Νομού Λευκάδας, Reggimento di Lettere Pubbliche per sua Eccellenza Provveditore Extraordinario di Santa Maura e Provveditore Extraordinario di Santa Maura e Provveditore di Preveza, 4 Gennaio 1735-7 Giugno 1756. Χρησιμοποιώ φωτοαντίγραφα πού μου είχε στείλει ο παλαιός φίλος και μακαρίτης τώρα Νώντας Βαγενάς, φιλόλογος και προϊστάμενος του, τότε, 'Αρχειοφυλακείου Λευκάδας. Μιά κατοπινή προσπάθειά μου να ξαναδώ τά πρωτότυπα υπήρξε άκαρπη. γ) Τό τεκμήριο στό όποιο έχουμε την παλαιότερη (1747) γνωστή μνεία του Μιλιόνη βρίσκεται στον φάκελο των ΓΑΚ Ν. Λευκάδας Reggimento N. H. Provveditor Extraordinario di S. Maura, fileza Lettere Ottomani (sic) από 15.10.1745 ως 4.7.1747, άρ. 56' πβ. και 'Αστέριος 'Αρχοντίδης, *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 24-26, 31. Σημειώνω παρεπιπτόντως ότι την αιχμαλωσία του Καδη 'Ιμπραΐμ μνημονεύει σε έκθεσή του (8 'Ιουλίου 1753) και ο βενετός πρόξενος στην Πάτρα: Κ. Σάθας, «Ειδήσεις περί έμπορίου και φορολογίας εν 'Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας», *Οικονομική 'Επιθεώρησης*, 6 (1878-1879), σ. 435-518 (σ. 496, σημ. 1). δ) Τό γράμμα του Καραντηνού (1724) βρίσκεται (ΓΑΚ Ν. Λευκ.) στό Reggimento N.H. quondam Anzolo Magno, fu Provveditore di Santa Maura, άρ. 5. ε) Τό γράμμα (23 και 29 'Οκτωβρίου 1754) του βενετού προξένου Θεοδώρου Μεσσηνέζη προς τον Πέτρο 'Αλεάνδρη βρίσκεται στό Reggimento N.H. Rocco Corner fu Provveditore Extraordinario di S. Maura. Filza diverse, 1753, 1754, 1755. ς) Τά γράμματα του Νάστου Τζοβάρα (1747) προς τον Provveditore Ordinario της Πρέβεζας Michele Venier βρίσκονται (ΓΑΚ Ν. Λευκάδας) στό Reggimento N.H. Vincenzo Balbi,

Provveditore Straordinario di S. Maura, filza diverse, n° 3, 7 Φεβρουαρίου 1746-29 Αυγούστου 1762.

- V. Τοῦ ἔργου τοῦ Ἀμβροσίου Φραντζῆ, *Ἐπιτομή τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, 1715-1855*, τ. 1-4, Ἀθήνα 1839-1841, ὑπάρχει ἀναστατική ἔκθεση μέ εἰσαγωγή τοῦ Γεωργ. Κουρνούτου καί ἐπιμέλεια τῆς Ἰωάννας Γιανναροπούλου: Ἀμβροσίου Φραντζῆ, *Ἐπιτομή τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, τ. 1-4, Ἐταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἐπιστημονική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 2), Ἀθήνα 1976.

Τά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Φωτάκου κυκλοφόρησαν σέ δύο ἐκδόσεις, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ δεύτερη μέ συμπληρώσεις: α) Ἀπομνημονεύματα περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ὑπό Φωτάκου, Ἀθήνα 1858· β) Ἀπομνημονεύματα περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως συγγραφέντα μέν ὑπό Φωτίου Χρυσανθοπούλου ἢ Φωτάκου πρώτου ὑπασιπτοῦ τοῦ Θ. Κολοκοτρῶνη, ἐκδοθέντα δέ ὑπό Σταύρου Ἀνδροπούλου, Ἀεροπαγίτου, Ἀθήνα 1899. Χρησιμοποιοῦ τήν ἀνατύπωση τῆς δεύτερης ἔκδοσης: Φωτάκου, *Ἀπομνημονεύματα περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, βιογραφικό σημεῖωμα Γ. Κουρνούτου, 1-2, Φιλολογικά Χρονικά, Ἀθήνα 1960. Στήν ἀνατύπωση αὐτή περιλαμβάνονται (μέ αὐτοτελῆ σελιδαρίθμηση) καί οἱ *Βίοι Πελοποννησίων Ἀνδρῶν καί τῶν ἔξωθεν εἰς τήν Πελοπόννησον ἐλθόντων, Κληρικῶν, Στρατιωτικῶν καί Πολιτικῶν τῶν ἀγωνισαμένων τόν Ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως συγγραφέντες μέν ὑπό Φωτίου Χρυσανθοπούλου ἢ Φωτάκου [...], ἐκδοθέντες δέ ὑπό Σταύρου Ἀνδροπούλου [...]*, Ἀθήνα 1888.

- VI. Ὁ Μιχαήλ Οἰκονόμου (1798-1879) γράφει τά *Ἱστορικά* του ἀργά, «τήν ὀγδόην δεκαετηρίδα τῆς ἡλικίας [του] διανύων», ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος καί τά ἐκδίδει τό 1873: *Ἱστορικά τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερός τῶν Ἑλλήνων ἀγών ὑπό Μ. Οἰκονόμου τοῦ ἐκ Δημητσάνης Γραμμ. τοῦ Γεν. Ἀρχ. τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήνα 1873. Ἀνατύπωση, τήν ὁποία χρησιμοποιοῦ: Μ. Οἰκονόμου, *Ἱστορικά τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερός τῶν Ἑλλήνων ἀγών* μέ ἐπιμέλεια Ἐμμ. Γ. Πρωτοφάλη τῆς σειράς *Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21* (ἀρ. 14 καί 15), Ἀθήνα 1957.

VII. Τά *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Π. Παπατσώνη συγκροτήθηκαν ἀπὸ τὸν ἐκδότη τους μέ βάση δύο χειρόγραφα συνταγμένα ἀπὸ τὸ 1862 ὡς τὸ 1879: Παναγιώτου Παπατσώνη, *Ἀπομνημονεύματα ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου Α΄*, εἰσαγωγή καὶ σημειώσεις Ἐμμαν. Γ. Πρωτοφάττη, Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, ἀρ. 1, Ἀθήνα 1960 καὶ ἀνατύπωση στὴν ἴδια σειρά (ἀρ. 26), Ἀθήνα 1993.

Τά *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Κανέλλου Δεληγιάννη γράφονται ἀπὸ τὰ 1854 ὡς τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1856 καὶ ἐκδίδονται μόλις τὸ 1957: Κανέλλου Δεληγιάννη, *Ἀπομνημονεύματα*, εἰσαγωγή καὶ σχόλια Γ. Τσουκαλά, πρόλογος Ν. Μιχαλόπουλου καὶ Β. Τσαφαρᾶ [:Τζαφαρᾶ], 1-3, Ἀθήνα 1957 στή σειρά *Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 21*, ἀρ. 16, 17, 18. Γιά τοὺς λόγους τῆς καθυστέρησης τῆς ἐκδοσης καὶ γιά ἄλλα συναφῆ θέματα ἀλλὰ καὶ γιά συμπληρωματικά κείμενα τοῦ Κανέλλου Δεληγιάννη, Εὐτυχία Δ. Λιάτα, «Οἱ ἀναβαθμοὶ τῆς ἀπομνημόνευσης καὶ οἱ πολιτικές στρατηγικές μιᾶς οἰκογένειας», *Ὁ Ἐραμιστής*, τ. 20 (1995), σ. 163-233 (καὶ σέ ἀνάτυπο) γιά τὴν τύχη τοῦ χειρογράφου, σ. 170-177, 190-196· γιά τὰ συμπληρωματικά κείμενα, σ. 196-233. Ἡ ἀναίρεση τῶν ἐξιστορούμενων ἀπὸ τὸν Σπ. Τρικούπη πού ἀποσημειώνονται ἐδῶ παραπέμπει στὴν πρώτη ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας* τοῦ τελευταίου: Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1-6, Λονδίνο 1853-1857 (τ. 1, Λονδίνο 1853). Γιά τὸ ἀρχεῖο καὶ τὰ γενεαλογικά τῆς οἰκογένειας Δεληγιάννη, Εὐτυχία Δ. Λιάτα, *Ἀρχεῖα οἰκογένειας Δεληγιάννη. Γενικό εὔρετήριο*, Ἀθήνα 1992.

VIII-IX. Τά ἐνθυμήματα τοῦ Νικολάου Κασομούλη γράφονται ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1832 ὡς καὶ τὸ 1861, σύμφωνα μέ τὸν ἐκδότη τους, τὸν Γιάννη Βλαχογιάννη. Ἐκδίδονται κατὰ τὰ ἔτη 1939-1942: *Ἀρχεῖα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*. Δ΄. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ἀγωνιστοῦ τοῦ Εἰκοσιένα Μακεδόνος, *Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833. Προτάσεται Ἱστορία τοῦ ἀρματωλισμοῦ, εἰσαγωγή καὶ σημειώσεις ὑπὸ Γιάννη Βλαχογιάννη*, 1 (1939), 2 (1940), 3 (1942), Ἀθήνα.

X. Τά *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Μακρυγιάννη γράφονται ἀπὸ τὸ 1829

ώς τὰ 1850 καί ἐκδίδονται τό 1907: *Ἀρχεῖα Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*. Ἐκδίδονται ἐπιμελεία Ἰωάννου Βλαχογιάννη, Β', *Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1907 καί 2η ἔκδοση, Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, *Ἀπομνημονεύματα. Κείμενον, Εἰσαγωγή, Σημειώσεις* Γιάννη Βλαχογιάννη (ἐπιμελεία Λίνου Πολίτη), Βιβλιοπωλεῖο Ε. Γ. Βαγιονάκη, Ἀθήνα [1947]. Χρησιμοποιῶ τήν γ' ἔκδοση: Μακρυγιάννη, *Ἀπομνημονεύματα*, εἰσαγωγή-σχόλια Σπύρου Ι. Ἀσδραχᾶ, συνέκδοση Α. Καραβία καί «Μέλισσας», Ἀθήνα 1957 (μέ πολλές ἀπό τότε ἀνατυπώσεις). Γιά τά σχετικά μέ τήν Ἐθνική Τράπεζα, Δημ. Λ. Ζωγράφος, *Ἱστορία τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς (1833-1843)*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1925 (τ. 1, πολλ. ἰδίως, σ. 305, 312, 317).

- XI. Γραμμένο στά 1840, τό *Χρονικό* τοῦ Παναγῆ Σκουζέ δημοσίευσε μερικῶς ὁ Ν. Θ. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, τ. 2, Ἀθήνα 1902, σ. 328 κ. ἔ. καί κατόπιν πλήρως ὁ Γ. Βαλέτας, *Τό χρονικό τῆς σκλαβωμένης Ἀθήνας*, Ἀθήνα 1948 καί ὁ Θανάσης Παπαδόπουλος, Παναγῆς Σκουζές, *Ἡ Τυραννία τοῦ Χατζῆ-Ἀλῆ στήν τουρκοκρατούμενη Ἀθήνα (1772-1996)*, Κέδρος, Ἀθήνα 1975.

ΣΥΝΟΡΙΤΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΟΙ

1974-2007

Οί συνάδελφοι πού φρόντισαν αὐτόν ἐδῶ τόν τόμο ἔχριναν ταιριαστό νά συμπεριλάβει τά ὀνόματα ὅσων τίμησαν μέ τήν παρουσία καί τή συνεργασία τους τίς παραδόσεις μου ἀρχικά στό 4ο Τμήμα τῆς École Pratique des Hautes Études (1974-1984), κατόπιν στό Paris I, Panthéon-Sorbonne (1982-1998) καί στό Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ E.I.E. (1994-2007). Ἡ καταγραφή, πού ὀφείλει πολλά στήν κυρία Ἀναστασία Μυλωνοπούλου, δέν ἔγινε δυνατό νά εἶναι πλήρης, ἐξυπακούεται ὡστόσο ὅτι οἱ παραλείψεις δέν εἶναι ἀποσιωπήσεις. Τά ὀνόματα ὅσων ἔχουν συντάξει τά διπλώματά τους (D.É.A.) καί τίς διδακτορικές τους διατριβές μέ τή δική μου διεύθυνση ἢ συνδιεύθυνση συνοδεύονται ἀντιστοίχως ἀπό ἕναν ἢ δύο ἀστερίσκους.

Θά ἤθελα καί ἀπό τή θέση αὐτή νά σημειώσω ὅτι τίς πρώτες παραδόσεις στό Παρίσι ἐνθάρρυναν μέ τήν παρουσία τους φίλοι καί ἐμπνευστές μου. Τούς μνημονεύω σέ ἀλφαβητική τάξη: Φώτης Ἀποστολόπουλος (1914-1980), Φίλιππος Ἡλιοῦ (1931-2004), Βαγγέλης Καραμπελιάς, Παναγιώτης Μουλλάς, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Νίκος Σβορώνος (1911-1989).

Σ.Ι.Α.

Ἄγγελιδη Χριστίνα
Ἄγριαντώνη Χριστίνα
Ἀθανασόπουλος Κώστας
Ἀθανασοπούλου Ἀλκηστis**
Ἀλβανοῦ Ἀλίχη*
Ἀλεξανδράκη Ροδάνθη
Ἀλεξόπουλος Παναγιώτης*
Ἀναγνωστοπούλου Σία*
Ἀναστασιάδου Μερόπη*
Ἀνδριώτη Εἰρήνη*

Ἀνδριώτης Νίκος*
Ἀνδρονά Νεκταρία
Ἄνθης Μιχάλης
Ἀντωνίου Ἀντώνης**
Ἀντωνόπουλος Γιάννης**
Ἀνωγιάτης-Πελέ Δημήτρης
Ἀρβανιτάκης Δημήτρης
Ἀργυροῦ Ἐφη**
Ἀρχάκη-Ντίμικα Ἀργυρώ*
Ἀσημακοπούλου Φωτεινή**

Βαγενᾶ Χριστίνα*
 Βαϊκούση Ἑμῆ*
 Βαξεβάνογλου Ἀλίχη**
 Βαρθαλίτου Ἀντωνία*
 Βάρφης Χρήστος*
 Βαρώων Ὀντέτ
 Βασίλαινας Θανάσης*
 Βασιλοπούλου Δήμητρα
 Βαφέας Νίκος
 Βελονιάς Θεόδωρος
 Βεντούρα Λίνα**
 Βιγγοπούλου Ἰόλη**
 Βίτη Δέσποινα*
 Βλασσοπούλου Μαρία*
 Βλάχου Ἐλεάνα**
 Βόγλη Ἰωάννα
 Βουγιούκας Βασίλης
 Βουτσοπούλου Λία
 Bergia Magali*

Γαβαθᾶ-Παναγιωτοπούλου
 Ἀγγελική
 Γαβαθᾶς Ἀλέκος*
 Γαβριηλίδου Ραχήλ*
 Γαλανόπουλος Κώστας
 Γαληνός Ἀλέξανδρος*
 Γάτσιος Γεώργιος*
 Γεροστάθου Ἀθανασία*
 Γερούκη Ἀριάδνη**
 Γεωργοπουλάκη-Λούκου Δέσποινα*
 Γιανησοπούλου Μαρία
 Γιαννακόδημος Κωνσταντίνος*
 Γιαννακοπούλου Ἐλένη*
 Γιαννούλια Εἰρήνη*
 Γκάτσιος Γεώργιος*
 Γκέκου Θέμις

Γκότσης Κωνσταντίνος**
 Γκούνια Βασιλική*
 Γκρέκου Θέμιδα*
 Γκρέτσικου Ἀγλαΐα**
 Γράφα-Λιακάκου Ἐλισάβετ**
 Γρόλλιος Ἀγγελος*
 Γρόλλιος Χρήστος*
 Campagnolo Matteo*
 Couderc Anne**

Δεληνάσιου Κυριακή*
 Δεμαθᾶ Λίνα**
 Δεμερτζόπουλος Χρ.*
 Δέσπος Ζήσης*
 Δημητρόπουλος Δημήτρης
 Διακίδης Νικόλαος
 Διαμαντάκου Πόπη*
 Διαμαντής Ἀποστόλης**
 Διατσέντος Πέτρος
 Δούγαλη Πόπη
 Δούντση Ἀθηνά*
 Δράκος Διονύσης*
 Δρίτσα Μαργαρίτα**
 Δρογκίδης Δημήτριος**
 Δρούλια Ἑλλη*
 Δρουμπούκη Ἄννα-Μαρία

Ἐμμανουήλ Γεώργιος
 Ἐμπειρικός Λεωνίδας
 Ἐξερετζόγλου Χάρης
 Εὐαγγέλου Γιούλη
 Εὐθυμίου Μαρούλα**

Filip Valentina

Ζέη Ἐλευθερία**

Ζέης Θεόδωρος*
 Ζόμπολα Χριστίνα*
 Ζωγράφου Σοφία*

Θεμοπούλου Αιμιλία**
 Θεοδωρίδης Γιώργος*
 Θεοδωροπούλου Βασιλική*
 Θεοδώρου Βασω**
 Θεοτοκάς Νίκος*
 Θωμόπουλος Νικόλαος*

Ίγγλέση Άγγελική*
 Ίορδανίδου Πολίνα
 π. Ίσχος Άθανάσιος*

Καζάκος Άντώνης*
 Κακαντώνης Δημήτριος*
 Κακουλίδης Ίωάννης*
 Καλαφάτη Έλενη
 Καλλιβρετάκης Λεωνίδα
 Καλόγρη Τίτσα
 Καμαρινού Θεώνη*
 Καμινάκης Θρασύβουλος*
 Καπετάνιος Άνδρέας
 Καπογιάννης Δημήτριος*
 Καράβας Σπύρος
 Καραγεώργου Άγορίτσα
 Καραμπέλας Άγγελος*
 Καραμπελιά-Καρκαγιάννη Βάσια
 Καρανάτσης Κωνσταντίνος**
 Καρανίκας Χρίστος
 Καραπιδάκης Νίκος**
 Καρδάσης Βασίλης*
 Καρλάφτη Φωτεινή**
 Καρμανιόλας Ίωάννης
 Καρρά Όλγα

Καρυάτογλου Λευτέρης*
 Κασκαντίρη Εύαυθία*
 Καστελάνου Έλενη
 Κατηφόρης Κώστας*
 Κεφαλά Εύαγγελία*
 Κόκκινος Γιώργος*
 Κολυβά Βασιλική*
 Κόμης Κώστας**
 Κονόρτας Παρασκευάς
 Κοντογεώργου Σπυριδούλα
 Κοντίνη Άγγελική
 Κοντονή Άννα*
 Κοντόσταυλος Γιώργος
 Κορπάκης Δημήτρης
 Κοσμάτου Εύτυχία**
 Κοσμίδης Δημήτρης*
 Κοταρίδης Νίκος**
 Κουγέας Βασίλης*
 Κουκουμπέτη Μαρία*
 Κουλουμπής Ίωάννης*
 Κουλούρη Χριστίνα**
 Κουμπουρλής Γιάννης
 Κουρής Γιάννης*
 Κουρούκλη Μαρία
 Κουρούπη-Κρητικοῦ Άθηνᾶ*
 Κουτζακιώτης Γιώργος**
 Κουτροβίδης Στάθης
 Κουφού Άγγελική*
 Κραβαρίτη Έλλη*
 Κρεμμυδά Εὐγενία
 Κρεμμύδας Κώστας*
 Κυκκώτης Άθανάσιος*
 Κυπρούλη Βασιλική
 Κώνστα Άγγελική*
 Κωνσταντοπούλου Δήμητρα
 Κωστής Κώστας

Λάζαρη Σεβαστή**
 Λαλούντας Διονύσιος*
 Λαμπρούκου Τριανταφύλλη*
 Λάππας Κώστας
 Λιάτα Εύτυχία*
 Λιονάκης Νίκος
 Λογοθέτη Ίωάννα
 Λοῦκος Χρήστος
 Λύγκας Κωνσταντίνος*
 Λύκουρα Βασιλική*

Μαγκανάρη Δέσποινα
 Μακρής Κωνσταντίνος
 Μαλαγαρδῆ Ίωάννα*
 Μαμουλάς Βελισσάριος*
 Μανωλοπούλου Ντόρα
 Μαρινάκου Εύγενία
 Μάρκου Ἀργύρης
 Μαροπούλου Μαρίνα
 Ματαράγκας Βασίλης
 Ματθαίου Ἄννα**
 Μαυρέας Κώστας**
 Μαυρογενίδης Προκόπη
 Μαυροκορδόπουλος Νίκος
 Μαῦρος Ίωάννης*
 Μαῦρος Μάριος*
 Μέκκας Κώστας
 Μεντῆ Μαρινέτα
 Μεσημέρης Σταμάτης*
 Μιχαηλίδης Ἀθανάσιος
 Μιχαλιτσιάνου-Κωνσταντέλλου
 Ἄναστασία*
 Μιχαλόπουλος Δημήτρης
 Μοράρος Κώστας*
 Μοσχόπουλος Διονύσιος**
 Μούτουλας Παντελής

Μπακοπούλου Ἐλένη*
 Μπαλτᾶ Εὐαγγελία
 Μπάλτα Νάση
 Μπαμπανέλου Δέσποινα*
 Μπαροῦτσος Φώτης
 Μπατρακούλης Θεόδωρος
 Μπαφούνη Λίτσα
 Μπαφούνης Γιάννης
 Μπενβενίστε Ρίκα
 Μπίζα Βασιλική*
 Μπούλτση Φωτεινή*
 Μπούντα Ἐλένη
 Μπουρνόβα Εὐγενία
 Μπουτίβα Μ.
 Μπρέγιαννη Κατερίνα**
 Μπρῆ Χρυσάνθη*

Νικηφόρου Ἀλίκη**
 Νικολάου Γιώργος
 Νικολάου Κύριλλος**
 Νικολοπούλου Μαριάνθη*
 Ντάλτας Νίκος*

Ξουριᾶ Ἐ.*

Οικονομάκη-Παπαδοπούλου
 Παναγιώτα*
 Οικονόμου Ἀντιγόνη*
 Ὀλυμπίτου Εὐη*
 Ὀρφανοῦ Φωτεινή*

Πάικου Εὐανθία
 Παϊπέτη Ἀλεξάνδρα
 Παλαμᾶ Μαριάννα**
 Παλτζόγλου Ἐβελίνα
 Παναγοπούλου Χριστίνα*

- Πανάγου Κωνσταντίνα*
 Παναγούλης Ήρακλής
 Πάνου Εὐαγγελία*
 Παντουβᾶ Μαρία*
 Παπαγεωργίου Γεωργία
 Παπαγεωργίου Γιώργος
 Παπαδάκη Λία**
 Παπαδάκη Λυδία*
 Παπαδόγαμβρος Βασίλης*
 Παπαδοπούλου Δέσποινα
 Παπαηλιάκη Νίκη
 Παπαθανασίου Ἰωάννα*
 Παπαθανασόπουλος Στέλιος*
 Παπαρούνη Σπυριδούλα*
 Παπασπύρου Εὐαγγελία*
 Παπαστάθη Ἰλια
 Παπαστάμου Ἰωάννα*
 Παπαχριστόπουλος Νικόλαος*
 Παπουτσάκη Ἐλευθερία
 Παππᾶ Ἀμαλία*
 Παππᾶς Ἰωάννης*
 Πάρδος Ἀντώνης
 Πατρώνης Βασίλης**
 Πατσάκας Νώντας*
 Πάτσιου Βασιλική**
 Πέζου Μαρία*
 Πεπονάκης Μανόλης
 Περιστεράκη Ἀναστασία*
 Περιστερίδου Φωτεινή*
 Πετμεζᾶς Σωκράτης
 Πετροπούλου Ἰωάννα
 Πίλουρης Παναγιώτης*
 Πλειώνη Μυρσίνη
 Πολέμη Πόπη
 Πολίτη Ἐφη
 Πολίτης Ἀλέξης
- Πολυχρονοπούλου Νικολίτσα**
 Πρεσβέλου Ἀγγελική*
 Προγουλάκης Γιώργος*
 Πρόντζας Εὐάγγελος**
 Πύλια Μάρθα**
 Ριγνέ Hélène*
- Ρ**ενιέρη Εἰρήνη
 Ρενιέρης Μάρκος*
 Ρηγίνος Μιχάλης**
 Ρίκου Ἐλπίδα
 Ροτζῶκος Νίκος*
 Ρουγγέρη Ροζίνα*
 Ρουσάκη Μάρθα
 Ρωμαντζᾶ Χριστίνα*
- Σ**ακαλῆ Ἐλένη
 Σακελλαρόπουλος Τάσος
 Σαλίμπα Ζιζή**
 Σαπουνάκη-Δρακάκη Λυδία**
 Σγουρομύτη Θεοδώρα*
 Σέρβου Μαριέττα
 Σιγάλας Νίκος
 Σιδέρης Νίκος*
 Σκανιᾶ Ἀθηνᾶ*
 Σκορδύλης Ἐπαμεινώνδας*
 Σκουλᾶ-Παπανακάκη Μαρία*
 Σολωμοῦ Εὐδοκία*
 Σοφῆ Μαρία*
 Σπηλιωτοπούλου Μαρία*
 Σπύρου Σπύρος*
 Σταματογιαννοπούλου Μαρία
 Σταμούλη Ρόδη**
 Στούμπου Ὀδέττη*
 Στουραίτης Ἡλίας
 Στράτη Εὐγενία

Σύρου Σταυρούλα
 Συφναίου Εὐριδίκη
 Σφοΐνη Ἀλεξάνδρα**

Τερζής Κώστας
 Τζεδάκη Ἐλένη*
 Τζόκας Σπύρος*
 Τζουρμανᾶ Γιάννα*
 Τομαρᾶ-Σιδέρη Ματούλα**
 Τραπεζανλίδου Μαρία**
 Τριανταφυλλίδου Ζωή
 Τσαταλμπασίδου Μαρία*
 Τσελίκα Βαλεντίνη
 Τσικαλουδάκη Μαρία**
 Τσουκαλᾶ Ἀναστασία

Φακούρα Ἀλίχη
 Φάλαγκας Ἀνδρόνικος**

Φέτσης Φίλιππος*
 Φιλόπουλος Α.*
 Φλογαΐτης Σπύρος

Χανιώτης Γιώργος*
 Χαρμαντᾶ Ἀναστασία
 Χατζηγιακουμῆ Μαρία*
 Χατζηνικολάου Σταματία*
 Χατζοπούλου Ἐλένη*
 Χουμεριανός Ἐμμανουήλ*
 Χριστοδούλου Ἀγγελική

Ψαρρᾶ Ἀγγέλικα
 Ψιλᾶκης Παναγιώτης*
 Ψιμούλη Βάσω

ᾠραιόπουλος Φίλιππος**

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΑΣΔΡΑΧΑ
ΒΙΩΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΣΗΣ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΗΤΡΑ ΡΕΓΚΛΗ
ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΙΜΩΝΕΤΑΤΟΥ
ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΤΟΥ ΙΝΕ/ΕΙΕ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ»
ΤΟΝ ΜΑΤΟ ΤΟΥ 2007 ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

MD0005960229

ISBN 978-960-7916-59-4